

De gewetensvolle veteraan

Natasja Rietveld

De gewetensvolle veteraan

Schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Tilburg,
op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. Ph. Eijlander,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van
een door het college voor promoties aangewezen commissie
in de aula van de universiteit
op woensdag 16 december 2009 om 14.15 uur

door

Natasja Rietveld
geboren op 10 januari 1973 te Dokkum

Promotor:

Prof. dr. A.H.M. van Iersel

Copromotor:

Dr. J.P.T.M. Gelissen

Geen verweer

Ik ben geen engel Die verlossing brengt
Ben vleugellam Sinds ik geboren ben
Al lijkt het soms Of ik gewapend ben
Ik heb geen verweer

Ik dans niet meer Op een gemaskerd bal
Dans op een koord Al weet ik dat ik val
Open mijn armen Voor wat komen zal
Ik heb geen verweer

Het is de tegenslag Die sterker maakt
Al weet ik niet Waarom de wereld draait
Het is de liefde Die mij binnenlaat
En ik heb geen verweer

Wat je ook van mij maakt Of in mij ziet
Wie ik ben Dat weet ik zelf niet
Tast in het duister Op elk gebied
Ik heb geen verweer

Ik sta hier en Ik weet niet meer waarom
Ik dacht dat ik mezelf Verklaren kon
Jouw ogen zijn Voor mij de horizon
En ik heb geen verweer

Als jij ooit op een dag In wit gekleed
Door de muren Van mijn weerstand breekt
En aan mij vraagt Of ik mij overgeef
Dan heb ik geen verweer

De bladeren vallen Waar de wind ze waait
Zoals deze woorden Die ik achterlaat
En of de liefde wel Of niet bestaat
Ik heb geen verweer

Ik sta hier en Ik weet niet meer waarom
Ik dacht dat ik mezelf Verklaren kon
Jouw ogen zijn Voor mij de horizon
En ik heb geen verweer

Stef Bos, 2005

Dit proefschrift is tot stand gekomen met de financiële steun van de Wetenschapswinkel (Centrum voor Kennistransfer van de Universiteit van Tilburg), Stichting het Veteraneninstituut en de Algemeen Christelijke Organisatie van Militairen (ACOM).

Illustratie en vormgeving omslag: Rosa van Heesch

Druk: Proefschriftmaken.nl, Oisterwijk

Uitgeverij: Boxpress, Oisterwijk

© 2009 Natasja Rietveld

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n).

No part of this book may be reproduced in any way whatever, without the written permission of the proprietor(s).

ISBN/EAN 978 90 8891 119 4

NUR 756

Voor Aat en Elly

Woord vooraf

De berg is bedwongen, de top is bereikt. Het proefschrift is af. Het was een mooie expeditie waarin ik alle seizoenen meerdere keren voorbij heb zien komen. Het was een waardevolle beklimming waarin ik heb genoten, maar ook heb afgezien, waarin ik van mijzelf verbaasd heb gestaan, maar ook aan mijzelf getwijfeld heb. Deze expeditie kon ik niet op zo'n positieve en leerzame manier volbrengen zonder de hulp van dierbaren en deskundigen.

Bijzonder veel dank gaat allereerst uit naar alle veteranen die mij in de afgelopen jaren, door het invullen van de vragenlijst en/of gesprekken met mij, deelgenoot hebben gemaakt van zowel hun positieve als hun negatieve uitzendervaringen en gevoelens. Zij deelden met mij hun angsten, boosheid en verdriet, hun uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtegevoelens, maar ook hun gevoelens van trots. Door de eerlijkheid en openheid van deze mensen kwam ik bij de kern van verscheidene uitzendervaringen. Mijn waardering en bewondering voor (ex-)militairen is gedurende de afgelopen jaren alleen nog maar groter geworden. Zij probeerden en proberen immers de wereld wat veiliger te maken. Sommigen hebben daarvoor hun leven moeten geven. Mijn gedachten gaan ook nu weer uit naar hen.

Dit onderzoek kreeg bestaansrecht door de financiële steun van de Wetenschapswinkel (onderdeel van het Centrum voor Kennistransfer van de Universiteit van Tilburg), Stichting het Veteraneninstituut en de ACOM. Mijn dank gaat in dat verband uit naar Tim van der Avoird, voormalig hoofd van de Wetenschapswinkel; kolonel Loek Habraken, voormalig directeur en kolonel Frank Marcus, directeur van het Veteraneninstituut; Jos Weerts, hoofd Kennis- en onderzoekscentrum van het Veteraneninstituut en Jan Kleian, voorzitter van de ACOM. Ik dank jullie voor het wetenschappelijk en maatschappelijk draagvlak dat naar mijn mening onmisbaar is voor een promotieonderzoek.

Onmisbaar voor dit derde geldstroomonderzoek was ook een goede begeleidingscommissie. Ik dank in dat verband Fred van Iersel, Tim van der Avoird, Jos Weerts en Martin Elands voor de waardevolle en constructieve halfjaarlijkse bijeenkomsten en tussentijdse werkbijeenkomsten over de voortgang van het onderzoek en de organisatie van de verschillende activiteiten binnen en rondom het project.

Tim, ik dank jou tevens voor de aandacht en de interesse die je gedurende de afgelopen jaren had voor mijn ideeën en ambities. De totstandkoming van dit promotieonderzoek heb ik mede daaraan te danken. Het was een groot genoegen om conform de ideologie van de Wetenschapswinkel met dit onderzoek te mogen beginnen en me daardoor daaraan te kunnen verbinden. Ook ik vind het erg belangrijk dat we er op toezien dat maatschappij en wetenschap elkaar blijven ontmoeten. Ik waardeer je transparante, eerlijke en kritische manier van meedenken, beoordelen en terugkoppelen. Ik heb daar veel van geleerd en kon daardoor op zowel professioneel als persoonlijk vlak groeien. Het was een groot goed om jou als leidinggevende te hebben.

Ook dank ik de totstandkoming van dit promotieonderzoek aan mijn promotor professor Fred van Iersel. Zonder zijn belangstelling voor veteranen en zonder zijn aandacht voor de allereerste ideeën over dit onderzoek was dit proefschrift er waarschijnlijk niet geweest. Mijn eigen ideeën over dit onderzoek ontstonden en groeiden in 2002 tijdens een serie boeiende colleges Geestelijke Verzorging in de Krijgsmacht, die ik in het kader van een aanvullend studiejaar Ethiek bij Fred van Iersel volgde. Ter afronding van de cursus kregen we de opdracht een paper te schrijven. Ik schreef een paper over vergeving en verzoening tussen slachtoffers en daders van oorlog en geweld. Als gevolg daarvan bespraken en bundelden we onze gedachten over dit promotieonderzoek. Fred, dank je wel voor de leerzame intellectuele sessies en alle gesprekken over de uitvoering van het onderzoek, die we vervolgens gedurende het hele promotietraject hadden. Ook ben ik je dankbaar voor de vrijheid die je me gaf in het bepalen van de juiste wegen en werkwijze, voor je grenzeloze vertrouwen in mij en in mijn wetenschappelijke kwaliteiten.

John Gelissen, mijn copromotor, wil ik bedanken voor de begeleiding bij het op een constructieve, zorgvuldige en gestructureerde wijze uitvoeren van sociaalwetenschappelijk onderzoek. John, dank je wel voor de orde die je me hielp aanbrengen in de vele analyses en beschrijvingen daarvan, voor je meedenken, je geduld en grote enthousiasme. Dank voor het vertrouwen dat je had in mijn wetenschappelijke kwaliteiten. Daardoor en door je bemoedigende woorden kon ik verschillende keren de stress op afstand houden.

Ik dank professor Hellemans, professor de Wit, professor Kleber en Marcel Becker voor de beoordeling van het manuscript.

Bijzonder veel dank gaat uit naar mijn collega's van het Kennis- en onderzoekcentrum van het Veteraneninstituut. Ik dank wederom Jos Weerts en Martin Elands. Maar mijn dank gaat ook uit naar Micky Schok, Stef Scagliola, Patricia Huls-van Zijl, Gerrie Koops, Janny Bakker-de Sain, Sigrid Philips en Gielt Algra. Ik ben dankbaar voor het feit dat ik gedurende het hele promotietraject deel mocht uitmaken van bovengenoemd team zeer bekwame (wetenschappelijk) medewerkers.

Jos, jij maakte het mede mogelijk dat in 2004 dit promotieonderzoek van start kon gaan, alsook dat ik mijn werkzaamheden in de inmiddels voor mij zo vertrouwde Doornse werkomgeving kon voortzetten en voltooien. Dank je wel voor je waardevolle en leerzame feedback op mijn werk, voor je meelesen en meedenken en voor je zorgzame aandacht. Ook ben ik je dankbaar voor de kansen die je me gaf om mijn werk op zowel nationale als internationale podia te presenteren, alsook voor je steun daarbij. Dank voor *the lessons learned*.

Martin, ik wil jou bedanken voor de vakkundige steun die ik vanaf het allereerste moment van jou heb mogen ontvangen. Jij hebt mij niet alleen op inhoudelijk niveau geholpen door de vele militair historische kennis die je met me deelde en door je meedenken, kritische en scherpe meelesen en eerlijke en constructieve feedback in elke fase van het onderzoek. Je hebt me ook de weg gewezen in het verstandig en professioneel omgaan met de dilemma's en obstakels die een promotieonderzoek kent. Daardoor leerde ik mijn valkuilen kennen en ben ik als professional, maar ook als persoon gegroeid, en kon ik op verschillende momenten het geheel weer overzien.

Micky, jij liep voorop in de expeditie en deelde je ervaringen met mij. Regelmatig keek je zorgzaam achterom, om te zien waar ik was. Het was fijn jou als maatje en lotgenoot te mogen meemaken. Dank voor de leerzame gesprekken, goede samenwerking en voor de gezellige eetavondjes en je gastvrijheid.

Stef, bedankt voor je vertrouwen, je openheid en zorgzaamheid. Dank voor de spiegels die je me voorhield en je eerlijkheid daarbij. Je deelde met mij een schat aan ervaring en kennis. Ik heb veel van je geleerd.

Patricia, dank je wel voor je vertrouwen en openheid, voor je betrokkenheid, zorgzaamheid en voor je meedenken. Als je je veilig voelt, is niets te moeilijk of te spannend. Dan krijg je immers het gevoel de hele wereld aan te kunnen. En dat gevoel had ik. Dank je wel!

Gielt, door jou is mijn professionele wereldje een stuk groter en interessanter geworden. Ik bewonder je grote betrokkenheid bij, je verbintenis met en kennis over de mensen waar het om gaat, de (ex-)militairen. Dank je wel voor alles, er is niets dat ik had willen missen!

Lieve Janny, dank voor de fijne samenwerking en voor je openheid. Door jouw altijd zo zorgzame aandacht en belangstelling kwam ik op mijn vele thuiswerkdagen nooit in een vervelend isolement terecht.

Gerrie, dank je wel voor de bijzonder prettige samenwerking in het Interviewproject Nederlandse Veteranen en voor de zo warme belangstelling altijd weer.

Ik wil ook de overige collega's van het Veteraneninstituut bedanken voor de fijne samenwerking en alle kennis die ze met mij wilden delen. De deur stond altijd open voor mij. Dank je wel Mark, Gerard, Jan, Charlene, Nel, Eric, Gerrit, Gerard, Wiebe, Arjen, Marja, Karel, Hilly, Janine, Piet, Wilma, Ineke en Cora. Hetzelfde geldt voor mijn oud-collega's Christo, Marc, Patrick, Wim, Manon, Bart, Marten, Nancy en Elieke.

Marc, bedankt voor je attenderen op nieuwe literatuur en voor het aanreiken van boeken en artikelen, gedurende het hele promotietraject, waardoor de literatuurstudie zo uitputtend mogelijk werd en een meer zorgeloos onderdeel van dit promotieonderzoek kon zijn.

Wiebe, ik ben zeer dankbaar voor onze vele gesprekjes en kennisuitwisseling. Je deur stond altijd open voor mij. Je bent een bijzonder prettige collega.

Tale en Rianne (Cogis), jullie hielpen me bij de start van dit onderzoek de weg te vinden in het dichtbegroeide bos van literatuur en documentaires, die voor het (veld)onderzoek onmisbaar waren.

Verschillende (ex-)medewerkers van onder andere Defensie dank ik voor hun belangstelling voor het onderzoek en voor het delen van relevante inzichten en kennis uit theorie en praktijk. In het bijzonder dank ik Christ Klep, Rosalind Roijaards, René Heinrichs, Ger Wildering, Bart van Dijk, Rodney de Vries, Bart Heterbij, Hendrik Faber, Luuk van Meijel en Klaas Henk Ubels.

Hendrik, het is een groot genoegen een bijdrage te mogen leveren aan de half jaarlijkse conferentie humanitair oorlogsrecht.

Rodney, je bemoedigende woorden en wijsheden gaven me meerdere keren het vertrouwen in mijn kwaliteiten terug.

Louis Bressers en Rosa van Heesch dank ik voor hun vakkundige hulp en meedenken tijdens de allerlaatste grote klus, van manuscript naar boek.

Uit de grond van mijn hart dank ik mijn lieve vrienden Corine, Rosa, Caroline, Meike, Nilam, Theo, Marioes, Jeroen, Liselot en Mieke en mijn familie en schoonfamilie. Voor de meeste van jullie heb ik te weinig tijd vrijgemaakt gedurende het promotietraject. Dank voor jullie geduld en vertrouwen in mij.

Mijn lieve schoonouders, Anton en Coby dank ik voor hun zorgzaamheid en liefde, en mijn schoonzusje Patricia dank ik voor haar steun, geruststellen en meeleven tijdens het promotietraject.

Meike, dank voor de fijne vriendschap. Je bent al bijna de helft van mijn leven mijn allerliefste vriendin. Dank voor je steun tijdens het promotietraject. Ik ben blij dat jij mijn paranimf wilt zijn en dat jij dit voor mij zo belangrijke moment van zo dichtbij met mij wilt meebeleven.

Caroline, dank je wel voor je vriendschap, warme betrokkenheid, meedenken en meeleven gedurende het promotietraject.

Bonnie en Piet, dank voor jullie warme belangstelling, die ik al mijn hele leven lang van jullie mag ontvangen. Jullie zijn als familie voor mij.

Tot slot wil ik de belangrijkste mensen in mijn leven bedanken.

Aat en Elly, mijn lieve ouders, ik dank jullie voor jullie liefde en zorgzaamheid. Door jullie vertrouwen in mij, jullie steun en grote betrokkenheid, heb ik heel wat dromen en ambities kunnen verwezenlijken, had ik de moed de lat steeds wat hoger te leggen, en kan ik nu al vol trots terugkijken op een prachtig, liefdevol, rijk en leerzaam leven. Ik hou ontzettend veel van jullie en ik draag dit boek aan jullie op.

Bernadet, mijn lieve, grappige en zorgzame zus, met wie ik al 36 jaar lang alles kan delen, kan ruziemaken, kan huilen, maar vooral ook heel veel kan lachen. Bij jou kan ik volledig mijzelf zijn. Ik ben blij dat jij mijn paranimf wilt zijn, dat jij straks achter me op het podium staat.

Mischa, dank je wel voor je betrokkenheid en zorgzaamheid. Dank voor de wijze en relativiserende woorden gedurende dit promotietraject. Dat was soms erg nodig en hielp mij. En zoals je altijd zegt, het komt altijd goed.

Mijn grootste relativeringmachines zijn jullie twee lieve kindjes. Ook mijn leven is enorm verrijkt sinds zij er zijn. Thijmen en Famke, jullie zijn mijn twee clowntjes en aartsengeltjes. Ik dank jullie voor jullie liefde en voor de vreugde die jullie ons geven.

Last but not least wil ik Antoine bedanken die al jaren mijn grote steun en toeverlaat is. Dank je wel voor je eeuwige geduld, voor je grenzeloze steun en meeleven, voor het luisteren naar mijn ervaringen en eindeloze gedachten en hersenspinsels, elke dag weer. Ik dank je voor de liefde die ik al heb mogen ontvangen in rustige, maar ook in voor mij turbulente tijden. Door jouw vertrouwen in mij, door de ruimte die je me gaf en door de veiligheid en rust die ik thuis vind bij jou, durfde ik deze grote klus aan. Ik hou van jou.

Natasja Rietveld
Vught, november 2009

Inhoudsopgave

Woord vooraf

ix

Hoofdstuk 1

Inleiding en probleemstelling [pag. 1-22]

1.1 Inleiding	1
1.2 Probleemstelling	10
1.2.1 Doelstelling	
1.2.2 Vraagstelling en onderzoeksmodel	
1.2.3 Theoretisch en empirisch onderzoek	
1.3 Opzet van het proefschrift	18
1.4 Bronnen en noten	20

Hoofdstuk 2

Schuld en schaamte bij veteranen: Achtergronden, theorieën en hypothesen [pag. 23-150]

2.1 Inleiding	23
2.2 De VN en de VN-Veiligheidsraad	24
2.3 De veranderingen in de internationale veiligheidssituatie	27
2.3.1 Hypothesen over de invloed van de periode van de missie op gebeurtenissen gedurende de uitzending en op de hevigheid van de missie en uitzendervaringen	
2.4 Een indeling in typen vredesmissies	38
2.4.1 Indelingen in de literatuur over vredesoperaties	
2.4.2 Vredeshandhavende en vredesafdwingende missies, een empirisch handzame indeling	
2.4.3 Hypothesen over de invloed van het type missie op gebeurtenissen gedurende de uitzending en op de hevigheid van de missie en uitzendervaringen	
2.5 De (Nederlandse) deelname aan vredesmissies	54
2.5.1 Toetsingskader	
2.5.1.1 Hypothesen over de invloed van type missie en politieke discussie rondom de missie op de hevigheid van de missie en uitzendervaringen	
2.5.2 Traditie van de 'rechtvaardige oorlog'	
2.5.2.1 De normen van het 'ius ad bellum' en het 'ius in bello'	
2.5.2.2 Vredesmissies en de traditie van de 'rechtvaardige oorlog'	
2.5.3 Internationaal Recht	
2.6 Morele dilemma's in het uitzendgebied	67
2.6.1 Hypothesen over determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen	
2.7 De betekenis van en onderzoek naar schuld en schaamte	80
2.7.1 De gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte	
2.7.2 Schuld en schaamte onderzocht	

2.8 Onderzoek naar en de functie van schuld en schaamte bij veteranen	94
2.8.1 Onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen	
2.8.2 De functie van schuld en schaamte en de attributietheorie	
2.8.2.1 Een ingrijpende gebeurtenis, een schokkende gebeurtenis, een trauma	
2.8.2.2 Attributie en de functie van schuld en schaamte	
2.9 Hypothesen over determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving, uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen	120
2.9.1 Verbanden tussen dimensies van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving	
2.9.2 Determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving	
2.9.3 Determinanten van uitzendinggerelateerde psychische klachten en van het psychisch welbevinden van veteranen	
2.9.4 Hypothesen over de controlevariabelen	
2.10 Samenvatting / theoretisch model	132
2.11 Bronnen en noten	138

Hoofdstuk 3

Dataverzameling, operationalisering en methoden [pag. 151-242]

3.1 Inleiding	151
3.2 Aandacht voor en bekendheid over het onderzoeksproject	151
3.3 Fasen vooraf aan het definitieve vragenlijstonderzoek	153
3.3.1 Fase 1 Literatuurstudie	
3.3.2 Fase 2 Eerste empirische veldverkenning (onder zorgverleners)	
3.3.3 Fase 3 Tweede empirische veldverkenning (onder veteranen)	
3.3.4 Fase 4 Panel van deskundigen	
3.3.5 Fase 5 Proefpersonen	
3.3.6 Fase 6 Pilot vragenlijstonderzoek	
3.4 Het definitieve vragenlijstonderzoek	173
3.4.1 Aankondiging vragenlijstonderzoek	
3.4.2 De onderzoeksgroep	
3.4.2.1 Veteranenregistratie van het Veteraneninstituut, de veteranenpashouders	
3.4.2.2 Steekproef	
3.4.3 Verzendprocedure van de schriftelijke vragenlijst	
3.4.4 Respons, achtergrondkenmerken en weging	
3.4.4.1 Respons	
3.4.4.2 Achtergrondkenmerken van de respondenten	
3.4.4.3 Weging van de respondenten met een wegingsvariabele	
3.4.5 Gesprekken met veteranen naar aanleiding van het onderzoek	
3.5 Operationalisering van de theoretische dimensies	193
3.5.1 Operationalisering van missiegerelateerde kenmerken en omstandigheden	
3.5.2 Operationalisering van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen	
3.5.3 Operationalisering van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving	
3.5.3.1 Validiteit van de schalen voor schuld- en schaamtebeleving	
3.5.4 Operationalisering van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden	
3.5.5 Operationalisering van besluitbevoegdheid, verantwoordelijkheidsbeleving en achtergrondkenmerken	
3.5.5.1 Besluitbevoegdheid en verantwoordelijkheidsbeleving	
3.5.5.2 Achtergrondkenmerken	

3.6 Empirische bevindingen: beschrijving van de verdeling van de variabelen in de onderzoeksgroep	215
3.6.1 Beschrijving van missiegerelateerde kenmerken en omstandigheden	
3.6.2 Beschrijving van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen	
3.6.3 Beschrijving van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving	
3.6.4 Beschrijving van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden	
3.6.5 Beschrijving van besluitbevoegdheid, verantwoordelijkheidsbeleving en achtergrondvariabelen	
3.6.5.1 Besluitbevoegdheid en verantwoordelijkheidsbeleving	
3.6.5.2 Achtergrondvariabelen	
3.7 Methoden	237
3.8 Samenvatting	237
3.9 Bronnen en noten	239

Hoofdstuk 4

Verklaring van verschillen in uitzendervaringen, schuld en schaamte en psychisch welbevinden [pag. 243-312]

4.1 Inleiding	243
4.2 Empirische bevindingen: het conceptueel model onderzocht	244
4.2.1 Determinanten van gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending	
4.2.1.1 Bevindingen	
4.2.1.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen	
4.2.2 Determinanten van ervaren missiegerelateerde omstandigheden	
4.2.2.1 Bevindingen	
4.2.2.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen	
4.2.3 Determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen	
4.2.3.1 Bevindingen	
4.2.3.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen	
4.2.4 Determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving	
4.2.4.1 Bevindingen	
4.2.4.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen	
4.2.5 Determinanten van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden	
4.2.5.1 Bevindingen	
4.2.5.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen	
4.3 Samenvattend overzicht van de getoetste hypothesen	304
4.4 Bronnen en noten	311

Hoofdstuk 5

Conclusies en discussie [pag. 313-348]

5.1 Samenvatting	313
5.2 Antwoord op de onderzoeksvragen	314
5.2.1 De gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte	
5.2.2 De mate en de aard van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving	
5.2.3 Determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving	
5.2.4 De rol van schuld en schaamte bij de mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen	
5.3 Conclusies en nieuw conceptueel model	330

5.4 Discussie	331
5.4.1 Wetenschappelijke relevantie	
5.4.2 Maatschappelijke en politieke relevantie	
5.4.3 Sterkten en beperkingen van het onderzoek	
5.5 Aanzet tot vervolgonderzoek	344
5.6 Concluderende opmerkingen	346
5.7 Bronnen en noten	346

Appendix

1 tot 10 [pag. 349-396]

Appendix 1 Overzicht van indelingen in typen vredesmissies conform verschillende literatuur	351
Appendix 2 Meetinstrumenten voor het meten van schuld en schaamte	359
Appendix 3 Items bij dimensies van exposure, schuldbeleving en psychisch welbevinden	365
Appendix 4 Missiegerelateerde kenmerken en stressoren in het dagelijks leven	371
Appendix 5 Confrontatie met de dood	377
Appendix 6 Verantwoordelijkheidsbeleving en schuld- en schaamtegenererende situaties	379
Appendix 7 Hulpbehoefte en motieven om geen hulp in te schakelen	387
Appendix 8 Onderwerpen van politieke discussie rondom de missie	389
Appendix 9 Psychisch welbevinden en eigenwaarde	391
Appendix 10 Correlaties schuld(geneigdheid) en schaamte(geneigdheid) en psychische symptomen	393
 Geraadpleegde literatuur	 397
Samenvatting	407
Summary (Engelse samenvatting)	415
Curriculum Vitae	423

Hoofdstuk 1

Inleiding en probleemstelling

De lucht was helder blauw daar De zon was ongenaakbaar
Ik zag een zee van zand En de rest was onverklaarbaar

Misschien wou jij de wereld zien Misschien was het een vlucht
Misschien heb jij de hel gezien Maar je bent nu weer terug

Welkom thuis

Stef Bos, deel 1 uit 'Welkom thuis', 2005

1.1 Inleiding

Sinds 1947 nemen Nederlandse militairen onder de vlag van de Verenigde Naties (VN) deel aan vredesmissies. Dat is al snel na de oprichting van deze internationale veiligheidsorganisatie, die met onder andere vredesmissies probeert de vrede in de wereld te handhaven en de stabiliteit te bevorderen. Sinds het begin van de jaren negentig is de deelname aan vredesoperaties zelfs de hoofdtak van de Nederlandse krijgsmacht geworden. Tot dat moment was de hoofdtak het verdedigen van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied. Vredesmissies onderscheiden zich in algemene zin van oorlogsmissies door de positie van de militaire macht. De vredesmacht moet onpartijdig blijven en kent in principe geen vijand. De vredesmacht mag niet direct betrokken raken in het conflict en staat als onpartijdige partij boven de in het conflict betrokken partijen. In die positie moet geprobeerd worden om de escalatie van conflicten tussen betrokken partijen te voorkomen en tracht de vredesmacht bij te dragen aan een correcte uitvoering van een vredesakkoord en een duurzame oplossing van het conflict. De vredesmacht moet ervoor zorgen dat de conflictpartijen (blijven) afzien van geweld. De onpartijdige positie van de vredesmacht is gebaseerd op een politiek beginsel dat de gelijke behandeling van alle (strijdende) partijen inhoudt. Als er een staakt-het-vuren genegeerd wordt, ongeacht door welke conflictpartij, schendingen van mensenrechten plaatsvinden of de vredesmacht zelf doelwit van aanvallen wordt, zal de vredesmacht zijn onpartijdige rol tijdelijk opgeven en interveniëren of optreden. Dit mag alleen onder strikte politieke voorwaarden plaatsvinden en dient met zo min mogelijk militair geweld gepaard te gaan. Als de vredesmacht dan wel en noodgedwongen met militair geweld reageert, wordt hij daarmee nog geen oorlogsmacht en niet definitief partijdig, want een interventie is bij VN-vredesmissies altijd van (zeer) tijdelijke aard. De vredesmacht kent in principe geen vijand.

In tegenstelling tot een vredesmissie maakt de militaire macht bij een oorlogsmissie juist wel direct en permanent deel uit van de strijd en wordt juist met militair geweld tegen een vijand opgetreden. Veteranen van vredesmissies (oud-militairen) vormen in dit verband een nieuwe generatie veteranen, met andersoortige 'oorlogs'-ervaringen.

De onpartijdige positie van de vredesmacht houdt niet automatisch in dat veteranen van vredesmissies hun werkzaamheden in grotere veiligheid konden uitvoeren dan wanneer zij aan een

traditionele oorlogsmismissie hadden deelgenomen. In de brandhaard van een gewapend conflict kunnen militairen juist door hun onpartijdige positie zowel fysiek als mentaal kwetsbaar zijn. Ze kunnen in een 'omstanderrol' getuige zijn van het kwaad en het geweld dat de burgerbevolking is of wordt aangedaan, bijvoorbeeld van schendingen van mensenrechten, misdaden tegen de menselijkheid en van overtredingen van het humanitair oorlogsrecht. Zij kunnen getuige zijn van de erbarmelijke omstandigheden waaronder vluchtelingen in de naoorlogse situatie moeten leven, van het sterven van kinderen en ander menselijk leed. Juist de onpartijdigheid die het bieden van hulp bemoeilijkt, en ingrijpen om geweld te stoppen beperkt en soms zelfs verbiedt, maakt dat de deelname aan een vredesmissie moeilijk en mentaal belastend kan zijn¹. Er kan spanning ontstaan tussen de morele standpunten van de individuele militair en de onpartijdige rol van de vredesmacht waar hij² deel van uitmaakt.

Morele dilemma's maken deel uit van de praktijk van misschien wel elke vredesmilitair in elk uitzendgebied. In dit verband kunnen we bijvoorbeeld refereren aan situaties waarin de vredesmacht, in de poging om de kwetsbare burgerbevolking te beschermen, onbedoeld de agressor helpt met de etnische zuivering van een dorp of een gebied. Wat morele dilemma's met veteranen hebben gedaan, onderzoeken we in dit proefschrift. Onze aandacht gaat primair uit naar de specifieke beleving van veteranen van vredesmissies. Hierbij staat in het bijzonder de schuld- en schaamtebeleving van veteranen centraal. Deze twee emoties zijn onderwerp van onderzoek, omdat we vermoeden dat schuld- en schaamtebeleving de sleutel vormen tot inzicht in de bijzondere ervaringen van veteranen, en dan met name in ervaringen die te maken hebben met morele dilemma's waarmee zij in een (voormalig) conflictgebied geconfronteerd werden. Schuld- en schaamtebeleving vertellen ons namelijk iets over gevoelens en gedachten over onszelf in een bepaalde situatie met anderen. Bij schuld gaat het om het oordeel over de moraliteit van ons gedrag, bij schaamte over de moraliteit van onze persoonlijkheid. Beide - en het gaat dus zowel om emoties als om cognities - duiden op het vermogen tot zelfreflectie en morele evaluatie. We mogen er vanuit gaan dat militairen moreel handelende en denkende mensen zijn, en dat zij beschikken over een moreel oordeelsvermogen en bewustzijn. In dat verband gaan we er vanuit dat zij in de uitoefening van hun beroep met schuld- en schaamtegevoelens te maken kunnen krijgen, bijvoorbeeld als zij worden blootgesteld aan het kwaad dat mensen elkaar aandoen en wanneer ze zich als militair verantwoordelijk voelen voor het stoppen van dat kwaad. Wij verwachten dan ook dat de mate van bevoegdheid tot effectief reageren op het geweld een rol kan spelen in de mate waarin schuld- en schaamtegevoelens optreden na afloop van de uitzending. We begeven ons daarmee op het terrein van de ethiek. Ethiek betekent kritisch nadenken over wat goed en kwaad is, dus kritisch nadenken over moraal³. Dat betekent in staat zijn tot nadenken over en het reflecteren op situaties die zich voordoen in ons leven, en oordelen over het goede en het kwade en het juiste en het onjuiste⁴. De beleving van schuld en schaamte duidt op een zelfreflecterend vermogen, het vermogen tot morele oordeelvorming, alsook op het vermogen (schuldbeleving) zich in anderen te verplaatsen, wat op zijn beurt duidt op een moreel goed persoon. Schuld- en schaamtebeleving zijn op die manier beide een verschijningsvorm van moraliteit en ethiek.

Tot nog toe is in het onderzoek onder veteranen van vredesmissies vooral ingegaan op de psychische klachten als gevolg van uitzendervaringen. In de meeste studies gaat het dan over de ontwikkeling van posttraumatische stress of andere psychische symptomen. Eerder onderzoek naar schuld- en schaamtebeleving vond alleen nog onder Amerikaanse, veelal Vietnamveteranen, plaats. De schuld als gevolg van deelname aan de strijd (*combat guilt*) en overlevingsschuld (*survival guilt*) stond hierbij lange tijd centraal. Overlevingsschuld is het schuldgevoel van de overlevende van oorlog en geweld (of een natuurramp) over het feit dat hij zelf gespaard is gebleven, terwijl anderen in dezelfde situatie de dood vonden. Dat drukt zwaar op het geweten, aldus Herman⁵. Zij beschrijft in haar studie over slachtoffers en overlevenden van oorlog en geweld dat de overlevende achtervolgd wordt door beelden van lijdende en stervende mensen. Het zijn de beelden van juist die mensen waar hij niets voor kon doen. Hij voelt zich er schuldig over dat hij het eigen leven niet heeft gewaagd om het leven van anderen te redden, of dat hij niet heeft voldaan aan het laatste verzoek van een stervende. In het eerdere onderzoek naar schuld bij veteranen werd er vanuit gegaan dat veteranen met name schuld beleven als gevolg van de participatie in de strijd en van het overleven daarvan. In dit proefschrift willen we onderzoeken welke gevoelens van schuld veteranen van vredesmissies ervaren, die in hun optreden juist de onpartijdigheid dienden te waarborgen, waarbij participeren in de strijd absoluut niet en overleven juist wel vanzelfsprekend was. Als deze veteranen na afloop schuld of schaamte beleven, waar reflecteren zij dan op? We onderzoeken tevens welke missiegerelateerde (sociologische) determinanten en persoonlijke kenmerken de variëteit in (mate van) schuld- en schaamtebeleving bepalen.

Voordat we de onderzoeksvragen, de doelstelling van het onderzoek en de gebruikte onderzoeksmethoden beschrijven, schetsen we eerst kort de (theoretische) context waarbinnen het onderzoek plaatsvindt en het kader waarin de verschillende theoretische dimensies betekenis hebben. Dit houdt in dat we kort ingaan op (de definitie van) veteranen in Nederland, op de (geschiedenis van de) Verenigde Naties en op de (Nederlandse) deelname aan vredesmissies. Verder gaan we in op het onderscheid in typen missies, op de veranderende internationale veiligheidssituatie als gevolg waarvan vredesmissies evolueren, op de stressoren (morele dilemma's) in uitzendgebieden en op de begrippen uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving.

Veteranen in Nederland

In Nederland leven ongeveer 130.000 veteranen. Hun leeftijd varieert in principe van negentien tot boven de honderd jaar. Volgens het Ministerie van Defensie zijn veteranen “gewezen militairen met de Nederlandse nationaliteit die het Koninkrijk hebben gediend onder oorlogsomstandigheden of overeenkomstige situaties, zoals tijdens internationale vredesmissies binnen en buiten het verband van de Verenigde Naties”⁶. Ongeveer 65% van de veteranen in Nederland is oorlogsveteraan. Deze veteranen dienden in de Tweede Wereldoorlog (1940-1945), in de Korea-Oorlog (1950-1954), of waren betrokken bij de dekolonisatiestrijd in voormalig Nederlands-Indië (1945-1950) en voormalig Nederlands Nieuw-Guinea (1950-1962). De overige 35% van de Nederlandse veteranen nam deel aan één of meerdere vredesmissies. Deze nieuwe generatie veteranen groeit gestaag, terwijl het aantal oorlogsveteranen als gevolg van overlijden door ouderdom snel afneemt.

De Verenigde Naties

De veteranen die hebben deelgenomen aan vredesmissies deden dit vrijwel altijd onder de vlag van de Verenigde Naties (VN), zij het dat de daadwerkelijke uitvoering van een vredesmissie soms in handen was van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie⁷ (NAVO) of een andere internationale veiligheidsorganisatie.

De VN werden op 25 april 1945 opgericht. Op dat moment waren er 51 lidstaten, waaronder Nederland. Met de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog nog scherp op het netvlies wilden de lidstaten zich samen sterk maken om te voorkomen dat economische, politieke of sociale instabiliteit in (grote) gewapende conflicten zou uitmonden. Zij wilden voorkomen dat het kwaad dat de wereld gedurende de Tweede Wereldoorlog had getroffen de wereld nogmaals zou treffen. Het aantal VN-lidstaten is sinds 1945 gegroeid van 51 naar 192 in 2006.⁸

De oprichting van de VN en het groeiend aantal lidstaten konden echter niet voorkomen dat sinds 1945 wereldwijd ruim tweehonderd gewapende conflicten plaatsvonden. Nog altijd woeden er bloedige oorlogen in verschillende delen van de wereld. Sinds 1947 zijn er ruim 70 vredesmissies uitgevoerd waaraan veel landen deelnamen. Ruim 2.575 vredesmilitairen uit verschillende landen lieten daarbij het leven. Momenteel (medio 2009) worden er zestien vredesmissies uitgevoerd. In het kader daarvan zijn ruim honderdduizend militairen en burgerpersoneel van Defensie uit 119 landen uitgezonden naar (voormalige) conflictgebieden, waaronder Kosovo, Timor, Chad, Sudan en Congo.⁹

De Nederlandse deelname aan vredesmissies

Ook Nederlandse militairen zijn in de afgelopen decennia wereldwijd ingezet om samen met militairen uit andere landen de internationale rechtsorde, vrede en veiligheid te waarborgen, bewaken of herstellen. Sinds enkele jaren na de oprichting van de Verenigde Naties hebben ongeveer 80.000¹⁰ Nederlandse militairen deelgenomen aan ruim vijftig vredesmissies. Dat betekent een Nederlandse deelname aan ruim 70% van het totaal aantal missies dat de VN-Veiligheidsraad ontplooid heeft. De eerste grootschalige Nederlandse deelname aan een vredesmissie vond in Zuid-Libanon plaats, waar tussen 1979-1985 ruim 9.000 Nederlandse militairen werden ingezet. Verder namen Nederlandse militairen na afloop van de Koude Oorlog deel aan vredesmissies in onder meer de Perzische Golf (Irak en omstreken), Cambodja, Angola, Uganda-Rwanda, voormalig Joegoslavië, Kosovo, Liberia, Eritrea, Irak en Afghanistan. Nederland levert momenteel ruim 2.300 militairen en burgerpersoneel van Defensie aan vredesmissies in Europa, Azië en Afrika¹¹. Ruim 80% daarvan is werkzaam in de provincie Uruzgan, in het Zuiden van Afghanistan.

Verskillende typen missies

De verschillende vredesmissies onderscheiden zich van elkaar voor wat betreft de inhoud van het mandaat. "Het mandaat geeft aan wat het politieke doel van de operatie is en over welke bevoegdheden (en eventuele middelen) de (civiele) leiding van de operatie beschikt"¹². Deze worden van tevoren vastgesteld op basis van de situatie in het (voormalig) conflictgebied en op

basis van het gedrag van de betrokken conflictpartijen. In dit verband wordt onderscheid gemaakt tussen 'vredeshandhavende' en 'vredesafdwingende' missies.

De vredeshandhavende missies houden ten eerste in dat de militaire inzet geschiedt met de instemming van alle partijen die bij het geschil betrokken zijn. Deze missies zijn gericht op het voorkomen van gewelddadigheden, alsook op het bewerkstelligen en consolideren van de vrede. Dit laatste kan bewerkstelligd worden met het innemen van bufferposities, patrouilleren, wederopbouwactiviteiten of de ondersteuning van en begeleiding bij nieuwe verkiezingen. Ten tweede is het gebruik van geweld alleen toegestaan omwille van wettige zelfverdediging.¹³

Bij vredesafdwingende missies gaat het er juist om dat er zonder instemming van bij het geschil betrokken conflictpartijen tot interventie mag worden overgegaan door de VN-troepenmacht. De vredesafdwingende macht is zonder instemming van het 'gastland' in het conflictgebied aanwezig. Het gaat hierbij om het herstellen van de orde en de vrede. De vredesafdwingende macht treedt op als vredesakkoorden geschonden worden, schendingen van mensenrechten doorgaan, en als (daardoor) de vredeshandhavende macht het mandaat niet in veiligheid en succesvol kan uitvoeren. Dit kunnen embargo's en sancties inhouden, maar indien nodig kan de vrede met militair geweld worden hersteld. Terwijl de vredesafdwingende macht desnoods met militair geweld optreedt, is geweldgebruik bij vredeshandhaving juist slechts bij hoge uitzondering toegestaan.

De veranderde veiligheidssituatie in de wereld

Naast de veelheid aan gewapende conflicten die na de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden, was er na afloop van de Koude Oorlog¹⁴ een verschuiving zichtbaar van interstatelijke naar intrastatelijke of interne conflicten.

*"Most early peace-keeping operations responded to inter-State conflict. In recent years, however, peace-keeping has more often addressed conflicts within States, sometimes where Governments no longer function. Soldiers serving under United Nations command as peace-keeping observers or troops, wearing their familiar blue berets or blue helmets, are being joined by increasing numbers of civilians. Together, they have been given ever more challenging mandates. They have helped promote national reconciliation and respect for human rights, and organized and monitored elections. Humanitarian tasks have been brought within the purview of peace-keeping. Peace-keepers have even participated in the reconstruction of State institutions."*¹⁵

Het einde van de Koude Oorlog had een sterke afname van de dreiging van een grootschalige (nucleaire) oorlog tot gevolg, maar zorgde er gelijktijdig voor dat andere conflicten ontstonden of oplaaiden. Juist door het wegvallen van de druk op (satelliet)staten of steun aan bevriende regimes door de Verenigde Staten en de Sovjetunie na de Koude Oorlog, vielen verschillende landen langs etnische en/of religieuze grenzen uiteen. Binnen die landen claimden inwoners van afzonderlijke gebieden hun subnationale identiteit, gebaseerd op etniciteit, religie, cultuur en taal. Dit resulteerde vaak in een gewapend conflict.¹⁶ Nog steeds teisteren met name intrastatelijke conflicten etnisch en religieus heterogene gebieden, waar voorheen, al dan niet onder dwang¹⁷, juist sprake was van een vreedzaam en 'gemengd' samenleven. Deze conflicten – die met name sinds het einde van de Koude Oorlog in toenemende mate oplaaiden en nu nog steeds wereldwijd bestaan – worden ook wel

‘nieuwe oorlogen’ genoemd, en gekenmerkt door het feit dat het geweld steeds dichterbij de gewone mensen komt.

“Nieuwe oorlogen kunnen worden omschreven als ‘vormen van geweld waarbij de grens vervaagt tussen oorlog, georganiseerde misdaad en massale schending van mensenrechten’.”¹⁸

Het geweld is in dit type conflicten niet langer op afstand, aldus Moelker en Soeters¹⁹. De meeste van deze conflicten kenmerken zich namelijk door de afwezigheid van elke vorm van beperking van geweldgebruik. Extreem gewelddadig zijn conflicten waarbij de etniciteit of religie door strijdkrachten gebruikt wordt om burgers te mobiliseren (propaganda) tot participatie in de strijd, en waarbij verschillende groeperingen tegen elkaar worden opgezet.²⁰ Rwanda 1994 is hiervan een triest voorbeeld. Bijna een miljoen Rwandesen, met name Tutsi's, vonden de dood nadat Hutu's werden opgeroepen tot haat tegen en het vermoorden van Tutsi's en gematigde Hutu's. Gezinnen en families bestonden regelmatig uit leden van beide etniciteiten. Bevolkingsgroepen komen in dergelijke conflicten dwars door allerlei familiale en sociale verbanden heen op gewelddadige wijze tegenover elkaar te staan. Zij bedienen zich in veel gevallen van irreguliere strijdgroepen en gevechtsmethodes waarin het onderscheid tussen burgers en militairen verbleekt en het internationale oorlogsrecht soms op grove wijze geschonden wordt.²¹ Militairen die naar een dergelijk conflict worden uitgezonden, worden geconfronteerd met dit ‘nieuwe geweld’, dat zowel onder als tegen de burgerbevolking kan plaatsvinden. De militair kan geconfronteerd worden met het kwaad dat milities, rebellen of guerrillastrijders de burgerbevolking aandoen en met grove schendingen van mensenrechten. Nieuwe dreigingen, zoals zelfmoordaanslagen, maken het werk in een conflictgebied soms nog gevaarlijker. Het is lastig om te werken in een situatie waarin geen zichtbare vijand is, maar wel een agressor die het sterven voor het geloof, oftewel het martelaarschap de hoogste waarde in het leven toedicht.

Kortom, de conflicten waar hedendaagse militairen mee worden geconfronteerd, kenmerken zich vaak door de irreguliere middelen en strijdmethoden, door grove schendingen van mensenrechten en door schendingen van het humanitair oorlogsrecht. Steeds vaker maken burgers (waaronder kinderen en vrouwen) deel uit van de strijd en zijn de vaak ongeüniformeerde combattanten moeilijk van non-combattanten te onderscheiden. In het (voormalig) conflictgebied zijn tegelijkertijd de gevolgen van oorlog en geweld nog duidelijk merkbaar en waarneembaar. Burgers zijn ontheemd, hebben veel verloren en zijn getraumatiseerd. Verdriet en wanhoop zijn duidelijk voelbaar en zichtbaar. Het land in kwestie ligt geheel of gedeeltelijk in puin. De militair moet mensen troost bieden en tegelijkertijd onpartijdig blijven.

Nieuwe dreigingen vragen om een nieuwe visie op hoe we de vrede en veiligheid in de wereld kunnen en moeten handhaven. In antwoord hierop hebben de VN steeds nieuwe typen vredesmissies ontplooid, en daarmee de mogelijkheden van opereren en interveniëren in een crisisgebied uitgebreid. Vredesmissies, en met name de vredeshandhavende missie, hebben daardoor een evolutie doorgemaakt. Sinds het einde van de Koude Oorlog zijn vredesmissies dan ook complexer geworden. Dit treft militairen, die in dienst van de vrede hun werk zo goed mogelijk trachten uit te voeren. Hun taak wordt immers evenzeer complexer en minder eenduidig²². Een

militaire eenheid kan tijdens een vredesafdwingende operatie bijvoorbeeld de taak hebben samen met hulporganisaties de humanitaire hulpverlening uit te voeren of te coördineren, tegelijkertijd tot afdwingende acties als sancties, embargo's of militair geweld (gevechtsacties) over te gaan en elders in het operatiegebied wederopbouwactiviteiten uit te voeren in samenwerking met civiele autoriteiten.²³ Naast de toegenomen complexiteit neemt de noodzaak tot gevechtsacties toe, terwijl het toch gaat om vredesmissies waarmee een heel ander doel beoogd wordt dan met oorlogvoeren. Hedendaagse soldaten moeten dus niet alleen kunnen vechten, maar over een breed scala aan competenties beschikken.

Stressoren tijdens een uitzending

De indirecte en directe blootstelling aan geweld (of de gevolgen van geweld) in combinatie met de opdracht waarmee een militair tijdens een vredesmissie belast is (vredeshandhaving en/of vredesafdwinging), maakt het werken in een uitzendgebied lastig. Dit geldt zeker wanneer één of meer van de partijen in het conflictgebied de wapenstilstand of het vredesakkoord openlijk schendt en het geweld opnieuw oplaait. Dit laatste kan betekenen dat er niet altijd sprake is van een goede balans tussen de situatie in een conflictgebied en het mandaat van de missie. Er kan bovendien een discrepantie bestaan tussen de ethische en juridische kaders (waaronder het humanitair oorlogsrecht), waar de vredesmilitair zich als vertegenwoordiger van de internationale gemeenschap (VN of NAVO) op beroept en aan moet houden en de normen die de strijdende partijen hanteren. Schendingen van mensenrechten en het gebruik van dwang en geweld tegen mensen met een 'andere' religieuze of etnische achtergrond is bij die laatste veelal toegestaan. Het humanitair oorlogsrecht en de Conventies van Genève worden door milities en rebellen meestal niet nageleefd. Conform hun mandaat mogen vredesmilitairen hier niet altijd tegen optreden. Het humanitair oorlogsrecht kan op die manier ook een belangrijke bron van morele dilemma's zijn. Mede als gevolg hiervan kan een militair in lastige situaties terechtkomen. We zetten de verschillende situaties, waarvan sommige al aan bod kwamen, hieronder op een rij. Deze staan centraal in ons onderzoek.

Ten eerste mag de militair tijdens een vredesmissie alleen in bepaalde van tevoren vastgestelde situaties een beperkte mate van geweld gebruiken. De vredesmacht is onpartijdig. De ruimte die vredesmilitairen hebben om geweld te gebruiken, wordt bepaald aan de hand van politieke en militaire uitgangspunten. Daarnaast bepalen ethische en juridische beginselen de manier waarop geweld mag worden toegepast. Ook deze uitgangspunten en beginselen moeten door militairen gekend worden²⁴. De (politieke) beperking in bevoegdheid tot geweldsuitoefening heeft soms tot gevolg dat militairen het gevoel krijgen weinig adequaat te kunnen optreden. Bij verschillende missies bleek dat situaties waarin niet kon of mocht worden ingegrepen niet alleen de geloofwaardigheid van de internationale gemeenschap ondermijnden, maar ook het vertrouwen van de bevolking in de vredesmacht (Bosnië).

Ten tweede kan juist het ingrijpen door de onpartijdige vredesmacht leiden tot represailles van de agressor tegen de door de VN te beschermen burgerbevolking²⁵ of tot gevolg hebben dat de agressor zich tegen de vredesmacht keert. De vredesmacht wordt dan meegezogen in de geweldsspiraal. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1993 in Somalië, waar achttien Amerikaanse VN-

militairen werden gedood²⁶. De situatie is voor de vredesmacht niet automatisch eenvoudiger als wél mag worden ingegrepen om het geweld te stoppen om verdere escalatie van een conflict te voorkomen. De commandant van een eenheid moet binnen de grenzen van het mandaat inschatten wanneer geweld toe te passen, en wel zo dat er sprake is van gelegitimeerde geweldsuitoefening die de vrede dient en tot een verbetering van de situatie leidt. Daarbij staan vragen als “ben ik strafbaar als ik geweld toepas?” en “kan ik de gevolgen daarvan overzien?” centraal. In een situatie waarin morele desoriëntatie en chaos heersen, is niet altijd vast te stellen wanneer en of geweldsuitoefening verstandig en gerechtvaardigd is. Ook is niet altijd te voorzien wat de gevolgen van geweldsuitoefening zijn voor de positie van de vredesmacht en voor de veiligheidssituatie. Bepaalde acties kunnen onbedoeld kwaad berokkenen en indirecte negatieve effecten hebben.

Het voorgaande brengt ons bij een derde type situatie. Het kan voorkomen dat de militair kwaad heeft berokkend (of denkt dit te hebben gedaan) waar hij juist het goede beoogde. Het gaat hier om een ‘indirect effect van besluiten en handelen’, waardoor de militair terecht kan komen in het grensgebied tussen ethiek en tragiek. Een dergelijke ervaring kan gewetensvragen oproepen, zoals: “Had ik kunnen voorzien wat gebeurd is?”, “Had ik het gebeurde onder controle kunnen houden?”, en “Heb ik een verkeerde afweging gemaakt?”. Deze vragen kunnen nog lange tijd, na de terugkomst van een missie, een rol spelen in het leven van de veteraan, dat daardoor met twijfel, onzekerheid en bezorgdheid vervuld kan zijn.

Tot slot is het de vraag of militairen gedurende hun uitzending altijd even goed kunnen overzien of zij wel iets hebben kunnen betekenen voor de lokale bevolking, die hun hulp zo hard nodig had. De beoogde positieve uitkomsten kunnen ofwel niet altijd worden vastgesteld of zijn ogenschijnlijk uitgebleven. Het kan dan moeilijk zijn voor veteranen om hun uitzendperiode af te sluiten.

Er is nog maar weinig onderzoek verricht naar de unieke situatie en de daarmee gepaard gaande problemen die deelname aan vredesmissies met zich meebrengen. Weisaeth²⁷ is een van de weinigen die onderzocht aan welke bijzondere nieuwe stressoren militairen in vredesoperaties kunnen worden blootgesteld. Op basis van zijn studie naar (de impact van) vredesmissies stelt hij dat vooral de vredeshandhavende missies van na de Koude Oorlog een bron zijn van nieuwe en niet-traditionele stressoren, waaraan militairen in de uitoefening van hun beroep kunnen worden blootgesteld. Weisaeth vond tevens een duidelijk onderscheid tussen vredeshandhavende en vredesafdwingende missies, als het gaat om de confrontatie met stressoren en de beleving van uitzendervaringen. Dat wat beide missies van elkaar onderscheidt, is niet het niveau van het geweld ter plaatse, maar de instemming van de conflictpartijen met de komst van de VN-vredesmacht, aldus Weisaeth. Hij stelt:

*“Consent is supported by the principles of impartiality, minimum force, legitimacy, credibility, mutual respect, and transparency. The rules of engagement for the operation are tied to a set of regulations closely in line with the standards of fundamental human rights. This may bring the responsible UN commander into a difficult position because the adversary may not always observe the same standards.”*²⁸

Weisaeth onderscheidt vier soorten stress die militairen op missie kunnen treffen. Ten eerste noemt hij de directe blootstelling aan gevaar, wanneer een vredesmissie tijdelijk een gevechtsoperatie wordt. Ten tweede het getuige zijn van geweld tegen burgers, waarbij het niet is toegestaan tot

militaire interventie over te gaan om het geweld te stoppen. Ten derde de bedreiging en de vernedering door de (voormalige) oorlogvoerende partijen ter plaatse. Ten slotte frustraties omtrent de operationele taken en over externe factoren die de (succesvolle) uitvoering van het mandaat in de weg staan, zoals menselijke roadblocks (vrouwen en kinderen) die verhinderen dat medicatie en voedsel bij vluchtelingen terechtkomen.

Militairen die zowel in het kader van een vredeshandhavende VN-missie als een NAVO-geleide missie werden uitgezonden²⁹ rapporteerden een lagere prevalentie van stressfactoren bij de NAVO-missie. Uit onderzoek onder 3.448 Zweedse VN-militairen die van 1993 tot 1995 in Bosnië dienden blijkt dat 47% van de VN-militairen vond dat zij hun missie – die onder meer bestond uit het beschermen van de burgers tegen gewelddadigheden en tegen aanvallen van de agressor – succesvol hadden kunnen volbrengen. Maar liefst 86% van de militairen die tussen 1995 en 1998 onder NAVO-bevel waren ingezet (n = 2.298) deelde deze mening. Slechts 43% van de VN-militairen had het gevoel in staat te zijn indruk te maken op de conflictpartijen in Bosnië, terwijl 94% van de NAVO-militairen dit zo had ervaren. Hoewel het, in betreffend onderzoek, verschillende fasen van het conflict betrof, zal de mate van robuustheid van de vredesmacht zeker van invloed zijn geweest op deze verschillende ervaringen.

De ervaring van militairen van de VN-missies in Bosnië onderscheidt zich ook van die van de NAVO-militairen als het gaat om de aard van behoeften omtrent training ter voorbereiding op de uitzending. 42% van de militairen van de VN-operatie in Bosnië rapporteerde behoefte te hebben aan training in onderhandelings technieken. Bij slechts 26% van de NAVO-militairen was dit het geval. 45% van de VN-militairen gaf aan behoefte te hebben aan training om te kunnen reageren op bedreiging en provocaties tegenover 29% van de NAVO-militairen. Een zelfde onderscheid werd gevonden toen gevraagd werd naar de behoefte om bij anderen (collega's) stress te kunnen herkennen. Verder bleek dat het thuisfront de NAVO-operatie in Bosnië meer steunde (56%) dan de VN-operatie (39%). Uit het onderzoek van Johansson, dat Weisaeth³⁰ bespreekt, blijkt over het algemeen dat de taken die bij een NAVO-geleide operatie moeten worden uitgevoerd meer aansluiten bij de traditionele militaire opleiding. De competenties en stressoren bij vredeshandhavende missies zijn uniek en vereisen specifieke (aanvullende) voorbereiding, training en opleiding³¹.

Schuld- en schaamtebeleving bij veteranen die hebben deelgenomen aan een vredesmissie

In de situaties die hierboven werden besproken, ontbreekt het veelal aan een afdoende en bevredigende mate van controle op een situatie of op een (al dan niet voorziene) uitkomst van besluiten en handelen. Na afloop van de uitzending kan de veteraan gaan twijfelen over de correctheid en juistheid van zijn (niet) handelen. Ook kan twijfel bestaan over zijn of haar houding en gedrag. Terug van de uitzending, afstand nemend van de situatie aldaar en met de kennis die achteraf wél aanwezig is, kunnen veteranen het gevoel hebben dat ze hun werk niet goed (genoeg) hebben uitgevoerd. Sommigen zijn van mening dat ze bijvoorbeeld de negatieve gevolgen van bepaalde situaties hadden kunnen voorkomen³², omdat ze deze mogelijk ten positieve hadden kunnen beïnvloeden als ze anders hadden besloten of gereageerd.

Dit heroverwegen van wat gedaan had moeten worden en het opnieuw beoordelen van eigen rol en (verkeerd genomen) verantwoordelijkheid kan lastig en mentaal zwaar zijn, maar vervult ook een belangrijke functie. Deze vorm van zogenoemde 'reconstructie' is een poging een betekenis toe te kennen aan een (belastende) ervaring en te begrijpen wat gebeurd is en waarom. De herbeoordeling van wat gebeurd is en de conclusie over wat gedaan had moeten worden, geven iemand het gevoel van controle terug. Dit gevoel van 'regie' over het eigen leven wordt juist vernietigd door een schokkende gebeurtenis. Een dergelijke gebeurtenis zorgt daardoor voor angst, gevoel van bedreiging en een gevoel van machteloosheid. Omwille van de behoefte aan een gevoel van 'regie' en 'controle' hebben mensen, ook in het dagelijks leven, de behoefte om omringende gebeurtenissen en situaties te beredeneren en verklaren en de eigen rol te bepalen en bestendigen. In dit verband wordt gesproken over een causaliteitsbehoefte waar ieders handelen en gedrag in meer of mindere mate door gevormd wordt en die iedereen vervuld wil zien³³. Het geeft ons het gevoel dat we niet zijn overgeleverd aan willekeur, aan onverwacht kwaad of aan onverwachte gebeurtenissen die ons leven ingrijpend kunnen veranderen. We behoeden onszelf op die manier voor een leven met onzekerheden, angsten en gevoelens van onmacht.

Als gevolg van een schokkende gebeurtenis, waarin juist verlies van controle en verlies van zin centraal staan, kan de causaliteitsbehoefte een belangrijke functie vervullen. Veel slachtoffers van een schokkende gebeurtenis duiden in dit verband, met de beleving van schuld en/of schaamte, de belangrijke rol die zij zelf speelden in (de gevolgen van) het voorval. Zij zijn ervan overtuigd dat zij de gevolgen hadden kunnen voorzien en voorkomen³⁴. De verantwoordelijkheid die iemand neemt voor het eigen aandeel in een schokkende gebeurtenis, en in het bijzonder voor het eigen overleven, kan een krachtig mechanisme zijn bij de verwerking van de betreffende ervaringen. Lifton³⁵ heeft aan deze verantwoordelijkheid in verschillende van zijn boeken aandacht besteed en deze 'kracht van de overlever' uitgebreid bestudeerd.

1.2 Probleemstelling

In deze paragraaf bespreken we achtereenvolgens de doelstelling van het onderzoek (paragraaf 1.2.1), de vier onderzoeksvragen (paragraaf 1.2.2) en de onderzoeksopzet (paragraaf 1.2.3).

Met dit onderzoek naar de aard van schuld- en schaamtebeleving van veteranen willen we meer duidelijkheid krijgen over de stressoren waaraan veteranen van vredesoperaties zijn blootgesteld en waaraan huidige militairen in toekomstige missies kunnen worden blootgesteld. Deze empirische studie biedt onder meer inzicht in de morele dilemma's in een uitzendgebied, alsook in de morele en existentiële vraagstukken die veteranen na afloop van een missie kunnen bezighouden als gevolg van negatieve situaties waarvoor zij zichzelf achteraf verantwoordelijk stellen.

Schuld- en schaamtebeleving is nog niet eerder onderzocht bij veteranen van vredesmissies. Daarnaast is, met uitzondering van enkele (literatuur)studies³⁶, niet eerder expliciet aandacht besteed aan de precieze aard van de schuld en schaamte van veteranen en aan de situaties die daaraan ten grondslag lagen. De studies naar schuld en/of schaamte die reeds onder veteranen zijn verricht, hadden met name tot doel de relatie aan te tonen tussen schuld en/of schaamte en de

prevalentie van een PTSS (posttraumatische stress-stoornis) of andere psychische klachten³⁷. In dat verband werd doorgaans een onderscheid gemaakt tussen overlevingsschuld en schuld als gevolg van de deelname aan gevechtsacties of ander geweld gedurende de oorlog, vaak '*combat guilt*' genoemd. Schaamte werd, in tegenstelling tot *combat guilt*, niet als zodanig geoperationaliseerd³⁸ en schuld en schaamte werden in deze studies niet van elkaar onderscheiden³⁹. Ook zien we dat in de meeste studies schuld en schaamte niet of nauwelijks gedefinieerd werden en dat onderzoekers zich wat dat betreft beperkten tot het bespreken van de gebruikte meetinstrumenten.⁴⁰ Op de betekenis (eigenschappen en ervaringen) en de definitie van schuld en schaamte werd maar in enkele studies ingegaan⁴¹.

De belangrijkste verschillen van onze studie ten opzichte van eerder onderzoek zetten we hieronder op een rij. Allereerst stonden in eerder onderzoek altijd de Amerikaanse oorlogsveteranen centraal. In de meeste gevallen betrof dit Vietnamveteranen. In ons onderzoek richten wij ons op Nederlandse veteranen van vredesmissies.

Ten tweede ging het onderzoek altijd in eerste instantie om de overlevingsschuld van oorlogsveteranen. In enkele studies werd ook aandacht besteed aan schuld als gevolg van gevechtsacties, ofwel *combat guilt*. Beide typen schuld werden in eerste instantie *survival guilt* genoemd en als zodanig gedefinieerd. Met ons onderzoek willen we juist ook inzicht bieden in de meer abstractere categorieën van uitzendinggerelateerde schuldbeleving, zoals morele dilemma's kunnen genereren en aan uitzendinggerelateerde schaamtebeleving. In het weinige onderzoek dat naar schaamte bij veteranen is verricht, is voor het meten van schaamte gebruikgemaakt van algemene schalen. Dat betekent dat schaamte geoperationaliseerd werd op basis van vragen over situaties in het dagelijks leven en niet op basis van vragen over situaties tijdens een militaire missie⁴². In onze studie staat echter juist de morele zelfreflectie en evaluatie van veteranen centraal, die gerelateerd is aan uitzendervaringen, en de morele vragen die hen na terugkomst van de missie kunnen (blijven) bezighouden.

Dit brengt ons op een derde punt dat de meerwaarde van ons onderzoek aantoonst. In eerder onderzoek ging het altijd over de directe relatie tussen *combat guilt* en de ontwikkeling van psychische klachten, met als belangrijkste de relatie tussen schuld en posttraumatische stress-stoornis. In eerder onderzoek was er nooit sprake van een empirische bestudering van verschillende dimensies van uitzendinggerelateerde schuld- en/of schaamtebeleving of van een verkenning van morele vragen van veteranen die daarmee tot uitdrukking kunnen worden gebracht. Opp en Samson alsmede Kubany⁴³ boden wel een theoretisch overzicht van verschillende categorieën van schuldbeleving die is gerelateerd aan oorlogsmisaties. Zij baseerden hun onderzoek deels op gesprekken met veteranen. Wij hebben ons voor het empirisch onderzoek in belangrijke mate door de studies van Kubany en Kubany et al.⁴⁴ laten inspireren. Deze studies handelden echter ook over traumagerelateerde schuld ('*Trauma-Related Guilt*') bij oorlogsveteranen⁴⁵ en andere slachtoffers en overlevenden van geweld, bijvoorbeeld mishandelde vrouwen⁴⁶.

Ten vierde onderscheidt ons onderzoek zich van de voorgenoemde studies voor wat betreft de selectie van participanten. Aan alle voorgenoemde onderzoeken mochten alleen mensen deelnemen met een posttraumatische stress-stoornis of een depressie. Dit speelt in ons onderzoek geen rol.

Tot slot werd in geen enkele studie een vergelijking gemaakt tussen verschillende missies en de perioden waarin de missies plaatsvonden. Er is niet onderzocht welke verschillende, aan de missie gerelateerde factoren, in de uitoefening van het militaire beroep tot schuld- en schaamtebeleving kunnen leiden. In ons onderzoek vergelijken we de twee belangrijkste typen vredesmissies, te weten de missies met een vredeshandhavend karakter en de missies met een vredesafdwingend karakter⁴⁷.

Verder onderzoeken we missies uit alle perioden waarin vredesoperaties werden uitgevoerd en waar Nederlandse militairen aan deelnamen. Dat maakt het mogelijk de onderzoeksresultaten in historisch perspectief te plaatsen en vanuit dat perspectief te verduidelijken. Vredesmissies hebben sinds de oprichting van de VN een evolutie ondergaan die in alle (sociaalwetenschappelijke) empirische studies over veteranen buiten beschouwing wordt gelaten. De veranderde veiligheidssituatie in de wereld speelde echter een belangrijke rol bij de zich wijzigende en evoluerende concepten van vredesoperaties. Deze heeft ook een grote invloed gehad op de Nederlandse krijgsmacht. Als gevolg van de gewijzigde internationale veiligheidssituatie heeft de taakstelling van de krijgsmacht een forse verandering ondergaan. Dit alles heeft ook grote gevolgen gehad voor de individuele militair.

1.2.1 Doelstelling

Met dit proefschrift beogen we ten eerste een bijdrage te leveren aan een verkenning op het terrein van de *'descriptieve militaire ethiek'*. Militaire ethiek is de wetenschap van vraagstukken van goed en kwaad in een specifieke context. De context betreft de krijgsmacht en individuele militairen. Het object van de militaire ethiek is naast contextueel ook domeinspecifiek. Het betreft de vraag naar goed en kwaad in relatie tot morele attitudes, emoties, cognities en gedragingen, zoals deze zich in de specifieke context van een krijgsmacht en bij individuele militairen kunnen voordoen. Krijgsmachten zijn bij uitstek normatieve omgevingen. De geweldstaak van de krijgsmacht is immers aan strenge eisen van legaliteit en legitimiteit gebonden, althans in moderne democratische rechtstaten. Krijgsmachten zijn hierin instrumentele organisaties die door politiek en recht ingekaderd zijn, maar waarin niettemin, door de aard van de opgedragen geweldstaak voortdurend normatieve vraagstukken aan de orde zijn. Militaire ethiek omvat zowel vraagstukken inzake bijvoorbeeld de legitimiteit van geweld, als meer toegepaste vraagstukken, zoals de voorbereiding op morele dilemma's in oorlogen en bij vredesoperaties. In deze studie ligt het accent op de elementen uit de toegepaste militaire ethiek. Dat wil zeggen dat het accent ligt op die elementen die relatief dicht bij de militaire beroepsuitoefening staan, op het concrete militaire besluiten en handelen in oorlogssituaties en bij zogeheten vredesoperaties en op de inhoud van de morele zelfevaluatie van veteranen. De basis van dit proefschrift is een empirische studie waarin de aard en de omvang van schuld- en schaamtebeleving onder veteranen van vredesmissies onderzocht is. We maken hierbij een vergelijking tussen veteranen van vredeshandhavende en vredesafdwingende missies. We onderzoeken de gedragswetenschappelijke betekenis van schuld- en schaamtebeleving om zowel de inhoud als de functie van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving te kunnen verduidelijken.

Ten tweede heeft het proefschrift als doel te verduidelijken op welke manier kan worden getracht te voorkomen dat veteranen, maar ook militairen van huidige en toekomstige missies, op grond van hun uitzendervaringen psychische klachten ontwikkelen. Wij verwachten dat inzicht in de aard van de schuld- en schaamtebeleving van veteranen een sleutel kan zijn tot kennis over de typische gebeurtenissen waaraan militairen van vredesmissies kunnen worden blootgesteld en tot welke dilemma's, en in het bijzonder morele dilemma's, deze situaties kunnen leiden. Schuld- en schaamtebeleving van veteranen brengt ons naar verwachting tot de kern van uitzendervaringen.

Op die manier willen we ten derde een bijdrage leveren aan de morele vorming van militairen en hun voorbereiding op toekomstige missies.

Ten vierde willen we met deze studie de kennis vergroten over de specifieke hulpvragen van huidige en toekomstige veteranen en willen we inzicht krijgen in de morele vragen die veteranen, als gevolg van de deelname aan een vredesmissie, kunnen blijven bezighouden.

1.2.2 Vraagstelling en onderzoeksmodel

Uit verschillende studies over oorlogsveteranen blijkt dat verschillende oud-strijders diepgaande gevoelens van schuld beleven als gevolg van het overleven van de oorlog waarin dierbare kameraden sneuvelden⁴⁸ en dat schuldgevoelens worden opgeroepen door pijnlijke oorlogsherinneringen, ook al vonden de oorlogservaringen lang geleden plaats⁴⁹. Deze studies toonden aan dat veteranen nog jaren na de missie schuld, schaamte en ook zelfhaat beleefden en het gevoel niet kwijtraakten dat wat zij gedaan hadden onvergeeflijk is⁵⁰.

Het eerste onderzoek naar schuldbeleving bij veteranen vond direct na de Vietnamoorlog plaats. Dit Amerikaanse onderzoek en de studies die daarop volgden, concentreerden zich op de overlevingsschuld van Vietnamveteranen. Een belangrijke autoriteit op dit gebied is de Amerikaanse psychiater Lifton⁵¹. Hij en zijn collega Shatan⁵² speelden begin jaren zeventig een belangrijke rol in de begeleiding van de eerste oud-strijders die uit Vietnam terugkeerden. Deze veteranen organiseerden in de jaren zeventig hun eigen zelfhulpgroep, te weten *'Veterans Against the War'*. Velen van deze oorlogsveteranen hadden zich in Vietnam schuldig gemaakt aan schending van het oorlogsrecht en aan mensenrechtenschendingen. In de bijeenkomsten van de zelfhulpgroepen – die overigens nog steeds en onder dezelfde naam bestaan, maar nu voor en door veteranen van de recente missies in Irak en Afghanistan – waren onder meer gevoelens van schuld onderwerp van gesprek. In dit verband stelden de veteranen vragen als: *"How do we turn off the guilt?"*; *"Can we atone?"*; *"Why didn't we let ourselves be killed, instead of carrying out illegal orders?"*⁵³.

Kubany et al.⁵⁴ kwamen medio jaren negentig – en ook zij baseerden zich op gesprekken met Vietnamveteranen – tot een lijst van 120 situaties en gebeurtenissen die deze mensen hadden meegemaakt, waarvan zij getuige waren, maar vooral ook waaraan zij zich schuldig hadden gemaakt. Zij ontwikkelden aan de hand van deze lijst een meetinstrument, de *'Sources of Trauma-Related Guilt-War-Zone Version'* (STRGS-WZ)⁵⁵, waarmee traumagerelateerde schuldbeleving onderzocht kon worden. De STRGS-WZ omvat concrete (wan)daden, maar ook gedachten, gevoelens en overtuigingen die zich gedurende de missie in Vietnam aan de militairen openbaarden en waarover de veteranen zichzelf achteraf schuldig voelden.

Lifton heeft tot op heden verschillende inzichten rondom het thema overleven en overlevingsschuld gepubliceerd en in het kader daarvan overlevenden van concentratiekampen, van de atoombom op Nagasaki en Hiroshima en van de oorlogen in Vietnam en Irak geïnterviewd⁵⁶. Lifton ontdekte dat bij alle oorlogs- en geweldsgetroffenen het verschijnsel van 'psychic numbing' (emotionele afstomping) optreedt. Het onvermogen om de (te) intense emoties bij het waarnemen van geweld te voelen, treedt bij veteranen op als slachtoffer of getuige van geweld en als uitvoerder van dodelijk geweld. Zo verklaarde Lifton in zijn studie 'Home From The War' (1973) de oorlogsmisdaad bij het Vietnamese My Lai van 23 april 1969⁵⁷ aan de hand van emotionele afstomping van de Amerikaanse militairen.

Wanneer veteranen de intense emoties in tweede instantie – vaak als zij eenmaal veteraan zijn – alsnog (gedeeltelijk of geheel) ervaren, ontstaat er een crisis in hun morele identiteit en daarmee in hun zingeving. Om deze crisis te boven te kunnen komen, is het nodig dat de vraag naar schuld niet als pathologisch wordt gediagnosticeerd. De aandacht voor zingevingsvragen en voor morele vragen van veteranen, die juist bij een niet-pathologische benadering centraal komen te staan, vormen volgens Lifton noodzakelijke dimensies van waaruit een adequate hulpverlening kan plaatsvinden. De schuldbeleving van de overlever (*survival guilt*) blijkt in dit perspectief een existentiële categorie waarachter de mentale kracht tot overleven schuilgaat. De overlevende blijkt niet zonder meer 'slachtoffer' te zijn, maar een overlever met een eigen kracht tot zingeving en vormgeving van het eigen leven. De innerlijke kracht stelde betrokkene eerder immers in staat tot overleven.⁵⁸ Hij moet hierop juist worden aangesproken, als een moreel subject dat de verantwoordelijkheid voor het eigen overleven heeft genomen en omdat hij daartoe in staat was ook de verantwoordelijkheid voor heden en toekomst kan dragen.⁵⁹ De overlever zal moeten proberen een betekenis toe te kennen aan al het gruwelijke waarmee hij geconfronteerd werd, om te voorkomen dat zijn leven ondraaglijk wordt.⁶⁰ Deze inzichten zijn in vele vormen van hulpverlening relevant. Schuldbeleving moet volgens Lifton niet gediagnosticeerd worden als disfunctionele attributie die genezing blokkeert. Lifton beweert overigens niet dat er geen pathologische schuldbeleving bestaat, maar wel dat niet alle schuldbeleving pathologisch is en dat met name *survival guilt* niet pathologisch is. Zowel Lifton als Kubany et al.⁶¹ kennen een existentiële dimensie toe aan de reacties van veteranen die duiden op schuldbeleving. Hierbij staat de morele zelfreflectie en het zelfbewustzijn van de mens centraal.

De situaties die aan schuldbeleving vooraf kunnen zijn gegaan, hebben, zoals we in eerder onderzoek zagen, te maken met 'gevechtshandelingen en daderschap' en met 'overleven terwijl dierbaren de dood vonden'. Schuldbeleving kan echter ook het gevolg zijn van 'het niet mogen en/of kunnen ingrijpen' en met 'een indirect effect van besluiten en handelen', oftewel het onbedoeld kwaad hebben aangedaan. Tegelijkertijd kan bij veteranen het besef ontbreken dat het kwaad in de oorlog zelf gelegen is en niet in de veteraan en dat het kwaad van de oorlog als zodanig niet door hem veroorzaakt kan zijn. Tevens kunnen veteranen er van overtuigd zijn dat zij de gevolgen van de tragiek en gewelddadigheden hadden kunnen voorkomen. Het gaat hier om de zelfevaluatie van veteranen die we kunnen begrijpen tegen de achtergrond van de attributietheorie. Schuld handelt in deze theorie over een specifieke attributie en schaamte over een volledige attributie. Bij deze laatste richt een persoon zich op het totale zelf als de oorzaak van een negatieve situatie of uitkomst

en bij specifieke attributie op bepaald gedrag dat aan een situatie ten grondslag zou hebben gelegen⁶². Beide zijn interne attributieprocessen waarbij de vraag *'Did the event occur because of something about me?'*⁶³ centraal staat. Deze vraag speelt soms een rol als veteranen hun militair handelen en uitzendervaringen na afloop van een missie beoordelen. Interne attributies van falen leiden tot de zelfbewuste emoties van schuld en schaamte en interne attributies van succes tot de zelfbewuste emotie trots, aldus Tracy et al.⁶⁴ Bij externe attributie legt een persoon de verantwoordelijkheid voor een gebeurtenis buiten zichzelf.

Kubany et al.⁶⁵ benadrukken, en dit sluit aan op het voorgaande, dat schuld en schaamte zowel uit een cognitieve als een emotionele component bestaan. Zij definiëren schuld als een onplezierig gevoel dat samengaat met de overtuiging (of overtuigingen) dat betrokkene anders had moeten denken, voelen of handelen. Schaamte is een onaangenaam gevoel en een negatieve zelfevaluatie van iemands complete persoonlijkheid, iemands karakter of intelligentie. Bij schaamte staat dus juist de negatieve gedachte over het zelf centraal, en bij schuld over iemands handelen of gedrag.

*"Shame is associated with a negative evaluation about one's entire self, whereas guilt is associated with a negative evaluation of one's specific actions in specific situations."*⁶⁶

Deze definitie van schuld, schaamte en hun onderscheid – waarbij respectievelijke de gedragsmatige (schuld) en karakteriële (schaamte) focus centraal staat en die begrepen kan worden tegen de achtergrond van attributie – heeft veel steun gekregen vanuit empirisch (kwalitatief en kwantitatief) onderzoek dat plaatsvond onder een verscheidenheid aan onderzoekspopulaties⁶⁷ en vindt haar oorsprong in Lewis' publicatie *'shame and guilt in neurosis'*⁶⁸.

*"The experience of shame is directly about the self, which is the focus of evaluation. In guilt, the self is not the central object of negative evaluation, but rather the thing done or undone is the focus."*⁶⁹

In ons onderzoek baseren we ons op de boven beschreven definitie van schuld en schaamte en verduidelijken we de functie van schuld en schaamte aan de hand van de attributietheorie. Schuld en schaamte hebben alles te maken met het verantwoordelijkheidsgevoel voor anderen en voor het verloop van bepaalde situaties. In de studies van Lifton en Kubany zagen we dit in de morele vragen die veteranen stellen als gevolg van overlevingsschuld⁷⁰ en in de gedachten en overtuigingen van veteranen die hen na afloop bezig blijven houden over onder meer hun rol in het kwaad van de oorlog, door Kubany 'false assumptions' genoemd⁷¹.

In dit onderzoek staan vier vragen centraal. Allereerst willen wij onderzoeken wat de gedragswetenschappelijke definitie, het onderscheid en de functie van schuld- en schaamtebeleving zijn en op welke manier zij zich, ook in relatie tot belastende situaties, in het leven van mensen manifesteren. De eerste vraag luidt:

1. Welke betekenis en relevantie van schuld- en schaamtebeleving vinden we in gedragswetenschappelijke theorieën?

Met de vraag naar relevantie duiden we op de functie van schuld en schaamte, zoals deze is beschreven in de attributietheorie.

In deze studie willen wij verder onderzoeken welke uitzendinggerelateerde situaties schuld- en schaamtebeleving genereren (de aard van schuld en schaamte) en in het bijzonder welke specifieke dimensies van schuldbeleving juist kenmerkend zijn voor veteranen van vredesmissies. De tweede onderzoeksvraag luidt:

2. Van welke omvang en aard zijn de schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van een vredesmissie?

We verwachten dat er – in tegenstelling tot de bevindingen uit de meeste eerdere studies naar schuld- en schaamtebeleving bij veteranen – meerdere categorieën van schuldbeleving kunnen worden onderscheiden, vanwege de verscheidenheid aan gebeurtenissen en situaties gedurende een vredesmissie. De ervaringen die veteranen hebben opgedaan tijdens vredesmissies reiken verder dan de deelname aan gevechtsacties en het overleven. Beide typen ervaringen of ‘stressoren’ zullen verhoudingsgewijs weinig van de dagelijkse praktijk van vredesmilitairen uitmaken, met uitzondering van hen die regelmatig gevechtsoperaties uitvoeren, zoals sommige eenheden in Afghanistan. Daarnaast verwachten we dat er gerelateerd aan de uitzendervaringen ook gevoelens van schaamte kunnen bestaan.

De variëteit in (de aard van) uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving is naar verwachting afhankelijk van een aantal persoonlijke, professionele en missiegerelateerde factoren. In dit verband luidt de derde onderzoeksvraag:

3. In hoeverre en op welke wijze hangen verschillen in schuld- en schaamtebeleving samen met kenmerken van de missie en met kenmerken van de veteranen?

De kenmerken van de missie houden onder andere in: het type missie, de periode waarin de veteraan werd uitgezonden, in welke mate de veteraan ‘uit de voeten kon’ met de geweldsinstructies, de gebeurtenissen waaraan de veteraan werd blootgesteld en de hevigheid daarvan (waaronder of de veteraan zich machteloos voelde). De kenmerken van de veteraan bestaan uit kenmerken van persoonlijke aard, zoals leeftijd, geslacht, opleiding en eigenwaarde.

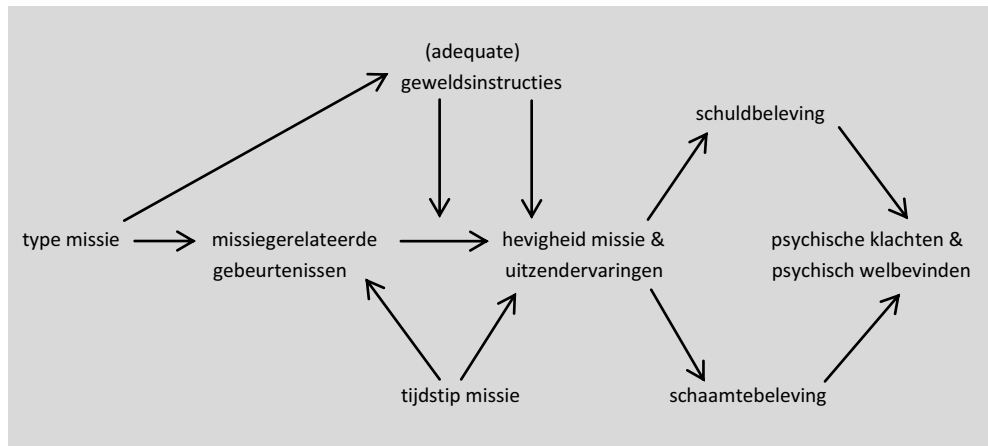
Ten slotte willen we in deze studie onderzoeken of er een samenhang bestaat tussen schuld- en schaamtebeleving en de aanwezigheid van uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychische welbevinden van veteranen. Hiermee willen we ten eerste de rol van schuld- en

schaamtebeleving bij de verwerking van uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen onderzoeken en ten tweede of schuld- en schaamtebeleving zich wat dat betreft van elkaar onderscheiden.

4. In hoeverre en op welke wijze hangen verschillen in schuld- en schaamtebeleving samen met de psychische gevolgen van uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen?

In Figuur 1.1 geven we bij wijze van overzicht weer wat wij in het onderzoek verwachten aan samenhang tussen de verschillende theoretische begrippen die in dit eerste hoofdstuk al aan de orde kwamen. In hoofdstuk 2 wordt verder op de theoretische dimensies van ons onderzoek ingegaan en in hoofdstuk 3 worden de theoretische dimensies geoperationaliseerd. Ook geeft het theoretisch model in Figuur 1.1 weer op welke manier volgens ons de verschillen in schuld- en schaamtebeleving, zoals zich in de onderzoeksgroep kunnen voordoen, verklaard kunnen worden. We lichten het onderzoeksmodel hierna toe.

Figuur 1.1 Theoretisch model

In navolging van Weisaeth⁷² verwachten we dat missies verschillen voor wat betreft uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties, alsook voor wat betreft de mate van bevoegdheid tot ingrijpen of reageren met militair geweld. Vervolgens verwachten we dat de missie en uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties een bepaalde impact hebben op militairen, afhankelijk van de ervaring met al dan geen 'adequate geweldsinstructies' (interactie). We verwachten verder dat verschillen in mate en aard van schuld- en schaamtebeleving bepaald worden door verschillen in missiegerelateerde gebeurtenissen en situaties en in ervaren hevigheid (impact) van de missie en uitzendervaringen. Schuld- en schaamtebeleving spelen op hun beurt, zo verwachten wij, een rol bij de (mate van) aanwezigheid van uitzendinggerelateerde psychische klachten en bij het psychisch welbevinden van veteranen. In deze studie onderzoeken we, naast het effect van schuld- en schaamtebeleving op psychische klachten en op psychisch welbevinden, de verschillen daarin tussen schuld en schaamte. (Mate van) psychische klachten (symptoomclusters van posttraumatische stress-stoornis) en psychisch welbevinden (depressie, angst, hostiliteit)

vormen de afhankelijke variabelen in het onderzoeksmodel. In het theoretisch model (Figuur 1.1) zijn nog niet de achtergrondkenmerken van de respondenten opgenomen die de variantie kunnen verklaren in de verschillende bovengenoemde variabelen, en waar we in het onderzoek voor controleren. Het betreft variabelen als 'rang gedurende de missie', 'geslacht', 'leeftijd', en 'opleidingsniveau', maar ook 'psychoticisme' en 'mate van eigenwaarde'.

In hoofdstuk 2 wordt de relevante literatuur besproken die het empirisch onderzoek van dit proefschrift zal ondersteunen en worden hypothesen geformuleerd over de samenhang tussen de verschillende onderdelen van het theoretisch model.

1.2.3 Theoretisch en empirisch onderzoek

Dit onderzoek is allereerst een gedragswetenschappelijke theoretische verkenning van de concepten van schuld en schaamte in relatie tot dagelijkse ervaringen en in de context van intermenselijke relaties. Ten tweede worden schuld en schaamte van veteranen bestudeerd in het kader van traumastudies, zonder dat veteranen in ons onderzoek overigens collectief de stempel 'getraumatiseerd' krijgen. Tot slot worden schuld en schaamte als gevolg van een schokkende gebeurtenis gedefinieerd in de context van de attributietheorie.

Het proefschrift biedt tevens een empirische verkenning van schuld- en schaamtebeleving. In 2006 is een vragenlijstonderzoek uitgevoerd⁷³ onder ruim 3.000 veteranen (respons was 33%; n = 1.170) van veertien verschillende vredesmissies, nadat in het jaar daarvoor als voorbereiding op de vragenlijstconstructie verschillende veteranen werden geïnterviewd. De aangeschreven veteranen zijn geregistreerd bij het Veteraneninstituut. In de vragenlijst zijn vragen opgenomen over de uitzending, over de uitzendervaringen en over de hevigheid daarvan voor de veteraan, bijvoorbeeld hoe bedreigend de missie was, en hoe bedreigend de uitzendervaringen waren. Daarnaast zijn verschillende vragen gesteld over schuld en schaamte en aanverwante thema's, waaronder verantwoordelijkheidsbeleving. Ruim 36% van de respondenten die deelnamen aan het onderzoek werd na 1996 uitgezonden en ruim 45% tussen 1991 en 1995. Voor de meeste respondenten gold een periode van 15 jaar of korter tussen de uitzending en de deelname aan het vragenlijstonderzoek.

1.3 Opzet van het proefschrift

Het onderzoek handelt over de mate en de aard van schuld- en schaamtebeleving van veteranen die deelnamen aan een vredesmissie. In het eerste deel van hoofdstuk 2 (tot en met paragraaf 2.4) wordt de theorie besproken die betrekking heeft op vredesoperaties. Achtereenvolgens gaan we in op de rol van de Verenigde Naties, op de (veranderde) veiligheidssituatie in de wereld en bespreken we de typologie van missies die in de literatuur van elkaar worden onderscheiden. Ook gaan we uitvoerig in op de indeling in typen missies die wij voor het onderzoek hanteren en onderbouwen we waarom juist die indeling ons inziens empirisch onderzoek ondersteunt, in tegenstelling tot de theoretische indelingen die we in de literatuur vinden.

Vervolgens bespreken we de Nederlandse deelname aan vredesmissies (paragraaf 2.5). We onderscheiden in dat verband drie kaders die de normen en regels omvatten waaraan de militair

gebonden is en volgens welke hij in het operatiegebied zijn werk moet uitvoeren. Het betreft het politieke (Toetsingskader), het ethische (de Traditie van de Rechtvaardige Oorlog) en het juridische kader (Internationaal Recht). Tevens bespreken we in dat verband de morele dilemma's waar militairen in het uitzendgebied mee moeten omgaan (paragraaf 2.6). Deze dilemma's ontstaan juist door het spanningsveld tussen de bovengenoemde kaders, het gedrag en de opvattingen van de strijdende partijen in conflictgebied en de onpartijdige positie van de vredesmacht.

In het tweede deel van het tweede hoofdstuk gaan we in op de gedragswetenschappelijke betekenis van schuld- en schaamtebeleving in het dagelijks leven (paragraaf 2.7), behandelen we eerder onderzoek naar schuld- en schaamtebeleving bij veteranen en bespreken we de betekenis en functie van schuld en schaamte bij veteranen die deelnamen aan een vredesmissie (paragraaf 2.8). We sluiten hoofdstuk 2 af met hypothesen (paragraaf 2.9) en met een samenvatting met daarin de onderzoeksmodellen op basis waarvan we het empirisch onderzoek verrichtten (paragraaf 2.10).

In hoofdstuk 3 besteden we, tot en met paragraaf 3.4, aandacht aan de opzet van en de dataverzameling voor het empirisch onderzoek. We zullen zien dat het empirisch onderzoek uit zeven fasen bestond, waarvan er zes (paragraaf 3.3) dienden ter voorbereiding op het definitieve vragenlijstonderzoek. Ook bespreken we de operationalisering van de theoretische begrippen (paragraaf 3.5) en het eerste deel van de empirische bevindingen: de beschrijving van de verdeling van de variabelen in de steekproef (paragraaf 3.6). Hoofdstuk 3 sluiten we af met een beschrijving van de gebruikte analysetechnieken (paragraaf 3.7) en een samenvatting (paragraaf 3.8).

In hoofdstuk 4 bespreken we het tweede deel van de empirische bevindingen: de analyseresultaten, zoals we die vonden op basis van onder andere multiële regressieanalyses.

Het vijfde en laatste hoofdstuk staat in het teken van de conclusies en discussie. Na een korte samenvatting (paragraaf 5.1) geven we antwoord op de vier onderzoeksvragen (paragraaf 5.2). Vervolgens presenteren we op basis van de belangrijkste bevindingen uit het empirisch onderzoek een nieuw conceptueel model (paragraaf 5.3). In de laatste drie paragrafen bespreken we in de vorm van een discussie de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van onze studie (paragraaf 5.4), doen we een voorstel voor vervolgonderzoek (paragraaf 5.5) en sluiten we af met enkele concluderende opmerkingen (paragraaf 5.6).

1.4 Bronnen en noten

¹ Weisaeth, 2003.

² Dit proefschrift gaat over zowel mannen als vrouwen. Beide nemen in dit boek een even belangrijke plaats in, ondanks het feit dat bij de krijgsmacht nog steeds veel meer mannen dan vrouwen werken en dat er als gevolg daarvan meer mannen dan vrouwen veteraan zijn. Echter beperken we ons door het hele boek heen, omwille van de leesbaarheid van de tekst, zo veel mogelijk tot gebruikmaking van de begrippen *hij*, *hem* of *zijn* in plaats van *hij of zij* en *hem of haar*.

³ Verweij, 2009.

⁴ Arendt, 2005; Verweij, 2009.

⁵ Herman, 2002.

⁶ Veteraneninstituut, *Handboek Veteraan*, januari 2009: 10.

⁷ De NAVO is opgericht op 4 april 1949.

⁸ De laatste staat die tot op heden toetrad was Montenegro op 28 juni 2006. Bron: www.un.org.

⁹ Stand februari 2009. Bron: www.un.org.

¹⁰ Veteranen die deelnamen aan de missies in het voormalig Nederlands-Indië en in Nederlands Nieuw-Guinea zitten hier niet bij. Dit waren namelijk geen vredesmissies, maar oorlogsmissies. De telling is wel inclusief Korea-veteranen. De deelname van een VN-troepenmacht aan de oorlog in Korea was in essentie een vredesafdwingende operatie. Bron: Veteraneninstituut en Ministerie van Defensie.

¹¹ Stand 23 September 2009. Bron: www.defensie.nl/missies/uitgezonden_militairen.

¹² LDP III Landmacht Vredesoperaties: 21.

¹³ Broesder, 2008.

¹⁴ De val van de Berlijnse Muur, op 9 november 1989, en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie luidden het eind van de Koude Oorlog in.

¹⁵ United Nations Department of Public Information, 1996: 3.

¹⁶ United Nations Department of Public Information, 1996.

¹⁷ Voorbeelden hiervan zijn Joegoslavië en diverse voormalige Sovjetrepublieken.

¹⁸ Moelker & Soeters, 2003: 29.

¹⁹ Moelker & Soeters, 2003.

²⁰ Van de Goor & Siccama, 1995.

²¹ Van der Ploeg & Weerts, 1995; Van Esch et al., 1998; Klep & Van Gils, 2005.

²² Broesder, 2008.

²³ De Haas, 2005.

²⁴ Van Iersel & Van Baarda, 2002.

²⁵ De (op ware feiten gebaseerde) film *'Warriors'* illustreert de morele dilemma's van de onpartijdige VN-vredesmacht (UNPROFOR, 1992, Bosnië) in een gebied waar de oorlog nog in volle gang is. In dit Britse docudrama wordt geïllustreerd hoe ingrijpen van de vredesmacht juist kan leiden tot etnische zuivering door de agressor: een onbedoeld en onvoorzien negatief effect van het besluiten en handelen (meewerken aan etnische zuivering) van de VN-vredesmacht, oftewel 'de naasten de gelegenheid geven tot kwaad'.

²⁶ De (op ware feiten gebaseerde) film *'Black Hawk Down'* illustreert wat er gebeurt als de VN-vredesmacht zijn onpartijdige positie tijdelijk verlaat en met militair geweld op de agressor reageert. Achttien Amerikaanse militairen kwamen daarbij om. De agressor richtte zich – als gevolg van de tijdelijke partijdigheid van de VN – tegen de VN-vredesmacht.

²⁷ Weisaeth, 2003.

²⁸ Weisaeth, 2003: 211, 212.

²⁹ De verandering gedurende het Balkan-conflict, dat in de jaren '90 plaatsvond, van VN- naar NAVO-geleide missies maakte het mogelijk de beleving van militairen van beide typen vredesmissies met elkaar te vergelijken.

-
- ³⁰ Weisaeth bespreekt de resultaten uit het onderzoek dat E. Johansson in 2001 publiceerde in: *'The unknown soldier-A portrait of the Swedish peacekeeper at the threshold of the 21st century'*. Karlstad University Studies, no. 21.
- ³¹ Weisaeth, 2003.
- ³² Kubany, 1994; Kubany & Ralston, 2006.
- ³³ Kleber & Brom, 2003; Heider, 1958; Baumeister, 1991.
- ³⁴ Kubany & Ralston, 2006.
- ³⁵ Lifton, 1973; 1987a; 1987b; 1991.
- ³⁶ Opp & Samson, 1989; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
- ³⁷ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Wong & Cook, 1992; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Henning & Frueh, 1997; Harrigan, 2007.
- ³⁸ In het onderzoek naar schaamte bij veteranen (en de relatie met PTSS) wordt gebruikgemaakt van instrumenten die niet gerelateerd zijn aan, en die niet gebaseerd zijn op uitzendinggerelateerde ervaringen. Vaak zien we dat de *'Test of Self-Conscious Affect'* van Tangney et al. (1989) gebruikt wordt, waarmee schuld- en schaamteneigendheid wordt gemeten aan de hand van scenario's (en bijhorende mogelijke reacties) die zich kunnen voordoen in het dagelijks leven.
- ³⁹ Met uitzondering van Leskela, Dieperink & Thuras, 2002 en Harrigan, 2007.
- ⁴⁰ Met uitzondering van Opp & Samson, 1989; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
- ⁴¹ Lifton, 1973; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997; Opp & Samson, 1989.
- ⁴² Wong & Cook, 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.
- ⁴³ Opp & Samson, 1989; Kubany, 1994.
- ⁴⁴ Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Kubany & Ralston, 2006.
- ⁴⁵ Kubany, 1994; Kubany et al., 1996.
- ⁴⁶ Kubany et al., 1996; Kubany & Ralston, 2006.
- ⁴⁷ Weisaeth, 2003; Broesder, 2008.
- ⁴⁸ Lifton, 1973; Glover, 1984; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
- ⁴⁹ Singer, 2004; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
- ⁵⁰ Singer, 2004.
- ⁵¹ Lifton, 1973.
- ⁵² Shatan, 1993.
- ⁵³ Shatan, 1973: 646.
- ⁵⁴ Kubany et al., 1997.
- ⁵⁵ Kubany et al., 1997: 250-255.
- ⁵⁶ Lifton, 1973; 1987a; 1987b; 1991.
- ⁵⁷ Wells, 1996.
- ⁵⁸ Lifton, 1987a; 1987b.
- ⁵⁹ Herman, 2002.
- ⁶⁰ Kleber & Brom, 2003.
- ⁶¹ Lifton, 1973; 1987a; 1987b; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
- ⁶² Lewis, 2000; Tangney, 1991; Wong & Tsai, 2007.
- ⁶³ Tracy & Robins, 2007: 12, 13.
- ⁶⁴ Tracy & Robins, 2007.
- ⁶⁵ Kubany & Ralston, 2006.
- ⁶⁶ Kubany & Ralston, 2006: 260.

⁶⁷ Tangney & Dearing, 2002; Tangney et al., 2007.

⁶⁸ Lewis, 1971.

⁶⁹ Tangney & Dearing, 2002: 18, citeren hier Lewis, 1971: 30.

⁷⁰ Lifton, 1973.

⁷¹ Kubany, 1994; Kubany & Ralston, 2006.

⁷² Weisaeth, 2003.

⁷³ Rietveld & Van Iersel, 2006a.

Hoofdstuk 2

Schuld en schaamte bij veteranen: Achtergronden, theorieën en hypothesen

Welkom thuis

Het vaderland heeft deze dag Het goud gewonnen
Het volkslied klinkt zo mooi Als iemand heeft gewonnen

Maar jij jij hebt verloren En ligt onder de vlag
Die later wordt gehesen Voor de held van deze dag

Stef Bos, deel 2 uit 'Welkom thuis', 2005

2.1 Inleiding

In deze studie onderzoeken we de omvang en de aard van schuld- en schaamtebeleving van veteranen van vredesmissies. Om te begrijpen wat veteranen gedurende hun uitzending hebben meegemaakt en hoe zij de missie en uitzendervaringen hebben ervaren (waaronder hoe bedreigend en aangrijpend deze waren, en de mate van machteloosheid die zij beleefden) en achteraf hun verantwoordelijkheid in bepaalde situaties beoordelen (schuld- en/of schaamtebeleving), is het zinvol naar de specifieke context te kijken waarbinnen de uitzendervaringen zich hebben voorgedaan. De context waarbinnen de veteraan (later) zijn militair handelen moreel beoordeelt, is allereerst de vredesmissie waaraan hij deelnam.

Vredesmissies, en in het bijzonder vredeshandhavende missies, zijn al sinds de oprichting van de Verenigde Naties een belangrijk instrument om de stabiliteit en de veiligheid in de wereld te waarborgen en versterken. Hoewel de vredesmissies dit gezamenlijke doel delen, bestaan er grote verschillen tussen de specifieke missies.

In paragraaf 2.2 besteden we aandacht aan de VN als politieke context van vredesoperaties. In paragraaf 2.3 gaan we in op de manier waarop de internationale veiligheidssituatie in de wereld veranderd is en wat daarvan de consequenties waren voor de ontplooiing en de uitvoering van vredesmissies. Vredesmissies vertonen, naast hun politieke en internationale context, grote verschillen voor wat betreft de (veiligheids)situatie waarin zij worden uitgevoerd. Daarnaast verschillen vredesmissies in de taken en bevoegdheden (geweldsinstructies), in de aanwezige middelen en in het verloop.

In paragraaf 2.4 bespreken we de verschillende typen missies die in de literatuur over vredesoperaties onderscheiden worden. Ook gaan we in op de indeling die wij zelf hanteren voor het empirisch onderzoek en de criteria waarop deze gebaseerd is. We leggen tevens uit waarom die indeling voor onze studie meer toereikend is dan de traditionele indelingen.

In paragraaf 2.5 besteden we ten eerste aandacht aan de invloed van de veranderde internationale veiligheidssituatie op de taakstelling van de Nederlandse krijgsmacht en de Nederlandse deelname aan vredesmissies. Achtereenvolgens bespreken we het Toetsingskader dat voorwaarden schept voor de deelname aan nieuwe missies en richting geeft aan de besluitvorming rondom het leveren van Nederlandse militairen voor een vredesmissie. Ten tweede behandelen we

de normen van het *ius ad bellum* (het recht om een oorlog te beginnen) en *ius in bello* (het recht inzake de wijze waarop de oorlog moet worden uitgevoerd) van de traditie van de ‘rechtvaardige oorlog’. Het gaat hier om een ethische benadering van de traditie. Ten derde besteden we aandacht aan de rol van het Internationale Rode Kruis, de Conventies van Genève en het humanitair oorlogsrecht waarin de normen van het *ius in bello* hun weerslag vinden. Dit is een juridische benadering van de traditie van de ‘rechtvaardige oorlog’. In de verhouding tussen beide benaderingen (ethisch en juridisch) lijken morele dilemma’s in het uitzendgebied hun oorsprong te hebben. Om het militaire beroep veilig, succesvol en moreel verantwoord te kunnen uitoefenen en om het militaire besluiten en handelen te kunnen verantwoorden en rechtvaardigen, spelen de bovengenoemde politieke, ethische en juridische kaders een belangrijke rol. Het Toetsingskader, de traditie van de rechtvaardige oorlog en het internationaal recht zijn, zoals we zullen zien, nauw aan elkaar verwant. Zij bieden echter geen waarborg voor bovengenoemde waarden als moraliteit en veiligheid.

In paragraaf 2.6 gaan we in op de situaties die deze waarden kunnen ondermijnen en in dat verband op de specifieke morele dilemma’s waar militairen mee te maken kunnen krijgen.

In dit eerste deel van hoofdstuk 2 (paragraaf 2.1 tot en met 2.6) worden ook de eerste hypothesen geformuleerd en onderbouwd. In het tweede deel van dit hoofdstuk besteden we respectievelijk aandacht aan de gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte waar wij in dit proefschrift van uitgaan (paragraaf 2.7.1), aan de manier waarop schuld en schaamte onderzocht kunnen worden (paragraaf 2.7.2), en aan het eerdere onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen (2.8.1) en de relevantie daarvan voor onze studie over veteranen van vredesmissies. Tot slot gaan we in op de functie van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving (paragraaf 2.8.2). Hoofdstuk 2 wordt afgesloten met de laatste hypothesen (paragraaf 2.9) en een samenvatting (2.10).

2.2 De VN en de VN-Veiligheidsraad

Op 25 april 1945 zijn de Verenigde Naties opgericht. Op 26 juni van hetzelfde jaar werd in San Francisco het Handvest van de Verenigde Naties ondertekend dat op 24 oktober 1945 van kracht werd:

“(...) to save succeeding generations from the scourge of war, which twice in our lifetime has brought untold sorrow to mankind, (...).”¹

De oprichting van de Verenigde Naties (VN) was een antwoord op de gewelddadigheden, het menselijk leed en de schendingen van mensenrechten die gedurende de beide wereldoorlogen op grote schaal hadden plaatsgevonden. Eén van de primaire doelstellingen van de VN is de handhaving van de internationale vrede en veiligheid. De lidstaten nemen gezamenlijk maatregelen om de bedreiging van de vrede te voorkomen of op te heffen en daden van agressie of andere vormen van schending van de vrede te onderdrukken.

Deze doelstelling is in het Handvest verwoord in Hoofdstuk 1, artikel 1 en luidt als volgt:

“To maintain international peace and security, and to that end: to take effective collective measures for the prevention and removal of threats to the peace, and for the suppression of acts of aggression or other breaches of the peace, and to bring about by peaceful means, and in conformity with the principles of justice and international law, adjustment or settlement of international disputes or situations which might lead to a breach of the peace.”²

Om deze doelstelling te realiseren, is een uitgebreide en bindende gedragscode voor de lidstaten opgesteld. De gedragscode werd ook in Het Handvest opgenomen. De volkerenorganisatie, zoals de VN genoemd kunnen worden, eigende zich bovendien de vrijheid toe deze gedragsregels aan niet-leden op te leggen en in te grijpen wanneer schendingen ervan plaats hadden, die niet strikt tot het domein van de binnenlandse aangelegenheden behoorden, maar (ook) de internationale veiligheid bedreigden. Het Handvest beschrijft tevens de hoofdorganen van de VN, de functies en bevoegdheden daarvan en de manier waarop nieuwe leden worden benoemd en besluiten tot stand komen. Ook zijn de rechten van de VN-landen en de plichten die de lidstaten hebben tegenover elkaar en tegenover de VN in Het Handvest uiteengezet³. Dit maakt Het Handvest tot een verdrag en een volkenrechtelijk instrument.

De Veiligheidsraad is, als één van de zes hoofdorganen van de VN⁴, primair verantwoordelijk voor het bevorderen, handhaven en herstellen van de internationale veiligheid. In Het Handvest wordt uitvoerig behandeld met welke maatregelen de VN-Veiligheidsraad kan proberen te voorkomen dat een crisis of conflict ontaardt in oorlog. Naast de maatregelen zelf staat ook beschreven welke stappen (indien nodig, welk gebruik van geweld) de VN kunnen zetten wanneer deze maatregelen niet het beoogde effect sorteren.

Om de internationale vrede en veiligheid te handhaven, maakt de VN-Veiligheidsraad gebruik van twee militaire instrumenten. Ten eerste van ‘vredeshandhavende missies’ of ‘*peacekeeping-operations*’, wat de ontplooiing en uitvoering van militaire en humanitaire activiteiten inhoudt en beschreven staat onder Hoofdstuk VI van het VN-Handvest. In navolging van dit hoofdstuk dient een vredesmissie ervoor om conflicten door middel van vreedzame middelen op te lossen: ‘*Pacific Settlement of Disputes*’⁵. Vredeshandhavende missies vinden plaats in een situatie na een militair conflict, op aanvraag van de VN-Veiligheidsraad. De partijen die bij een geschil betrokken zijn, moeten hebben ingestemd met de komst van de VN-vredesmacht.⁶ Interventies in een dergelijke missie worden uitgevoerd door militaire contingenten van VN-lidstaten met als doel de strijdende partijen uit elkaar te houden. Conflictpartijen kunnen instemmen met onderhandelingen onder de bemiddeling van een VN-vertegenwoordiging op een manier die ze zelf bepalen. Andere mogelijkheden zijn het instellen van een VN-onderzoekscommissie die onderzoekt welke geschillen aan het conflict ten grondslag liggen, bemiddeling door de VN of een VN-lidstaat (dus een neutraal land), het voorleggen van het conflict aan het Internationaal Gerechtshof en de instelling van een vredesmacht die toeziet op bijvoorbeeld een wapenstilstand. De voorstellen en de adviezen over de oplossingen van conflicten die uit een onderzoek van de VN voortkomen, zijn niet bindend.⁷ De vredesmacht beschikt in vredeshandhavende missies doorgaans over relatief lichte bewapening en mag alleen in geval van wettige zelfverdediging geweld gebruiken.

Het tweede militaire instrument van de VN is het (laten) uitvoeren van vredesafdwingende operaties. Dat gebeurt onder Hoofdstuk VII van het VN-Handvest. Dit Hoofdstuk beschrijft dat de troepenmacht optreedt “met betrekking tot bedreiging van de vrede, verbreking van de vrede en daden van agressie.”⁸ Er moet getracht worden conflicten op te lossen met militaire en andere dwangmiddelen. In tegenstelling tot acties die op grond van Hoofdstuk VI plaatshebben, is instemming van de conflictpartijen daarbij geen noodzakelijke voorwaarde. Als het nodig is, kan zelfs met militair geweld de vrede worden afgedwongen. Ook de ‘bevoegdheden’ rondom interveniëren in en het oplossen van conflicten zijn ruimer, soms zelfs van dwingende aard. Als op grond van Hoofdstuk VII tot een optreden wordt besloten, zullen de VN hiertoe veelal andere internationale (veiligheids)organisaties, zoals de Noordatlantische Verdragsorganisatie (NAVO), als uitvoerder van het mandaat autoriseren.⁹ De VN kan zelf echter ook de vredes(afdwingende)missie uitvoeren.

Zowel bij vredesafdwingende als vredeshandhavende missies blijft de vredesmacht onpartijdig. Vredesafdwingende en vredeshandhavende missies onderscheiden zich van oorlogsoperaties (artikel 5 van het NAVO-Verdrag) door de onpartijdige rol van de vredesmacht in een conflict. De vredesmacht staat als onafhankelijke derde boven de conflictpartijen en ondersteunt en begeleidt in die positie het vredesproces en beweegt (soms onder dwang) betrokkenen tot het oplossen van hun conflicten en problemen. De handhaving van de internationale orde en veiligheid staat in een vredesmissie centraal. Dit in tegenstelling tot een oorlogsmissie, waarin militairen als conflictpartij deel van de strijd uitmaken. Een oorlogssoldaat heeft een vijand en gebruikt (veelal) geweld om problemen op te lossen en de tegenpartij uit te schakelen¹⁰. De verdediging van het eigen (bondgenootschappelijke) grondgebied staat daarbij meestal centraal.

Sinds 1947 zijn er, zowel op basis van Hoofdstuk VI als op basis van hoofdstuk VII van Het Handvest van de VN, meer dan zeventig vredesoperaties nodig geweest om landen te herinneren aan hun plicht om de vrede te bewaren en de internationale rechtsregels te respecteren. Twee jaar na de oprichting van de VN ging de eerste vredesoperatie (UNSCOB, 1947-1951) van start. Deze eerste missie werd uitgevoerd onder Hoofdstuk VI van het VN-Handvest en had als doel de vrede en veiligheid op de Balkan te versterken door onafhankelijk onderzoek naar buitenlandse inmenging in de Griekse intrastatelijke oorlog: “*Investigate foreign interference in Greek civil war*”¹¹. Drie jaar na de eerste vredeshandhavende missie werd de eerste vredesafdwingende operatie uitgevoerd (Korea-Oorlog, 1950-1953) met als doel de Noord-Koreaanse inval in Zuid-Korea met militaire middelen ongedaan te maken: “*Peace enforcement in defence of South Korea*”¹². Pas veertig jaar later werd door de VN voor de tweede keer onder Hoofdstuk VII van Het Handvest ingegrepen (eerste Golfoorlog, 1990-1991), om Irak te dwingen de bezetting van Koeweit te beëindigen.¹³ Tot 1990 werden dus - een enkele uitzondering daargelaten - alleen vredesoperaties uitgevoerd onder Hoofdstuk VI van ‘Het Handvest’, wat betekent dat dit met instemming gebeurde van de bij het geschil betrokken conflictpartijen en met beperkt gebruik van geweld.

Het aantal vredeshandhavende missies bleef tijdens de Koude Oorlog zeer beperkt. Ook het mandaat was in die periode nog eenvoudig en helder. Deze missies moesten de vrede en veiligheid bewerkstelligen in door oorlog geteisterde gebieden, ofwel met kleine groepen ongewapende militairen die een wapenstilstand moesten monitoren, ofwel met gewapende contingenten die als buffer tussen strijdende partijen werden geplaatst¹⁴. Deze situatie zou direct na de beëindiging van

de Koude Oorlog in snel tempo veranderen. In de nu volgende paragraaf gaan we dieper in op de veranderingen in de wereld sinds het einde van de Koude Oorlog en de consequenties daarvan voor de inzet van vredesmachtsen en het mandaat van de vredesmissies.

2.3 De veranderingen in de internationale veiligheidssituatie

De geopolitieke machtsverhoudingen die bestonden gedurende de Koude Oorlog (1945-1990) waren debet aan het beperkt aantal vredesoperaties dat werd uitgevoerd. Deze periode kenmerkte zich door een scherpe ideologische, economische en geo-politieke rivaliteit tussen de beide supermogendheden, te weten de (communistische) Sovjet-Unie en de (kapitalistische) Verenigde Staten. De nucleaire dreiging zorgde voor grote angst en bezorgdheid onder de beide supermachten en hun bondgenoten. Dat deze angst en bezorgdheid reëel waren, was wel gebleken uit de acties van de Verenigde Staten aan het einde van de Tweede Wereldoorlog: het gooien van atoombommen op Hiroshima en Nagasaki. Vredesoperaties hadden zich tijdens de Koude Oorlog voornamelijk voltrokken in de marge van het grote conflict tussen Oost en West¹⁵. Het vetorecht van de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad (de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië, Frankrijk en China), waaronder dus de beide supermachten, had een verlamme werking op de volkerenorganisatie. Vooral de VS en de Sovjet-Unie accepteerden geen inmenging van de VN die volgens hen schade konden toebrengen aan (vitale) belangen van henzelf of hun bondgenoten. De rol van de VN beperkte zich zodoende en noodgedwongen voornamelijk tot het voorkomen van escalaties van geïsoleerde en perifere conflicten en het blussen van kleine brandhaarden, terwijl de hoofdtaak van de VN juist het bieden van een waterdicht veiligheidssysteem of het afstraffen van iedere agressor zou moeten zijn.¹⁶

“Het was uitgesloten dat de grote mogendheden gewapend internationaal ingrijpen tegen zichzelf of hun bondgenoten zouden tolereren. (...) welk land zou ooit een Chapter Seven-confrontatie met een atoommacht hebben aangedurfd?”¹⁷

Op 9 november 1989 symboliseerde de val van de Berlijnse Muur het einde van de Koude Oorlog. In de jaren die daarop volgden, veranderde de wereldorde op drastische wijze. De Sovjet-Unie viel uiteen, het Warschau Pact werd opgeheven en diverse landen desintegreerden. Wörner, een voormalig secretaris-generaal van de NAVO, duidde de situatie die na de Koude Oorlog haar intrede deed als volgt:

“(...) er is minder dreiging, maar ook minder vrede.”¹⁸

De snelle en scherpe veranderingen in de internationale verhoudingen en het wegvallen van een dominante bondgenoot of beschermheer zorgden in sommige regio's en landen voor instabiliteit. Daardoor konden (intrastatelijke) conflicten escaleren en vielen diverse landen langs etnische en/of religieuze grenzen uiteen. Een tweede opvallende wijziging in de internationale veiligheidssituatie kwam met de terreuraanslagen op Amerikaanse doelen op 11 september 2001 en de daarop volgende bestrijding van terreur ter bescherming van de Amerikaanse rechtstaat en de internationale veiligheidssituatie.

Na het einde van de Koude Oorlog en de daarmee samenhangende veranderingen in de internationale verhoudingen groeide de rol van de VN bij het bewaren van de internationale veiligheid en het herstellen van de internationale stabiliteit. De permanente leden van de Veiligheidsraad maakten veel minder gebruik van hun vetorecht, omdat de internationale instabiliteit nu als collectief gevaar werd onderkend.

Tekenend voor de periode na het einde van de Koude Oorlog was dan ook de internationale reactie op de inval van Irak in Koeweit op 2 augustus 1990¹⁹. De door de VN-Veiligheidsraad gesanctioneerde bevrijding van dit land middels een internationale coalitie gaf aan dat men binnen de internationale gemeenschap en in prominente mogendheden beseftte dat regionale instabiliteit een bedreiging kon vormen voor de internationale veiligheidssituatie en de collectieve politiek-economische belangen²⁰. Het einde van de Koude Oorlog betekende voor de Veiligheidsraad dan ook een intensivering van zijn taak.

Deze opleving is duidelijk zichtbaar. Het aantal vredesoperaties is na de Koude Oorlog in snel tempo gegroeid. Alleen al in de jaren '90 aanvaardde de Veiligheidsraad 900 resoluties, terwijl er tussen 1947 en 1988 slechts 659 resoluties aanvaard werden²¹. Tot eind jaren '80 (vanaf 1947) werden slechts achttien vredesoperaties uitgevoerd²². Alleen al in de jaren '90 waren dit er vijfendertig.²³ De reactie van de VN op de veranderingen in de internationale veiligheidssituatie en de gevolgen daarvan voor de aard van de vredesmissies bespreken we hieronder op chronologische wijze aan de hand van de verschenen VN-rapporten.

In reactie op de veranderingen in de internationale veiligheidssituatie en als gevolg van ervaringen met diverse conflicten aan het begin van de jaren negentig is het aantal vredesmissies toegenomen en hebben vredesoperaties daarnaast zelf ook een evolutie doorgemaakt. De missies veranderden van eenvoudig en beperkt in complex, uitgebreid en meer geavanceerd²⁴. In 1992 nam secretaris-generaal Boutros Boutros-Ghali in de zogenoemde *Agenda for Peace*²⁵ de uitbreiding van de mogelijkheden en de activiteiten van de VN op. Hij maakte onderscheid tussen de inzet ten behoeve van *preventive diplomacy*, *peacemaking*, *peacekeeping* en *post-conflict peacebuilding*. Als het gezien de omstandigheden in het conflictgebied noodzakelijk zou zijn (meer) geweld te gebruiken, dan zouden – zo luidde de aanbeveling van Boutros-Ghali – in plaats van *peacekeeping*-eenheden zwaarder bewapende en zwaarder getrainde *peace-enforcement units* ingezet kunnen worden. Zodoende mocht gewapend geweld gebruikt worden indien de vrede werd bedreigd²⁶. Deze missies werden '*peace-enforcement missions*' genoemd. Volgens het rapport moesten tevens taken als het begeleiden van vluchtelingen naar hun huis, de controle op de naleving van mensenrechten, het ontwapenen van milities, het mogelijk maken van verkiezingen, het helpen opzetten van de overheidsinstellingen en het uitvoeren van diverse humanitaire projecten bijdragen aan de wederopbouw van een land.²⁷ Deze 'tweede generatie' vredeshandhavende missies en de uitbreiding van de definitie van vredesoperaties met '*peace-enforcement*' boden een breed scala aan mogelijkheden om op te treden in (binnenlandse) conflicten. De tussen 1992 en 1993 uitgevoerde vredesoperatie *United Nations Transitional Authority in Cambodia* ("*monitor ceasefire, organize elections, supervise government, demobilisation, and refugee return*"²⁸) was een duidelijk voorbeeld van de nieuwe, grotere rol die aan vredesmachten werd toebedeeld²⁹. Het was daarmee een van de eerste VN-missies met een zogeheten 'tweede generatie' vredeshandhavend mandaat.

*"Peace-keeping should be part of an integrated approach to peace-building, encompassing political, social, economic, humanitarian and human rights aspects. (...) Early warning mechanisms are among the instruments available to the United Nations in its efforts to prevent conflicts. (...) to monitor, analyze and assess political developments throughout the world and to detect impending crisis. (...) Peacemaking instruments such as quiet diplomacy and preventive troop deployments can be used to build trust and constructive interaction among former enemies, and to shore up fragile peace. (...) Disarmament, and increasingly "micro-disarmament" – which pertains to light weapons and millions of landmines, the chief killers in conflicts today – can be implemented in conjunction with almost all other United Nations peace activities, either on an agreement basis or in the context of coercive action. Sanctions, including arms embargo's, can also be effective instruments to bring peace. Their purpose, however, must be to modify the behavior of parties, not to punish them or exact retribution."*³⁰

Dat de vernieuwde of 'tweede generatie' vredeshandhavende operaties ondanks de uitbreiding van taken en bevoegdheden niet altijd even succesvol verliepen, werd al snel duidelijk met de ervaringen die de internationale gemeenschap en de VN-eenheden in deze missies opdeden. Succes bleef uit bij de UNAVEM II-missie in Angola (1991), bij UNSCOM II in Somalië (1993), bij UNAMIR in Rwanda (1994) en bij UNPROFOR in Bosnië (1995). De VN bleken in sommige missies, in militair opzicht, niet opgewassen te zijn tegen de strijdende partijen, die met hun schendingen van akkoorden en hun gewelddadig optreden diverse vredesoperaties tot mislukken brachten. De grotere mate van (door continuering van gewelddadigheden van conflictpartijen) bevoegdheid tot geweldgebruik tijdens vredesoperaties, leidde niet alleen tot een uitbreiding met onder meer 'peace-enforcement' als onderdeel. Dit leidde ook tot onduidelijkheid over de taakuitvoering van militairen, aldus Broesder³¹.

*"De taken van UNPROFOR, UNOSOM I en II en van UNAMIR, (uitgevoerd) in een klimaat van actieve burgeroorlog tussen partijen die zich aan geen regels gebonden achtten, leidde tot situaties waarin het (...) concept van peacekeeping geen zin meer had. De grote fout is toen geweest dat de Veiligheidsraad aan de peacekeepers de mogelijkheid gaf om wapengeweld te gebruiken, zonder daartoe de nodige middelen ter beschikking te stellen. Peacekeeping is niet verkeerd, en de praktijk bewijst dit. Maar aan enforcement gaan doen met de middelen van peacekeepers is een contradictio in terminis."*³²

Het feit dat de vredesmacht altijd onpartijdig moet blijven en het gebrek aan militaire middelen, terwijl wel de (gewelds)bevoegdheden werden uitgebreid, heeft militairen in bovengenoemde vredesmissies op verschillende wijzen in problemen gebracht. De tragische ervaringen met de nieuwe VN-vredesmissies leidden in 1995 tot het '*Supplement to An Agenda for Peace*'³³. Hierin werd opnieuw benadrukt dat de wereld meer dan ooit geconfronteerd wordt met intrastatelijke conflicten die bij uitstek de verantwoordelijkheid van de VN moeten zijn. De VN waren echter niet goed in staat dergelijke complexe en grote militaire operaties uit te voeren. De verantwoordelijkheid en mogelijkheden van de VN op gebied van vredeshandhaving werden opnieuw ter discussie gesteld³⁴.

*"The end of the cold war removed constraints that inhibited conflict in the former Soviet Union and elsewhere. As a result there has been a rash of wars within newly independent States, often of a religious or ethnic character and often involving unusual violence and cruelty. The end of the cold war seems also to have contributed to an outbreak of such wars in Africa. In addition, some of the proxy wars fuelled by the cold war within States remain unresolved. Inter-state wars, by contrast, have become infrequent."*³⁵

De verandering in de internationale veiligheidssituatie werden uitgelegd in het *Supplement*. Dit document verscheen wederom onder supervisie van de secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali. Het *Supplement* zette de veranderingen als volgt uiteen: Van de vijf vredeshandhavende operaties die begin 1988 (*"when the cold war was already coming to an end"*³⁶) werden uitgevoerd, waren er vier gerelateerd aan interstatelijke oorlogen en één (20%) aan een intrastatelijk conflict. Van de 21 operaties die sindsdien door de VN werden uitgevoerd, waren er acht gerelateerd aan interstatelijke oorlogen en dertien (62%) aan intrastatelijke conflicten, hoewel sommige van deze operaties, in het bijzonder in voormalig Joegoslavië, ook een interstatelijke dimensie hadden. Van de elf operaties die sinds januari 1992 werden uitgevoerd, waren er negen (82%) gerelateerd aan intrastatelijke conflicten.

In het *Supplement* wordt erkend dat de complexiteit van vredesmissies in intrastatelijke conflicten met name te maken heeft met het feit dat de conflicten niet alleen uitgevochten worden met reguliere legers, maar dat ook milities en gemilitariseerde burgers deel uitmaken van de strijd. Het gaat vaak om guerrillaoorlogen zonder duidelijke frontlinies. Burgers vormen vaak het belangrijkste doelwit. Een ander kenmerk van dergelijke conflicten is de instorting van overheidsinstellingen, in het bijzonder van politie en justitie. Burgers kunnen zich in die situatie niet meer beroepen op een beschermende overheid. In het *Supplement* wordt expliciet gesteld dat vredeshandhaving in het kader van een intrastatelijk conflict voortdurend gevaar kan inhouden.

Vredeshandhaving is in een dergelijke situatie veel complexer en intensiever dan wanneer de vredesmacht moet toezien op een staakt-het-vuren of een bufferzone moet beheersen met de instemming en samenwerking van de staten die in het conflict betrokken zijn. De beschreven situatie in intrastatelijke conflicten houdt in dat VN-vredesmachten ook moeten worden ingezet om personeel van humanitaire operaties te beschermen en te ondersteunen. Het gaat hier om een eerste verandering in de uitvoering van een vredesmissie. Hier ontbrak het in Bosnië en Rwanda aan. De onmogelijke situatie voor de vredesmacht werd hier gekenmerkt door tegenstrijdigheden in haar eigen rol. Ondanks het feit dat er met geweld mocht worden ingegrepen onder Hoofdstuk VII van het Handvest, moest de vredesmacht onpartijdig blijven. Het mandaat liet bijvoorbeeld ook niet toe de agressor te stoppen of de beëindiging van gewelddadigheden af te dwingen.

De 'tweede verandering' die het *Supplement* voorstelde, betreft de civiele component van vredesmissies. Dit kan gaan om de initiëring en begeleiding van constitutionele, justitiële en electorale hervormingen, de opbouw van een nieuwe politiemacht, het naar hun huis begeleiden van vluchtelingen en de economische en politieke wederopbouw van een gebied of land.

Als 'derde verandering' zal de vredesmacht, als vredesonderhandelingen geslaagd zijn, nog enkele jaren moeten blijven om de implementatie van een akkoord te ondersteunen en er zeker van te zijn dat conflicten niet opnieuw opblazen. Dit houdt in dat de vredesmacht een rol speelt bij de

opbouw van nationale instituties, de promotie van mensenrechten, het creëren van een civiele politiemacht en een regulier nationaal leger en het begeleiden van politieke activiteiten.

*"(...) only sustained efforts to resolve underlying socio-economic, cultural and humanitarian problems can place an achieved peace on a durable foundation."*³⁷

Tussen 1995 en 1997 werden geen nieuwe vredesoperaties van grote omvang uitgevoerd. Dit ondanks de aangekondigde veranderingen in de doelstelling en de uitvoering van VN-vredesoperaties omwille van de betere hanteerbaarheid van de conflicten in de wereld en een meer adequate handhaving van de internationale veiligheid en stabiliteit.

Secretaris-generaal Kofi Annan legde in 2000 wederom het accent op de hervorming van de algehele veiligheidstaak van de VN en op de uitvoerbaarheid ervan. Annan riep in maart 2000 een internationale commissie van deskundigen bijeen, bestaande uit zowel intergouvernementele als niet-gouvernementele organisaties (NGO's), die vervolgens voor de duur van vier maanden bijeenkwamen in de vorm van een panel.

De commissie bestudeerde en bekritiseerde onder andere de rol van de VN bij de massamoord in Rwanda in 1994 en bij de val van de moslim-enclave Srebrenica in 1995, alsook de morele dilemma's waar de VN-militairen door de inadequaatheid van hun mandaat aan blootgesteld waren. Deze commissie-Brahimi nam die kritieken als uitgangspunt, ten einde tot een nieuwe 'peacekeeping-doctrine' te komen. Het panel bezocht VN-vredesoperaties en sprak met functionarissen, zowel binnen als buiten de VN-organisatie.

*"(...) peacekeepers must be able to carry out their mandate professionally and successfully. This means that the United Nations military units must be capable to defending themselves, other mission components, and the mission's mandate. Rules of engagement should be sufficiently robust and not force United Nations contingents to cede the initiative to their attackers."*³⁸

In 2000, nadat het panel vier maanden bijeen was geweest, werd het 'Report of the Panel on UN Peace Operations' of 'Brahimi-report' gepubliceerd. Dit bestaat uit een reeks van hervormingsvoorstellen die in het bijzonder situaties, zoals zich in Rwanda en Bosnië voordeden in de toekomst moesten voorkomen. Het accent lag op de versterking van de VN-vredesoperaties. Hiertoe werden drie specifieke aanbevelingen gedaan die voortaan een kader zouden moeten vormen voor het denken over vredesondersteunde operaties³⁹:

- 1: De militaire component van vredeshandhavende operaties moest robuust worden, wat inhield dat de vredesmacht zichzelf effectief moest kunnen verdedigen. De definitie van het concept zelfverdediging werd uitgebreid. Hierdoor werd het voortaan ook mogelijk met militair geweld in te grijpen als de succesvolle uitvoering van het mandaat bedreigd of ondermijnd zou worden, bijvoorbeeld als de schending van mensenrechten gewoon doorging.
- 2: De VN-Veiligheidsraad zou voortaan alleen een vredesmacht sturen als deze haar mandaat in veiligheid kon uitvoeren. Het gat tussen een ambitieus mandaat en ontoereikende middelen en bevoegdheden moest gedicht worden. Mandaat en

geweldsinstructies moesten naadloos op elkaar aansluiten. Voorbeelden van strategieën hiertoe waren: *"(...) carefully limit the functional, geographical and temporal scope of the mission as happened with IFOR and ISAF"* en *"(...) provide a large and capable force for an indefinite period of time as happened with SFOR, KFOR and UNTAET."*⁴⁰

- 3: Er zou een grotere ruggespraak moeten plaatsvinden tussen de Veiligheidsraad en de troepenleverende landen, alsook tussen de deelnemende landen. Een van de problemen van Srebrenica en Rwanda was de grote afstand tussen de problemen in het uitzendgebied, zoals de militairen die meemaakten, en het VN-besluitvormingsproces in New York.

In het Brahimi-rapport werden zodoende met name aanbevelingen over de interne structuur van VN-vredesoperaties gepresenteerd. Vele daarvan waren echter al in de jaren ervoor geïmplementeerd. De grondige analyse van de ervaringen met het inadequate optreden van de VN en het inadequate mandaat van de 'tweede generatie' vredeshandhavende operaties startten een nieuwe discussie, nu over de zogenoemde *Peace-Support Operations*⁴¹. Dit zijn multifunctionele operaties die wederom worden uitgevoerd zonder partij te kiezen. Het doel hiervan is het bereiken van een duurzame politieke oplossing voor een conflict. Militairen en internationale organisaties werken samen aan het bereiken van een vredesakkoord. Het gebruik van geweld tegen een partij die het vredesakkoord negeert, wordt voortaan toegestaan. Militairen worden in dit verband beter uitgerust. Desondanks blijft het onpartijdigheidsbeginsel in het optreden van VN-militairen gehandhaafd als eerbiediging van de principes van het Handvest en de doelen van het mandaat van de operatie⁴². De VN zullen voortaan uitgaan van een 'worst-case scenario' inzake het gedrag van de betrokken conflictpartijen. Het sneuvelen van militairen hoort hier ook bij. Vredesafdwingende operaties, zoals onder Hoofdstuk VII van het Handvest, moeten voortaan onder bevel van de NAVO of andere regionale veiligheidsorganisaties worden uitgevoerd. Daar waar staten over onvoldoende opleiding, ervaring en uitrusting beschikken, in regio's buiten Europa waar de meeste vredesoperaties worden uitgevoerd en waar de universele waarden die een vredesmacht zal moeten uitstralen niet vanzelfsprekend worden gerespecteerd, moeten Westerse lidstaten training en uitrusting aan troepen van regionale organisaties leveren. Indien niet tot een helder mandaat kan worden gekomen, of wanneer er niet genoeg troepen ter plaatse kunnen zijn, adviseert het panel de Veiligheidsraad geheel van een operatie af te zien⁴³.

De operaties in Sierra Leone, Liberia, Congo, Ivoorkust, Haïti en Burundi bouwden voort op de hiervoor genoemde basisprincipes van de nieuwe typen missies die in het Brahimi-rapport waren opgenomen. In deze missies waren militairen meestal gemachtigd om bij de uitvoering van hun opdracht militair geweld te gebruiken, indien dat nodig zou zijn. Zo werd geaccepteerd dat een traditionele vredeshandhavende missie naadloos kon overgaan in een vredesafdwingende missie, zonder dat deze het traditionele vredeshandhavende mandaat behoefde te verliezen of dat de hele missie gewijzigd moest worden. De United Nations Mission in Ethiopia and Eritrea (UNMEE, 2000 tot heden) was hiervan een belangrijk voorbeeld. De operaties in deze missies hadden een element van vredesafdwinging in hun mandaat. Geweld mocht worden gebruikt omwille van de ruimte waarin vrede opgebouwd kon worden⁴⁴. Brahimi⁴⁵ heeft het in zijn rapport over *'complex peacekeeping'*.

Het onpartijdigheidprincipe blijft in het kader van dit type missie gehandhaafd. Geweld mag worden toegepast als een vredesakkoord wordt geschonden of een staakt-het-vuren genegeerd wordt. Het gaat er om dat aan conflictpartijen duidelijk gemaakt wordt dat geweldsescalaties niet langer getolereerd worden⁴⁶. De scheidslijn tussen vredeshandhavende en vredesafdwingende missies vervaagde sindsdien verder.

Door het robuustere mandaat met de ruimere bevoegdheid tot het gebruik van geweld kon beter worden ingespeeld op intrastatelijke conflictsituaties. Vredesmachten waren voortaan beter in staat strijdende partijen aan een staakt-het-vuren en de naleving van vredesverdragen te houden, zodat bijvoorbeeld gezagsherstel en humanitaire hulp(projecten) mogelijk werden en een begin kon worden gemaakt met de wederopbouw van een gebied of land. Daarnaast kon direct na beëindiging van een conflict humanitaire hulp worden geboden in de vorm van water- en voedseltransporten en medische voorzieningen en andere hulpverlening. De instelling van de VN-besturen in Kosovo en Oost-Timor (respectievelijk 1999 tot 2002) zijn hiervan belangrijke voorbeelden. Met die missies konden de VN conflicten beheersen en/of oplossen.

Kortom, met de nieuwe *'peacekeeping-doctrine'* van de VN werd de noodzakelijke integratie van verschillende vredesoperaties nogmaals benadrukt. Het Brahimi-panel reflecteerde op een halve eeuw ervaring met vredeshandhavende missies, en spiegelde deze ervaringen tegen de achtergrond van nieuwe situaties. De doctrine pleit voor grotere vredesmachten en heldere mandaten, zodat van tevoren duidelijk is dat de vredesmacht het mandaat veilig, professioneel en succesvol kan uitvoeren. De VN gaan om deze reden, bij de uitzending van militairen voor nieuwe missie, voortaan uit van een *'worst case scenario'*.

*"Once deployed, United Nations peacekeepers must be able to carry out their mandates professionally and successfully and be capable of defending themselves, other mission components and the mission's mandate, with robust rules and engagement, against those who renege on their commitments to a peace accord or otherwise seek to undermine it by violence."*⁴⁷

De benodigde vredesafdwinging moest volgens het panel worden uitbesteed aan regionale veiligheidsorganisaties, zoals bijvoorbeeld de NAVO.

Met het Brahimi-rapport⁴⁸ ging Annan vooral in op de zogenaamde *'falende'* tweede generatie vredeshandhavende missies in de periode van net na de Koude Oorlog. Op 2 december 2004 herformuleerde hij in het rapport: *'A more secure world: Our shared responsibility. Report of the Secretary-General's High Level Panel on Threats, Challenges and Changes'* de verantwoordelijkheid van de VN bij het vinden van een antwoord op de terreuraanslagen in de VS op 11 september 2001.

*"(...) We live in a world of new and evolving threats, threats that could not have been anticipated when the UN was founded in 1945 – threats like nuclear terrorism, and State collapse from the witch's brew of poverty, disease and civil war."*⁴⁹

Het panel dat hiervoor door Annan bijeen werd geroepen, noemde in het rapport een zestal clusters van bedreigingen waar de wereld mee geconfronteerd wordt. Ten eerste noemde het panel de

oorlog tussen staten; ten tweede het geweld binnen staten, genocide en schending van mensenrechten op grote schaal; ten derde armoede, besmettelijke ziekten, achteruitgang van ons milieu; ten vierde nucleaire, radiologische, chemische en biologische wapens; ten vijfde terrorisme; en ten zesde noemde het panel transnationale georganiseerde criminaliteit.

Annan hield een pleidooi voor de radicale hervormingen van het systeem van de VN, als antwoord op het gebruik van geweld door afzonderlijke lidstaten, in dit geval door de Verenigde Staten in 2003 met de inval in Irak. De Verenigde Staten bleken bij hun inval in Irak het recht op zelfverdediging (artikel 51 van het Handvest van de VN) wel heel ruim te interpreteren. Van een samenwerking en consensus in het VN-veiligheidssysteem, en van een gemeenschappelijke veiligheidsagenda van de internationale veiligheidsorganisaties bleek geen sprake. De succesvolle samenwerking tussen de NAVO, VN en VS, in antwoord op de terreuraanslag van 11 september 2001 bleek van korte duur. Hiermee kwam opnieuw de rol van de Veiligheidsraad ter discussie te staan. Hij kon immers niets doen tegen de inval van de VS in Irak. De VS werkten in hun strijd tegen terreur volgens een eigen oorlogsagenda. Zij beschouwden de operatie *Enduring Freedom* dan ook als hun oorlog. Annan benadrukte in zijn rapport dat een krachtigere samenwerking tussen lidstaten noodzakelijk was. Daarnaast onderschreef hij het belang van de samenwerking tussen verschillende typen missies. Het betrof hier ook de inzet van vredesmissies ten tijde van oorlog.

Op basis van het beginsel '*Responsibility to Protect*'⁵⁰ – dat ten eerste inhoudt dat de overheid van een staat verantwoordelijk is voor de bescherming van de eigen burgers tegen genocide, oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid – kan sinds 2005 het interveniëren met militair geweld door de internationale gemeenschap gelegitimeerd worden. Het beginsel schept voor de interveniërende macht in principe de voorwaarden om de soevereiniteit, en daarmee de eigen verantwoordelijkheid van het 'gastland' voor de veiligheid van zijn burgers, te relativiseren. Falende staten mogen in dit verband gepasseerd worden door de internationale gemeenschap. De VN kunnen hiertoe overgaan als de bevolking van een gebied ernstig moet lijden als gevolg van een intrastatelijk conflict, wetteloosheid en normloosheid of onderdrukking, en de overheid zelf niets onderneemt of kan ondernemen om het geweld of leed te stoppen.

Sinds 11 september 2001 wordt vaker onder Hoofdstuk VII van het Handvest opgetreden. Dit gebeurt onder andere met gebruikmaking van artikel 51, met als doel de internationale veiligheid te waarborgen:

*"Nothing in the present Charter shall impair the inherent right of individual or collective self-defence if an armed attack occurs against a Member of the United Nations, until the Security Council has taken measures necessary to maintain international peace and security. Measures taken by Members in the exercise of this right of self-defence shall be immediately reported to the Security Council and shall not in any way affect the authority and responsibility of the Security Council under the present Charter to take at any time such action as it deems necessary in order to maintain or restore international peace and security."*⁵¹

In de nu volgende paragraaf formuleren en onderbouwen we de eerste hypothesen. Deze hebben betrekking op de invloed van de periode waarin de missie werd uitgevoerd op gebeurtenissen en situaties gedurende de missie en op de (ervaren) hevigheid van de missie en uitzendervaringen.

2.3.1 Hypothesen over de invloed van de periode van de missie op gebeurtenissen gedurende de uitzending en op de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

Verband tussen periode missie en uitzendinggerelateerde gebeurtenissen gedurende de uitzending

In deze studie onderscheiden we vier perioden waarin de missies, in het kader waarvan de veteranen werden uitgezonden, werden uitgevoerd. De veteranen in onze onderzoeksgroep kunnen zijn uitgezonden in de periode die plaats had 'vóór 1991', in de periode '1991 tot en met 1995', in de periode '1996 tot en met 2000' en tot slot in de periode '2001 tot en met 2006'. Aansluitend bij hetgeen we over de veranderde veiligheidssituatie in de wereld beschreven, verwachten we allereerst dat veteranen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 vaker werden blootgesteld aan gewelddadige situaties waarin zij niet mochten ingrijpen dan de groep veteranen (referentiegroep) die werd uitgezonden tijdens de Koude Oorlog (hypothese 1a). Hieronder onderbouwen we deze verwachting.

Een VN-vredesoperatie wordt onder Hoofdstuk VI van het VN-Handvest uitgevoerd op basis van drie principes. Deze principes gelden in een situatie waarbij in het conflictgebied een staakt-het-vuren een feit is en/of een vredesverdrag getekend is door betrokken conflictpartijen. Het gaat hier om: 1. instemming van de bij het geschil betrokken partijen met de komst van de VN-vredesmacht; 2. minimaal gebruik van geweld, namelijk alleen als laatste redmiddel, omwille van wettige zelfverdediging en 3. onpartijdigheid van de vredesmacht.⁵² Gedurende de Koude Oorlog bleek dit concept redelijk succesvol, mede omdat conflictpartijen op traditionele wijze en met reguliere legers tegenover elkaar stonden.

Het tegendeel bleek in de periode 1991-1995. Op vaak confronterende wijze werd duidelijk hoe de veranderde veiligheidssituatie na de Koude Oorlog de effectiviteit van het vredeshandhavende concept en van haar principes soms tot inadequate beginselen degradeerde. De missies in Rwanda (UNAMIR, 1994) en in Bosnië (UNPROFOR, 1992-1995) zijn hiervan belangrijke voorbeelden. De principes waarmee eerder de vrede soms kon worden bestendigd en bewaakt, hadden in een burgeroorlog een heel andere betekenis. Zij vormden eerder een blok aan het been van de VN-militair, daagden (irreguliere) conflictpartijen juist uit en konden - zo bleek tussen 1991 en 1995 - niet langer worden beschouwd als toereikend en adequaat. De gevolgen voor de vredesmilitair waren meer blootstelling aan gewelddadigheden en gevaar en de confrontatie met machteloosheid.

De periode 1991-1995 kenmerkte zich door een sterke toename van het aantal intrastatelijke conflicten. In die periode werd het traditionele mandaat van vredeshandhavende missies uitgebreid, wat de vredesmacht meer mogelijkheden bood een land te helpen zijn conflict op duurzame wijze op te lossen en het land op te bouwen. Vredeshandhavers maakten niet langer alleen maar deel uit van buffermachten die zich op de grens tussen twee staten positioneren en toezien op een staakt-het-vuren. Militairen moesten nu ook processen ondersteunen en begeleiden die tot democratisering (nieuwe verkiezingen) zouden leiden. Zij moesten helpen bij de vorming van een nieuw politie- of justitieapparaat en andere overheidsinstellingen en wederopbouwactiviteiten ondersteunen en implementeren. Tegelijkertijd kreeg de vredesmacht te maken met niet-traditioneel denkende en strijdende conflictpartijen en moest de vredesmacht nog steeds met

behulp van diplomatieke middelen de conflictpartijen stimuleren tot een oplossing van het (opnieuw opgelaaide) conflict. Guerrillastrijders en milities laten zich echter niet leiden door traditioneel juridische middelen en ethische kaders. In de gebieden waar religieuze en etnische grenzen partijen van elkaar scheiden, is daarbij niet altijd duidelijk wie tegenover elkaar staan en waar de agressor zich bevindt. Veelal begeven milities zich tussen de burgerbevolking en maken burgers zelf deel uit van de strijd. Een vredesmacht die slechts die middelen tot zijn beschikking heeft, kan dus weinig doen om een intrastatelijk conflict op te lossen.

Tegen de achtergrond van de zojuist beschreven situaties, en het besef binnen de Veiligheidsraad dat het voormalige vredeshandhavende concept in intrastatelijke oorlogen weinig effectief was, kregen de vredeshandhavende missies in de jaren daarna een robuuster mandaat. De principes van de vredesmissies die onder Hoofdstuk VI van het VN-Handvest werden uitgevoerd bleven daarbij van kracht. Nu mocht echter ook met militair geweld worden opgetreden als de succesvolle uitvoering van het mandaat onmogelijk gemaakt werd of wanneer mensenrechten werden geschonden. Het bewust aanvallen van burgers bij gewapende conflicten en het tegenhouden van humanitaire hulp voor de getroffen burgerbevolking werd opgevat als de bedreiging van de internationale vrede en veiligheid, wat ingrijpen met geweld onder Hoofdstuk VII van het Handvest van de VN⁵³ legitimeerde. Doorgaans werd de NAVO voor dit ingrijpen geautoriseerd. Kosovo Force (KFOR, 1999-2000) werd voor het eerst met die taak belast, zodat *the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo* (UNMIK, vanaf 1999) haar mandaat (civiele overgangsadministratie, uitvoering van het akkoord over Kosovo) succesvol kon uitvoeren. KFOR was verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde en moest toezicht houden op het staakt-het-vuren en op de terugtrekking van de Servische (para)militairen en de politie-eenheden uit Kosovo. Ook was KFOR verantwoordelijk voor de demilitarisering van het Kosovaarse bevrijdingsleger⁵⁴. De bevoegdheid tot geweldgebruik kon ook in het VN-mandaat zelf gelegen zijn, waarbij de VN-vredesmacht zelf desnoods met geweld de orde kon handhaven, ofwel de succesvolle uitvoering van het mandaat kon afdwingen (Oost-Timor, 2002)⁵⁵.

Kortom, verwacht wordt dat de veteranen die in de periode 1996-2000 en in de periode 2001-2006 werden uitgezonden juist minder vaak zijn blootgesteld aan gewelddadige situaties waarin zij niet mochten ingrijpen dan veteranen die werden uitgezonden vóór 1991 (referentiegroep). Zij zullen dan wel vaker betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en deel hebben genomen aan gevechtshandelingen in vergelijking met de veteranen die gedurende de Koude Oorlog (referentiegroep) werden uitgezonden. Ook zal het effect van beide perioden op 'betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen' sterker zijn dan dat van de periode '1991-1995' (hypothese 1b).

Door de lagere drempel in de bevoegdheid om met militair geweld te reageren verwachten we dat de mensen die na 2000 werden uitgezonden vaker werden blootgesteld aan geweld en gevaar dan de groep veteranen die vóór 1991 (referentiegroep) werd uitgezonden. Ook verwachten we dat de groep veteranen die werd uitgezonden in de periode 2001-2006 in vergelijking met de groep van de periode 1991-1995 en 1996-2000 het sterkste verschilt met de referentiegroep (uitgezonden vóór 1991) voor wat betreft de mate waarin zij werden blootgesteld aan geweld en gevaar.

De VN-militair wordt sinds 2001 nog meer dan voorheen geconfronteerd met fanatieke religieuze bewegingen die bestaan uit professionele terroristische groeperingen, bijvoorbeeld Al Qaida. Door de irreguliere strijdmethoden die zij toepassen, met name de zelfmoordaanslagen, zullen veteranen die werden uitgezonden na 11 september 2001 vaker zijn blootgesteld aan gevaar dan de veteranen die dienden in de missies tijdens de Koude Oorlog en in de periode 1991-2000 (hypothese 1c).

Ten slotte zullen de veteranen die na de Koude Oorlog werden uitgezonden meer blootgesteld zijn aan ellende en geweld dan de veteranen die werden uitgezonden gedurende de Koude Oorlog (hypothese 1d). Dit omdat het aantal intrastatelijke conflicten is toegenomen en steeds vaker burgers slachtoffer en zelfs doelwit zijn van geweldsacties.

We vatten onze verwachtingen over het effect van de periode van de missie op de gebeurtenissen en situaties die de veteranen gedurende de uitzending meemaakten of waaraan zij werden blootgesteld hieronder samen:

Hypothese 1

- a. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 zullen, in vergelijking met de referentiegroep (veteranen uitgezonden vóór 1991), hoger scoren op de 'blootstelling aan gewelddadige situaties waarin zij niet mochten ingrijpen'. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1996-2000 en 2001-2006 verschillen niet met de referentiegroep.
- b. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1996-2000 en 2001-2006 zullen lager scoren op de 'blootstelling aan gewelddadige situaties waarin zij niet mochten ingrijpen' en hoger op 'betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen' in vergelijking met de referentiegroep (veteranen uitgezonden vóór 1991). Dit verschil van beide perioden in 'mate van betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen' is tevens groter dan dat van de periode 1991-1995.
- c. Veteranen die na 2000 werden uitgezonden scoren hoger op de 'blootstelling aan geweld en gevaar' dan de referentiegroep. Het effect op die dimensie van exposure is het sterkst voor deze periode, in vergelijking met de perioden 1991-1995 en 1996-2000.
- d. De veteranen die na 1990 werden uitgezonden zullen hoger scoren op 'getuige van ellende en geweld' in vergelijking met de referentiegroep.

Verband tussen periode missie en hevigheid van de missie en uitzendervaringen

In navolging van het voorgaande kunnen we ook een hypothese formuleren over de verklaring van de verschillen in de door veteranen ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen (hypothese 2). We verwachten dat ook de (ervaren) hevigheid van de missie en uitzendervaringen afhankelijk is van de periode waarin de missie werd uitgevoerd:

Hypothese 2

Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 scoren naar verwachting – in vergelijking met de veteranen die gedurende de Koude Oorlog werden uitgezonden (referentiegroep) – hoger op 'machteloosheidsbeleving'. Deze periode verschilt het sterkst qua 'machteloosheidsbeleving' van de overige perioden. Veteranen die na 2000 werden uitgezonden, zullen de missie en de uitzendervaringen als meer 'bedreigend' ervaren in vergelijking met de referentiegroep. Deze periode verschilt het sterkst van de overige perioden qua ervaren 'bedreiging'.

2.4 Een indeling in typen vredesmissies

In deze paragraaf bespreken we allereerst de relevante literatuur over vredesmissies. We beschrijven op welke manier vredesmissies in de literatuur worden besproken en welke typen missies door verschillende auteurs worden onderscheiden. Ook bespreken we onze bezwaren tegen de verschillende indelingen die we in de literatuur vonden (paragraaf 2.4.1). Vervolgens bespreken in paragraaf 2.4.2 de indeling in typen missies die wij voor ons onderzoek empirisch het meest bruikbaar vinden en motiveren we waarom. Onze keuze wordt deels onderbouwd met de bezwaren die we in paragraaf 2.4.1 bespreken. Hierdoor zal enige overlap bestaan tussen paragraaf 2.4.1 en 2.4.2. Tot slot formuleren we in paragraaf 2.4.3 de hypothesen over de invloed van het type missie op de door veteranen meegemaakte gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending en op de ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen.

2.4.1 Indelingen in de literatuur over vredesoperaties

“Vrede wordt niet slechts bevochten en vereist naast veiligheid evenzeer taken als diplomatieke ondersteuning, ordeherstel en wederopbouw. (...) De militair zal veelal opeenvolgend of zelfs gelijktijdig de veiligheid moeten bevechten, en door onderhandeling en bemiddeling als diplomaat de wederopbouw mogelijk moeten maken.”⁵⁶

In de hedendaagse literatuur zien we drie manieren waarop vredesoperaties onder de aandacht worden gebracht. Ten eerste zijn er verschillende casestudies die handelen over een specifieke, meestal omstreden vredesmissies of nieuwe vormen van militaire operaties. Zo is bijvoorbeeld aandacht besteed aan de ontplooiing en het verloop van de missies UNPROFOR in Bosnië⁵⁷; UNAMIR in Rwanda⁵⁸; UNMIK en KFOR in Kosovo⁵⁹; en ISAF in Afghanistan⁶⁰. Ook het recent verschenen proefschrift van Klep⁶¹, waarin de drie ‘omstreden’ missies in Somalië, Rwanda en Bosnië onder de loep worden genomen, is hiervan een voorbeeld. Verschillende studies en rapporten gaan over de val van de enclave Srebrenica in Bosnië, en over de *lessons learned*⁶². Het gaat bij casestudies doorgaans om historische en sociologische studies. Het kan ook gezondheidsonderzoek betreffen. Een voorbeeld hiervan zijn de verschillende studies naar het Cambodja-syndroom.⁶³

Ten tweede worden het karakter en de eigenschappen van vredesoperaties besproken en het verschil daarin met oorlogsmissies. Vredesoperaties zijn een *‘third-party mediation’*⁶⁴. In dit verband wordt ten eerste aandacht geschonken aan de kloof tussen datgene wat van vredeshandhavers aan professionele competenties in een uitzendgebied verwacht en geëist wordt en de militaire training die zij ter voorbereiding op hun missie ondergaan. In deze benadering staat de discussie over de adequaatheid van de (klassieke, groene) militaire opleiding en vorming in de veranderde internationale veiligheidssituatie centraal. Het kan hier ten tweede ook gaan om de afstemming van het mandaat en de geweldsinstructies van de missie op de fase van het conflict in het uitzendgebied. Dit raakt aan de benadering van vredesmissies als casestudie, zoals we hiervoor bespraken. In het kader hiervan worden bijvoorbeeld de morele dilemma’s besproken waarmee een vredesmacht kan worden geconfronteerd, juist als gevolg van de onpartijdige rol, maar ook als gevolg van de veranderde veiligheidssituatie in de wereld. In het afgelopen decennium is de aandacht voor morele

dilemma's, gerelateerd aan de deelname aan een vredesmissie, toegenomen⁶⁵. Vaak gaat het hier om (militair) ethische studies.

Ten slotte is er de literatuur over de verschillende indelingen in typen missies. Dat kunnen sociaalwetenschappelijke, historische, politieke en sociologische studies zijn. Bellamy et al.⁶⁶ stellen dat *"the most popular way of thinking conceptually about contemporary peacekeeping is to identify its characteristics, functions and types."*⁶⁷ Een voorbeeld hiervan is 'An Agenda for Peace' en het 'Supplement' waarmee Boutros-Ghali in respectievelijk 1992 en 1995 een discussie ontlokte over de met elkaar samenhangende concepten van vredeshandhaving (*peacekeeping*), vredesopbouw (*peacebuilding*), herstellen van de vrede (*peacemaking*) en vredesafdwinging (*peace-enforcement*).

In Tabel 2.1 zien we de typen missies die in de Nederlandse Defensie Doctrine (NDD) worden onderscheiden, op basis van 'An Agenda for Peace' en het 'Supplement'. In de NDD worden vredesoperaties vredesondersteunende operaties genoemd. De verschillende typen daarvan worden 'verschijningsvormen' genoemd. De verschijningsvormen illustreren de verschillende momenten (van het conflict) waarop de vredesoperatie wordt uitgevoerd, de positie van de vredesmacht, het doel van de missie en de middelen om dit doel te verwezenlijken.

Tabel 2.1 Verschijningsvormen van vredesondersteunende operaties (conform Nederlandse Defensie Doctrine⁶⁸)

- Conflictpreventie (*conflict prevention of preventive deployment*): omvat met instemming van de conflictpartijen een breed scala aan diplomatieke en militaire activiteiten. Het gaat hierbij om de identificatie van mogelijke oorzaken van een conflict, het monitoren van conflictindicatoren en het vroegtijdig ontplooiën van activiteiten teneinde een (opnieuw uitbreken van een) conflict binnen of tussen staten te voorkomen. Het geweldsniveau is relatief laag. Conflictpreventie is primair een diplomatiek proces en vereist dan ook op alle niveaus daartoe benodigde vaardigheden. Voorbeelden zijn: UNTSO (1948 tot heden); MFO (1982 tot 1995); UNAMIR/UNOMUR (1993 tot 1994); UNAVEM II en III (1991 tot 1997); UNPROFOR (1992 tot 1995).
- Vredeshandhavende operatie (*peacekeeping*): activiteiten die in het kader van Hoofdstuk VI van het VN-Handvest plaatsvinden, met toestemming of instemming van betrokken partijen. De situatie is zodanig dat de betrokken partijen zich (goeddeels) houden aan een vredesakkoord of een wapenstilstand, en dat de kans op nieuwe escalatie klein is. Deze activiteiten worden in internationaal verband uitgevoerd en houden onder meer de ontplooiing van een vredesmacht in het operatiegebied in. Voorbeelden zijn: MFO (1982 tot 1995); UNTAC (1992 tot 1993); UNAVEM II en III (1991 tot 1997); UNMEE (2000 tot heden); UNPROFOR (1992 tot 1995); UNAMIR/UNOMUR (1993 tot 1994).
- Vredesafdwingende operatie (*peacemaking or enforcement action*): Deze activiteiten worden doorgaans uitgevoerd op basis van Hoofdstuk VII van het VN-Handvest. De vrede tussen strijdende partijen moet, desnoods met geweld, worden hersteld. Instemming door alle betrokkenen met interventie van de VN is hierbij niet noodzakelijk. Deze activiteiten vinden plaats in interstatelijke of intrastatelijke conflicten. De vredesmacht kan dreigen met geweld en geweld toepassen. Het geweldsniveau varieert. De VN besteden de uitvoering van deze operaties uit aan een internationale veiligheidsorganisatie met een militair apparaat (bijvoorbeeld NAVO of WEU) of een ad-hoc coalitie van landen onder leiding van één staat. Voorbeelden zijn: Golfoorlog (1990-1991); IFOR (1995 tot 1996); SFOR (1996 tot 2004); KFOR (1999 tot 2000); SFIR (2003 tot 2005); Enduring Freedom (2001 tot heden).
- Vredesopbouwende operatie (*peacebuilding*): Activiteiten worden na afloop van een gewapend conflict uitgevoerd door in beginsel civiele organisaties, met indien nodig militaire ondersteuning in de vorm van civiel-militaire samenwerking (CIMIC), ter bestendiging van de (fragiele) vrede. Deze stellen het land in staat zijn interne stabiliteit te vergroten, zodat het conflict na vertrek van de interveniërende troepen niet opnieuw oplaait. Het is een politiek proces waarin onder andere wordt getracht structuren te ondersteunen die de vrede kunnen consolideren en die een gevoel van vertrouwen en welzijn bij de groeperingen en burgers bevorderen. Deze opbouwende activiteiten richten zich onder andere op de infrastructuur en economische situatie, de veiligheidsorganen van de staat, het democratisch staatsbestel en de rechtsorde. Een voorbeeld is: UNTAC (1992 tot 1993).
- Humanitaire operatie (*humanitarian operations*): activiteiten die vaak in de context van vredesoperaties worden uitgevoerd. Zij kunnen ook buiten een dergelijke context plaatsvinden (overige crisisbeheersingsactiviteiten van de krijgsmacht). Het voornaamste doel hiervan is in (primaire) behoeften van de bevolking te voorzien, de situatie te stabiliseren en bij te dragen aan het vredesproces. Het gaat hierbij ook om hulp aan vluchtelingen en ontheemden. Voorbeelden zijn: Provide Comfort (1991); Provide Care (1994).

De behoefte om verschillende typen missies van elkaar te onderscheiden is van redelijk recente datum. Tot aan het einde van de Koude Oorlog werd voor vredeshandhavende missies, de enige soort VN-missie die tot dan toe werd uitgevoerd (met uitzondering van vredesafdwingende (oorlogs)operatie in Korea) een VN-definitie gehanteerd waarin de drie basisprincipes waren opgenomen die nog steeds van belang zijn, namelijk (1) de betrokken partijen stemmen vrijwillig in met de komst van de VN-troepenmacht, die (2) onpartijdig is en (3) alleen tot gebruikmaking van geweld overgaat omwille van zelfverdediging (zie ook hoofdstuk 1 en paragraaf 2.2):

“Sinds 1948 is er al sprake van peacekeeping-missies, maar nog steeds bestaat er geen eenduidige definitie. De term is uitgevonden lang nadat de praktijk was begonnen en improvisatie karakteriseert de evolutie van het concept.”⁶⁹

Na de Koude Oorlog was er sprake van een snelle groei en schaalvergroting op het gebied van vredeshandhavende missies. Daarnaast veranderde ook de aard van deze missies. Missies werden complexer, robuuster, meer uitgebreid en geavanceerd. De veranderingen vonden ten eerste plaats ten aanzien van ‘instemming’ en ‘minimaal gebruik van geweld’. Steeds vaker mocht en mag de vredesmacht interveniëren zonder instemming van bij het geschil betrokken partijen en zijn militaire dwangelementen, soms zelfs de toepassing van militair geweld toegestaan. Ten tweede bemoeiden de VN zich traditioneel gezien niet met intrastatelijke conflicten, terwijl na de Koude Oorlog, maar ook in het kader van huidige missies militairen met grote regelmaat worden ingezet bij intrastatelijke conflicten⁷⁰.

Sinds de ontwikkeling van nieuwe missies, zoals we na de Koude Oorlog zagen gebeuren, worden VN-vredesmissies in de literatuur ingedeeld in verschillende categorieën. Er bestaat een rijkdom aan historische, politieke en sociologische literatuur over vredesoperaties, waarin vredesmissies op basis van verschillende gronden in verschillende categorieën zijn ingedeeld. We noemen hierna de drie meest voorkomende.

Ten eerste wordt, conform de VN-indeling op basis van inhoudelijke criteria een onderscheid gemaakt tussen typen missies (zoals in Tabel 2.1)⁷¹. Inhoudelijke criteria kunnen zijn: het mandaat met daarbinnen de beoogde doelstelling van de missie, de taken, bevoegdheden en de positie van de vredesmacht. Maar een inhoudelijke indeling - en dit is misschien wel de oudste indeling die met name van toepassing was op de missies die tijdens de Koude Oorlog werden uitgevoerd - kan ook gebaseerd zijn op het geweldsniveau van de missie conform de geweldssituatie in het conflictgebied⁷². Ten tweede worden missies van elkaar onderscheiden op basis van hun historische achtergrond. Vaak gebeurt dit in aanvulling op een inhoudelijke indeling in typen missies. Als gevolg daarvan worden dan binnen het vredeshandhavende concept meerdere (generaties) missies van elkaar onderscheiden⁷³. Ten derde kan op basis van specifieke operationele taken een onderscheid gemaakt worden in zogenoemde ‘typen operaties’. Een belangrijk voorbeeld is de NAVO, die zich onder andere baseert op deze indelingsvorm⁷⁴.

In Appendix 1 is de literatuur over vredesoperaties samengevat in een tabel. De literatuur in het overzicht staat het dichtst bij de ontstaansbron en kern van vredesmissies. Tevens biedt de

literatuur inzicht in de verschillende indelingen in typen missies en de criteria en gronden die de auteurs hanteren.

Voor elke indelingsvorm is wel iets te zeggen. Voor alle indelingen (inhoudelijk en/of chronologisch), met uitzondering van de indeling op basis van 'operationele activiteiten' geldt echter dat zij bij uitstek theoretisch zijn. Er bestaat namelijk een kloof tussen de theorie en de praktijk van vredesmissies. Dit maakt empirisch onderzoek naar onderscheid in bijvoorbeeld de impact van verschillende typen missies lastig. Onduidelijk is hoe vredesmissies - zoals zij theoretisch (met name historisch) van elkaar worden onderscheiden - zich in de praktijk tot elkaar verhouden en wat in dat verband militairen die deelnamen aan vredesmissies precies van elkaar onderscheidt. Hieronder bespreken we enkele moeilijkheden die een rol spelen als één van de indelingen - die wij in de door ons geselecteerde literatuur vonden - empirisch onderzoek zou moeten ondersteunen. Respectievelijk bespreken we het probleem van (1) 'vredesoperaties en vredeshandhavende missies'; (2) indeling op basis van 'geweldsniveau'; (3) indelingen en de 'onderlinge verhouding tussen missies', (4) 'onvolledigheid van indelingen', en (5) 'gemis van exclusiviteit in onderscheid'.

Ten eerste gaan veel auteurs van oudere, maar ook meer recente literatuur uit van typen vredeshandhavende missies⁷⁵. Onder het vredeshandhavende concept worden zowel vredesafdwingende missies als vredeshandhavende missies ingedeeld. De definitie van en criteria voor vredeshandhaving verschillen echter van vredesafdwinging. Vredeshandhaving is gebaseerd op andere criteria, conform de situatie in conflictgebied: 'instemming van lokale partijen met de komst van de vredesmacht'; 'onpartijdigheid'; en 'gebruik van geweld alleen omwille van zelfverdediging'. Vredesafdwinging kan alleen al daarom niet worden ingedeeld onder vredeshandhavende missies, want alleen de positie van de vredesmacht, uitgedrukt in 'onpartijdig', wordt gedeeld door beide typen missies. Verder wordt in verschillende studies over veteranen⁷⁶ het begrip 'vredeshandhavende missie' ten onrechte gebruikt als synoniem voor 'vredesoperatie' of 'missie'.

Ten tweede loopt het geweldsniveau theoretisch gezien op van waarnemingsmissies en/of eerste generatie vredeshandhavende missies, via (tweede generatie) vredeshandhavende missies met een robuust VN-mandaat tot vredesafdwingende missies⁷⁷. In de praktijk zien we echter dat de vredesmachten die uitgezonden werden in het kader van de tweede generatie vredeshandhavende missies UNPROFOR (Bosnië, 1992-1995) en UNTAC (Cambodja, 1992-1993) blootgesteld werden aan een hoger geweldsniveau dan de vredesafdwingende missies IFOR (Bosnië, 1995-1996), SFOR (Bosnië, 1996-2004) en KFOR (Kosovo, 1999-2000). In de Golfoorlog (Irak, 1990-1992) bleef de confrontatie met geweld, bij Nederlandse militairen, meestal uit. De grootste groep militairen verbleef de gehele periode van de missies op fregatten. De missie *Enduring Freedom* (Afghanistan, 2001-heden) is voor Amerikaanse militairen bij uitstek een gevechtsoperatie. Slechts enkele Nederlandse militairen (ook veteranen in ons onderzoek) delen die ervaring met dat hoogste geweldsniveau bij deze vredesafdwingende missie en gevechtsoperatie⁷⁸. Het geweldsniveau bij UNPROFOR was het hoogst.

Ten derde, als we uit zouden gaan van een chronologische indeling, is het de vraag wat we meten als in het onderzoek missies van zowel tijdens als na de Koude Oorlog vertegenwoordigd zijn. De eerste generatie vredeshandhavende missies die gedurende de Koude Oorlog werden uitgevoerd verschillen bijvoorbeeld in hun mandaat van eerste generatie vredeshandhavende missies van na de

Koude Oorlog. De *'lessons learned'* van Srebrenica spelen hierin een belangrijke rol. Zo is UNMEE (Ethiopië en Eritrea, 2000-2003) een zelfde soort missie als UNIFIL (Libanon, 1979-1985), maar omdat het mandaat van UNMEE gebaseerd is op de ervaringen van de jaren negentig, kon deze missie op grond van het mandaat naadloos overgaan in een vredesafdwingende missie. Bij UNIFIL was dit ondenkbaar en onmogelijk, zelfs tijdens de Israëlische inval *'Operation Peace in Galilea'* in juni 1982. UNIFIL mocht alleen geweld gebruiken ten behoeve van zelfverdediging en mocht zich niet mengen in binnenlandse aangelegenheden. Na de Israëlische inval paste de Veiligheidsraad wel het mandaat van UNIFIL aan de gewijzigde omstandigheden aan. UNIFIL werd een politiemacht en moest zich concentreren op de bescherming van de bevolking en op de humanitaire hulpverlening aan de tienduizenden Libanese en Palestijnse vluchtelingen. Deze vluchtelingen waren na de Israëlische inval naar de relatief veilige *safe area* van UNIFIL gevlucht.⁷⁹ De troepenmacht bleef licht bewapend. Dit was bij UNMEE heel anders. Zelfs 'eerste generatie' vredeshandhavende missies kunnen dus worden ingedeeld in twee typen.

Ten vierde is het moeilijk om tot een complete indeling in typen missies te komen door de voortdurende verandering van het veiligheidsklimaat in wereld. Steeds weer doen zich in de wereld nieuwe veiligheidssituaties voor. Om de vrede en veiligheid te kunnen waarborgen, zijn de VN genoodzaakt tot de ontplooiing van nieuwe typen missies. In het afgelopen decennium werden zelfs missies uitgevoerd die geen navolging kregen, ondanks hun succes. Dat geldt bijvoorbeeld, in navolging van de Brahimi-commissie voor Kosovo en Oost-Timor, waar de VN met de instelling van een VN-bestuur erin slaagde conflicten te beheersen en/of op te lossen door - en dat mocht indien nodig met geweld - niet alleen de symptomen, maar ook de oorzaken van de conflicten te bestrijden⁸⁰. Een type missie kan dus eenmalig zijn uitgevoerd en een enkele vredesmissie kan dus zo uniek zijn dat deze als een apart type van de anderen wordt onderscheiden. Dat deze situatie steeds vaker de dagelijkse realiteit gaat uitmaken, komt mogelijk door de hoge offers die deze missies moeten brengen. Een (aanvullende) chronologische indeling in typen missies kan deels ondervangen dat indelingen incompleet blijven. Een indeling gebaseerd op een historisch perspectief kan sowieso nuttig zijn als de veranderde veiligheidssituatie in de wereld in een studie centraal staat. De literatuur waarin vredesmissies alleen inhoudelijk van elkaar onderscheiden worden gaat voorbij aan deze dynamiek in gebeurtenissen en aan de evolutie die mandaten van nieuwe vredesmissies hebben doorgemaakt en doormaken. Naarmate de literatuur van meer recente datum is, worden dan ook steeds meer typen missies onderscheiden.

Ten vijfde is het zo dat de typen missies die onderscheiden worden op basis van een indeling waarin de chronologische component sterk vertegenwoordigd is, onderling niet exclusief zijn.

*"(...) Contrary to the claims of many earlier attempts to understand the concept of peacekeeping, there is no neat chronological division that accurately reflects the practical reality and history of peacekeeping operations. In addition, these types of operations are not mutually exclusive. A single UN mission may well move back and forth between these various aims or may try to perform more than one of these roles at the same time."*⁸¹

Vredesoperaties bestaan steeds vaker uit verschillende typen missies, die soms zelfs door één vredesmacht worden uitgevoerd. De grens tussen verschillende typen vervaagt, in het bijzonder tussen vredeshandhaving en gevechtssituaties⁸². Al zouden we de literatuur blijven bijstellen en

updaten op basis van de nieuwe ontwikkelingen op internationaal veiligheidsgebied, er blijft altijd een kloof bestaan tussen de theorie en de praktijk van vredesoperaties, omdat missies, zoals Bellamy et al. al stelden, niet zo duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn als de literatuur doet vermoeden. Omdat de theoretische indelingen nooit compleet kunnen zijn, kunnen zij dus ook nooit de werkelijkheid duiden. Als voor empirisch onderzoek echter tussen categorieën moet worden vergeleken, dienen zij van elkaar onderscheidend te zijn en mogen zij elkaar absoluut niet overlappen.

Het gebrek aan exclusiviteit en ook de andere kanttekeningen (vredesoperaties of vredeshandhavende missies; geweldsniveau; hoe verhouden missies zich tot elkaar; onvolledigheid) vormen samen de belangrijkste bron van de kloof die bestaat tussen de theorie en de praktijk van vredesmissies. Ze hangen met elkaar samen. Zij staan namelijk samen de keuze voor een van de indelingen omwille van empirisch onderzoek - die we in Appendix 1 van dit proefschrift presenteren – in de weg. Hieronder gaan we in op hoe de praktijk van vredesmissies er dan wél uitziet. Dit kan het beste door ons te beroepen op de Defensie Doctrines. Tevens willen wij hiermee onderbouwen en verduidelijken waarom wij voor ons onderzoek twee typen missies van elkaar onderscheiden en met elkaar vergelijken, in plaats van gebruik te maken van de driedeling⁸³ tot zevendeling⁸⁴ in typen missies die wij in de literatuur vonden. In paragraaf 2.4.2 bespreken we de indeling die wij kiezen, en leggen we uit waarom deze naar onze mening goed bruikbaar is voor het empirische gedeelte van onze studie.

De doctrinepublicatie 'Vredesoperaties' van de Landmacht (LDP III) en de Nederlandse Defensie Doctrine (NDD) zijn dé documenten die de theorie en praktijk van vredesmissies bij elkaar brengen. Beide zijn gebaseerd op de praktijk van vredesoperaties en bijgesteld op basis van de ervaringen die werden opgedaan met eerdere vredesmissies. Doctrine is de formele uitdrukking van het militair denken, die geldig is voor een bepaalde tijd en wordt aangepast aan de actualiteit. Dit verklaart de verschillende doctrines die de krijgsmacht heeft uitgebracht, waarvan de laatste in 2005, de NDD. De doctrine komt voor een groot deel voort uit de ervaringen opgedaan in eerdere militaire operaties. De doctrine beschrijft de aard en de kenmerken van het huidige en van het toekomstige militair optreden, de manier waarop de voorbereiding op een optreden in vredestijd moet plaatsvinden en welke methoden nodig zijn om militaire operaties in crisis- en oorlogstijd met succes te kunnen uitvoeren.⁸⁵

In 2005 maakt de Nederlandse defensieorganisatie met De Nederlandse Defensie Doctrine duidelijk dat de poging om vredesmissies in typen in te delen irreëel is. Zij stelt dat de hedendaagse internationale veiligheidssituatie dusdanig complex, verscheiden en veranderlijk is dat operaties onmogelijk nog conceptueel van elkaar te onderscheiden zijn. Dit is een constatering - gevolgd door een besluit tot geïntegreerd (paars) optreden - dat gebaseerd is op de ervaringen met internationale operaties in de jaren negentig en het begin van de 21ste eeuw.

“Er bestaat nationaal en internationaal overeenstemming dat de ervaring met internationale operaties in de jaren negentig van de vorige eeuw en het begin van de 21ste eeuw heeft geleerd dat operaties niet meer strikt categoriaal te onderscheiden zijn (...). Vrijwel alle operaties zullen elementen in zich dragen van meer dan één verschijningsvorm van afzonderlijke operaties. (...) Verder is in het geweldspectrum geen scherpe afscheiding meer te maken tussen gevechtsoperaties en crisisbeheersingsoperaties. Zodoende is ook het onderscheid tussen optreden in het kader van artikel 5 van het NAVO-verdrag en dat in NA5CRO-verband (crisisbeheersingsoperaties) vervaagd omdat in beide types operaties dezelfde operationele aspecten aanwezig kunnen zijn. (...) Bij de vaststelling van het mandaat, de doeleinden en de ROE van een operatie moet rekening worden gehouden met het feit dat een breed spectrum van operationele aspecten tegelijkertijd kan optreden.”⁸⁶

Daartegenover stellen de auteurs van de doctrine wel dat - ondanks de steeds vager wordende scheidslijn tussen ‘typen missies’ - het onderscheid in mandaat van kracht blijft: ‘vreedzame regeling van geschillen’ (Hoofdstuk VI van het VN-Handvest) tegenover ‘dwangmaatregelen’ (Hoofdstuk VII)⁸⁷. Dit onderscheid behoudt ongeacht de internationale veiligheidssituatie en veranderingen zijn juridische en politieke betekenis en blijft in het bijzonder relevant voor de politieke besluitvorming over de deelname aan een vredesmissie en de levering van Nederlandse militairen en materieel. Daarnaast blijven vredesmissies zich altijd onderscheiden in de mate van multifunctionaliteit van het mandaat (bijvoorbeeld de taak rondom humanitaire hulpverlening).⁸⁸

“In grote lijnen wordt bij vredesoperaties met inzet van militairen onderscheid gemaakt tussen peacekeeping en peace-enforcing.”⁸⁹

Boutros-Ghali stelde al in 1992 in *An Agenda for Peace* en in 1995 in het *Supplement* dat vredeshandhaving en vredesafdwinging twee verschillende ondernemingen zijn. De laatste is nodig ervoor te zorgen dat de vredeshandhavende macht zijn werk succesvol en in veiligheid kan uitvoeren. Hij onderscheidt daarnaast (zie ook Tabel 2.1) wel verschillende vredeshandhavende missies die geïntegreerd kunnen worden uitgevoerd in het kader van één operatie.

Toch zien we nu dat - in het geweldspectrum waarin militairen heden ten dage hun werk moeten uitvoeren - crisisbeheersingsoperaties en gevechtsoperaties nog maar moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. De grens tussen beide typen operaties vervaagt, omdat in de verschillende missies dezelfde operationele elementen aanwezig kunnen zijn, aldus de NDD⁹⁰. De missie ISAF in Uruzgan is hiervan een recent voorbeeld. ISAF combineert onder andere de wederopbouw van de provincie Uruzgan met vredesafdwingende gevechtsacties. Een ouder voorbeeld is de humanitaire missie die gedurende de Golfoorlog (1990-1992) naast de vredesafdwingende missie werd uitgevoerd. Ook de Amerikaanse missie in Somalië (1993) was in eerste instantie een humanitaire missie, maar veranderde vervolgens deels in een gevechtsoperatie om vrede in de regio af te dwingen.

In de praktijk moeten dezelfde militairen of eenheden zowel gevechtstaken als vredeshandhavende taken kunnen uitvoeren. Een eenheid moet zo nodig tijdens een gevechtsoperatie (of een vredesafdwingende operatie) humanitaire hulpverlening kunnen coördineren, die bijvoorbeeld door henzelf of door NGO's en internationale organisaties uitgevoerd wordt. Tegelijkertijd kunnen dwangacties plaatsvinden en parallel daaraan elders in het gebied

wederopbouwactiviteiten worden uitgevoerd in samenwerking en overleg met civiele autoriteiten. We illustreren dit nogmaals met het schema in Tabel 2.2. We zien dat dezelfde operationele taken onderdeel uitmaken van verschillende typen missies en hiermee dat er geen duidelijk onderscheid bestaat tussen de verschillende typen. Ook zien we dat de situatie in het conflictgebied (vrede, gewapend conflict of oorlog, post-conflict) niet per definitie een enkel type missie vereist. Meerdere missies worden in één type veiligheidssituatie naast elkaar uitgevoerd.

Tabel 2.2 Kenmerken van vredesoperaties in het spectrum van conflicten⁹¹

Veiligheidssituatie	Vormen van vredesoperaties	Operationele taken
Vredessituatie	Conflictpreventie/Preventieve diplomatie Vredeshandhaving Post-conflict wederopbouw	Preventieve ontplooiing Afdwingen van sancties Instellen en instandhouden van beschermende gebieden Humanitaire hulpverlening en humanitaire operaties
Gewapend conflict/oorlog	Herstellen van de vrede Vredeshandhaving Humanitaire operaties Vredesafdwinging	Waarnemen, monitoren, toezicht houden Afdwingen van sancties Instellen en instandhouden van beschermende gebieden Met dwang scheiden van partijen Garanderen of ontzeggen bewegingsvrijheid Evacuatie van non-combattanten Humanitaire hulpverlening en humanitaire operaties
Post-conflict	Vredesafdwinging Post-conflict wederopbouw	Waarnemen, monitoren, toezicht houden Instellen en instandhouden van beschermende gebieden Interpositie Met dwang scheiden van partijen Garanderen of ontzeggen bewegingsvrijheid Demobilisatie- operaties Militaire assistentie Humanitaire hulpverlening en humanitaire operaties

2.4.2 Vredeshandhavende en vredesafdwingende missies, een empirisch handzame indeling

Wat betekent het bovenstaande – de drie conceptuele benaderingen van vredesoperaties; de theoretische indelingen in typen missies en de bezwaren daartegen; en de praktijk van vredesmissies, zoals vertaald in de Defensie Doctrines – voor het onderhavige onderzoek?

Om te beginnen moeten we constateren dat een indeling in typen missies noodzakelijk is, willen we de onderzoeksvragen die in het onderzoek centraal staan kunnen beantwoorden. Wanneer we

de thematiek rond vredesmissies empirisch willen bestuderen, is uitgaan van de hele groep veteranen voor dit onderzoek geen optie. Het is niet mogelijk om de thematiek rondom morele dilemma's in het uitzendgebied, waaronder de rol van de mate van bevoegdheid tot het reageren met militair geweld en uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving in ogenschouw te nemen zonder onderscheid te maken in missies. Ten eerste speelt de onpartijdigheid van de vredesmacht een belangrijke rol in het onderzoek. Dit is namelijk een belangrijke norm voor de context waarbinnen de vredessoldaat zijn werk uitvoert. Door te kiezen voor een onderzoek naar veteranen van vredesoperaties en niet voor een studie naar oorlogsveteranen of een vergelijking met deze groep is het ten tweede mogelijk de impact van de andere twee VN-criteria te onderzoeken, te weten: 'consent' en 'minimum force'. Vredesmissies onderscheiden zich immers op basis van die twee criteria die respectievelijk 'wel of geen instemming van het gastland met de komst van de vredesmacht' en 'wel of geen bevoegdheid tot geweldsgebruik om geweld te stoppen' inhouden. Deze criteria delen vredesmissies in twee groepen in en zijn gebaseerd op twee bovengenoemde benaderingen die zijn opgenomen in het VN-Handvest om een strijd in een conflictgebied op te lossen. Weisaeth⁹² noemt deze *'The Nonviolent Approach'* die leidt tot *'the blue beret peacekeeping-operations'* en *'The Enforcement approach'* die wordt uitgevoerd met *'green helmet peace- enforcement operations'*⁹³. Respectievelijk gaat het om Hoofdstuk VI van het VN-Handvest (*'Pacific Settlement of Disputes'*) en Hoofdstuk VII van het VN-Handvest (*'(...) deals with threats to peace, breach of the peace, or acts of aggression'*)⁹⁴: missies met een 'vredeshandhavend karakter' en missies met een 'vredesafdwingend karakter'.

Wat maakt dit onderscheid in typen missies binnen het vredesoperatieconcept nu zo belangrijk voor onze studie? Juist 'de mate van bevoegdheid tot reageren met militair geweld' en daarmee het onvermogen of juist het vermogen in te grijpen in gewelddadige situaties, vormt naar verwachting een belangrijke bron voor morele dilemma's die later tot schuld- en/of schaamtebeleving kunnen leiden. Ook 'de positie van de vredesmacht' kan naar verwachting tot morele dilemma's leiden. We verwachten dat de twee groepen (veteranen van vredeshandhavende en van vredesafdwingende missies) zich juist door de bovengenoemde kenmerken van typen missies systematisch van elkaar onderscheiden als het gaat om uitzendinggerelateerde situaties en de beleving daarvan. Naar verwachting kunnen verschillen in uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving verklaard worden door de variëteit in de criteria waar de twee typen missies op gebaseerd zijn. We onderzoeken of er een samenhang is tussen type missie, stressoren of gebeurtenissen in het uitzendgebied en schuld- en schaamtebeleving.

De bovengenoemde indeling van vredesmissies in twee groepen werd in eerder Noors en Zweeds empirisch onderzoek⁹⁵ succesvol gebruikt. Dit onderzoek resulteerde in interessante bevindingen over verschillen in stressoren, opleidingsbehoeften en in maatschappelijke erkenning voor NAVO en VN-missies.

In Tabel 2.3 vinden we de tweedeling in typen missies met daarbij de missies die vertegenwoordigd zijn in ons onderzoek. Opvallend is dat uitgezonderd UNMEE alle vredeshandhavende missies 'pre-Srebrenica' missies zijn en dat de missies die onder vredesafdwingende missies kunnen worden ingedeeld, uitgezonderd de Golfoorlog 'post-Srebrenica' missies zijn. Hierdoor kan ook in het

empirisch onderzoek aandacht bestaan voor de historische ontwikkeling van de internationale veiligheidssituatie en van vredesmissies.

Tabel 2.3 Indeling in typen missies op basis van Hoofdstuk VI en Hoofdstuk VII van het Handvest van de VN

Hoofdstuk VI van het VN Handvest / Missies met een vredeshandhavend karakter	Hoofdstuk VII van het VN Handvest / Missies met een vredesafdwingend karakter (doorgaans NAVO)
UNTSO (1956-heden)	Golfoorlog (1990-1991) / Provide Comfort (1991-1992)
MFO (1982-1995)	IFOR (1995-1996)
UNAVEM II en III (1991-1997)	SFOR (1996-2004)
UNTAC (1992-1993)	KFOR (1999-2000)
UNPROFOR (1992-1995)	Enduring Freedom (2001-heden)
UNOMUR-UNAMIR (1993-1994) / Provide Care (1994)	SFIR (2003-2005)
UNMEE (2000-2003)	

In het onderzoek willen we ook niet voorbijgaan aan de in dit en in het vorige hoofdstuk beschreven historische ontwikkeling die mandaten van vredes(handhavende)missies in de afgelopen twintig jaar hebben doorgemaakt. Daarom onderzoeken we of de variëteit in gebeurtenissen en situaties waaraan veteranen werden blootgesteld en de impact daarvan is toe te schrijven aan het tijdstip waarop de missie plaatsvond. In ons onderzoek zijn veertien missies vertegenwoordigd, waarvan UNTSO (sinds 1956) de oudste en Enduring Freedom (sinds 2001) de meest recente is. Sinds het einde van de Koude Oorlog vond er een verschuiving plaats van tussenstatelijke⁹⁶ naar intrastatelijke en transnationale⁹⁷ conflicten en daarbinnen van reguliere⁹⁸ naar irreguliere strijdmethoden. We verwachten dat het type conflict en de strijdmethoden van conflictpartijen in sterke mate de ervaringen van militairen bepalen. Dat zou met name het geval moeten zijn bij vredesmilitairen die dienden na de aanslagen van 11 september. Zij kregen meer te maken met irreguliere strijdmethoden.

De indeling van VN-vredesmissies in twee typen is in de literatuur over vredesoperaties niet gebruikelijk. Verschillende auteurs onderscheiden meerdere typen missies, waarbij het aantal typen missies die zij onderscheiden uiteenloopt, aan de hand van de criteria waar zij voor hun onderscheid van uitgaan. In dit hoofdstuk gaven we een overzicht van de literatuur (zie ook Appendix 1) waarmee duidelijk werd hoe de verschillende indelingen er uitzien en waar zij op gebaseerd zijn. Een aantal problemen dient zich aan als wij voor de ondersteuning van het empirisch onderzoek van dit proefschrift van één of meer van de theoretische indelingen gebruik zouden maken. Hieronder verduidelijken waarom wij voor het empirisch onderzoek kiezen voor een tweedeling in typen missies, zoals in Tabel 2.3 te zien is. We zullen zien dat een deel van de bezwaren die we in paragraaf 2.4.1 beschreven ook hieronder terugkomen.

Ten eerste is bij alle eerdere indelingen onvoldoende rekening gehouden met de praktijk van vredesmissies. De verschillende literatuur omtrent vredesoperaties heeft echter ook niet als doel

empirisch onderzoek te ondersteunen. De meeste auteurs delen de typen missies in op inhoudelijke grond. De typen die onderscheiden worden, overlappen elkaar in de praktijk. Dat betekent dat verschillende typen missies binnen een enkele vredesoperatie ook wel eens (en dat gebeurt steeds vaker) naast elkaar en tegelijk moeten worden uitgevoerd. In empirisch onderzoek is het dan lastig om die missies met elkaar te vergelijken. Een indeling die bruikbaar is voor empirisch onderzoek, moet uitputtend zijn en mag geen overlap in categorieën bevatten.

Ten tweede zijn de indelingen die we in de literatuur aantreffen niet gebaseerd op de criteria die voor ons onderzoek zo belangrijk zijn, te weten *'consent'* en *'minimum force'*. Deze criteria bepalen het verschil tussen vredesafdwinging en vredeshandhaving.

Ten derde is het zo dat sommige auteurs – bijna altijd in aanvulling op de inhoudelijke indeling in typen missies – ook een chronologische indeling hanteren. Deze biedt een belangrijk historisch inzicht in de evolutie die vredeshandhavende missies sinds de oprichting van de VN hebben doorgemaakt. Dat inzicht helpt bij het begrijpen van de veranderingen in de internationale veiligheidssituatie, hetgeen ook voor het onderhavige onderzoek van belang is. In dit hoofdstuk gaan we hier dan ook uitvoerig op in. De *'lessons learned'* na de val van de enclave Srebrenica spelen, zoals we zullen zien, vanuit historisch oogpunt een belangrijke rol in de verscheidenheid in typen missies die we in de recente literatuur vinden. Zo is UNMEE (2000) net als UNIFIL (1979) een 'eerste generatie' vredeshandhavende missie. Maar omdat het mandaat van UNMEE gebaseerd is op de ervaringen van de jaren negentig zou deze – wanneer de veiligheidssituatie dusdanig zou veranderen dat een mandaat van vredeshandhaving te kort zou schieten – naadloos kunnen overgaan in een mandaat voor een missie met vredesafdwingende bevoegdheden en taken. Dit was bij UNIFIL ondenkbaar. De chronologische indeling schept om die reden verwarring als zij empirisch onderzoek zou moeten ondersteunen. Alleen al binnen het type 'eerste generatie vredeshandhavende missies' komen missies voor die verschillen voor wat betreft mandaat en daarbinnen de geweldsbevoegdheid van de eenheid. De veranderde veiligheidssituatie in de wereld, de invloed daarvan op VN-vredesmissies en daarmee op uitzendervaringen van veteranen onderzoeken wij dus met vier belangrijkste perioden (uitgezonden gedurende de Koude Oorlog; in de periode '1991-1995'; '1996-2000'; en '2001-2006') en niet met een chronologische indeling in typen missies.

Ten vierde blijken de vredesmissies (ook de missies voor dit empirisch onderzoek geselecteerd zijn) niet altijd in de indelingen te passen die door verschillende auteurs gehanteerd worden. In het bijzonder geldt dit voor de missies van na de Koude Oorlog. Eén missie kan vaak bij verschillende typen worden ingedeeld, met uitzondering van missies met een vredesafdwingend mandaat die altijd alleen onder die categorie vredesmissies moeten worden geplaatst, bijvoorbeeld KFOR.

Ten vijfde zijn de missies in de praktijk niet in te delen en van elkaar te onderscheiden op basis van het geweldsniveau, zoals in de theorie over vredesoperaties nog wel eens gepretendeerd wordt. Het theoretische geweldsniveau ligt het laagst bij waarnemingsmissies en/of eerste generatie vredeshandhavende missies. We treffen meer geweld aan bij de missies met een robuust VN-mandaat uit de tweede generatie en het hoogste geweldsniveau komt voor bij vredesafdwingende missies⁹⁹. We verduidelijken dit nu met een voorbeeld:

De militairen van de tweede generatie vredeshandhavende missie UNPROFOR werden in de praktijk blootgesteld aan een hoger geweldsniveau dan de militairen die deelnamen aan de tweede generatie vredeshandhavende missie UNTAC. In beide vredesmissies echter was het gevaar waar militairen aan werden blootgesteld hoger dan in de vredesafdwingende missies IFOR (1995), SFOR (1996) en KFOR (1999). Ook de Eerste Golfoorlog bleef de confrontatie met geweld meestal uit voor Nederlandse militairen, die doorgaans de gehele missie op een fregat verbleven. De missie *Enduring Freedom* (2001) is voor Amerikaanse militairen bij uitstek een gevechtsoperatie. Slechts enkele militairen (ook in ons onderzoek) delen die ervaring met dat hoogste geweldsniveau (vredesafdwingende missie en gevechtsoperatie zonder mandaat van de VN-Veiligheidsraad)¹⁰⁰. De missie met een hoog, misschien wel het hoogste geweldspectrum - in vergelijking met de andere onderzochte missies - is nog steeds UNPROFOR. UNIFIL is dan wel niet vertegenwoordigd in ons onderzoek, maar wel een goed voorbeeld van de onjuiste veronderstelling dat eerste generatie of traditionele vredeshandhavende missies, waarbij de vredesmacht als buffermacht tussen twee landen opereert, gekenmerkt zouden worden door een lager geweldsniveau dan in ieder geval vredesafdwingende missies. UNIFIL was, en in het bijzonder in 1982 tijdens en na de Israëlische inval in Libanon met 'Operatie Vrede voor Galilea'¹⁰¹, een missie met relatief veel geweldservaringen waar, ook nog 30 jaar na dato verschillende Libanon-veteranen de gevolgen van ondervinden, in de vorm van psychische gezondheidsklachten¹⁰².

2.4.3 Hypothesen over de invloed van het type missie op gebeurtenissen gedurende de uitzending en op de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

Nadat de missies op empirisch verantwoorde wijze zijn ingedeeld, is het mogelijk om hypothesen op te stellen over de invloed die een type missie heeft. In deze paragraaf formuleren we hypothesen over de verschillen in gebeurtenissen tijdens de uitzending en in de ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen.

De grootste groep veteranen die deelnam aan ons onderzoek was betrokken bij een intrastatelijk conflict. Hierbij is de ene partij veelal een soevereine staat en de andere(n) niet. Het conflict speelt zich binnen de territoriale grenzen van één staat af. Een gewapende groep verzet zich tegen de regering. Deze conflicten worden ook wel burgeroorlogen genoemd. Bij een burgeroorlog kunnen ook meer dan twee gewapende groeperingen betrokken zijn. De burgeroorlog in het voormalige Joegoslavië is hiervan een voorbeeld. Ook kan het zijn dat een intrastatelijk conflict wordt uitgevochten tussen twee of meer partijen, waarbij juist het veroveren van het staatsgezag centraal staat. Een goed voorbeeld daarvan is Somalië, waar geen sprake meer was van een wettig staatsgezag.¹⁰³

Verder zijn de veteranen in ons onderzoek in het kader van de vredesmissie waar zij aan deelnamen blootgesteld aan reguliere en/of irreguliere strijdmethoden. De grootste groep is echter voornamelijk blootgesteld aan irreguliere strijdmethoden. Irregulier optreden gaat om 'acties van kleinere groeperingen, vaak opstandelingen, die veelal verrassend optreden en plaatselijk met een hoge geweldsintensiteit actief kunnen zijn'. Irreguliere conflicten zijn vaak het gevolg van politiek-ideologische, etnisch-religieuze en/of economische tegenstellingen. Een belangrijke doelstelling van deze fanatieke groeperingen is de indoctrinatie en het genereren van steun onder de bevolking. In

een irregulier conflict is het voor de vredesmacht dan ook van groot belang om de *hearts and minds* van de bevolking te winnen. Irregulier optreden kenmerkt zich als volgt: het humanitair oorlogsrecht wordt doorgaans niet (volledig) nageleefd, de troepen treden zelden geüniformeerd op, de tegenstander is niet altijd duidelijk aanwijsbaar; optreden is verdekt (heimelijk), de bases zijn onbekend, er is sprake van gedecentraliseerd optreden, de eenheden zijn van verschillende grootte, het optreden is gericht op het scheppen van verwarring, het aanrichten van schade en afschrikking en er is grote offerbereidheid.¹⁰⁴

Er is nog maar weinig onderzoek verricht naar de unieke situatie en de daarmee gepaard gaande problemen die in het bijzonder vredeshandhavende missies met zich meebrengen. Weisaeth¹⁰⁵ ziet vooral de vredeshandhavende missies van na de Koude Oorlog als een bron voor nieuwe en niet-traditionele stressoren, waaraan militairen kunnen worden blootgesteld. Het gaat hier in toenemende mate om missies die worden uitgevoerd als gevolg van een intrastatelijk conflict. Weisaeth vindt een duidelijk onderscheid tussen 'blue beret missions' of 'Chapter VI Operations' ("designed to keep the peace in a particular region") en 'green helmet missions' of 'Chapter VII Operations' ("peace-enforcement operations under NAVO command"). De 'blauwe' missies onderscheiden zich van de 'groene' missies voor wat betreft de instemming van de strijdende partijen met de komst van de vredesmacht en de onpartijdigheid die in dat verband moet worden nageleefd door de vredesmacht, alsmede in de ruimte die het mandaat biedt voor het gebruik van geweld en de middelen die de vredesmacht daarvoor mag/kan inzetten.

*"Consent is supported by the principles of impartiality, minimum force, legitimacy, credibility, mutual respect, and transparency. The rules of engagement for the operation are tied to a set of regulations closely in line with the standards of fundamental human rights. This may bring the responsible UN commander into a difficult position because the adversary may not always observe the same standards."*¹⁰⁶

Vredeshandhavende missies waarbinnen de vrede nog niet stabiel of nog geen feit is, kunnen onder militairen tot verschillende stressoren leiden. Weisaeth onderscheidt vier typen die in zijn onderzoek door VN-militairen zelf gerapporteerd werden (van Gaza, Congo en Cyprus in de jaren '60 en '70 tot Bosnië in de jaren '90).

Ten eerste onderscheidt hij de persoonlijke blootstelling aan gevaar als een vredesoperatie een gevechtsoperatie wordt.

Ten tweede kan een militair getuige zijn van zeer stressvolle gebeurtenissen waarbij burgers betrokken zijn en in dat verband anderen zien lijden, waarbij het tegelijkertijd niet is toegestaan in te grijpen. Getuige zijn van de gruwelen die anderen worden aangedaan zonder daartegen iets te kunnen ondernemen, drukt zeer zwaar op het geweten van de omstander¹⁰⁷.

Ten derde onderscheidt Weisaeth de ervaring met de vernedering door de voormalig oorlogvoerende partijen, als een potentiële stressor. De vredessoldaten worden niet altijd met open armen ontvangen (de uitdrukking 'United Nothing' spreekt hier voor zich). Militairen kunnen als gevolg daarvan met geweld bedreigd, uitgescholden, getreiterd, of met stenen bekogeld worden. Een extreem voorbeeld hiervan is het door de straten van Mogadishu slepen van het lichaam van een dode Amerikaanse militair. De hele wereld was hiervan getuige.

Een laatste type potentiële stressor is de frustratie die optreedt wanneer externe factoren het uitvoeren van de werkzaamheden verhinderen en belemmeren. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om versperring van de weg door vrouwen en kinderen, waardoor voedsel en medicijnen niet bij zieke en kwetsbare vluchtelingen terecht kunnen komen.

Militairen die zowel in het kader van een NAVO-operatie als van een traditionele vredeshandhavende VN-missie werden uitgezonden, rapporteerden in een door Weisaeth besproken onderzoek een mindere mate van confrontatie met stressfactoren bij de NAVO-missie.

Uit onderzoek onder Zweedse militairen bleek verder dat in Bosnië slechts 47% van de VN-militairen vond dat zij hun missie, die bestond uit het beschermen van de burgers succesvol hadden kunnen volbrengen. Van de militairen die onder NAVO-bevel ingezet waren had 86% die positieve ervaring. Slechts 43% van de VN-militairen had het gevoel in staat te zijn diepe indruk te maken op de conflictpartijen in Bosnië, tegenover maar liefst 94% van de NAVO militairen.¹⁰⁸

Verband tussen type missie en uitzendinggerelateerde gebeurtenissen gedurende de uitzending

We verwachten in ons onderzoek - in navolging van het onderzoek van Weisaeth - ten eerste dat de 'blootstelling aan geweld en gevaar' meer voorkomt bij vredeshandhavende missies dan bij vredesafdwingende missies. Hetzelfde geldt voor 'gewelddadige situaties waarin niet mocht worden ingegrepen'. Vredeshandhavers maken minder indruk op de agressor dan vredesafdwingers. Als gevolg daarvan zal het gevaar hen mogelijk meer nader omgeven. Zij kunnen gevaar minder goed op afstand van zichzelf en van lokale burgers houden. Verder betekent vredeshandhaving dat op grond van het mandaat en van de geweldsinstructies alleen mag worden ingegrepen met geweld als de eigen veiligheid in gevaar wordt gebracht. Ten tweede komt het 'getuige zijn van ellende en geweld' naar verwachting in beide type missies even veel voor, en zal ten derde de betrokkenheid bij oorlogssituaties en de deelname aan gevechtshandelingen juist meer kenmerkend zijn voor vredesafdwingende missies (hypothese 3). Volgens het mandaat bestaat de opdracht bij die laatste immers juist uit het afdwingen van de vrede. Indien nodig mag daarbij gereageerd en ingrepen worden met militair geweld, hetgeen tijdelijk participatie in 'traditionele oorlogssituaties' inhoudt.

Hypothese 3

Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredeshandhavende missies zullen vaker zijn 'blootgesteld aan geweld en gevaar' en mochten vaker 'niet ingrijpen waar geweld werd aangedaan' dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies. Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies waren naar verwachting vaker 'betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen'.

Verband tussen type missie en hevigheid van de missie en uitzendervaringen

Bij vredesafdwingende missies wordt de vrede afgedwongen, desnoods met militair geweld. Ook mag met geweld worden gereageerd om de mensenrechtenschendingen te doen stoppen of als de uitvoering van het mandaat door de agressor onmogelijk gemaakt wordt (bijvoorbeeld hulpverlening aan de lokale burgerbevolking). Bij vredeshandhavende missies mag gewoonlijk alleen met geweld worden opgetreden omwille van de wettige zelfverdediging. Ondanks het feit dat het zelfverdedigingconcept in het afgelopen decennium ook bij vredeshandhavende missies is uitgebreid, verwachten we toch dat deze missies door hun aard (van mandaat en geweldsinstructies) sterkere machteloosheidsbeleving genereren dan vredesafdwingende missies (hypothese 4).

Hypothese 4

Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredeshandhavende missies zullen hoger scoren op 'machteloosheidsbeleving' gerelateerd aan de uitzending en aan de uitzendervaringen dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies.

Verband tussen uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en hevigheid van de missie en uitzendervaringen

De stressoren waar militairen gedurende hun missie aan blootgesteld kunnen worden kunnen actief en/of passief van aard zijn. Voorbeelden van passieve gebeurtenissen zijn bijvoorbeeld machteloos moeten toekijken bij extreem geweld en machteloosheid bij grote hulpbehoevendheid van de lokale bevolking, waarbij volgens het VN-mandaat reageren niet is toegestaan. Onder actieve gebeurtenissen verstaan we actief betrokken zijn bij de dood of de verwonding van derden, doodschieten van de tegenstander, of een gijzeling¹⁰⁹. We verwachten dat de passieve stressoren een sterkere machteloosheid genereren dan de actieve stressoren, omdat bij deze eerste juist de onmogelijkheid tot ingrijpen of reageren centraal staat. In dat verband verwachten we dat de dimensies van exposure 'het bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen' en 'getuige van ellende en geweld' een sterkere machteloosheidsbeleving genereren dan stressoren als zelf iemand doden, verwonden of deelnemen aan beschietingen (hypothese 5). Bij deze laatste zal de machteloosheid - door de toegestane actieve rol van de vredessoldaat en de (positieve) invloed die hij kan uitoefenen op het verloop van een situatie - eerder uitblijven. De mate waarin betrokkenen bedreigingen hebben ervaren kunnen in dit verband wel weer sterker zijn.

Hypothese 5

Naar verwachting leidt het vaker 'bij gewelddadigheden niet hebben mogen ingrijpen' en het vaker 'getuige zijn geweest van ellende en geweld' tot een sterkere 'machteloosheidsbeleving' gedurende de missie en bij uitzendervaringen. Naarmate beide typen gebeurtenissen vaker voorkwamen, zal de uitzending door veteranen als meer 'aangrijpend' worden beoordeeld. Het vaker 'betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen' en zijn 'blootgesteld aan geweld en gevaar' leidt tot een mindere mate van ervaren 'machteloosheid' gedurende de missie en bij uitzendervaringen en tot lagere scores op de mate waarin veteranen de uitzending 'aangrijpend' vonden.

2.5 De (Nederlandse) deelname aan vredesmissies

In deze paragraaf gaan we dieper in op de context waarbinnen de militair zijn werkzaamheden uitvoert. De professionele context van de militair – waar het in dit proefschrift om gaat – is de vredesoperatie. Hiervoor zijn we daar uitvoerig op ingegaan. Onlosmakelijk verbonden aan vredesmissies zijn echter ‘het Toetsingskader’, ‘de traditie van de rechtvaardige oorlog’, en ‘het internationaal recht’. Dit zijn drie gebieden waar militairen direct mee te maken hebben door hun beroep. De eerste is het politieke domein, het tweede het ethische, en het derde het juridische. In paragraaf 2.6 illustreren we (Figuur 2.1) hoe deze zich tot elkaar verhouden, hoe ze zich verhouden tot de vredesmilitair en andersom. Vervolgens illustreren we hoe ‘het Toetsingskader’, ‘de traditie van de rechtvaardige oorlog’, ‘het internationaal recht’ en de vredesmilitair zich verhouden tot de strijdende partijen (en andersom) in het conflictgebied. Daardoor wordt duidelijk op welke manier en waarom er in het uitzendgebied dilemma’s (en in het bijzonder morele dilemma’s) ontstaan. Daar gaan we in paragraaf 2.6 verder op in. Eerst lichten we hieronder in paragraaf 2.5.1 ‘het toetsingskader’ toe, in paragraaf 2.5.2 ‘de traditie van de rechtvaardige oorlog’ en in paragraaf 2.5.3 ‘het internationaal recht’.

2.5.1 Toetsingskader

“Het einde van de Koude Oorlog heeft geleid tot een nieuwe taakstelling voor de Nederlandse krijgsmacht. Sinds de jaren negentig is het leveren van een bijdrage aan zogeheten humanitaire interventies: militair ingrijpen om humanitaire doeleinden (het tegengaan van bijvoorbeeld schendingen van mensenrechten of onderdrukking van bepaalde bevolkingsgroepen), steeds meer praktijk voor de Nederlandse krijgsmacht geworden.”¹¹⁰

De Nederlandse overheid heeft zich tegen de achtergrond van de veranderende internationale veiligheidssituatie moeten bezinnen op de mogelijkheden en onmogelijkheden van haar krijgsmacht. Dat had tot gevolg dat de krijgsmacht in de jaren negentig stapsgewijs verkleind en geherstructureerd werd¹¹¹ en dat op basis van andere risicoanalyses en dreigingpercepties de deelname aan vredesoperaties of crisisbeheersingsoperaties de nieuwe hoofdtaak werd. Deze nieuwe taakstelling van de krijgsmacht werd – overigens pas in 2000 – in artikel 97¹¹² van de Nederlandse Grondwet verankerd. Hier gaan we later in deze paragraaf op in. Hieruit bleek zowel de politieke als maatschappelijke steun voor deelname aan internationale crisisbeheersingsoperaties.¹¹³ Een andere ingrijpende wijziging die hiermee verband houdt, was het opschorten van de opkomstplicht voor dienstplichtigen. De nieuwe vredestaken hadden tot gevolg dat dienstplichtigen minder bruikbaar werden. Met name als het gaat om risicovolle missies zou het ondenkbaar zijn mensen in de vorm van dienstplichtvervulling verplicht te stellen aan een vredesmissie deel te nemen. Uitzending moest op basis van vrijwilligheid gebeuren. Het nieuwe werkgebied van de militair omvatte voortaan de gehele wereld en daarom was er behoefte aan een met vrijwilligers (beroepsmilitairen) gevulde krijgsmacht die over snel inzetbare eenheden beschikte.

Defensie moest zich nu richten op de vraag op welke wijze invulling moest worden gegeven aan de veranderde taakstelling. Daarom werkte de Nederlandse krijgsmacht ten eerste het nieuwe veiligheids- en defensiebeleid uit in militaire doctrines die richting gaven aan de uitvoering van militaire operaties¹¹⁴. De doctrines vormen een brug tussen beleid en praktijk, en vormen daarmee een leidraad voor militair optreden.

Ten tweede werd in 1995 een eerste en in 2001 een tweede Toetsingskader opgesteld, waarin tal van voorwaarden voor de deelname aan nieuwe missies (of verlenging van de deelname) werden benoemd en toegelicht¹¹⁵. Voordat de regering Nederlandse militairen voor een vredesmissie ter beschikking stelt, moet zij met het parlement eerst nagaan 'of de missie als zodanig uitvoerbaar en wenselijk is. De vragen die in principe centraal staan zijn: hoe groot is de kans dat militairen hun taken kunnen uitvoeren en is te verwachten dat de risico's daarbij acceptabel zijn. De overheid weegt af in welke mate de veiligheid van de militairen gewaarborgd kan worden.¹¹⁶ Het Toetsingskader legt wettelijk niets vast en dient enkel als een politiek kader waarbinnen de discussie over de deelname van Nederlandse militairen aan een vredesmissie of de voortzetting ervan gevoerd moet worden. Daarin nemen de veiligheid van de militairen en de uitvoerbaarheid van de missie een prominente plaats in. De redenen voor het leveren van Nederlandse militairen voor een vredesmissie luiden als volgt:

"Uitzending van militaire eenheden geschiedt ter handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde. Daaronder is ook begrepen het voorkómen of beëindigen van ernstige en massale schendingen van fundamentele mensenrechten, alsmede de uitzending van militaire eenheden voor humanitaire hulpverlening in geval van gewapend conflict. (...) De uitzending van Nederlandse militaire eenheden moet in overeenstemming zijn met het internationale recht. Indien de operatie niet op uitnodiging van het betrokken land wordt uitgevoerd, moet zij op een duidelijk mandaat berusten."¹¹⁷

Het Toetsingskader voor de uitzending van Nederlandse militairen is een antwoord op de '*lessons learned*' tijdens eerdere vredesoperaties en het rapport 'Vertretpunt Den Haag' van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen¹¹⁸ dat handelt over de politieke besluitvorming in Nederland inzake de deelname aan en de voortgang van vredesoperaties tussen 1990 en 2000. Dat rapport werd op 4 september 2000 aan de Tweede Kamer aangeboden en het debat hierover leidde onder meer tot het opnemen van twee nieuwe Grondwetsartikelen: het eerder genoemde Grondwetsartikel 97 en Grondwetsartikel 100¹¹⁹. Volgens de Nederlandse Grondwet wordt de Nederlandse overheid met Artikel 90¹²⁰ uit Hoofdstuk V van de Grondwet belast met de actieve bevordering van de internationale rechtsorde. Volgens het nieuwe Grondwetsartikel 97 bestaat de hoofdtaak van de Nederlandse krijgsmacht uit de verdediging en de bescherming van de belangen van het Koninkrijk naast de handhaving en de bevordering van de internationale rechtsorde. Artikel 100 van de Grondwet heeft betrekking op humanitaire hulpverlening in geval van een gewapend conflict en stelt een actieve informatieplicht vast voor de regering aan het parlement bij de uitzending van militaire eenheden voor operaties ter handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde.¹²¹ Het parlement moet in het kader van dit Grondwetsartikel actief worden betrokken bij de besluitvorming rondom deelname aan vredes- of gevechtsoperaties, waarvoor niet per se een parlementaire meerderheid vereist is. Instemming van de

volksvertegenwoordigers wordt zwaar meegewogen, maar het besluit blijft wettelijk gezien volledig binnen de competentie van de regering.¹²²

Het toetsingskader speelt vooral een prominente rol in de discussie over deelname aan operaties waarbij militairen in hun taakuitoefening waarschijnlijk geweld zullen moeten toepassen of in hoge mate risico lopen aan geweld te worden blootgesteld. Ook als een mandaat of taken in een operatie worden gewijzigd, wordt door de regering het Toetsingskader gehanteerd¹²³ om te besluiten of Nederlandse deelname moet worden gecontinueerd of dat er tot het terugtrekken van Nederlandse militairen uit het betreffende uitzendgebied over moet worden gegaan. Het Toetsingskader 2001 heeft de rol van het parlement in de besluitvorming versterkt en draagt bij aan de parlementaire oordeelvorming over de politieke en militaire aspecten van deelname aan internationale crisisbeheersingsoperaties.

Sinds 2001 worden militairen in belangrijke mate direct of indirect ingezet in de bestrijding van het terrorisme. De Taakgroep Defensie en Terrorismen¹²⁴ heeft als antwoord op de aanslagen van 11 september 2001 en de strijd tegen het internationaal terrorisme een Actieplan Terrorismebestrijding gepresenteerd in hun eindrapport. De in 2005 uitgekomen Nederlandse Defensie Doctrine (NDD) beantwoordt aan de behoefte aan een geïntegreerde Defensiedocctrine die tevens antwoorden biedt op de vraag hoe de krijgsmacht op deze nieuwe dreiging moet reageren. De strijd tegen het terrorisme kan alleen defensiebreed worden gevoerd. Alle krijgsmachtdelen dienen meer dan ooit geïntegreerd te worden ingezet. De deelname aan vredesoperaties en andere internationale missies waarin krijgsmachtdelen moeten samenwerken neemt alleen maar toe. De NDD dient als richtlijn voor het optreden van de krijgsmacht in zijn geheel en dat van de afzonderlijke krijgsmachtdelen. De structuur is overgenomen van de British Defensie Doctrine, mede omdat de Britse krijgsmacht grote ervaring heeft met deelname aan internationale militaire operaties¹²⁵ en wat betreft organisatie en uitrusting sterke overeenkomsten met de Nederlandse krijgsmacht vertoont.

2.5.1.1 Hypothesen over de invloed van type missie en politieke discussie rondom de missie op de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

De Nederlandse bijdrage aan vredesmissies is, ondanks het feit dat Nederland hieraan al sinds 1947 deelneemt, niet vanzelfsprekend. Het besluit tot het leveren van Nederlandse militairen voor missies is lastig. De angst voor het sneuvelen van onze militairen tijdens een missie speelt hierbij een belangrijke rol. In de Tweede Kamer ontbreekt het, vaak om die reden, aan consensus en er wordt zelden een overweldigende Kamermeerderheid bereikt over de levering van Nederlandse troepen. Toch krijgt de deelname aan nieuwe vredesmissies eigenlijk altijd groen licht, ook als daarvoor maar nauwelijks voldoende politiek en maatschappelijk draagvlak bestaat. Als een missie politiek bediscussieerd wordt en daarmee dus ook onder maatschappelijke aandacht wordt gebracht, zegt dit meestal iets over de risico's ervan voor het leven van de Nederlandse militairen, en daarmee over de mate van dreiging waar militairen aan blootgesteld gaan worden. Het zegt dus iets over de situatie in het uitzendgebied en over de mogelijke gevolgen daarvan voor Nederlandse militairen en hun gezinnen.

Verband tussen type missie en politieke discussie rondom de missie

In ons onderzoek wordt gevraagd naar de politieke aandacht rondom de missies (“Waren er politieke discussies rondom uw uitzending?” (‘ja’ of ‘nee’)) en waar deze dan naar uit ging. We verwachten dat vredesafdwingende missies, in de beleving van veteranen, vaker dan vredeshandhavende missies politiek bediscussieerd zijn (hypothese 6). Vredesafdwingende missies worden uitgevoerd als er nog geen vrede is of als een vredesverdrag door strijdende partijen genegeerd wordt en het conflict nog in volle gang is. De vrede moet desnoods met militair geweld worden afgedwongen. Er is dus meer kans dat er in deze missies gevechtsacties voorkomen. Als gevolg daarvan is de kans op het sneuvelen van ook Nederlandse militairen ogenschijnlijk groter dan bij vredeshandhavende missies. De grotere risico’s vereisen grondiger politiek en maatschappelijk debat.

Hypothese 6

Vredesafdwingende missies worden in de beleving van veteranen naar verwachting vaker dan vredeshandhavende missies politiek bediscussieerd.

Ook onderzoeken we het effect van ‘politieke discussie’ op de hevigheid van de uitzending en uitzendervaringen. In het voorgaande werd duidelijk dat een missie met name politieke aandacht geniet als het (verwachte) geweldsniveau hoog is en daarmee het risico op het verlies van militairen reëel. De politieke discussies vinden voornamelijk voorafgaand aan de missie plaats. Ook kunnen gedurende en na afloop van de missie nog Kamervragen gesteld worden en kan een missie ter discussie blijven staan. Gedurende en na afloop van de missie kan deze discussie bijvoorbeeld gaan over de ethische rechtvaardiging en juridische legitimering van een bepaalde operatie. Bijvoorbeeld als het minimaliseren van eigen verliezen prioriteit kreeg. KFOR kon in 1999 als gevolg van de succesvolle luchtcampagne *Allied Force*¹²⁶ in grote veiligheid zijn werk doen en het mandaat succesvol uitvoeren. Deze campagne is stevig bediscussieerd, door politici, maar ook door wetenschappers. Het succes van de operatie (het vernietigen van Servische doelen, en het verdrijven van Servische troepen uit Kosovo) ging namelijk gepaard met onbedoelde schade en slachtoffers. Zo werd bijvoorbeeld een groot deel van de infrastructuur vernietigd. Dit had gevolgen voor de burgers, die bijvoorbeeld lange tijd geen schoon water meer hadden.

Ook de gevolgen van de restricties in geweldsuitoefening worden gedurende vredesmissies en na afloop ervan politiek behandeld¹²⁷. Na afloop van een missie kan alsnog een discussie ontbranden over de situatie - door bijvoorbeeld een inadequaat mandaat - waarin militairen hun werk niet goed konden uitvoeren en de gevolgen daarvan voor deze veteranen. Ook deze discussies kunnen jaren voortduren. De deelname aan UNPROFOR is hiervan een belangrijk voorbeeld.

Verband tussen politieke discussie rondom de missie en hevigheid van de missie en uitzendervaringen

We verwachten op basis van het voorgaande dat de missie in sterkere mate als bedreigend en aangrijpend beleefd is door de groep veteranen die aangaf dat rondom de missie een politieke discussie plaatsvond ('politieke omstrengdenheid van de missie'). Ook zullen zij zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos hebben gevoeld (hypothese 7). We verwachten dit, omdat in de politieke discussies die rondom vredesmissies in de Tweede Kamer gevoerd worden vaak onderwerpen als de veiligheid van en de kans op dodelijke slachtoffers onder Nederlandse militairen centraal staan, alsook de geweldsinstructies die bepalen in welke mate militairen bevoegd zijn tot ingrijpen en reageren met militair geweld.

Hypothese 7

Missies die in de beleving van veteranen politiek bediscussieerd zijn, worden als meer 'bedreigend' en 'aangrijpend' beoordeeld en veteranen hebben zich gedurende die missies en bij de uitzendervaringen in sterkere mate 'machteloos gevoeld'.

In de volgende paragraaf bespreken we de criteria van de traditie van de rechtvaardige oorlog. Deze eeuwenoude traditie normeert de redenen om een oorlog te starten (*ius ad bellum*) en stelt de regels die in acht genomen moeten worden als de oorlog wordt uitgevoerd (*ius in bello*). In Nederland is een aantal van de criteria van het *ius ad bellum* – "in democratische rechtsstaten meestal in enigerlei vorm betrokken bij de beslissing al of niet een oorlog te voeren"¹²⁸ – ook verwerkt in het toetsingskader voor de uitzending van Nederlandse militairen in het kader van een vredesoperatie. Daarmee dient de traditie van de rechtvaardige oorlog als leidraad in de besluitvorming van de Nederlandse regering over het leveren van Nederlandse militairen voor een internationale crisisbeheersingsoperatie.¹²⁹

2.5.2 Traditie van de 'rechtvaardige oorlog'

*"Morally conscientious military personnel need to understand and frame their actions in moral terms so as to maintain moral integrity in the midst of the actions and stress in combat. They do so in order to explain to themselves and others how the killing of human beings they do is distinguishable from the criminal act of murder."*¹³⁰

2.5.2.1 De normen van het 'ius ad bellum' en het 'ius in bello'

Onder de traditie van de 'rechtvaardige oorlog' of *bellum justum* wordt een aantal normen verstaan ter beoordeling van de vraag of een oorlog moreel juist of onjuist is. Hiermee betreft het een uitwerking van de waarde 'rechtvaardigheid'. Het gaat hier om een traditie en niet om een afgeronde theorie of een afgesloten leer.¹³¹ De traditie is het resultaat van een eeuwenlange reflectie op de rechtvaardiging van oorlog en gebaseerd op een jarenlange cumulatie van ideeën over wat een oorlog bij uitzondering rechtvaardig maakt en welke normen die rechtvaardiging kunnen onderbouwen. En nog steeds speelt de traditie een belangrijke rol in ons denken over oorlog. Ook tegenwoordig wordt gedacht over manieren om de huidige normen aan te vullen of te

concretiseren, zodat ze beter zouden kunnen aansluiten bij de nieuwe internationale veiligheidssituatie. Het gaat dan bijvoorbeeld het beginsel van *'protection force'* dat soevereine staten verantwoordelijk stelt voor de bescherming van haar eigen burgers en, indien deze hierin falen en onder meer etnische zuivering, onderdrukking en/of misdaden tegen de menselijkheid niet willen of kunnen stoppen, de internationale gemeenschap de bevoegdheid geeft om in te grijpen.

"De 'rechtvaardige oorlog' – (*bellum justum*) – theorie kan misschien nog het best worden omschreven als een normatief-ethische traditie, die stelt wanneer (*jus ad bellum*) en op welke wijze (*jus in bello*) militair geweld mag worden gebruikt."¹³²

Een oorlog heeft altijd de dood van vele mensen en groot (deels onbedoeld) leed tot gevolg. Zelden is te voorkomen dat onschuldige mensen het slachtoffer worden en dat de nadelige gevolgen langdurig en op een pijnlijke manier voelbaar zijn. Daarom proberen ethici al eeuwenlang gronden te vinden voor de rechtvaardiging van een oorlog. De traditie van de rechtvaardige oorlog biedt een referentiekader van voorwaarden voor de morele aanvaardbaarheid van oorlogsgeweld en oorlogshandelingen. Ze is hiermee een remedie tegen grenzeloosheid, morele wanorde en barbaarsheid. Het gaat bij de traditie van de rechtvaardige oorlog met name om de formulering van de voorwaarden voor de morele rechtvaardigheid van militair geweld. De traditie van de rechtvaardige oorlog fungeert als benaderingswijze en methode bij het maken van afwegingen voor het toepassen van militair geweld.¹³³

De politiek filosoof Michael Walzer liet eind jaren zeventig, als antwoord op de (barbaarsheid in de) Vietnamoorlog en de gruwelen die de strijdende partijen daar aanrichtten, een nieuw licht vallen op het denken over de rechtvaardige oorlog en daarmee op de maatschappelijke en politieke opvattingen over de verhouding tussen oorlog en moraal. De oorlog in Vietnam was vanuit deze optiek een onrechtvaardige oorlog, waarin het eigen belang van de Amerikanen voorop stond en tegelijkertijd het humanitair oorlogsrecht voortdurend geschonden werd: vele non-combattanten waren bewust doelwit en slachtoffer van het militaire optreden. Te denken valt hierbij aan de beruchte moordpartij in My Lai.

In het nu volgende relaas gaan we in op de normen binnen de traditie van de 'rechtvaardige oorlog'. Eerst bespreken we de normen van het *ius ad bellum*, vervolgens van het *ius in bello*. De eerste handelt over de verantwoordelijkheid van de gezaghebbende overheden. Hierbij gaat het om de redenen die landen hebben om te gaan vechten of die, als het om een vredesoperatie gaat, de internationale gemeenschap heeft om tot interventie over te gaan. De oorlog of interventie kan volgens de normen van het *ius ad bellum* terecht of onterecht zijn. Het *ius in bello* behandelt de verantwoordelijkheid van de militairen in de oorlogvoering. De oorlog wordt op correcte of incorrecte wijze uitgevochten. Hier staat het onderscheid tussen combattanten en non-combattanten centraal¹³⁴ en de toelaatbare militaire middelen en methoden die worden ingezet in de strijd.¹³⁵ Dit recht *in de oorlog* gaat over het handelen en optreden binnen de grenzen van het oorlogsrecht (de Conventies van Genève en het humanitair oorlogsrecht)¹³⁶. Een oorlog mag volgens de traditie van de rechtvaardige oorlog alleen rechtvaardig genoemd worden als volgens alle normen van zowel het *ius ad bellum* als van het *ius in bello* besloten en gehandeld is.¹³⁷

Verschillende ethici behandelen in het kader van het *ius ad bellum* en *ius in bello* een verschillend aantal normen. De traditionele kern van het *ius ad bellum* vinden we allereerst in drie normen: (1) de oorlog mag uitsluitend voor een rechtvaardige zaak worden gevoerd (*causa iusta*), (2) de oorlog mag uitsluitend met een juiste bedoeling worden gevoerd (*recta intentio*), en (3) een oorlog mag uitsluitend door een moreel legitieme overheid worden gevoerd: de juiste autoriteit.¹³⁸

Ceulemans gaat in zijn proefschrift in op 'Een ethische analyse van de beslissing tot het gebruik van militair geweld door de VN en de NAVO in het voormalige Joegoslavië (1991 tot en met 1995) aan de hand van de '*ius ad bellum*-traditie'¹³⁹. Hij behandelt in totaal acht normen (zes voor het *ius ad bellum* en voor het *ius in bello* twee) die bepalen of een oorlog rechtvaardig genoemd mag worden. Van den Bruggen behandelt dezelfde in zijn bijdrage 'Rechtvaardige oorlog en humanitaire interventie. Krijgsmacht en ethiek na de Koude Oorlog'¹⁴⁰. We gaan nu eerst in op de normen van het *ius ad bellum*, zoals deze door Ceulemans en van der Bruggen besproken zijn, aangevuld met voorbeelden uit andere literatuur over de rechtvaardige oorlog.

Ten eerste bestaat het *ius ad bellum* uit de al genoemde norm van het 'legitieme gezag', hetgeen inhoudt dat alleen een overheid of een legitieme autoriteit mag besluiten tot oorlog. Van der Bruggen refereert hier aan het tweede lid van art. 97 van de Grondwet. In 2000 werd de brede politieke en maatschappelijke steun voor de nieuwe taakstelling van de krijgsmacht vastgelegd in dit nieuwe Grondwetartikel. De krijgsmacht bestaat voortaan zowel omwille van de verdediging van de belangen van het Koninkrijk als ten behoeve van de handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde (art. 97 lid 1 Gw). De regering heeft tevens het gezag over de krijgsmacht (art. 97 lid 2 Gw)¹⁴¹. Niet alleen soevereine staten kunnen dit gezag hebben. Tegenwoordig zijn steeds vaker de Verenigde Naties en (i.c.) de VN-Veiligheidsraad gezagsbekleders. Het gaat hier om een universeel gezag met een eigen Grondwet in het VN-Handvest en in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. De morele rechtvaardiging van het gebruik van geweld ligt in het voorkomen of stoppen van schendingen van mensenrechten. Vormen van genocide binnen een soevereine staat worden steeds vaker voor de internationale gemeenschap beschouwd als legitieme reden voor ingrijpen. De VN zijn in ideale zin de enige instantie die kan beslissen over de legitimering van het gebruik van geweld.¹⁴²

Ten tweede is er de norm van de 'rechtvaardige zaak'. In de traditie van rechtvaardige oorlog mag de oorlog alleen gevoerd worden voor een rechtvaardige zaak. Deze norm vormt de kern van het *ius ad bellum*.¹⁴³

Als derde norm noemen Ceulemans en Van der Bruggen die van de 'juiste intentie': de oorlog moet worden gevoerd met een juiste bedoeling. Het doel van de oorlog is dan het bereiken van een rechtvaardige situatie. De verdediging tegen de aanval van een agressor staat hier wederom centraal. Men mag geen oneigenlijke nevendoelen nastreven. De militaire interventie mag niet met een bijbedoeling worden uitgevoerd, bijvoorbeeld van economische of machtspolitieke aard (of de angst voor de komst van grote aantallen vluchtelingen)¹⁴⁴.

Ten vierde is er onder het *ius ad bellum* de norm van 'het laatste redmiddel'. Alle mogelijke vreedzame middelen moeten zijn toegepast om het conflict op te lossen alvorens tot gewelddadig ingrijpen mag worden overgegaan. Staten worden in het kader hiervan gedwongen uit te leggen waarom oorlog of interventie noodzakelijk en onvermijdelijk is.¹⁴⁵

Ten vijfde noemen Van der Bruggen en Ceulemans de 'haalbaarheidsnorm'- of 'succesnorm'. De kans dat de beoogde doeleinden (succes) door middel van de oorlog kunnen worden bereikt moet groot genoeg zijn.

Tot slot noemen zij de 'proportionaliteitsnorm', hetgeen betekent dat het goede dat men wenst te bereiken het kwade dat men teweeg brengt moet overstijgen. Deze norm sluit wat betreft het besluiten tot een gewelddadige interventie aan op de vorige en houdt in dat de doelstellingen en middelen van de oorlog in een redelijke verhouding ten opzichte van elkaar moeten staan. Is het onrecht het bloedvergieten waard? In het kader van het *ius ad bellum* moet dan de vraag worden gesteld of men überhaupt wel aan de oorlog moet beginnen. In het kader van het *ius in bello* gaat het om de vraag of de middelen van oorlogvoering in verhouding staan tot het doel dat nagestreefd wordt en of een oorlog of militaire operatie niet beëindigd moet worden wanneer doel en middelen niet langer in evenwicht zijn.

De filosoof Cook¹⁴⁶ onderscheidt in zijn verhandeling over *'The moral warrior'* onder het *ius ad bellum* acht normen waarmee kan worden beoordeeld of een oorlog of interventie gerechtvaardigd is. De eerste zes zijn hierboven genoemd (*'just cause'*; *'legitimate authority'*; *'justi intent'*; *'proportionality'*; *'last resort'*; *'reasonable hope of succes'*). Cook noemt verder: *'public declaration'* en onderscheidt daarin een juridisch doel: *'the role of Congress in declaring war'* en een moreel doel *"The requirement of a declaration or ultimatum gives a potential adversary formal notice that the issue at hand is judged serious enough to warrant the use of military force and that the nation is prepared to use that force unless the issue is immediately resolved"*.¹⁴⁷ Ten slotte noemt Cook: *'end of peace'* als vereiste uitkomst om tot een rechtvaardige oorlog te kunnen komen: *"(...) ask whether the war in contemplation genuinely holds out the prospect of a 'better peace' at its conclusion-a moral stable and secure situation than that generating the present cause of war"*.¹⁴⁸ De oorlog moet absoluut leiden tot een verbetering van de situatie.

Walzer benadrukt de relevantie van de proportionaliteit en de nog niet genoemde verantwoordelijkheidsnorm¹⁴⁹, welke we ook aantreffen in het militair ethisch handboek van Van Iersel en Van Baarda¹⁵⁰ die deze als volgt beschreven:

- De 'norm van de proportionaliteit': het doel van de oorlog en de middelen die gebruikt worden voor de uitoefening van militair geweld moeten in redelijke verhouding staan tot elkaar.
- De 'verantwoordelijkheidsnorm': Rekening moeten worden gehouden met de vraag wie politiek gezien verantwoordelijk zijn voor het ontstaan en voor de escalatie van een conflict.

Walzer staat zeer huiverig tegenover principe van proportionaliteit. Hij prefereert de norm van de verantwoordelijkheid boven de proportionaliteitsnorm. In ieder geval mag, aldus Walzer, nooit zonder de norm van de verantwoordelijkheid besloten worden tot een bepaalde methode van interveniëren als de proportionaliteitsnorm als leidraad wordt genomen¹⁵¹.

Het *ius in bello* bestaat traditioneel gezien uit twee normen.¹⁵² Cook¹⁵³, Ceulemans¹⁵⁴ en Van der Bruggen¹⁵⁵ noemen in dit verband ten eerste de ‘proportionaliteitsnorm’ hetgeen onder het *ius in bello* betekent dat het geweldsniveau beperkt moet blijven tot het minimum dat noodzakelijk is om de agressor te verslaan of om het conflict op te lossen. Het kwaad dat wordt aangedaan moet meer goed opleveren dan wanneer niet zou worden ingegrepen. Van der Bruggen stelt dat deze norm verder gaat dan de proportionaliteitsnorm die onder het *ius ad bellum* genoemd wordt en dat de norm stelt “(...) dat men zelfs minder dan nog proportioneel te noemen geweld moet inzetten, als daarmee reeds de beoogde doelstelling kan worden bereikt”¹⁵⁶. De vraag die dit oproept is: wat is minimaal geweld en wie beoordeelt dit? Als de oorlog of interventie immers begonnen is, gelden, aldus Van der Bruggen, heel andere wetmatigheden, die niet zelden tot verdere escalaties leiden. Daarnaast bevestigt Walzer dat in democratieën de kans op het verlies van eigen manschappen een belangrijke rol speelt in de besluitvorming. Er wordt doorgaans gekozen voor (strijd)methoden die de levens van eigen mensen zo min mogelijk in gevaar brengen.¹⁵⁷

Ten tweede noemen Ceulemans en Van der Bruggen de ‘discriminatie-norm’ of de norm van de ‘immunitet van non-combattanten’. Het betreft hier het onderscheid dat gemaakt moet worden tussen militairen en non-combattanten. De non-combattanten-norm legt vast dat burgers, maar ook gewonde militairen en krijgsgevangenen niet bij de strijd betrokken mogen worden. Alleen militaire doelwitten mogen worden aangevallen. Burgers mogen geen doelwit zijn. Al decennialang zijn uitwerkingen van dit beginsel vastgelegd in volkenrechtelijke verdragen als de Conventies van Genève en in het humanitair oorlogsrecht.¹⁵⁸ In de traditie van de rechtvaardige oorlog heeft deze norm vrijwel altijd een belangrijke rol gespeeld. En nog steeds speelt deze een belangrijke rol bij de uitvoering van vredesmissies.

Een derde en minder traditionele norm van het *ius in bello* vonden we wederom in de literatuur over militaire ethiek. Het gaat om de norm van het ‘dubbel-effect’¹⁵⁹, in ons onderzoek het ‘indirecte effect van besluiten en handelen’ genoemd. Deze derde norm kenmerkt (naast de discriminatienorm) bij uitstek de ervaringen van vredessoldaten. Deze norm is tevens door Walzer uitgewerkt, in tegenstelling tot de meeste andere bovengenoemde normen. Dit houdt in dat een handeling of interventie meerdere effecten kan hebben, wat een spanningsveld geeft, omdat deze neveneffecten van tevoren kunnen worden voorzien. Een neveneffect kan zijn het vernielen van de infrastructuur van een land of gebied, zoals in Kosovo gebeurde, en de gevolgen op lange termijn daarvan voor de bevolking. De interventie is in dit verband alleen gerechtvaardigd als de voorziene negatieve consequenties van besluiten en handelen niet beoogd en dus geen doel op zich waren. Deze norm heeft een groot raakvlak met de proportionaliteitsnorm.

2.5.2.2 Vredesmissies en de traditie van de ‘rechtvaardige oorlog’

In het kader van een vredesmissie staan - conform de traditie van de rechtvaardige oorlog – volgens ons drie normen centraal die het gebruik van militair geweld begrenzen, alsook kunnen rechtvaardigen. De deelname aan een vredesmissie is, zoals we eerder al beschreven, iets anders dan de deelname aan een oorlogsmissie. Het belangrijkste verschil ligt in de positie van de militaire macht, welke een onpartijdige is bij een vredesmissie en een partijdige bij een oorlogsmissie. Is het

ius in bello van de traditie van de rechtvaardige oorlog wel van toepassing op de niet oorlogvoerende vredesmacht?

Ten eerste moet ook de vredesmacht de immuniteit van non-combattanten waarborgen en verzekeren. Deze mogen geen slachtoffer worden van militaire geweldsacties (discriminatie-norm). Ook de vredesmacht kan reageren met militair geweld. Sinds het afgelopen decennium is een dergelijke reactie niet meer alleen het gevolg van het recht op zelfverdediging, maar ook mag met militair geweld worden opgetreden als de schending van de mensenrechten gewoon doorgaat en/of de succesvolle uitvoering van het mandaat bedreigd wordt of belemmerd.

Ten tweede kan het 'de veroorzaker' van het geweld niet aangerekend worden dat niet-combattanten aangevallen worden als dit onbedoeld het resultaat is van een bepaalde oorlogsoperatie. Als echter voorzien kan worden dat er onschuldige slachtoffers zullen vallen, dient de operatie heroverwogen te worden¹⁶⁰ (norm van het dubbele effect of in ons onderzoek het 'indirecte effect van besluiten en handelen'). Juist de situaties die met bovenstaande norm gepaard gaan komen voor in het operatiegebied van de vredesmacht en vormen een bron voor morele dilemma's in het uitzendgebied.

De laatste norm, te weten die van de 'proportionaliteit', hangt hiermee samen: *'de positieve consequenties van een operatie moeten opwegen tegen de negatieve'*¹⁶¹. Ook de situatie die tot beoordeling van deze norm dwingt, vormt in een vredesmissie geen uitzondering. En wederom vormt deze handelingsrestrictie of dit handelingskader een bron van morele dilemma's in een uitzendgebied. Want hoe kan men van te voren inschatten wat de gevolgen zijn van een bepaald besluit of van een militaire actie in een situatie waarbinnen morele chaos en gewelddadigheden voortdurend aan de orde zijn? Hoe schat men van te voren in dat het aantal getroffen personen groter zal zijn als niet met militair geweld wordt ingegrepen, groter dan het aantal slachtoffers dat door betreffende militaire actie wordt getroffen? En met hoeveel getroffen personen is een militaire interventie disproportioneel?

Bovengenoemde normen bieden tezamen een ethisch en juridisch kader dat - indien de vredesmacht en de militair daarbinnen acteert en opereert - twijfel over de juistheid en rechtmatigheid van eigen besluiten en handelen zou moeten voorkomen of wegnemen. In de praktijk is dit echter niet altijd het geval. Daar waar oorlog woedt, is het moeilijk om voldoende tijd te nemen voordat tot actie wordt overgegaan.¹⁶² Tijd voor overwegen en afwegen is er zelden. Ook is het lastig de gevolgen van handelen te overzien en de moraliteit ervan te bepalen in een omgeving waar juist morele chaos en normloosheid heerst.

Tabel 2.4 Criteria voor legitimering van een interventie die tot burgerslachtoffers kan leiden¹⁶³

- Een legitieme oorlogshandeling is een actie die op zichzelf goed is en niet het eigen belang dient.
- Het directe effect van de handeling of interventie moet ethisch aanvaardbaar zijn. Tracht niet de aandacht te richten op het nastreven van onmogelijke doelstellingen. Dat kan immers ten koste gaan van anderen. Als er bijvoorbeeld voedsel en kleding naar oorlogsgebied gestuurd wordt dan kan dit tegen alle bedoelingen in de strijdende partijen, die daarop beslag kunnen leggen alleen maar sterken en ondersteunen.
- De intenties van degene die handelt zijn goed. Er moet een evenwicht zijn tussen het doel en de gekozen middelen. Beide moeten optimaal op elkaar afgestemd zijn. Neveneffecten kunnen in dat verband gereduceerd worden en de beste middelen gekozen, immers die het minst een negatief neveneffect hebben. Evacuatie op eigen initiatief kan bijvoorbeeld leiden tot een verzet van de agressor tegen de VN-eenheid door schending van afspraak rondom het onpartijdigheidbeginsel. De agressor kan dan uit wraak overgaan tot doden van de geëvacueerden.
- De goede uitkomst van het handelen weegt duidelijk op tegen het slechte effect van handelen. Eerst denken en dan doen. Overweeg voor tot de daad wordt overgegaan. De ongewenste neveneffecten moeten kleiner zijn dan het beoogde doel.

Als slachtoffers gemaakt zijn onder burgers, dan kunnen de criteria in Tabel 2.4 een hulpmiddel zijn bij het vinden van antwoord op verschillende morele vragen die veteranen na afloop van de uitzending bezig kunnen (blijven) houden, waaronder: 'Had ik de gevolgen van mijn handelen, of dat wat gebeurd is kunnen voorzien?', 'Had ik de gevolgen van mijn handelen, of dat wat gebeurd is kunnen controleren?', 'Heb ik een verkeerde afweging gemaakt?', 'Wat had ik anders kunnen doen?' en/of 'Hoe had ik anders kunnen doen?'. Dergelijke morele vragen kunnen, nog lange tijd na de terugkeer uit het conflictgebied, een belangrijke rol spelen in het leven van de veteraan. Ze zijn de kern van de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving.

2.5.3 Internationaal Recht

De kern van het *ius ad bellum* is uitgewerkt in Hoofdstuk VI en VII van het VN-Handvest. De beginselen van het *ius in bello* zijn voor een groot deel opgenomen in de Conventies van Genève¹⁶⁴. Hiermee vindt het *ius in bello* zijn neerslag in het humanitair oorlogsrecht. Dit is het recht (en normen) dat geldt tijdens de oorlog en dat dient ter bescherming van burgers, krijgsgevangenen en ter voorkoming van onnodig langdurig leed. Het humanitair oorlogsrecht heeft dus niets te maken met de vraag of het wel gerechtvaardigd was om de oorlog te beginnen (*ius ad bellum*). Het humanitair oorlogsrecht handelt wel (onder andere) over proportionaliteit :

"(...) de strijdende partijen moeten al het mogelijke doen te voorkomen dat het aantal burgerslachtoffers disproportioneel is ten opzichte van het te bereiken militaire doel."¹⁶⁵

Ook is de uitwerking van de discriminatienorm in het humanitair en oorlogsrecht te vinden.

"(...) de plicht onderscheid te maken tussen combattanten en non-combattanten."¹⁶⁶

In deze paragraaf gaan we hier verder op in en bespreking we in dit verband ook de functie van het Internationale Rode Kruis.

Het Internationale Rode Kruis is een wereldwijde hulpverleningsorganisatie die opereert op basis van zeven basisbeginselen, te weten: menslievendheid, onpartijdigheid, onafhankelijkheid, vrijwilligheid, eenheid en universaliteit. Deze organisatie, bestaande uit vrijwillige hulpverleners, draagt zorg voor de slachtoffers van oorlog. Het betreft gewonde soldaten, maar ook krijgsgevangenen en getroffen burgers¹⁶⁷. De basis voor het Internationale Rode Kruis werd gelegd met de publicatie van het boek 'Een herinnering aan Solferino' van de Zwitser Henri Dunant. In het midden van de negentiende eeuw - toen beroepslegers met hun toen moderne wapens enorme aantallen slachtoffers maakten onder zowel militairen als burgers - was hij getuige van de slechte toestand van de zieke en gewonde soldaten op het slagveld van Solferino (1859). Hij pleitte voor een erkenning van de menselijke waardigheid in oorlogssituaties¹⁶⁸. Op 29 oktober 1863 werd op basis daarvan het Internationale Rode Kruis opgericht. Op die dag eindigde een conferentie van vertegenwoordigers van 16 Europese staten in Genève die het voorstel van Dunant goedkeurde om een neutrale organisatie op te richten die gewonden zou verzorgen ten tijde van oorlog. Officieel werd het Rode Kruis opgericht op 22 augustus 1864.

De hulpverleners van het Internationale Rode Kruis dragen als embleem het rode kruis (Christelijk symbool) of de halve maan (Islamitisch symbool). In 2005 is hieraan een embleem toegevoegd. Het gaat om de universele 'ruit' of 'kristal'. In 1948 ontstond de staat Israël. Zij wilden geen van de bestaande emblemen invoeren, maar een rode Davidster. Dit teken is politiek nooit erkend. In het derde protocol van 2005 werd tegemoet gekomen aan de wens van Israël betreffende een eigen embleem: "“een rood kader in de vorm van een gekanteld vierkant op een wit veld”, te gebruiken met daarin de rode Davidster.”¹⁶⁹ Het dragen van een van die emblemen biedt de hulpverleners bescherming in de uitvoering van hun werk in een oorlogsgebied. Zij duiden tevens op de bescherming van de oorlogsslachtoffers onder de vier Conventies van Genève en de Aanvullende Protocollen. Zij staan voor neutraliteit voor hen die ze dragen en indiceren tevens wie voor het Internationale Rode Kruis werkzaam is.¹⁷⁰

De vier Conventies of Verdragen van Genève (Geneefse Conventies) zijn in 1949 geformuleerd. De twee Additionele Protocollen werden in 1977 opgesteld en het derde Aanvullende Protocol voor het nieuwe embleem werd in 2005 in Genève in Zwitserland ingevoerd.¹⁷¹ Deze verdragen en protocollen gelden voor de staten die bij de opstelling betrokken waren. Bijna alle staten van de wereld waren aanwezig bij de Conventies van 1949 en een meerderheid bij de Additionele Protocollen van 1977. Het Protocol van 2005 trad in werking op 14 januari 2007 en is inmiddels door een aantal staten formeel goedgekeurd.¹⁷² De Conventies van Genève bevatten een geheel van uitgesproken normen, gewoonten, professionele codes, wettelijke voorschriften, godsdienstige en filosofische beginselen en wederzijdse regelingen aangaande militair handelen en gedrag.¹⁷³ De Conventies bepalen de rechtsregels ten tijde van een gewapend conflict waaraan iedereen zich dient te houden.

Het Internationale Rode Kruis houdt zich bezig met de ontwikkeling en verspreiding van het humanitair oorlogsrecht. Ook sporen zij oorlogsslachtoffers op om hen ondersteuning te bieden.¹⁷⁴ Het humanitair oorlogsrecht vloeit voornamelijk voort uit de Geneefse Conventies. Om iedere

betrokkene in een oorlog of in een gewapend conflict het recht en de zekerheid te bieden op een menswaardige behandeling kunnen betrokkenen zich beroepen op het humanitair oorlogsrecht. Het kan dan gaan om de vijand, om de gewonden door de strijd, om krijgsgevangenen of burgers. De belangrijkste regels van het humanitair oorlogsrecht zijn respectievelijk het recht ‘ter bescherming van zieke en gewonde militairen in het veld’, ‘ter bescherming van zieke en gewonde militairen en schipbreukelingen op zee’, ‘ter bescherming van krijgsgevangenen’ en ‘ter bescherming van burgers’ en de ‘aanvullende regels voor internationale gewapende conflicten’ en ‘aanvullende regels voor niet-internationale gewapende conflicten’.¹⁷⁵

“Het humanitair oorlogsrecht en het Internationale Rode Kruis zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.”¹⁷⁶

Wat heeft het internationaal of humanitair oorlogsrecht met de traditie van de rechtvaardige oorlog te maken? In de vier Conventies en in de twee Additionele Protocollen van het Internationale Rode Kruis zijn de normen van het *ius in bello* terug te vinden. Het humanitair oorlogsrecht handelt alleen over het recht gedurende de oorlog, en is daarmee gebaseerd op en verbonden met de criteria van het *ius in bello*.

Het humanitair oorlogsrecht kreeg in 1945 allereerst gestalte in Het Handvest van de VN, in 1949 in de Geneefse Conventies, in 1993 in het oprichtingsstatuut van het Joegoslavië-tribunaal en in 1994 van het Rwanda-tribunaal. In eerste instantie was dit recht alleen bedoeld voor staten die met elkaar in oorlog zijn, ofwel bij interstatelijke conflicten.

Sinds de 19de eeuw zijn de afspraken over en regels voor oorlogvoering in internationale verdragen uitgewerkt en vastgelegd. De verdragen verplichten staten zich hier ook werkelijk aan te houden. Het humanitair oorlogsrecht kent in dit verband twee belangrijke uitgangspunten (zie ook Tabel 2.5). Ten eerste: De mensen die niet (meer) aan het gewapend conflict deelnemen moeten beschermd worden tegen de gevolgen van de oorlog. Het kan dan gaan om zieke militairen, krijgsgevangenen en om burgers, maar ook geestelijke verzorgers en medisch personeel van de krijgsmacht moeten speciale bescherming krijgen. Ten tweede zijn niet alle manieren van oorlogvoering toegestaan en mogen niet alle wapens en munitie worden gebruikt. Als wapens onnodig veel lijden veroorzaken, mogen zij niet gebruikt worden. Ook een aanval met wapens waarmee geen onderscheid tussen militaire of burgerdoelen gemaakt kan worden is verboden. Ten derde worden oorlogsmisdrijven bestraft door nationale of internationale rechtbanken. De verschillende oorlogstribunalen, bijvoorbeeld het Joegoslavië- (1993) en Rwanda-tribunaal (1994) en sinds 2002 het permanente Internationale Strafhof in Den Haag, berechten personen die het oorlogsrecht schenden.¹⁷⁷

Tabel 2.5 Basisregels van het humanitair oorlogsrecht¹⁷⁸

- Gewonde en zieke militairen hebben recht op verzorging.
- Krijgsgevangenen moeten humaan behandeld worden.
- Burgers moeten beschermd worden tegen de gevolgen van oorlog.
- Bij aanvallen moet altijd onderscheid gemaakt worden tussen strijders en niet-strijders.
- Niet alle middelen en manieren van oorlogvoering zijn toegestaan.
- De regels van het humanitaire recht moeten nageleefd worden.

De verhouding tussen de politieke benadering, zoals we in de paragraaf Toetsingskader bespraken, de ethische benadering, zoals we bespraken in de vorige paragraaf, en de juridische, zoals hierboven aan bod kwam, kan voor militairen een bron zijn van morele dilemma's¹⁷⁹. In de nu volgende paragraaf gaan we hier verder op in.

2.6 Morele dilemma's in het uitzendgebied

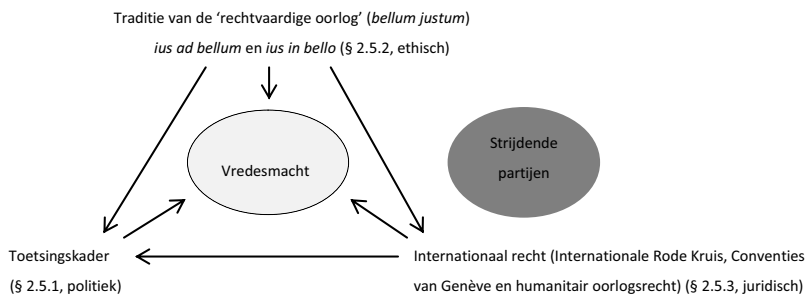
Bij ethiek gaat het om kritisch nadenken over moraal. Ethiek is het vermogen om een onderscheid te maken tussen wat juist of onjuist is, wat kwaad is of juist goed.¹⁸⁰ In de ethiek gaat het dan ook om vragen als: 'wat moet ik doen?', 'wat mag ik doen' en 'hoe moet ik handelen?'.

"Het zijn wezenlijke vragen voor mensen in beroepen waarin beslissingen genomen moeten worden die verregaande en ingrijpende consequenties kunnen hebben. Dat geldt zeker ook voor militairen: zij kunnen in bepaalde situaties geconfronteerd worden met beslissingen over leven en dood. Het gaat hier om ingrijpende beslissingen die een groot verantwoordelijkheidsbesef eisen."¹⁸¹

Er is bij vredesoperaties, in tegenstelling tot bij de (verdedigings)oorlog, geen sprake van de aanwezigheid van een uitgekristalliseerde ethiek. Het gaat niet om rechtvaardige oorlogvoering (*ius in bello*¹⁸²), zoals bijvoorbeeld bij een verdedigingsoorlog wel het geval is.¹⁸³ De ethische problematiek bij vredesoperaties is kort samen te vatten als een waardendilemma. De vraag die geldt, is of de vredessoldaat zich inzet voor de eigen veiligheid of voor de veiligheid van de bedreigde en kwetsbare ander. Een ethiek van rechtvaardigheid heeft van oudsher betrekking op het handelen jegens de anderen en niet op het handelen jegens zichzelf. Dit betekent dat een ethische aandacht voor de eigen veiligheid traditioneel gezien een *contradictio in terminis* is. Zelfbescherming is dan wel geoorloofd, maar binnen de ethiek van rechtvaardigheid is zij nooit een zelfstandig thema geweest.¹⁸⁴ De keuze voor zelfbehoud, zoals deze bijvoorbeeld met betrekking tot Srebrenica op politiek niveau de prioriteit genoot boven de bescherming van de vluchtelingen en ontheemden en de bevolking van de 'safe havens', zal achteraf eerder tot een gevoel van falen leiden. Het gaat hier om een moreel dilemma dat een grote rol speelt in de aard van de morele beleving van veteranen van vredesmissies. Wat de militair ter plaatse ook kiest, de gemaakte keuze kan altijd tot een situatie leiden die men liever wil vermijden. De keuze voor zichzelf kan leiden tot fundamentele morele problemen.

In Figuur 2.1 zien we dat de militair die aan een vredesmissie deelneemt zich begeeft te midden van drie gebieden. Het betreft het politieke, het ethische en het juridische terrein. De eerste is de besluitvorming van de Nederlandse regering over de deelname aan of de voortzetting van een crisisbeheersingsoperatie. Het gaat hier om het Toetsingskader (zie paragraaf 2.5.1) dat het vertrekpunt vormt voor de militair die wordt uitgezonden. Een aantal normen van het *ius ad bellum* van de Traditie van de Rechtvaardige Oorlog zijn in het Toetsingskader uitgewerkt. De normen van het *ius in bello* vinden we terug in het humanitair oorlogsrecht. De Traditie van de Rechtvaardige Oorlog (paragraaf 2.5.2) is het ethische terrein waar de militair zich in de uitoefening van zijn beroep in begeeft en het humanitair oorlogsrecht (paragraaf 2.5.3) vormt het juridische grondgebied.

Figuur 2.1 Het politieke, ethische en juridische terrein waarbinnen de deelname aan een vredesmissies plaatsvindt

In Figuur 2.1 illustreren we de plaats van de strijdende partijen in het (voormalig) conflictgebied, zoals het in de praktijk vaak voorkomt. Doorgaans bevinden zij zich buiten het ethische kader waarbinnen de vredessoldaat opereert. Dat betekent dat misdaden tegen de menselijkheid en schendingen van mensenrechten vaak gewoon doorgaan en er absoluut geen rekening gehouden wordt met non-combattanten, gewonden of burgerdoelen. Het gaat hier met name om de gewapende strijd die in het kader van intrastatelijke conflicten gevoerd wordt.

“Waarom zouden staten in hun strijd tegen het terrorisme zich moeten laten binden door ethische beperkingen, terwijl terroristische organisaties dit duidelijk niet doen?”.¹⁸⁵

Bovenstaand citaat kan een reactie zijn op deze situatie, die in de hedendaagse praktijk eerder regel dan uitzondering is. Voor militairen die deelnemen aan een vredesmissie kan dit een belangrijke vraag zijn. Daarnaast speelt de onpartijdigheid van de vredesmacht een belangrijke rol in de ethische en juridische restrictie van vredesmilitairen, die onder andere daardoor schendingen van humanitair oorlogsrecht en misdaden tegen de menselijkheid moeten toelaten. Dit vormde al vaker een belangrijke bron van morele dilemma’s in het uitzendgebied, bijvoorbeeld:

“Geen hulp mogen bieden aan een gewonde militair die hierom vroeg. Dit om partijdigheid tegen te gaan.”¹⁸⁶

In deze context doen zich situaties voor waarin waarden, normen en deugden tegenover elkaar komen te staan. De krijgsmacht of de individuele militair moet kiezen tussen twee kwaden of tussen verschillende goede opties die alle hun negatieve neveneffecten hebben. Een moreel dilemma houdt altijd een waardenconflict in. De vredessoldaat moet bijvoorbeeld ten eerste trouw blijven aan de geweldsinstructies, tegelijkertijd de schending van mensenrechten en humanitair oorlogsrecht stoppen en tegengaan en op het zelfde moment onpartijdig blijven. Een moreel dilemma kan ook inhouden dat de verschillende keuzemogelijkheden gewenste resultaten opleveren, maar tegelijkertijd altijd een negatief bijeffect zullen hebben. Dit negatieve effect werd al eerder besproken als het 'dubbele effect' of 'indirect effect van besluiten en handelen' (proportionaliteitsbeginsel). In dit verband moeten de verschillende waarden zeer zorgvuldig worden afgewogen om tot een ethisch verantwoorde keuze te kunnen komen.¹⁸⁷

Zo kan bijvoorbeeld de verantwoordelijkheid voor het welzijn van burgers in het (voormalige) conflictgebied onvoldoende tot uitdrukking worden gebracht als gevolg van restricties van het VN-mandaat. Het naleven van het mandaat is een waarde op zich, maar dat is de zorg en hulp aan oorlogsgetroffenen van één van de conflictpartijen ook. Onpartijdigheid betekent echter dat hulp geboden wordt aan beide partijen en dat aan partijen getoond wordt dat de onpartijdigheid bestaat en gewaarborgd blijft. Er moet getoond worden dat de onpartijdigheid een belangrijke waarde is van de vredesmacht. De vredesmacht is geen gevechtseenheid die in een frontlinie vecht tegen een vijand, voor koningin en vaderland. De vredesmacht maakt geen deel uit van een conflict en mag ook in geen enkel opzicht partij worden in een conflict. Strijdende partijen geloven niet steeds in de onafhankelijkheid van de derde partij, die zich begeeft in het 'midden' van een conflict. Zo kan het schudden van de hand van een generaal van de tegenpartij door de andere partij worden gezien als verraad. Zij kunnen als gevolg daarvan het geloof in de onpartijdigheid van de vredesmacht verliezen,¹⁸⁸ met alle gevolgen van dien. Dit alles is een onbedoeld en onvoorzien negatief effect van een eerder zo ogenschijnlijk onschuldige handeling. Daarnaast kunnen strijdende partijen de druk opvoeren - als zij zien en geloven dat de VN-eenheid werkelijk aan de onpartijdige positie vasthoudt - bijvoorbeeld door het schenden van mensenrechten en het bedreigen van vluchtelingen die onder de bescherming van de VN-eenheid staan. Dit is in Bosnië veelvuldig gebeurd. Het is dan de kunst om geen voorkeur uit te spreken voor een van beide partijen en buiten het schema van 'vriend-vijand-denken' te blijven¹⁸⁹:

"Het niet neutraal kunnen blijven bij het zien van gebeurtenissen tijdens twee strijdende partijen."¹⁹⁰

De conflicten, waarop vredesmissies een antwoord zijn, kenmerken zich steeds vaker door de irreguliere strijdmethoden die conflictpartijen toepassen en daarmee door overtredingen van het humanitair oorlogsrecht. Ook worden er op grote schaal mensenrechten geschonden. Kenmerkend voor de 'nieuwe oorlogen', waar militairen steeds vaker mee te maken krijgen, is tevens dat het vaak heel moeilijk is de veelal ongeüniformeerde combattanten van de non-combattanten te onderscheiden. Daarnaast maken steeds vaker ook burgers (zelfs kinderen) deel uit van de strijd. Militairen worden direct geconfronteerd met strijdende partijen die er in hun strijd geheel eigen normen en regels op nahouden. Normen en regels die volstrekt niet passen binnen het humanitair

oorlogsrecht en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Als onpartijdige en/of onmachtige derde kan de vredesmacht dan in veel gevallen weinig doen:

“Het schuldgevoel dat wij (...) volgens de geweldsinstructies niet mochten ingrijpen als (...) bijvoorbeeld vrouwen verkracht werden. (...) de ontzettend slappe houding van de VN.”¹⁹¹

Een militair mag tijdens een vredesoperatie alleen in bepaalde en van tevoren vastgestelde situaties een beperkte mate van geweld gebruiken. De (politieke) restrictie in de bevoegdheid tot militaire geweldsuitoefening heeft soms tot gevolg dat militairen het gevoel krijgen weinig adequaat te kunnen optreden:

“Tijdens vredesmissies is dit een actueel probleem: leden van een vredesmacht zien guerrilla's van een krijgsheer een oorlogsmisdrijf plegen, maar grijpen niet in omdat het mandaat ontbreekt. Zijn ze dan - en is hun commandant - nalatig geweest?”¹⁹²

Bij verschillende vredesmissies hebben we gezien dat situaties waarin niet kon of mocht worden ingegrepen niet alleen de geloofwaardigheid van de militaire waarden van vrede en veiligheid ondermijnden, maar ook het vertrouwen van de bevolking schaadden (Bosnië). Ingrijpen door de onpartijdige VN-vredesmacht kan echter leiden tot repressailles van de agressor tegen de te beschermen burgerbevolking. Als een onpartijdige vredesmacht wel ingrijpt waar kwaad wordt aangedaan, kan dit ook tot gevolg hebben dat de agressor zich tegen de vredesmacht keert en dat de vredesmacht wordt meegezogen in de geweldsspiraal. Dit laatste gebeurde in 1993 in Somalië, waar 18 Amerikaanse VN-militairen werden gedood. Als wel mag worden ingegrepen om geweld te stoppen of om verdere escalatie van een conflict te voorkomen, betekent dit niet automatisch dat de situatie voor de VN-militair gemakkelijker wordt. De commandant van een eenheid moet binnen de grenzen van het mandaat inschatten wanneer hij geweld kan toepassen en wel zo dat er sprake is van gelegitimeerde geweldsuitoefening die de vrede dient en tot een verbetering van de situatie leidt. Deze inschatting moet hij steeds opnieuw maken. Daarbij staan vragen als ‘Ben ik strafbaar als ik geweld toepas en kan ik de gevolgen daarvan overzien?’ centraal. Dus ook als de geweldsinstructies meer toereikend zijn, wordt de militair geconfronteerd met tal van morele dilemma's. In een situatie van morele desoriëntatie en chaos is niet altijd te overzien wanneer en of geweldsuitoefening verstandig en gerechtvaardigd is. Ook de gevolgen voor de positie van de vredesmacht en voor zijn veiligheidssituatie en die van de lokale bevolking zijn moeilijk te overzien. Daarnaast kan de mogelijkheid ontbreken om de beoogde uitkomsten van bepaalde acties van te voren vast te stellen of goed in te schatten.

Het is verder de vraag of militairen gedurende hun uitzending altijd even goed kunnen overzien of zij iets hebben kunnen betekenen voor een land en voor de lokale bevolking die de hulp zo hard nodig had. De beoogde positieve uitkomsten kunnen ofwel niet worden vastgesteld of zelfs uitgebleven zijn. Het kan zelfs vóórkomen dat de militair juist kwaad heeft berokkend (of denkt dit te hebben gedaan) waar hij het goede beoogde. Het gaat hier om een ‘indirect effect van besluiten en handelen’, waarmee de militair terecht kan komen in het grensgebied tussen ethiek en tragiek. Dergelijke situaties en ervaringen roepen gewetensvragen op en kunnen achteraf twijfel,

onzekerheid en bezorgdheid veroorzaken. De militair kan zichzelf na terugkomst thuis confronteren met morele vragen en zich kwellen met een negatief oordeel over gedrag en keuzes tijdens de uitzending. Ethische afwegingen worden opnieuw gemaakt, maar aan het gebeurde en de gevolgen daarvan kan niets meer worden veranderd. Niet alleen de individuele militairen en hun psychische gezondheid, maar ook de relaties die zij onderhouden (gezin, collega's, vrienden) kunnen onder druk komen te staan:

“Het in het Brahimi rapport genoemde probleem is het gevolg van het gebrek aan respect van de strijdende partijen voor het humanitaire recht en voor afspraken met vredesmachten. (...) Individuele ‘peacekeepers’ hebben zich afgevraagd of ‘niets doen’ wanneer ze oog in oog staan met een misdrijf, hen indirect medeplichtig maakt aan dat misdrijf – vooral als op dat moment wel de middelen aanwezig zijn, maar niet het mandaat is verstrekt om het misdrijf te stoppen.”¹⁹³

Vredesoperaties zijn met name om bovenstaande redenen moreel ingewikkelde instrumenten. De militair die deelneemt aan een vredesoperatie krijgt in een (voormalig) conflictgebied te maken met een situatie waarin een strijd tussen goed en kwaad, recht en onrecht, of escalatie versus verzoening aan de orde is (of was). Hij moet zelf het voorbeeld van moreel juist handelen zijn, conform de ethische en juridische kaders waaraan hij is gebonden. Dit is niet altijd even gemakkelijk, zeker als in een (voormalig) conflictgebied de schending van mensenrechten doorgaat.

“Welke betekenis heeft het begrip ‘rechtvaardige oorlog’ voor de hedendaagse internationale operaties? Dat is ook voor Nederland een bijzonder relevante vraag nu we in Afghanistan geconfronteerd worden met een tegenstander die nietsontziende methoden gebruikt om de overwinning te behalen. Er wordt wel beweerd dat de missie van de NAVO en Nederland in Afghanistan kansloos is als we niet dezelfde strijdwijze gebruiken als de tegenstander.”¹⁹⁴

Ondanks de beschreven complexiteit en ondoorzichtigheid van de situatie waarbinnen vredesmilitairen hun werk verrichten, blijft de militair verantwoordelijk voor eigen besluiten en handelen en mag hij deze persoonlijke, bij uitstek morele verantwoordelijkheid nooit negeren. Binnen de krijgsmacht neemt de verantwoordelijkheidsethiek dan ook een belangrijke plaats in.¹⁹⁵ We zagen dit ook bij onze bespreking van de traditie van de rechtvaardige oorlog en ook Walzer acht deze ethiek hoog. Hij heeft het over het ‘beginsel van verantwoordelijkheid’ als uitwerking van het *ius in bello*. Verantwoordelijkheid heeft in dit verband te maken met het nakomen van morele plichten en ons naar behoren en verwachting gedragen. Een soldaat, zo stelt Walzer, is in dit verband verantwoordelijk voor het zoveel mogelijk vermijden van burgerslachtoffers. Dat is in expliciete zin zijn verantwoordelijkheid.¹⁹⁶ In het kader daarvan staat het zorgvuldig overwegen centraal, zorgvuldig keuzes maken en optimaal inschatten wat van elke keuze het gevolg kan zijn. Walzer legt in dit verband het accent op aandacht voor ‘voorziene gevolgen van besluiten en handelen’, voor ‘controle over een gebeurtenis’ en ‘het expliciet beoordelen of beoogde negatieve effecten aanvaardbaar zijn’. Het gaat bij verantwoordelijkheidsethiek om de morele kwaliteit van de gevolgen van het handelen. Een persoon moet een hoge mate van morele kwaliteit nastreven; met dat als maatstaf dient hij te besluiten. Vervolgens draagt een persoon zelf de consequenties voor zijn besluiten en handelen. Ook dit is in het ‘verantwoordelijkheidsbeginsel’ uitgewerkt.

In het kader van de toegepaste militaire ethiek houdt de verantwoordelijkheidsethiek in dat de militair oog heeft voor de gevolgen van het eigen gedrag voor anderen, dat de militair oog heeft voor de morele betekenis van de gevolgen, dat hij voorbereid is op het aanschouwen, het analyseren en het waarderen van die gevolgen, dat hij bereid is om temidden van een complexe situatie die gekenmerkt wordt door ambivalenties verantwoordelijkheid te dragen en tot slot houdt dit in dat hij de bereidheid en het vermogen vindt de gemaakte keuzes publiek te verantwoorden.

De militair handelt moreel verantwoord wanneer hij stelselmatig rekening houdt met de gevolgen van dat handelen en deze gevolgen voorziet en overziet. En dit reikt verder dan het rekening houden met en overzien van de gevolgen voor zichzelf of voor de eenheid. Ook moet hij rekening houden met de gevolgen van zijn gedrag voor anderen in zijn omgeving. In het kader van een uitzending gaat het dan bijvoorbeeld om burgers en NGO's¹⁹⁷. In Tabel 2.6 verduidelijken we met vier voorbeelden dat we er niet te snel vanuit mogen gaan dat we daadwerkelijk ethisch gehandeld hebben: Oplettendheid, zorgvuldigheid en zelfreflecterend vermogen zijn geboden.

Tabel 2.6 Uitgangspunten voor ethisch handelen

- Wanneer men vanuit de intuïtie of individuele morele principes handelt, is dat niet per definitie ethisch verantwoord.
- Ook al handelt de militair tegen de achtergrond van een uiterst zuiver geweten (een gezindheidsethisch uitgangspunt), dan wil dit nog niet betekenen dat hij ethisch handelt.
- Ook als de gehanteerde waarden in handelen tot uitdrukking komen, maar niet in de gevolgen van dat handelen, betekent dit niet per definitie ethisch handelen.
- Wanneer de militair bij ieder moreel vraagstuk roept niets te kunnen doen, en hij verzuimt zich af te vragen wat er vervolgens gaat gebeuren, dan handelt hij niet ethisch.

2.6.1 Hypothesen over determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

Naar aanleiding van hetgeen we in de paragrafen 2.1 tot en met 2.6 hebben besproken, formuleren we nu een aantal hypothesen. We zagen dat de vredesmacht altijd onpartijdig is. Vredesmissies onderscheiden zich hiermee van oorlogsmisssies of van gevechtsoperaties. We zagen ook dat binnen het vredesoperatieconcept typen vredesmissies zich onderling onderscheiden voor wat betreft de mate van 'bevoegdheid tot reageren met militair geweld' en 'de positie van de vredesmacht'. In dit verband onderzoeken we of de geweldsinstructies van vredesafdwingende missies in de beleving van veteranen meer toereikend zijn en adequaat voor de situatie in een conflictgebied dan van vredeshandhavende missies.

Verband tussen type missie en adequaatheid van de geweldsinstructies

Gevraagd is naar de mate waarin de veteraan 'uit de voeten kon met de geweldsinstructies'. We verwachten allereerst dat veteranen van vredesafdwingende missies beter uit de voeten konden met de geweldsinstructies dan veteranen van vredeshandhavende missies (hypothese 8).

Hypothese 8

Veteranen die in het kader van een vredesafdwingende missie werden uitgezonden konden 'beter uit de voeten' met de geweldsinstructies dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van een vredeshandhavende missie.

Verband tussen de adequaatheid van de geweldsinstructies en hevigheid van de missie en uitzendervaringen

De mate waarin de veteraan uit de voeten kon met de geweldsinstructies (de bevoegdheid tot ingrijpen met militair geweld) zegt iets over de mate waarin de militair veilig zijn werk kon doen. Maar ook zegt dit iets over de mate waarin de militair de discrepantie (door onpartijdigheid) tussen de persoonlijke en professionele verantwoordelijkheid kan overbruggen: zorg kunnen dragen en verantwoordelijkheid kunnen nemen voor de getroffen burgerbevolking door het geweld te stoppen. Dit heeft misschien wel de grootste invloed op de hevigheid van de uitzending als geheel of op de hevigheid van uitzendervaringen in het bijzonder. Indien de geweldsinstructies niet toereikend zijn voor de situatie in het conflictgebied - bijvoorbeeld wanneer de betrokken partijen een vredesakkoord schenden of het staakt-het-vuren negeren - dan kan dit tot gevaarlijke en lastige situaties leiden en de succesvolle uitvoering van vredeshandhavende taken ernstig belemmeren. De militair komt dan als het ware met de rug tegen de muur te staan en wordt geconfronteerd met het gevoel tekort te schieten. De geweldsinstructies en daarmee de mate van bevoegdheid tot reageren met militair geweld hebben een grote impact op het verloop van een missie. In dit verband verwachten we dat veteranen die in sterkere mate hebben ervaren dat zij niet uit de voeten konden met de geweldsinstructies een sterkere mate van machteloosheid beleefd hebben en zich meer bedreigd hebben gevoeld dan veteranen die aangaven dat zij voldoende of goed uit de voeten konden met de geweldsinstructies (hypothese 9).

Hypothese 9

Naarmate de veteraan in sterkere mate aangeeft niet 'uit de voeten te hebben gekund' met de geweldsinstructies, zal hij de missie en uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' hebben ervaren dan veteranen die aangaven wel 'uit de voeten gekund te hebben' met de geweldsinstructies. Ook zal de veteraan die minder goed 'uit de voeten kon' met de geweldsinstructies, zich gedurende de uitzending en bij de uitzendervaringen in sterkere mate 'machteloos' hebben gevoeld.

Hiermee onderzoeken we of de mandaten van vredeshandhavende en van vredesafdwingende missies zich in de praktijk ook echt van elkaar onderscheiden en of de verschillen in uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving van veteranen kunnen worden toegeschreven aan dit onderscheid in missies.

Ook onderzoeken we een interactie-effect. De zogeheten moderator is de mate waarin de veteraan uit de voeten kon met de geweldsinstructies. We verwachten in dit verband dat het effect van (1) 'blootstelling aan geweld en gevaar'; (2) 'getuige zijn geweest van ellende en geweld'; (3) 'situaties waarin bij gewelddadigheden niet mocht worden ingegrepen'; alsook (4) dat de 'betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen' op de ervaren hevigheid van de missie

(aangrijpend, bedreigend en machteloosheid) en op de hevigheid van de uitzendervaringen (bedreigend en machteloosheid) afhankelijk is van de mate waarin de veteranen uit de voeten konden met de geweldsinstructies (hypothese 10).

Hypothese 10 Interactie-effect

Het effect van de vier 'dimensies van exposure' op de mate van 'machteloosheidsbeleving', op de mate van ervaren 'bedreiging' gerelateerd aan de missie en bij de uitzendervaringen, en op de mate van ervaren 'aangrijpendheid' van de missie is afhankelijk van de mate waarin veteranen 'uit de voeten konden' met de geweldsinstructies.

Met de nieuwe peacekeeping-doctrine – zoals die na 2000 door de VN werd ingesteld¹⁹⁸ – werden vredesmissies een complex geheel van operationele taken. Het doel van een vredesmissie is het voorkomen dat de strijdende partijen opnieuw een situatie van morele wanorde, chaos en onzekerheid creëren. De vredesmacht moet in dat verband - zonder zich in een conflict te mengen - de partijen die wel bijdragen aan stabiliteit ondersteunen, en hen bewegen tot nakomen van de gemaakte afspraken. Hierbij moet voortdurend worden opgelet dat de vredesmacht niet wordt meegezogen in de geweldsspiraal van één van de partijen. In dit verband wordt met name van commandanten een breed scala aan competenties verwacht. De klassieke militaire competenties schieten dan tekort. De commandant moet veelvuldig en actief contact onderhouden met de betrokken partijen en de verschillende organisaties die tot stabiliteit kunnen bijdragen. Daarbij is het van groot belang dat hij kennis heeft van de cultuur van de samenleving in het uitzendgebied en van de gevoeligheden die in die context bestaan. Hij moet met die culturele gevoeligheden rekening houden en daarbij zo nodig zijn eigen (cultuurgebonden) normen en waarden naast zich neerleggen. De commandant moet naast klassiek militair en 'vechtbekwaam' vooral ook een goede onderhandelaar zijn, en dus communicatief en sociaal vaardig. Commandanten moeten tevens de politieke en maatschappelijke consequenties van hun besluiten en handelen begrijpen en van te voren overzien.¹⁹⁹ Dit alles gaat over verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid speelt een belangrijke rol bij de ontwikkeling en aanwezigheid van schuld- en schaamtebeleving. Wij verwachten dan ook dat de verschillen in de mate van verantwoordelijkheid voor besluiten en handelen in het uitzendgebied de verschillen in schuld- en schaamtebeleving van veteranen mede kunnen verklaren. Dit onderzoeken we eerst door te kijken naar de invloed hiervan op de hevigheid van de missie en uitzendervaringen.

Verband tussen professionele verantwoordelijkheid en rang en de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

Naar verwachting zal een hogere mate van besluitbevoegdheid (hoge rang en professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid) tot een sterkere confrontatie met machteloosheid leiden (hypothese 11). We verwachten dit door de hoge verwachting die mensen met een professionele verantwoordelijkheid, in dit geval commandanten (bataljonsniveau of lager), van zichzelf hebben en door de hoge verwachting die anderen van hen hebben. Vanuit die 'leidinggevende' positie zal de situatie in het missiegebied beter te overzien en inzichtelijk zijn. Ook de toegang tot informatie zal groter zijn. Daarnaast loopt een commandant als eerste tegen de

politieke beperkingen aan om met militair geweld te reageren. Door zijn positie zal hij echter beter en eerder de gevolgen van besluiten, handelen en het nalaten daarvan overzien en kunnen voorspellen. Met die wetenschap moet hij bevelen geven aan zijn eenheid. De consequenties van besluiten drukken direct op de schouders van de commandant. De confrontatie met een ingrijpende gebeurtenis – en daarmee controleverlies over een situatie en de negatieve gevolgen ervan, en het onvermogen zorg te dragen voor het leven of de veiligheid van anderen (eigen eenheid en oorlogsgetroffenen) – komt bij deze mensen mogelijk hard aan.

Hypothese 11

Een veteraan die in sterke mate ‘professioneel verantwoordelijk’ was voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending of een hogere ‘rang’ had, zal zich in sterkere mate ‘machteloos’ gevoeld hebben gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen dan een veteraan met een minder sterke ‘professionele verantwoordelijkheid’ of een lagere ‘rang’.

Commandanten, maar ook militairen met lagere rangen, dragen een grote verantwoordelijkheid door het beroep dat zij uitoefenen. We gaan hieronder wat dieper in op de betekenis van verantwoordelijkheid in het militaire beroep en in het kader van een uitzending. Verantwoordelijk handelen, zo stelt Van Iersel²⁰⁰, is te omschrijven als de zorg voor een ander zonder dat de ander van jou afhankelijk wordt. Een eerste en het belangrijkste aspect van iedere vorm van verantwoordelijkheid is dat zij gericht is op de ander. Men neemt de verantwoordelijkheid voor die mensen die deze verantwoordelijkheid tijdelijk zelf niet kunnen dragen. Dit houdt als volgt verband met het militaire beroep: De vredesmilitair draagt verantwoordelijkheid voor het herstel van de orde, vrede en veiligheid in een (voormalig) conflictgebied en moet de conflictpartijen begeleiden en ondersteunen om die status te bereiken. Soms is de vredesmacht genoodzaakt veiligheidsorganisaties als politie en justitie tijdelijk over te nemen. Ook verzorgt de vredesmacht trainingen aan bijvoorbeeld lokale politiemachten, zodat zij de rol van de VN na hun vertrek kunnen overnemen. De vredesmacht kan verkiezingen organiseren en begeleiden, zodat het land een democratisch rechtsbestel kan opbouwen. Dit alles heeft een duurzame vrede en veiligheid tot doel en daarmee een onafhankelijkheid van de VN of andere internationale veiligheidsorganisaties (bijvoorbeeld de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa: OVSE). Het gaat hier om de zorg voor de ander, zonder dat de ander van de zorgende afhankelijk wordt. Dus: verantwoordelijk handelen.

De legitimiteit van het ‘mandaat’ van elke plaatsbekleder berust op doorleefde solidariteit. Een mens kan, aldus Van Iersel, alleen oproepen tot verzoening en vrede en daarvoor de verantwoordelijkheid op zich nemen wanneer hij als medeslachtoffer over een moreel mandaat beschikt om andere slachtoffers te vertegenwoordigen. Het mandaat dient te berusten op doorleefde solidariteit²⁰¹. Het is alleen mogelijk om rechtmatig een plaats te bekleden wanneer de bekleder de situatie kent van de groep die hij vertegenwoordigt. Dit is een tweede aspect (naast verantwoordelijkheid voor de ander) dat door Van Iersel genoemd wordt. Dit aspect geeft aan hoe moeilijk de positie van de vredesmilitair is. De militair is immers geen representatief slachtoffer van de oorlog en kan zich hier ook niet mee identificeren. Hij moet echter wel overtuigend optreden. De vredesmilitair wordt niet altijd vanzelfsprekend, ook al wordt hier vaak wel van uitgegaan, met open

armen ontvangen door de plaatselijke bevolking. Dit kan het moreel en de motivatie van de militair enorm onder druk zetten, met name als collega's gedood worden door burgers die zij moeten beschermen. Als gevolg daarvan kan de militair zich er moeilijk toe zetten tegenover de lokale bevolking (vluchtelingen) enige sympathie en empathie te voelen en uiten. De vluchtelingen voelen zich op hun beurt niet erkend en gesteund en, zoals het juist wel had moeten zijn, zeker niet veilig door de komst van de VN-vredesmacht. Het is een vicieuze cirkel van kwaad en onbegrip. Deze situatie kan ook het gevolg zijn van een onduidelijk en inadequaat beeld van de situatie in het crisisgebied en van een minimale (en het zelfs ontbreken van) overdracht ter plaatse. Alleen al een slechte voorbereiding en overdracht kan bij militairen tot een hoge mate van stress leiden. Dat heeft tot gevolg dat de militair meteen slecht begint, vermoeid raakt en meteen bij aankomst al tekortschiet.

Het derde kenmerk van verantwoordelijkheid dat Van Iersel noemt, is dat de plaatsbekleder de intermenselijke vergeving niet overbodig wil maken, maar juist wil bevorderen. Plaatsbekleding is altijd tijdelijk en op de toekomst gericht. Verantwoordelijkheid vereist dus erkenning van macht en afhankelijkheid. Voorafgaand aan het dragen van verantwoordelijkheid bestaat de mogelijkheid tot perspectiefwisseling. Betrokkenen moeten zich kunnen verplaatsen in de ander, invoelen zoals de ander zich voelt met zijn of haar eigen behoeften, verlangens en belangen. Door de nadruk te leggen op het feit dat verantwoordelijkheid 'slechts' plaatsbekledend en tijdelijk is, maakt een persoon duidelijk dat degene die verantwoordelijkheid draagt er in zijn of haar handelen op gericht moet zijn de persoon waarvoor iemand verantwoordelijkheid neemt te stimuleren tot actieve participatie aan de realisering van zijn toekomst. Plaatsbekleding is intrinsiek emancipatief. Er mag dus geen afhankelijkheidsverhouding ontstaan. Deze derde eigenschap van verantwoordelijkheid biedt de militair en zijn rol binnen de vredesoperatie een duidelijk kader. Hij moet over een groot empathisch vermogen beschikken, voornamelijk ook wanneer het om de humanitaire hulp gaat, en kunnen verduidelijken aan de plaatselijke bevolking dat hij de taak van handhaven of afdwingen van de vrede tijdelijk op zich neemt. Daarnaast moet de militair aan de bevolking duidelijk kunnen maken dat de orde hersteld dient te worden, omdat de staat op dat moment regeringloos is (of de regering in wanorde en instabiel is), maar dat deze taak van vrede, verzoening en democratie nadien wordt teruggegeven aan het volk en haar regering zelf (nieuwe verkiezingen) op het moment dat de regering weer stabiel is. De militair moet zich bewust zijn van het feit dat zijn machtspositie afhankelijkheid veroorzaakt. De verantwoordelijkheid van de plaatselijke bevolking en van de strijdende partijen moet verduidelijkt worden en het moet doordringen dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun daden en in de toekomst voor het herstel van de vrede.

Het vierde aspect brengt ons wat betreft militairen op twee sporen. Het gaat om de verantwoordelijkheid van slachtoffers voor hun daders.²⁰² Een militair kan zowel slachtoffer als dader zijn. Van Iersel stelt bij dit vierde aspect van verantwoordelijkheid het volgende: 'het pijnigende besef van schuld is zelf de vrucht van een 'beking', een ommekeer bij de dader'.²⁰³ Deze ommekeer brengt bij het slachtoffer zelf (die op wraak en vergelding gericht is) 'beking' teweeg. Hij ziet de dader en hij ziet diens gezicht en daarin diens lijden door het verleden, het slachtoffer herkent in hem een mens. Er ontstaat een betrokkenheid met de dader die nu wordt gezien als medeslachtoffer, wat kan leiden tot een proces van verzoening. De verantwoordelijkheid van het slachtoffer voor de toekomst van de dader wordt bepaald door de identificatie van de dader

als medeslachtoffer.²⁰⁴ Het gaat er hier zeker niet om dat het slachtoffer, ondanks zijn verwoeste leven, een absolute verplichting zou hebben tot het afzien van wraak en vergelding en tot het komen tot verzoening en vergeving. Alleen het slachtoffer kan bepalen of verzoening plaatsvindt of niet. Hij is hier bij uitstek de persoon die dit kan bewerkstelligen en is er hiermee meteen ook verantwoordelijk voor.

Verantwoordelijkheid voor vrede is verbonden met de inzet voor waarden, een vijfde aspect van verantwoordelijkheid. Waarden als gerechtigheid, vrede, veiligheid en verzoening geven richting aan de vormgeving van het fundamentele gevoel van verantwoordelijkheid voor vrede en verzoening. Wanneer wij deze waarden niet onderschrijven en overdragen, waarom zouden wij ons dan verantwoordelijk voelen voor vrede en verzoening? Wanneer een slachtoffer geen eigenwaarde heeft en daarmee ook geen fundamentele waarden van gerechtigheid, veiligheid en waardigheid kent, zal hij nooit tot een proces van verzoening over kunnen gaan²⁰⁵.

Een besef dat verantwoordelijk handelen met het oog op vrede niet door een geweldloze inzet gerealiseerd kan worden zonder dat dit tot lijden leidt, is een zesde eigenschap van verantwoordelijkheid. Mensen als Nelson Mandela, Martin Luther King en Mahatma Gandhi namen vrijwillig de verantwoordelijkheid op zich om vrede te kunnen realiseren en ze namen daarbij de volledige verantwoordelijkheid voor hun eigen lijden als consequentie van de besluiten en keuzen die zij maakten.

Tot slot is een zevende aspect van verantwoordelijkheid aan het vorige verbonden, in die zin dat dit aspect zich richt op het feit dat er een mate van offerbereidheid moet zijn wanneer men tot verantwoordelijkheid voor de vrede overgaat. De inzet voor de zaak gaat voor het persoonlijk leven, aldus Van Iersel²⁰⁶.

We bespraken de verschillende situaties waarmee militairen tijdens een vredesmissie te maken kunnen krijgen. Door de morele wanorde en chaos, de ellende en het leed dat de oorlog heeft achtergelaten is het voor militairen niet altijd duidelijk wat er wanneer moet gebeuren om de situatie te verbeteren. Ook is het, ondanks het mandaat van de vredesmissie, voor de militair niet altijd duidelijk, wat daarin zijn verantwoordelijkheid is. Een bepaald besluit kan achteraf gezien juist tot verergering en verslechtering van een situatie hebben geleid. Het gaat hier om het 'indirecte effect van besluiten en handelen'. Ook kan de militair 'machteloos staan', wanneer hij bijvoorbeeld niets kan doen om het geweld dat nog plaatsvindt te stoppen of het leed te doen afnemen. Daarnaast zijn ook 'de gevolgen van eigen besluiten en handelen' niet altijd te overzien en controleren. Daardoor kunnen veteranen met de vraag blijven rondlopen of de genomen beslissingen en uitgevoerde acties de situatie van bijvoorbeeld getroffen en lijdende mensen hebben verbeterd of juist hebben verslechterd. We illustreren dit met het onderstaande citaat uit een van de studies van Kubany²⁰⁷.

*"As often happens during war, many "good" decisions have unfavorable outcomes that might have been avoided had other options (not considered at the time or thought to be less wise) been selected. Even actions of a high probability to success can turn due to "bad luck" or operation of uncontrolled or unknown factors. With the aid of hindsight (i.e., knowing how events unfolded in reality), may veterans believe today that somehow they should have been able to anticipate negative outcomes to their wartime actions, and therefore, behaved differently. Many veterans hold themselves personally responsible and condemn themselves because of the faulty assumption that they could have, and therefore should have, known better."*²⁰⁸

Veel Vietnamveteranen bleken ook nog jaren na afloop van de oorlog rond te lopen met gedachten als: *'I should have known better'* (*'I should have known better' guilt*). Ook liepen zij nog steeds rond met de overtuiging dat ze - ondanks het feit dat de situatie het destijds niet toeliet de 'juiste keuze' te maken (als gevolg van een moreel dilemma: *'catch 22' guilt*) het niet goed gedaan hadden en normloos waren geweest. Zij bleven rondlopen met het besef en de overtuiging dat zij in strijd met de geldende maatschappelijke en familiewaarden, die zij eerder zo vanzelfsprekend en belangrijk vonden, hadden opgetreden.

"Overestimating of an outcome's controllability might support intense feelings of guilt (for producing avoidable harm) and shame (for being the type of person who produces avoidable harm)."209

Ook zijn veteranen geneigd het kwaad van de oorlog aan zichzelf toe te schrijven. Terwijl het kwaad van de oorlog in de oorlog zelf gelegen is:

*"The veteran's reasons for negatively evaluating his behavior in these situations are often predicated on false assumptions (e.g., "I could have known better") or a failure to recognize that all the available choices may have been "bad" that the "least bad" choice selected may have actually reflected sound and moral judgment."*²¹⁰

Deze zogenoemde 'denkfouten' komen niet alleen voor bij veteranen of bij getraumatiseerde mensen. Alle mensen hebben de neiging om, als iets niet goed afloopt of een ongewenst effect heeft, zich af te vragen waarom het mis is gegaan of waarom iets gebeurd is. We hebben dan allemaal de neiging te zoeken naar het antwoord op de vraag hoe dit voorkomen had kunnen worden en wat we anders hadden kunnen of moeten doen. En bij iedereen leeft dan wel eens de veronderstelling dat wat nu bekend is toen ook bekend was. Er wordt wel eens vergeten dat die informatie destijds niet beschikbaar was.²¹¹

*"It is not necessary to make any assumptions about underlying psychodynamics or psychopathology in the veteran who suffers from "I should have known better" guilt. Many people exhibit a tendency to "recall" that they were capable of knowing what was going to happen before it happened when reconstructing memories of events in which reasonable actions had untoward consequences."*²¹²

Dit is in het kader van dit onderzoek een belangrijk gegeven. Schuld en schaamte spelen ten eerste een belangrijke rol in het vinden van verklaringen voor gebeurtenissen en situaties in het leven.

Daarmee spelen beide emoties een belangrijke rol in het gevoel van regie te hebben over onze persoonlijke levenservaringen. Dit alles is nodig om betekenis te kunnen toekennen aan wat er in ons leven gebeurt of kan gebeuren, en het leven zelf als betekenisvol te kunnen blijven zien en ervaren.

Ten tweede zijn schuld en schaamte beide een uiting van een moreel bewustzijn, dat traditioneel ook wel met geweten wordt aangeduid. Dit duidt tevens op het bestaan en besef van de morele verantwoordelijkheid zoals we die ten aanzien van anderen en elkaar hebben. Schuld en schaamte zijn hiermee sociale emoties.

Ten derde duiden schuld en schaamte op ons vermogen tot morele zelfreflectie en een moreel oordeelsvermogen. Schuld en schaamte zijn zelfbewuste emoties.

Ten vierde zijn het ook morele emoties, omdat ze ons leiden en stimuleren tot moreel juist handelen. Ze bieden ons een notie van goed en kwaad.

In paragraaf 2.7 werken we deze theoretische beschouwing van schuld en schaamte verder uit. We gaan in op een algemene definitie van schuld en schaamte en op hun onderscheid en functie. De vraag die hier centraal staat is: wat is de betekenis van schuld en schaamte, zoals deze zich manifesteren in het dagelijks leven? Schuld en schaamte worden verduidelijkt tegen de achtergrond van onder andere de theoretische en empirische studies van Tangney et al.²¹³, waaruit net als uit het onderzoek van Kubany et al.²¹⁴ blijkt dat schuld en schaamte zowel uit een emotionele als uit een cognitieve component bestaan. June Price Tangney ontwikkelde vanaf eind jaren tachtig de Test of Self Conscious Affect (TOSCA)²¹⁵ voor onderzoek naar verschillende populaties (voor kinderen, adolescenten en volwassenen en voor mensen met sociaal deviant gedrag). Zij onderzocht en onderzoekt hiermee de schuld- en schaahtegeneigdheid van verschillende populaties en de relatie tussen schuld- en schaahtegeneigdheid en indicatoren voor psychopathologie²¹⁶. Hiermee tilde zij de discussie over (de definitie, functie en het onderscheid tussen) schuld en schaamte naar een empirisch niveau. Zij ontdekte dat de definitie van en het onderscheid tussen schuld en schaamte, zoals deze in 1971 door Lewis waren uitgewerkt, empirisch nog steeds standhielden. Zij vond de ondersteuning van de definitie van schuld en schaamte ook in andere studies, waarin ook andere meetinstrumenten dan de TOSCA werden gebruikt voor het meten van schuld en schaamte. Zij sloeg hiermee tevens een brug tussen de theorie en de praktijk. Sinds het begin van de jaren negentig is het empirisch onderzoek naar schuld en schaamte toegenomen. Ook wij baseren ons in dit onderzoek op de definitie die door Tangney is overgenomen van Lewis (1971) en die zij onderbouwde met empirisch onderzoek.

Allereerst besteden we nu aandacht aan de definitie van schuld en schaamte waar we in dit onderzoek van uitgaan (paragraaf 2.7.1) en aan de manier waarop schuld- en schaahtebeleving in het verleden meetbaar werden gemaakt (geoperationaliseerd) en daarmee ook empirisch onderzocht konden worden (paragraaf 2.7.2). Vervolgens gaan we in op eerder onderzoek naar schuld- en schaahtebeleving bij veteranen (paragraaf 2.8.1). We kunnen hiermee verduidelijken op welke manier ons onderzoek zich verhoudt tot deze eerdere studies. Vervolgens behandelen we de functie van uitzendinggerelateerde schuld- en schaahtebeleving op basis van de attributietheorie (paragraaf 2.8.2). In de laatste paragrafen van dit hoofdstuk formuleren we de hypothesen waarin

schuld en schaamte als afhankelijke en als onafhankelijke variabelen een centrale rol spelen (paragraaf 2.9) en geven we een samenvatting van het hoofdstuk (paragraaf 2.10).

2.7 De betekenis van en onderzoek naar schuld en schaamte

2.7.1 De gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte

Schuld en schaamte zijn over de jaren heen zeer verschillend gedefinieerd. Kubany et al.²¹⁷, die verschillende studies over schuldbeleving bij veteranen hebben verricht, definiëren schuld als een onplezierig gevoel dat samengaat met de overtuiging (of overtuigingen) dat betrokkene anders had moeten denken, voelen of handelen. Schaamte is een onaangenaam gevoel en een negatieve zelfevaluatie over iemands karakter, intelligentie of persoonlijkheid²¹⁸. Deze definitie van schuld en schaamte, en het onderscheid tussen schuld en schaamte dat hiermee geduid wordt, vindt zijn oorsprong bij Lewis²¹⁹ en wordt in de literatuur nog steeds het meest gehanteerd. Schuld en schaamte zijn lang onderbelicht gebleven in psychologisch en gedragswetenschappelijk onderzoek. In de literatuur werden beide concepten veelal door elkaar heen gebruikt en met elkaar verward²²⁰. Met haar boek *'Shame and guilt in neurosis'*, dat in 1971 uitkwam, maakte Lewis daar een einde aan. In het boek wordt de psychologische staat van schuld en schaamte geanalyseerd en de afzonderlijke relatie van zowel schuld als schaamte met de ontwikkeling van symptomen van psychoticisme. Sinds die tijd werden ook andere onderzoekers zich bewust van het onderscheid dat tussen schuld en schaamte bestaat. Met dit onderscheid moet in onderzoek rekening worden gehouden om juiste uitspraken te kunnen doen over wat beide afzonderlijke ervaringen voor mensen betekenen. Geleidelijk aan kwam dan ook het empirisch onderzoek over schuld en schaamte op gang, en eind jaren tachtig werden de eerste meetinstrumenten ontwikkeld voor het meten van schuld en schaamte²²¹. Hier gaan we in de volgende paragraaf (2.7.2) verder op in. Allereerst bespreken we nu wat de betekenis is van schuld en schaamte in het gedragswetenschappelijk onderzoek, zoals wij in deze studie hanteren.

*"Shame and guilt are rich human emotions that serve important functions at both the individual and relationship levels. (...) as moral emotions shame and guilt are among our most private, intimate experiences. In the face of transgression or error, the self turns toward the self-evaluating and rendering judgment. Thus, the experience of shame or guilt can guide our behavior and influence who we are in our own eyes. (...) shame and guilt are inextricably linked to the self in relationship with others. These emotions develop from our earliest interpersonal experiences (...). And throughout the lifespan, these emotions exert a profound and continued influence on our behavior in interpersonal contexts. Shame and guilt are thus both "self-conscious" and "moral" emotions: self-conscious in that they involve the self evaluating the self, and moral in that they presumably play a key role in fostering moral behavior."*²²²

Schuld en schaamte zijn, zoals we in bovenstaand citaat zien, zowel zelfbewuste als morele emoties. Deze twee kenmerken typeren het geweten en wel het 'navolgend geweten' (na een handeling of omissie). Over schuld en schaamte als zelfbewuste emoties kunnen we het volgende zeggen.

Zelfbewuste emoties

Schuld en schaamte behoren net als verlegenheid en trots tot de groep zelfbewuste emoties, omdat zij mensen tot zelfreflectie brengen. Deze gevoelens duiden erop dat we ons bewust zijn van ons gedrag bij schuld en van onze persoonlijkheid bij schaamte.²²³ Schuld en schaamte zijn zelfbewuste emoties, omdat zij verweven zijn met de relatie die we met onszelf hebben. Zo zijn zelfgeoriënteerde gevoelens van schaamte in het bijzonder relevant voor iemands eigenwaarde.²²⁴

De zelfreflectie omtrent de schuld en schaamte vindt plaats tegen de achtergrond van in de samenleving geldende normen, waarden en regels, of tegen de achtergrond van onze persoonlijke idealen over hoe we willen zijn.²²⁵ Deze dienen als richtlijnen in onze zelfbeoordeling. Op basis daarvan veranderen we ons gedrag (schuld) en trachten we anders te zijn (schaamte).

*"The self-conscious emotions - shame, guilt, embarrassment, and pride - lie at the emotional heart of human life. As emotions that arise when reflecting on one's self and evaluating that self in reference to values and standards, shame, guilt, embarrassment, and pride are by nature rich and complex. Owing to this richness and complexity, some or all of the self-conscious emotions are also cited as belonging to other classes of emotions: "social" emotions, "higher-order" emotions, "clinically relevant" emotions, "moral" emotions, and (ironically) "long-neglected" emotions."*²²⁶

Lewis²²⁷ stelt dat zelfbewuste emoties allereerst te maken hebben met onze aandacht voor en ons besef van geïnternaliseerde standaarden, regels en doelen. We moeten ons hiervan bewust zijn en deze omarmen. Dit bewustzijn is één van de drie voorwaarden om zelfbewuste emoties te kunnen ervaren en beleven.

Een andere voorwaarde om zelfbewuste emoties van bijvoorbeeld schuld en schaamte te kunnen beleven, is ons vermogen om ons gedrag en onszelf te evalueren tegen de achtergrond van de doelen, standaarden en regels die in onze cultuur hun waarde hebben, aldus Lewis. Het naleven van doelen en idealen, wat we met zelfbeoordeling en zelfreflectie kunnen realiseren, draagt bij aan een leven dat van betekenis of zinvol is, aldus Baumeister.²²⁸

Ten derde en dit hangt met het vorige samen, zal iemand om zelfbewuste emoties te kunnen ervaren, gedrag, gevoelens of gedachten aan zichzelf toe moeten kennen. Lewis benadert schuld en schaamte als zelfbewuste (*self-conscious*) emoties in de context van cognitieve attributieprocessen (Kubany et al.²²⁹ doen dit ook door de cognitieve component van schuld en schaamte te benadrukken). Mensen hebben over het algemeen de behoefte aan het vinden van verklaringen voor hun gedrag en dat van anderen. Het kunnen verklaren van ervaringen geeft een gevoel van controle over het leven. Dit minimaliseert het idee dat we overgeleverd zijn aan willekeur. In dit verband wordt gesproken over een causaliteitsbehoefte waar iedereen in meer of mindere mate gehoor aan geeft en van waaruit we trachten de wereld te begrijpen. Het helpt ons te begrijpen wat er om ons heen gebeurt, nieuwe ervaringen in onze persoonlijke geschiedenis te integreren en daar betekenis aan te verlenen.²³⁰

*"Experiences of shame may motivate us to actualize ideals that are attainable and to develop in positive and creative ways. Feelings of guilt may strengthen our moral development."*²³¹

Als we schuld en schaamte beleven stellen we onszelf verantwoordelijk voor de overtreding van normen en waarden of voor ons falen (attributie)²³². Dit duidt op het vermogen tot morele zelfreflectie. Hiermee zien we dat schuld en schaamte ook morele emoties zijn.

Morele emoties

Het gaat bij schuld en schaamte om de behoefte en het streven het goede te doen, de morele standaarden (normen en waarden (schuld) en persoonlijke standaarden en idealen (schaamte) na te leven. Tangney stelt in dit verband dat schuld en schaamte emoties zijn die ons helpen *"to keep to the straight and narrow."*²³³ Als schuld wordt ervaren, hebben we de regels, normen en waarden overtreden waarvoor we ons zelf verantwoordelijk voelen. Als we schaamte beleven, hebben we (met betrekking tot hoe we onszelf willen zien, hoe en wie we willen zijn) beseft dat we persoonlijke idealen en verlangens niet hebben gerealiseerd.

*"(...) the experience of guilt or shame can guide our behavior and influence who we are in our own eyes."*²³⁴

Schuld en schaamte spelen op die manier een belangrijke rol in ons zelfregulerend moreel vermogen. De emoties van schuld en schaamte zijn pijnlijk. Deze emoties zullen we dan ook liever voorkomen of vermijden. Zonder dat er een gezaghebbende persoon hoeft te zijn die ons zegt wat we moeten doen of juist moeten laten, zorgt de ervaring met schuld en schaamte ervoor dat ons gedrag direct wordt gestraft. Als gevolg van trotse gevoelens zien we een zelfde zelfregulatie van ons gedrag, alleen dan dat ons gedrag erdoor gestimuleerd wordt.²³⁵ Eigen trotse gevoelens zorgen voor een regulatie die vergelijkbaar is met die van een gezaghebbende persoon, maar deze gevoelens stimuleren juist gedrag in plaats van het af te straffen.

*"In effect, shame, guilt, embarrassment, and pride function as an emotional moral barometer, providing immediate and salient feedback on our social and moral acceptability."*²³⁶

Lindsay-Hartz²³⁷ stelt dat schaamte ons bewust maakt van ons ideaalbeeld. Schaamte voorkomen betekent het blijven nastreven van hoe we willen zijn. Als we ons realiseren dat we niet zijn wie we willen zijn, bijvoorbeeld door schaamte, dan worden we ons juist weer bewust van onze idealen. Deze idealen motiveren ons aan die verandering te werken. De schaamte-ervaring kan een keerpunt zijn.

Ten tweede handhaaft de ervaring van schaamte ons gevoel van sociale verplichting en motiveert het ons om alles te doen om de ideale zelf te worden. Als we ons schamen, bekijken we onszelf door de ogen van anderen. We maken ons zorgen over iemands visie op ons. Lindsay-Hartz stelt verder dat schuld ons bindt aan geldende standaarden en regels. Ze stelt ook het volgende:

*"(...) guilt supports our sense that there is order and meaning in the world and the sense that we have control. (...) We experience the event as predictable and also as controllable. We are convinced that we could have done something to prevent it."*²³⁸

We zullen zien dat deze benadering een belangrijke rol speelt in ons onderzoek naar de schuldbeleving als gevolg van ingrijpende gebeurtenissen. Schuldbeleving dient hiermee een

belangrijke functie. Op deze functie komen we later uitvoerig terug. Het gevoel van regie motiveert ons het goede te doen of situaties recht te zetten. Zouden we ons gevoel van controle opgeven, dan zouden we geen schuld beleven.

Ten derde stelt Lindsay-Hartz dat schuld ons motiveert tot verontschuldiging en de vraag om vergeving. In dat verband vervullen schuld en schaamte een belangrijke functie in onze samenleving. Dit duidt ook op een empathisch vermogen. Empathie is een moreel affectieve capaciteit of ervaring die ons in een morele richting leidt en ons weghoudt van 'het slechte pad'. De ervaring met empathie helpt ons eigenlijk interpersoonlijke gebeurtenissen te interpreteren en 'lezen'. Empathie helpt ons te herkennen wanneer onze acties of handelingen een ander negatief beïnvloeden of raken. Een empathisch vermogen motiveert ons om de juiste keuzes te maken, wanneer deze nodig zijn om een negatief effect of gevolg van ons gedrag om te 'repareren'.²³⁹ Schuld leidt doorgaans tot bezorgdheid voor de ander. We gaan ons in de ander verplaatsen en trachten de situatie te verbeteren of herstellen.²⁴⁰ Daarmee is schuld ook een sociale emotie.

Sociale emoties

Schuld en schaamte zijn misschien wel de meest relevante psychologische mechanismen die ons motiveren ons aan te passen aan regels, normen en waarden die in onze cultuur gelden en die positief samenleven met anderen mogelijk maken.²⁴¹ Schuld is een 'op de ander georiënteerde emotie'. Bij de schuldervaring maken we ons zorgen over het effect van ons gedrag op de ander. Als een persoon zich schuldig voelt, is hij in staat de gevolgen van zijn gedrag voor anderen te herkennen en daar bezorgd over te zijn.²⁴² Schuld en schaamte helpen ons oprecht te blijven²⁴³. Op die manier vervullen ze een belangrijke functie in de samenleving. Ze vormen een fundament voor sociaal geaccepteerd gedrag en voorkomen deviant gedrag. Schuld en schaamte dragen bij aan begripvorming in het kader van andermans ideeën en gedrag. Schuld motiveert mensen rekening te houden met de behoeften van anderen. Beide emoties impliceren een vorm van sociale sensibiliteit²⁴⁴. Mensen die eerder geneigd zijn tot schuldgevoelens, kunnen zich beter in anderen verplaatsen en zijn meer empathisch en meer met de behoeften en wensen van anderen bezig dan mensen die minder snel geneigd zijn zich schuldig te voelen. Mensen met een sterkere neiging tot schuldgevoelens zullen ten aanzien van anderen het goede nastreven. Als er iets gebeurt dat een ander dupeert, zullen zij alert zijn in de situaties die nog volgen en voorkomen dat wat gebeurd is nogmaals plaatsvindt. Uit onderzoek van Leith en Baumeister²⁴⁵ naar empathie, schaamte, schuld en verhalen over inter-persoonlijke conflicten blijkt dat schaamte leidt tot persoonlijk verdriet en dat schuld leidt tot het trachten anderen te begrijpen en tot het verplaatsen in andermans standpunt. Dat betekent dat schuld en schaamte in de relatie tot anderen tot verschillende reacties leiden. Schuld verbetert sociale relaties, schaamte brengt schade toe aan de relatie met anderen.

*"When ashamed, we are helplessly stuck with our negative identity. We can change what we do, but cannot instantly change who we are. We have taken a part of ourselves to be the whole of who we are, and following this kind of logic, we cannot be anything else. (...) We cannot change who we are, but we can try to hide and get out of the social realm."*²⁴⁶

In Tabel 2.7 tonen we een samenvattend overzicht met de overeenkomsten tussen schuld en schaamte, de functie die zij in ons leven vervullen en de condities om schuld en schaamte te kunnen ervaren.

Tabel 2.7 Overeenkomsten tussen, de functie van, en condities voor schuld en schaamte

Overeenkomstige kenmerken van schuld en schaamte²⁴⁷

Het zijn 'morele' emoties; het zijn 'self-conscious' en 'self-referential' emoties; het zijn emoties met een negatieve waarde; ze houden interne attributies in; het zijn typische ervaringen in de interpersoonlijke context; de negatieve gebeurtenis die schuld of schaamte genereert is vaak dezelfde.

Functie van schuld en schaamte²⁴⁸

Schaamte

Ondersteunt ons idee over wie we willen zijn
Helpt ons te streven naar goedheid, idealen
Handhaaft onze verplichting tot sociaal bepalen wie we zijn

Schuld

Bindt ons aan sociale en morele standaarden
Ondersteunt ons gevoel dat er orde en betekenis in de wereld is, en het gevoel dat we controle hebben
Ondersteunt de waarde van verenigbaarheid met anderen en vergeven worden
Zorgt ervoor dat we ons een deel voelen van de gemeenschap die de morele orde ondersteunt
Sterkt onze morele ontwikkeling

Condities voor schuld en schaamte²⁴⁹

- Een persoon moet een zekere norm van goed of fout en van goed of kwaad beseffen en accepteren.
- Een persoon moet accepteren dat er bepaalde standaarden zijn voor zijn/haar gedrag en moet open staan voor de vraag over de verantwoording daarvan.
- Een persoon moet een zelfreflectief vermogen en zelfkritiek hebben om de discrepantie te kunnen herkennen tussen de bestaande waarde en zijn of haar gedrag. Hij moet bepaalde waarden ook als relevant beschouwen, een waardebesef hebben.
- Een persoon moet over een empathisch vermogen beschikken. Hij moet zich kunnen verplaatsen in de ander.²⁵⁰

In de bovenstaande beschouwing van schuld en schaamte als zelfbewuste, morele en sociale emoties zagen we dat beide functionele emoties en cognities zijn. Maar ook zagen we dat zij van elkaar verschillen in de reacties en gevoelens die ze bij ons oproepen. Hier gaan we hieronder verder op in. We sluiten weer af met een samenvattend overzicht (Tabel 2.8).

In de poging schuld en schaamte conceptueel van elkaar te onderscheiden, wordt over het algemeen gebruik gemaakt van drie uitgangspunten, aldus Tangney et al.²⁵¹

*"Attempts to differentiate between shame and guilt fall into three categories: (1) a distinction based on types of eliciting events, (2) a distinction based on the public versus private nature of the transgression, and (3) a distinction based on the degree to which the person construes the emotion-eliciting event as a failure of self or behavior."*²⁵²

Ten eerste gaat het om onderscheid dat kan worden gemaakt op basis van gebeurtenissen en situaties. Ten tweede om onderscheid op basis van de publieke of private aard van de overtreding die tot schuld of schaamte kan leiden. Ten derde gaat het om datgene waarop een persoon bij schuld en schaamte reflecteert en over oordeelt. Het gaat dan om de karakteriële versus gedragsmatige focus die respectievelijk schaamte of schuld inhouden. Hieronder lichten we toe welke van de drie benaderingen het meest aannemelijk is en waarom.

Volgens verschillende onderzoeken onderscheiden de situaties (de eerste categorie) die schuld en schaamte genereren zich niet zozeer van elkaar en kan het onderscheid tussen schuld en schaamte daar niet met zekerheid in gevonden worden. Een bepaalde situatie kan bij de ene persoon schaamte en bij de andere persoon juist schuld genereren. Verder zijn schuld en schaamte beide emoties die zich juist manifesteren in relatie tot anderen.

De overtreding die voorafgaat aan schuld en schaamte vindt plaats in de publieke sfeer (tweede categorie). De eerste ervaring met schuld en schaamte doet zich voor in de eerste inter-persoonlijke situaties die we in ons leven meemaken, als klein kind bijvoorbeeld met onze ouders of verzorgers. Gedurende ons verdere leven oefenen schuld en schaamte een diepgaande en continue invloed uit op ons gedrag in een inter-persoonlijke context.²⁵³ Het onderscheid tussen publieke en private aard van de overtreding is dus aanwezig.

De derde benadering om het onderscheid tussen schuld en schaamte te kunnen verduidelijken lijkt wel aannemelijk en vindt al sinds 1971, met de eerder genoemde publicatie van Lewis, steun in zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek. Hier gaan we in deze studie dan ook van uit.

“Although when asked most people find it difficult to articulate the difference between shame and guilt, empirical research has shown that these are distinct emotions. (...) shame and guilt differ not so much in the content or structure of the situations that engender them, but rather in the manner in which people construe self-relevant negative events. For example, the key difference between shame and guilt does not center merely on a public-private dimension. (...) the fundamental difference between shame and guilt centers on the role of the self. Shame involves fairly global negative evaluations of the self (i.e., ‘Who I am’). Guilt involves a more articulated condemnation of a specific behavior (i.e., ‘What I did’).”²⁵⁴

Tangney et al.²⁵⁵ verduidelijken dit theoretische onderscheid tussen schuld en schaamte op basis van vijf empirische inzichten en illustreren hiermee de aannemelijkheid van deze definitie van schuld en schaamte en hun onderscheid.

Ten eerste noemen zij ‘*Hiding versus Amending*’. Dat betekent dat schuld en schaamte leiden tot aan elkaar tegenovergesteld gedrag of neiging. Schuld motiveert tot gedrag dat sociale relaties herstelt. Terwijl schuld juist motiveert tot het in contact komen met anderen²⁵⁶, leidt schaamte juist tot isolement en het actief vermijden van de situatie die de schaamte genereerde. Schaamte motiveert juist tot ontkenning, verbergen of vluchten van de situatie die tot schaamte leidde.

Lindsay-Hartz²⁵⁷ stelt dat elke emotie een bepaalde neiging of een verlangen inhoudt, wat vervolgens iemands gedrag beïnvloedt en motiveert. Als iemand schaamte ervaart, heeft hij de neiging zich te verbergen. Ook praat betrokkene liever niet over de gebeurtenis of ervaring. Mensen zijn dan geneigd interpersoonlijk contact te mijden. Bij een schuldervaring daarentegen zoekt iemand juist contact met de gedupeerde. Dit vanuit de neiging en de behoefte het goed te maken en

spijt te kunnen betuigen. Deze pro-sociale functie van schuld (prosociaal en coöperatief gedrag)²⁵⁸ wordt ook in een recente studie naar de betekenis van morele emoties in samenwerking bevestigd.

Schuld leidt tot prosociaal gedrag en tot samenwerking. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de onderzoekers op basis van hun experiment vonden dat schuld alleen leidt tot prosociaal gedrag ten aanzien van de benadeelde, tegenover wie men zich schuldig voelt. Het slachtoffer geniet alle voordelen. De volledige aandacht is op die persoon gericht. De situatie is voor de overige mensen in de omgeving van de schuldige ongunstig.

“Voor schaamte is nu duidelijk dat deze emotie prosociaal gedrag richting publiek van de schaamtesituatie motiveert en dat het twee motivaties heeft die ontwijkgedrag en toenaderingsgedrag voorspellen. Voor schuld is nu duidelijk dat de emotie prosociaal gedrag richting anderen motiveert wanneer de pijngedane ander niet aanwezig is, maar derden beschadigt wanneer de pijngedane ander wel aanwezig is. Deze resultaten laten zien dat schaamte en schuld wel als morele emoties gezien kunnen worden omdat ze prosociaal gedrag kunnen motiveren, maar dat een nuancering van gedragseffecten van morele emoties noodzakelijk is.”²⁵⁹

Ten tweede vonden Tangney et al. een onderscheid in schuld en schaamte in: ‘Other-Oriented Empathy versus Self-Oriented Distress’. Schuld en schaamte zijn namelijk op een andere manier gerelateerd aan empathie. Schuld gaat samen met een op de ander georiënteerde empathie. De oorsprong van schuldgevoel wordt ook wel in de empathie voor de ander gevonden.²⁶⁰

*“Guilt feelings may mediate the relationship-enhancing effects of empathy.”*²⁶¹

Schaamte daarentegen verstoort het menselijk vermogen tot empathie. Bij schaamte ontwijkt iemand juist het gevoel van de ander, bijvoorbeeld de pijn die de ander als gevolg van iemands gedrag heeft.

Ten derde zagen Tangney et al. een empirisch verschil tussen schuld en schaamte op basis van de relatie met boosheid: ‘Constructive versus destructive reactions to Anger’. Onderzoek onder alle leeftijdsgroepen toont de sterkere relatie aan tussen schaamte en boosheid, en de geneigdheid anderen de schuld te geven. De persoon die zich schaamt kiest dan een zondebok, in de poging de pijn van de schaamte te ontvluchten. De verantwoordelijkheid voor de ander en voor eigen gedrag wordt geëxternaliseerd. Daarmee wordt de eigen superioriteit en de regie over het eigen leven herwonnen. Op de korte termijn is dit een succesvolle manier voor betrokkene om met de eigen pijn om te gaan. Maar op de lange termijn is deze houding destructief voor relaties met intimi (ouders, kinderen, vrienden, collega’s) of andere belangrijke relaties. Bekenden en familie worden dan betrokken in een boosheid en frustratie waar ze niets mee te maken hebben. In empirisch onderzoek wordt keer op keer een relatie gevonden tussen schuldgeneigdheid en een constructieve respons op boosheid, bijvoorbeeld correctiegedrag, niet-vijandige discussie en een afkeer tegen agressie.

Ten vierde wordt een onderscheid tussen schuld en schaamte gevonden als het gaat om de prevalentie van ‘psychological symptoms’. In het onderzoek van de afgelopen twee decennia is

herhaaldelijk bevestigd dat schaamtegeneigdheid gerelateerd is aan de aanwezigheid van verschillende psychologische symptomen²⁶². Tangney en Dearing²⁶³ toonden dit aan met een overzicht in hun boek *'Shame and Guilt'*, waarin de bivariate correlaties tussen schaamte en negen symptomen (waaronder depressie, hostiliteit, en angst) zijn opgenomen. De verbanden blijken significant positief voor wat betreft drie studies onder studenten. Voor schuld werd alleen in één studie een significant positief verband gevonden voor *'Obsessive-Compulsive'* en een significant negatief verband voor *'Hostility-Anger'*. Een significant positief verband werd gevonden tussen schaamte en een lage eigenwaarde, depressie, angst, eetstoornis, posttraumatische stress-stoornis en de gedachte aan zelfdoding. Deze negatieve psychologische implicaties van schaamte zijn in verschillende studies gevonden, ongeacht onderzoeksmethoden, gebruikte meetinstrumenten, leeftijd en onderzoekspopulatie.

Het onderscheid tussen schuld en schaamte en de aanwezigheid van psychische symptomen geldt overigens alleen als schuld en schaamte als afzonderlijke emoties geoperationaliseerd zijn en als zij in het onderzoek duidelijk van elkaar worden onderscheiden conform de definitie van Lewis²⁶⁴. Tangney et al. stellen dat schuld die versmolten is met schaamte ook leidt tot onaangepast gedrag of psychische klachten.

*"Problems with guilt are likely to arise when people have an exaggerated or distorted sense of responsibility for events (...), but the propensity to experience "shame-free" guilt in response to clear transgressions is generally unrelated to psychological problems."*²⁶⁵

Lewis²⁶⁶ benadrukte in 1971 met haar publicatie dat schaamte en schuld, waarbij respectievelijk de nadruk op 'het zelf' en 'het gedrag' ligt, tot verschillende ervaringen leiden. Zij verklaarde het verschil in variantie tussen schuld en schaamte en de aanwezigheid van psychische klachten als volgt. Schaamte leidt tot een zeer pijnlijke emotie die gerelateerd is aan het zich klein, waardeloos en machteloos voelen. Mensen die zich schamen voelen zich bekeken en zijn zich zeer bewust van zichzelf. Mensen die zich schamen hebben het gevoel dat anderen hen veroordelen, ook al weten zij dat deze mensen niet aanwezig waren bij de situatie die aan de schaamte voorafging. Er bestaat de geneigdheid zichzelf te verbergen, te verdwijnen en te vluchten van de situatie waarin de schaamte ontstond of standhoudt. Als iemand zich schaamt, voelt hij zich hopeloos, verlamd, verdrietig, kinderlijk, gegeneerd, vernederd, en/of bloost hij, tegelijkertijd is hij zichzelf daarvan voortdurend bewust. Deze persoon ervaart ook een dreiging of angst om door voor hem belangrijke anderen te worden verlaten, uitgelachen of bespot. Als we ons schamen, zien we onszelf door de ogen van anderen. We realiseren ons dat we zijn wie we juist niet willen zijn. Ineens lijken we te beseffen dat we altijd al een irreëel beeld van onszelf hadden. En we zijn er tegelijkertijd van overtuigd dat anderen ons allang zo zagen. Dat maakt het beleven van schaamte nog ingrijpender. De wijze waarop we onszelf zien is door schaamte ineens een sociale werkelijkheid en een feit²⁶⁷. Bij schaamte spelen vaak de gedachten: *'Hoe zouden anderen nu over mij denken?'* en *'Nu vinden ze me slecht'*.

Schaamte kan extern en intern zijn. Externe schaamte heeft te maken met de ervaring van iemands voorkomen in een sociale context, met gevoelens onaantrekkelijk te zijn en minder waard

te zijn dan anderen, *'How I think others see me'*²⁶⁸. De persoon die zich schaamt is ervan overtuigd dat de anderen hem ook negatief beoordelen. Daardoor vreest deze persoon voor nabijheid en contact met anderen. Interne schaamte is veelal gerelateerd aan ervaringen met het neerkijken op jezelf, en grijpt diep in op iemands eigenwaarde. Het kan zelfs het zelf-concept en de identiteit vernietigen. Een persoon ervaart daarbij een discrepantie tussen de werkelijke en de ideale zelf.²⁶⁹ Beide concepten spelen een belangrijke rol in de manier waarop een persoon een schokkende gebeurtenis beleeft en vervolgens hoe hij deze gebeurtenis te boven kan komen.

*"(...) schematic representations of the self as shameful (internal shame) or others as shaming (external shame: how other people see the self) may be activated via attributional processes in the aftermath of a traumatic event."*²⁷⁰

Wanneer iemand interne schaamte beleeft, zal hij een schokkende gebeurtenis, bijvoorbeeld fysiek aangevallen zijn, zien als bevestiging van het feit dat hij zwak en ontoereikend is²⁷¹. Hij kan zelfs denken dat wat hem is overkomen, en de gevolgen ervan, het gevolg zijn van eigen zwakte en onkunde. Hij heeft zichzelf immers niet verdedigd en niet adequaat gereageerd. Interne schaamte raakt aan schuld, omdat het gaat om gedragsmatig falen. Het onderscheid tussen deze vorm van schaamte en schuld ligt in de ingrijpendheid van interne schaamte voor de betreffende persoon. Interne schaamte kan de eigenwaarde en het zelfbeeld vernietigen en grijpt diep in iemands persoonlijkheid. Schuldbeleving doet dat niet. De overeenkomst tussen beide ligt in het feit dat het bij zowel schuldbeleving als interne schaamte gaat om iemands eigen overtuiging iets verkeerd gedaan te hebben, te hebben gefaald.

*"(...) shame is an extremely painful and ugly feeling that has a negative impact on interpersonal behavior. Shame-prone individuals appear relatively more likely to blame others (as well as themselves) for negative events, more prone to a seething, bitter, resentful kind of anger and hostility, and less able to empathize with others in general. Guilt-prone individuals appear better able to empathize with others and to accept responsibility for negative interpersonal events. They are relatively less prone to anger than their shame-prone peers-but when angry, these individuals appear more likely to express their anger in a fairly direct (and one might speculate, more constructive) manner."*²⁷²

Schuld is minder pijnlijk dan schaamte, want onze primaire zorg is ons gedrag en niet onze persoonlijkheid²⁷³. Schuld vernietigt ons zelfbeeld niet. Als we schuld beleven, speelt bijvoorbeeld een gedachte als: *'wat moet ik doen om deze situatie de volgende keer te voorkomen?'* een rol. We maken als gevolg van ons schuldgevoel een constructief plan. Schuldgevoelens kunnen natuurlijk ook pijnlijk zijn. Mensen die temidden van een schuldervaring zijn, kunnen zich ook blijven afvragen waarom ze zo gehandeld hebben en kunnen wensen dat zij het anders gedaan hadden. Zij blijven zich afvragen hoe zij het gebeurde ongedaan kunnen maken. Hier kan schuldbeleving het functioneren in het dagelijks leven ernstig bemoeilijken.

*"(...) While we feel we are small and worthless when we are ashamed, we feel as if we are a bad person when we feel guilty. (...) Guilt does not involve a complete change in our image of ourselves. We accept the idea that we did a bad thing. However, we do not fully embrace the idea that we are a bad person. We are not confident of our goodness or our badness; rather our identity is in question (...) our sense of moral condemnation of an event, or action, never quite fully transforms our self-image."*²⁷⁴

Schaamte raakt de kern van de eigen identiteit. Schaamte is om deze reden een meer vernietigende emotie. Dit blijkt ook uit verschillende onderzoeken²⁷⁵. Omdat schaamte gepaard gaat met gevoelens van minderwaardigheid is ze meer destructief dan schuld.²⁷⁶ Tangney en collega's vonden ten slotte een empirisch onderscheid tussen schuld en schaamte in onderzoek naar *'Risky, Illegal, and/or Immoral behavior'*²⁷⁷. Omdat schuld en schaamte beide pijnlijke ervaringen zijn, wordt vaak verondersteld dat zij beide zouden leiden tot het vermijden van dat wat verkeerd is. De empirische ondersteuning van de morele functie van schuld is sterker dan die van schaamte. Schuldgeneigdheid is gerelateerd aan een laag niveau van immoreel gedrag. Er is feitelijk geen bewijs voor de veronderstelde morele functie van schaamte. Schaamtegeneigde mensen zijn wel meer geneigd anderen de schuld te geven van negatieve gebeurtenissen (evenals henzelf). Zij zijn bitter, lichtgeraakt door boosheid of vijandigheid en minder in staat zich in anderen te verplaatsen. Schuldgeneigde mensen zijn beter in staat tot empathie en verantwoordelijkheid nemen voor negatieve relationele gebeurtenissen. Zij zijn minder geneigd tot boosheid dan de mensen die meer geneigd zijn tot schaamte. Als schuldgeneigden boos zijn, dan uiten zij dat op directe, maar vaak constructieve wijze.²⁷⁸ In Tabel 2.8 vatten we de verschillen tussen schuld en schaamte samen.

Tabel 2.8 The difference between shame and guilt

	Shame	Guilt
Focus of evaluation	Global self "I did that horrible thing"	Specific behaviour "I <i>did</i> that horrible <i>thing</i> "
Degree of distress	Generally more painful than guilt	Generally less painful than shame
Phenomenological experience	Shrinking, feeling small, feeling worthless, powerless	Tension, remorse, regret
Operation of "self"	Self "split" into observing and observed "selves"	Unified self intact
Impact on "self"	Self impaired by global devaluation	Self unimpaired by global devaluation
Concern vis-à-vis "other"	Concern with others' evaluation of self	Concern with one's effect on others
Counterfactual process	Mentally undoing some aspects of the self	Mentally undoing some aspects of behaviour
Motivational features	Desire to hide, escape, or strike back	Desire to confess, apologize, or repair

Bron: Tangney & Dearing, 2002²⁷⁹

2.7.2 Schuld en schaamte onderzocht

“There is impressive empirical support for H. B. Lewis’s (1971) distinction between shame and guilt, including experimental and correlational studies employing a range of methods, qualitative case study analysis, content analyses of shame and guilt narratives, participants’ quantitative ratings of personal shame and guilt experiences, analyses of attribution associated with shame and guilt, and analyses of participants’ counterfactual thinking.”²⁸⁰

Sinds de publicatie van Lewis in 1971 is grote vooruitgang geboekt in de constructie van betekenisvolle meetinstrumenten voor onderzoek naar schuld en schaamte. Daarmee is het systematisch empirisch onderzoek naar schuld en schaamte in kracht gegroeid. Lewis’ conceptualisering van schuld en schaamte is nog steeds zeer invloedrijk en de empirische toereikendheid vond veel steun in verschillende studies²⁸¹, zoals we in paragraaf 2.7.1 al zagen. Ook op basis van kwalitatieve analyses²⁸² en casestudies²⁸³ kon de empirische adequaatheid van Lewis’ definitie bevestigd worden. Uit alle studies blijkt dat schuld en schaamte verschillende emotionele ervaringen zijn die verschillen op zowel cognitieve als affectieve dimensies en op dimensies van motivatie, zoals door Lewis in 1971 werd beschreven²⁸⁴. We kunnen gerust stellen dat Lewis hiermee de grondlegger is van de operationele definitie van schuld en schaamte en dat zij het mogelijk heeft gemaakt om schuld en schaamte empirisch te onderzoeken. Hiermee kon een brug worden geslagen tussen de fenomenologische begrip- en theorievorming over schuld en schaamte en de empirie.

Tangney et al.²⁸⁵ onderscheiden in hun studie naar de operationalisering van schuld en schaamte drie typen benaderingen waarop onderzoekers zich baseren bij de ontwikkeling van hun meetinstrumenten :

- *De situatiegerelateerde benadering*

Het betreft het beoordelen van de reacties van respondenten op schaamte- versus schuldgenererende situaties. Perlman²⁸⁶ introduceerde deze benadering in 1958. Hij ontwikkelde een instrument bestaande uit 26 situaties waarvan hij veronderstelde dat het aannemelijk zou zijn dat ze schuldgevoelens zouden genereren, en 26 situaties die waarschijnlijk schaamtegevoelens genereren. De scores op de schuld- en schaamtegenererende situaties vormden samen de indicatoren voor respectievelijk schuld- en schaamtebeleving.

- *Een lijst bestaande uit bijvoeglijk naamwoorden*

Aan de respondent wordt gevraagd om aan te geven hoe elk bijvoeglijk naamwoord iemands persoon of zelfgevoel beschrijft. Schaamtegerelateerde bijvoeglijk naamwoorden kunnen zijn: ‘gekwetst’, ‘vernederd’ of ‘generend’. Schuldgerelateerde bijvoeglijk naamwoorden kunnen zijn: ‘onethisch’, ‘verantwoordelijk’ en ‘verwijtbaar’.

- *De scenario-gebaseerde benadering*

Bij deze benadering gaat het om de beoordeling van een serie specifiek gangbare dagelijkse situaties. Voor elk scenario wordt een serie van mogelijke reacties voorgelegd die aan het scenario gerelateerd zijn. Bijvoorbeeld bij schaamte kan een reactie op een scenario zijn: ‘You would feel like you wanted to hide’ en voor schuld: ‘You would think: I

should have recognized the problem and done a better job'. Op basis van de verschillende scenario's worden cognitieve, affectieve en gedragskenmerken van schuld en schaamte vastgelegd. In dergelijke meetinstrumenten worden schuld en schaamte niet genoemd, wat voorkomt dat de respondent verward raakt of het gevoel krijgt in de verdediging te moeten gaan of veroordeeld te worden.

In Appendix 2 van dit proefschrift presenteren we de verschillende meetinstrumenten voor schuld en schaamte en schuld- en schamtegeneigdheid die ontwikkeld zijn. Deze indeling is met toestemming van Tangney overgenomen uit de studie over het operationaliseren van schuld en schaamte en aangevuld met ontbrekende instrumenten. Alleen de instrumenten die in onderzoek naar volwassenen gebruikt zijn, worden genoemd. Voor de specifieke literatuurverwijzing bij elk instrument verwijzen wij naar *Shame and Guilt (2002)* van Tangney en Dearing²⁸⁷.

Tangney et al.²⁸⁸ prefereren de scenario-gebaseerde benadering boven instrumenten die gebaseerd zijn op de andere twee benaderingen. Zij stellen dat instrumenten die samengesteld zijn op basis van verschillende scenario's (met scenario- of situatiespecifieke antwoordcategorieën) empirisch het meest toereikend en theoretisch het meest consistent zijn. De structuur van dergelijke instrumenten komt conceptueel meer overeen met de gangbare denkbelden die bestaan over schuld en schaamte dan die van de andere benaderingen. Op die manier kunnen beide concepten van elkaar worden onderscheiden en behouden zij hun eigenheid wat betreft definitie en kenmerken. Verder is het een groot voordeel dat de instrumenten zo zijn opgesteld dat de concepten 'schuld' en 'schaamte' niet worden genoemd, wat voorkomt dat de respondent bij voorbaat al verward raakt, een veroordeling proeft. Ook hoeft de respondent geen onderscheid aan te brengen in zijn beleving en wordt hij dus niet belast met de moeilijke opdracht aan te geven of hij nu echt schuld of juist schaamte beleefde. Daarnaast wordt zo voorkomen dat de respondent het gevoel krijgt zichzelf te moeten verdedigen. Een laatste voordeel is dat de 'scenario-based'-benadering ook onderzoek naar schuld en schaamte onder jonge respondenten mogelijk maakt. De voorgelegde scenario's en de daaraan verbonden serie van mogelijke reacties waarop gerepondeerd moet worden, kunnen worden afgestemd op verschillende onderzoeksgroepen. De scenario's zijn hierdoor altijd herkenbaar en zo dicht mogelijk bij de gedachten- en ervaringswereld van de respondenten. Een nadeel is dat de instrumenten tot nog toe een lagere interne consistentie vertonen dan bijvoorbeeld de 'adjective checklist' en mogelijk worden verward met morele standaarden. Schaamte- en schuldgeneigdheid zijn affectieve disposities, terwijl morele standaarden een serie overtuigingen representeren die iemand sturen in de evaluatie van zijn gedrag. Bij scenario-gebaseerde instrumenten blijft de vraag open staan in welke mate iemand zich ook werkelijk schuldig voelt of schaamt, of dat er sprake is van een antwoord als gevolg van de wil tegemoet te komen aan bepaalde normen en standaarden.

De aandacht voor onderzoek naar schuld en schaamte is de afgelopen paar decennia sterk gegroeid. In de meeste studies naar schuld en schaamte wordt gebruikgemaakt van instrumenten gebaseerd op 'shame- versus guilt-inducing situations'. Deze instrumenten kunnen echter een vertekend beeld opleveren. Ook al wordt van tevoren goed bestudeerd wat schuld- of schaamte genererende

situaties kenmerken, verschillende respondenten kunnen verschillende situaties heel verschillend ervaren en zichzelf als gevolg daarvan op uiteenlopende wijze beoordelen. Dat wil dan niet automatisch zeggen dat minder of meer schuld of schaamte wordt ervaren. Het kan net zo goed betekenen dat een bepaalde situatie voor een bepaalde respondent niets met één van de emoties te maken heeft, of juist wel met de ene emotie, terwijl de onderzoeker de andere emotie veronderstelde. Daarnaast is het, zoals we al eerder stelden, niet altijd aannemelijk dat schuld en schaamte onderscheiden kunnen worden op basis van verschillende situaties. Een enkele situatie kan beide emoties genereren. Op basis van welke vermoedens een item in het instrument wordt opgenomen moet zorgvuldig bestudeerd en vastgelegd worden.²⁸⁹ Het is hierbij verstandig andere situatie-gebaseerde instrumenten te bestuderen en in het onderzoek te betrekken. Ook kunnen de correlaties tussen verschillende typen meetinstrumenten inzicht bieden in wat nu precies gemeten wordt. Het is dan ook gebruikelijk, en zelfs verstandig gebruik te maken van verschillende (typen) instrumenten.

Er wordt minder gebruikgemaakt van instrumenten gebaseerd op een lijst van bijvoeglijk naamwoorden, waarbij de respondent moet aangeven wat het beste bij hem past. In persoonlijkheidsonderzoek wordt juist wel gebruik gemaakt van dit type instrumenten. Bijvoorbeeld de persoonlijkheidsdimensies van de *Big-Five*, waarmee het karakter van een persoon kan worden beschreven en de affecten van de PANAS: *Positive and Negative Affect Schedule*²⁹⁰. Dergelijke instrumenten hebben als voordeel dat zij een hoge face-validiteit vertonen. Een bijkomend voordeel is dat deze instrumenten gemakkelijk zijn in te vullen door respondenten. Een nadeel is dat de respondenten zelf een onderscheid moeten maken tussen schuld en schaamte en beide emoties moeten kunnen definiëren als zij naar aanleiding van deze checklist hun beleving moeten samenvatten. Zelfs hoog opgeleide respondenten hebben daar moeite mee, zo blijkt uit onderzoek.²⁹¹ Verder is het nadeel dat bepaalde woorden door verschillende respondenten anders geïnterpreteerd kunnen worden en dat de respondent soms niet vertrouwd is met bepaalde woorden of deze gewoonweg niet kent.

Sinds het begin van de jaren negentig is een groot aantal meetinstrumenten ontwikkeld voor het meten van schuld of schaamte of het onderscheid tussen beide emoties in het dagelijks leven (zie Appendix 2). Er blijken echter nog nauwelijks meetinstrumenten beschikbaar voor het meten van schuld en schaamte gerelateerd aan bijzondere situaties in het leven, zoals uitzendervaringen of gebeurtenissen die tot trauma leiden²⁹². Überhaupt blijft het lastig schuld en schaamte meetbaar te maken en ondanks de sterke groei van empirisch onderzoek blijft het in de meeste studies onduidelijk wat nu precies gemeten wordt: schuld of schaamte of aan schuld gerelateerde schaamte of andersom. Deze laatste vraag kan zich bijvoorbeeld voordoen als schuld, in tegenstelling tot wat blijkt uit vele kwalitatieve en kwantitatieve studies²⁹³, toch een sterke samenhang vertoont met psychische klachten of psychologische symptomen. Schuld en schaamte zijn duidelijk twee verschillende ervaringen. Toch worden beide begrippen in het dagelijks taalgebruik door elkaar gebruikt. Als mensen over een ervaring vertellen, is het voor hen zelf vaak al niet duidelijk of de gevoelens die de ervaring oproepen nu schuld indiceren of juist schaamte, of misschien wel allebei. Dit levert een probleem op als mensen zichzelf (voor wat betreft beide emoties in onderzoek)

moeten beoordelen. Schuld en schaamte onderscheiden zich ook niet zozeer wat betreft de inhoud en de structuur van de situaties die beide emoties genereren. De manier waarop mensen betreffende situaties interpreteren is voor schuld echter anders dan voor schaamte. Onderzoek naar schuld en schaamte is ook moeilijk, omdat de situatie die de emoties genereert mogelijk taboe is. Dat maakt het voor mensen moeilijk om open te zijn over hun beleving van schuld en schaamte, of daarover te moeten nadenken, vertellen of schrijven. Daarnaast bestaat er ook geen helder onderscheid tussen beide emoties als het gaat om de expressie ervan, zoals bij woede en verdriet bijvoorbeeld wel het geval is. Schuld en schaamte zijn interne of inwendige emoties die niet direct waarneembaar en daarmee ook moeilijk of helemaal niet direct meetbaar zijn. Aan een persoon is van buitenaf normaal gesproken niet te zien of hij zich schaamt of schuldig voelt.²⁹⁴

In tegenstelling tot wat wij hiervoor beschreven, toonde Lindsay-Hartz²⁹⁵ met twee kwalitatieve studies aan dat mensen wel degelijk kunnen beschrijven wat schuld en wat schaamte van elkaar onderscheidt en welke ervaring bij hen tot schaamte en welke juist tot schuldgevoelens leidt. Ook wordt aangetoond dat beide emoties goed kwalitatief geïdentificeerd en geanalyseerd kunnen worden. De eerste studie omvatte interviews met negentien personen (tien vrouwen en negen mannen), waarin de geïnterviewden een beschrijving moesten geven van een ervaring met schuld en een ervaring met schaamte zonder dat zij daarbij hoefden te letten op gangbare conceptuele kenmerken die schuld en schaamte van elkaar onderscheiden. De geïnterviewde hoefde alleen maar te denken aan een moment waarop hij zich schaamde en aan een moment waarop hij zich schuldig voelde. Als schaamte het beste paste bij de herinnering die opkwam werd dit als een schaamte-ervaring gezien, als dit schuldgevoelens betrof als een schuldervaring. In de tweede studie, waarbij twaalf personen werden geïnterviewd, werd de validiteit getoetst van de karakteristieken van schuld en schaamte die werden gevonden in de eerste studie. Het onderzoek diende ertoe te expliciteren wat de structuur van schuldgenererende en wat de structuur van schaamtegenererende ervaringen kenmerkt. Uit dit onderzoek bleek wederom dat de ervaring met schaamte bestaat uit het ons klein voelen, onszelf een slecht mens vinden, het willen mijden van anderen, en het niet willen terugdenken aan en praten over de ervaring. Alle geïnterviewden beschreven dat in de ervaring met schaamte de nadruk lag op de behoefte zichzelf te verbergen en gezelschap te vermijden. Bij schuld daarentegen, willen de respondenten juist in contact komen met anderen en hetgeen dat is misgegaan rechtzetten.

In de volgende paragraaf gaan we in op het onderzoek naar schuld en schaamte van veteranen die deelnamen aan een militaire operatie. In enkele van deze studies zijn schuld en schaamte ook daadwerkelijk gedefinieerd²⁹⁶. In die studies zien we de definitie, zoals we die aantreffen in de gedragswetenschappelijke benadering die we hiervoor bespraken. Uit alle studies komt naar voren dat schuld en schaamte zowel morele cognities als morele emoties zijn, alsook zelfreflectieve emoties en cognities. Ook zullen we zien dat schuldbeleving in deze militaire context altijd het gevolg is van pijnlijke herinneringen aan de oorlog en altijd morele vragen oproept. De aan oorlogservaringen gerelateerde schaamte is slechts in twee studies onderzocht. In beide studies zien we dat het meetinstrument waarmee schaamte geoperationaliseerd werd niet gerelateerd was aan oorlogservaringen (*Internalized Shame Scale (ISS)* en *Test of Self-Conscious Affect (TOSCA)*²⁹⁷).

2.8 Onderzoek naar en de functie van schuld en schaamte bij veteranen

In de vorige paragraaf hebben we schuld en schaamte gedefinieerd (zelfbewuste en morele emoties) en hebben we beschreven waarin schuld en schaamte van elkaar verschillen. Ook bespraken we op welke manier schuld en schaamte in het dagelijks leven een functie vervullen (sociale emoties). In deze paragraaf (2.8) bespreken we het eerdere onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen. Vervolgens gaan we in op de functie van schuld en schaamte wanneer ze gerelateerd zijn aan niet dagelijkse of bijzondere ervaringen, zoals de deelname aan een militaire missie. We doen dit op basis van de attributietheorie.

2.8.1 Onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen

Uit onderzoek blijkt dat veteranen diepgaande gevoelens van schuld kunnen beleven als gevolg van het overleven van de oorlog terwijl collega's sneuvelden²⁹⁸, en dat schuldgevoelens kunnen worden gerelateerd aan pijnlijke oorlogsherinneringen²⁹⁹. Veel Vietnamveteranen blijken nog jaren na de oorlog gevoelens te hebben van schuld, schaamte en zelfhaat, en last te hebben van het gevoel dat wat zij gedaan hebben onvergeeflijk was. Zij vinden mede daarom moeilijk aansluiting bij de samenleving³⁰⁰. Tabel 2.9 biedt een overzicht van de voor dit onderzoek belangrijkste studies waarin schuld- en/of schaamte van veteranen centraal stonden. Met het overzicht willen we inzicht bieden in de ontwikkeling van het onderzoek naar schuld en/of schaamte bij veteranen. Ook willen we inzicht bieden in de dimensies van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving die door andere onderzoekers onderscheiden zijn. We maken hiermee duidelijk hoe ons onderzoek zich tot het eerder onderzoek verhoudt en waarin ons onderzoek afwijkt van eerder onderzoek. Tevens duiden en verklaren we hiermee welke studies direct als achtergrond kunnen dienen bij het onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen van vredesmissies. In dit verband zullen we dieper ingaan op de theorie en het onderzoek van Lifton en van Kubany et al.³⁰¹ We zullen zien dat de gedragswetenschappelijke benadering van schuld en schaamte, zoals we in paragraaf 2.7 bespraken en waar we in dit onderzoek van uitgaan, ook terugkomt in de studies van Lifton en Kubany et al.. In paragraaf 2.8.2 gaan we in op de functie van schuld en schaamte, en daarmee op de attributietheorie die ook op de eerdere beschouwing van schuld en schaamte aansluit.

Tabel 2.9 Overzicht van eerder onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen

Bron	Dimensies van schuldbeleving	Data ³⁰²
Lifton, 1973 <i>'Home From the war'</i>	Overlevingsschuld (het hebben gedood; gedrag waardoor de veteraan overleefde; verlies van kameraden); Animating guilt; Static guilt	Gesprekken met veteranen over de ervaringen in en morele vragen over hun participatie in de Vietnamoorlog
Glover, 1984 <i>'Survival guilt and the Vietnam Veteran'</i>	Overlevingsschuld Daderschuld (o.a. having killed civilians)	Literatuur over en ervaringen uit de behandelpraktijk met Vietnamveteranen
Opp & Samson, 1989 <i>'Taxonomy of Guilt for Combat Veterans'</i>	Survival guilt Demonic guilt Moral-spiritual guilt Betrayal-abandonment guilt Superman-Superwoman guilt	Literatuurstudie over schuldbeleving bij Vietnamveteranen
Glover et al., 1990 <i>'Post-Traumatic Stress Disorder Conflicts in Vietnam Combat Veterans: A Conformatory Factor Analytic Study'</i>	Survival guilt Guilt for acts of abuse violence	N = 339 Vietnamveteranen. Vietnam Related Experiences Questionnaire (VREQ), bestaande uit 96 items (antwoordcategorieën, waar/onwaar). Dit instrument meet specifieke ervaringen, verwarring, emoties, dromen, gedragsproblemen en attitudes. Met PC werden 5 factoren onderscheiden: kwetsbaarheid; schuld; dromen over dood/destructie; depressie; en opstandigheid.

Tabel 2.9 (Vervolg) Overzicht van eerder onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen

Hendin & Pollinger-Haas, 1991 <i>'Suicide and Guilt as Manifestations of PTSD in Vietnam Combat Veterans'</i>	Overlevingsschuld Schuld over gevechtsacties (combat)	N = 187 Vietnamveteranen. Over een periode van vijf jaar zijn 187 mannelijke veteranen bij het project aangesloten op basis van twee selectiecriteria: (1) gevechtservaringen in Vietnam; (2) de verwachting dat zij als gevolg daarvan een PTSS hadden (volledige DSM-III criteria voor een geldende diagnose van een PTSS). De analyses zijn uiteindelijk uitgevoerd onder en de onderzoeksresultaten gebaseerd op 100 veteranen, alleen die veteranen die aan beide criteria voldeden. Vragenlijst met daarin items die gerelateerd zijn aan situaties voor, gedurende en na de missie in Vietnam; de Revised Combat Scale, en een checklist met symptomen van PTSS gebaseerd op de DSM-III. Vervolgens werden 5 semi-gestructureerde interviews afgenomen, waarin de belangrijkste oorlogservaringen, en op systematische wijze alle huidige en eerdere symptomen van posttraumatische stress-stoornis opnieuw besproken werden. De interviews ontlokten verder gedetailleerde informatie over het individuele leven van de veteraan van voor en na de missie in Vietnam.
Wong & Cook, 1992 <i>'Shame and Its Contribution to PTSD'</i>	Schaamte	N = 20, 40 en 47 Amerikaanse Vietnamveteranen The Internalized Shame Scale (ISS: Cook, 1987, 1990); Beck Depression Inventory (Beck & Steer, 1987); Rosenberg Self-Esteem Scale (RSE: Rosenberg, 1965).
Kubany, 1994 <i>'A cognitive Model of Guilt Typology in Combat-related PTSD'</i>	'I should have known better' guilt 'Catch 22' guilt 'atrocities' guilt 'negligence' guilt 'I should have done more' guilt 'killing pleasure' guilt	Literatuurstudie, en ervaringen van Vietnamveteranen uit de behandelpraktijk.

Tabel 2.9 (Vervolg) Overzicht van eerder onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen

Kubany et al., 1997 <i>'Development and Validation of the Sources of Trauma-Related Guilt Survey-War-Zone version'</i>	Not being able to do more for those who were wounded or suffering. Surviving an accident, battle, or the war while others did not. Not having a proper way of saying goodbye for someone who died. Your inability to save lives of or prevent harm to buddies, other Americans, or our allies. Seeing or hearing about Americans who had been killed by the enemy. Seeing or hearing about children who had been killed, wounded, or crippled by military actions.³⁰³	N = 106 Vietnamveteranen. Sources of Trauma-Related Guilt Survey War-Zone Version (STRGS-WZ) bestaat uit 120 items van situaties die aan oorlog gerelateerd zijn die schuld, maar ook schaamte kunnen genereren. Aan de vragenlijst liggen verschillende informatiebronnen ten grondslag. Van literatuur over de ervaringen uit de behandelpraktijk van veteranen met een PTSS tot gesprekken met veteranen zelf.
Henning & Frueh, 1997 <i>'Combat guilt and its relationship to PTSD symptoms'</i>	Survival guilt Guilt for acts of omission/error Guilt for acts of commission Guilt regarding thoughts/feelings the veteran may have had Shame-guilt	N = 40 Vietnamveteranen Veteranen van de Tweede Wereldoorlog; Korea-veteranen; Golfoorlog-veteranen. The Guilt Inventory: Trait Guilt (TGI-TG: Kugler & Jones, 1992). TGI is een schaal met een vijfpunts-respons format van 45 items. Een van de drie schalen is voor de studie gebruikt: Trait Guilt refereert aan een voortdurende schuldgevoel achter acute omstandigheden (20 items). Deze items zijn niet gebaseerd op gedrag of ervaringen. Ze benadrukken de affectieve ervaring van schuld. Combat guilt Scale (CGS: Henning & Frueh, 1991), voor een verkenning van de verscheidenheid in gevechtsgelateerde schuld en schaamte (18 items). Veteranen kunnen overal zijn uitgezonden geweest.

Tabel 2.9 (Vervolg) Overzicht van eerder onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen

(Vervolg) Henning & Frueh, 1997		
		Verdere meetinstrumenten: Revised Combat Scale (RCS: Gallups, Laufer & Yager, 1988) die bestaat uit tien dichotome items waarmee inzicht kan worden verkregen in de specifieke situaties die een veteraan kan hebben meegemaakt of waaraan hij kan zijn blootgesteld; Mississippi Scale (M-PTSD: Keane, Caddell & Taylor, 1988) voor het meten van Combat-related PTSD; Clinician Administered PTSD Scale (CAPS: Blake et al., 1990; Weathers & Litz, 1994) waarmee met een interview bepaald wordt of de veteraan geschikt is voor deelname aan het onderzoek (PTSD diagnose).
Leskela, Dieperink & Thuras, 2002 <i>'Shame and Posttraumatic Stress Disorder'</i>	Schuldgeneigdheid Schaamtegeneigdheid	N = 107 veteranen Test of Self-Conscious Affect (TOSCA: Tangney et al., 1989); PTSD Checklist-Military for DSM-IV (PCL: Blanchard, Jones-Alexander, Buckley & Forneris, 1996); Combat Exposure Scale (CES: Keane et al., 1989).
Singer, 2004 <i>'Shame, Guilt, Self-Hatred and Remorse In the psychopathology of Vietnam Combat Veterans Who Committed Atrocities'</i>	Schuld als gevolg van gewelddadigheden en gruwelen in Vietnam (committed atrocities such as raping, torturing, body mutilations, and the killing of innocents, including women and children). ³⁰⁴	Studie over de psychotherapeutische behandeling van veteranen met een PTSS, die zich in Vietnam schuldig hebben gemaakt aan oorlogsmisdaden.
Harrigan, 2007 <i>'Examining the relationships between shame, guilt, attributions, and symptoms of posttraumatic stress disorder among male Vietnam war veterans'</i>	Schuldgeneigdheid Schaamtegeneigdheid Overlevingsschuld	N = 180 male Vietnam War combat veterans Test of Self-Conscious Affect (TOSCA-3: Tangney et al., 2000); PTSD Checklist-Military for DSM-IV (PCL-M); Combat Exposure Scale (CES); The Revised Causal Dimension Scale-Locus of Causality (CDSII-LC); World Assumptions Scale (WAS).

Het eerste onderzoek naar schuldbeleving bij veteranen vond nog tijdens de Vietnamoorlog plaats (1973). Dit Amerikaanse onderzoek concentreerde zich op de overlevingsschuld van Vietnamveteranen. Het concept *'survival guilt'* vinden we allereerst in de literatuur over de overlevenden van de holocaust³⁰⁵ en is onder deze groep mensen uitgebreid onderzocht. Deze mensen stellen zichzelf veelvuldig de vraag: 'Waarom heb ik het overleefd, terwijl anderen de dood vonden in dezelfde situatie en op dezelfde plaats?'. Zij vragen zich af waarom zij gespaard zijn gebleven. Zij zijn er soms van overtuigd dat zij zelf zijn blijven leven, omdat de ander stierf, en zij

nemen het zichzelf dan ook kwalijk dat zij het overleefd hebben.³⁰⁶ Schuldvragen gaan in dit verband over het tekortschieten, bijvoorbeeld dierbaren niet (voldoende) beschermd te hebben. Maar ook boosheid speelt een rol. Boosheid over het overlijden van dierbaren, bijvoorbeeld over ouders in het verzet, en dat die mensen zelf niet voldoende gedaan hebben hun eigen dood te voorkomen, of zelfs bewust het gevaar opzochten. Ook kan de overlevende ervan overtuigd zijn dat het dagelijks lijden onder overlevingsschuld, of het blijven stellen van schuldvragen, voorkomt dat de dierbaren die de dood vonden worden vergeten³⁰⁷. Op die manier blijven overledenen in belangrijke mate deel uitmaken van het dagelijks leven.

Een belangrijke autoriteit op het gebied van de overlevingsschuld is de Amerikaanse psychiater Lifton. Hij en zijn collega Shatan³⁰⁸ ontmoetten begin jaren zeventig de eerste oud-strijders die uit Vietnam terugkeerden. Velen van hen hadden zich in Vietnam schuldig gemaakt aan oorlogsmisdaden. Met de actiegroep *'Veterans Against the War'* tekenden deze oorlogsveteranen georganiseerd verzet aan tegen de oorlog waarin zij zelf hadden meegevochten. Zij stuurden uit protest hun oorlogsmedailles terug. In het openbaar getuigden zij van hun oorlogsmisdaden.³⁰⁹ Zowel Lifton als Shatan hebben zich in deze anti-oorlogsgroep verdiept en hun verhalen gepubliceerd³¹⁰.

Vietnamveteranen blijken veelvuldig te lijden onder overlevingsschuld, maar ook onder daderschuld³¹¹. Het gaat hier immers om de actieve rol in het kader van een schokkende gebeurtenis en zelfs het veroorzaken daarvan (oorlogsmisdaden en oorlogshandelingen). Kubany et al.³¹² spraken verschillende oud-strijders en kwamen medio jaren negentig - op basis van die gesprekken - tot een indrukwekkende lijst van 120 situaties die deze mensen hadden meegemaakt, waarvan zij getuige waren geweest, maar vooral ook waar zij zich schuldig aan gemaakt hadden. Zij ontwikkelden hiermee een meetinstrument waarmee trauma-gerelateerde schuldbeleving onderzocht kon worden. Deze vragenlijst, *'The Sources of Trauma-Related Guilt War-Zone Version'* (STRGS-WZ) genoemd, omvat situaties als: *'Not sharing limited resources (e.g., food, supplies, ammunition, etc.)'* (10%); *'Wanting revenge'* (55%); *'Taking or keeping a body part'* (9%). Maar ook *'Mutilating enemy bodies'* (20%); *'Torturing or killing captured enemy or enemy suspects'* (19%); *'Intentionally harming or killing civilian adults'* (26%) en *'Intentionally hurting or killing children'* (19%)³¹³. De lijst omvat ook gedachten, gevoelens en overtuigingen, zoals deze zich gedurende de missie in Vietnam voordeden en waar veteranen zichzelf achteraf schuldig over voelden.

De organisatie *'Veterans Against the War'* – die overigens nog steeds bestaat, maar nu voor en door veteranen van de oorlogen in Irak en Afghanistan – organiseerde zogenaamde rap-groepen, oftewel zelfhulpgroepen waar onder andere gevoelens van schuld onderwerp van gesprek waren. Als lotgenoten onder elkaar vertelden de veteranen over hun oorlogservaringen, hun daden en hun beleving³¹⁴. In dit verband werden vragen gesteld als: *'How do we turn off the guilt?'*; *'Can we atone?'*; of *'Why didn't we let ourselves be killed, instead of carrying out illegal orders?'*³¹⁵. Voor professionele bijstand lieten zij alleen de hulpverleners toe die positief tegenover hun beweging stonden. Dit betrof onder andere psychiaters die buiten het kader van de traditionele geestelijke gezondheidszorg werkzaam waren' (onder wie Shatan en Lifton). De veteranen wilden hiermee stigmatisering voorkomen en juist de nadruk kunnen leggen op de bewustwording van de samenleving van de gevolgen van de oorlog³¹⁶.

Lifton heeft tot op heden verschillende inzichten rondom het thema overleven en overlevingsschuld gepubliceerd. In het kader daarvan interviewde hij overlevenden van concentratiekampen, van de atoombom op Nagasaki en Hiroshima, en veteranen uit de Vietnam- en recentelijk de Irakoerlog. Lifton ontdekte dat bij alle oorlogs- en geweldsgetroffenen het verschijnsel van *'psychic numbing'* (emotionele afstomping) optrad. Het onvermogen om intense emoties bij het waarnemen van geweld te voelen, treedt bij veteranen overigens niet alleen op wanneer ze getuige zijn van geweld, maar ook als uitvoerder van dodelijk geweld. Zo verklaarde Lifton in zijn studie *'Home From The War'*, die oorspronkelijk in 1973 werd uitgegeven, de oorlogsmisdaad bij het Vietnamese My Lai van 23 april 1969³¹⁷ vanuit de afstomping van de Amerikaanse militairen. Ook Verweij³¹⁸ besprak in haar inaugurele rede de verleiding om de moraal en het morele oordeelvermogen uit te schakelen, dat ons juist ethisch doet besluiten en handelen. Deze verleiding blijkt onder andere gelegen in het gevoel niet machteloos te hoeven zijn. Machteloosheid kan ontstaan door overwegen, heroverwegen, nadenken, reflecteren, hetgeen competenties zijn die we nodig hebben om tot moreel oordelen te kunnen overgaan. We dwingen onszelf in dat verband de dialoog met onszelf en anderen (verplaatsen in de ander) aan te gaan en in contact te treden met de ander. Dat kan ons als mens ook kwetsbaar maken. Ook brengen de vele vragen die voorafgaan aan een moreel oordeel of handelen ons aan het twijfelen, aldus Verweij op basis van een analyse op dit gebied van onder andere de Vietnamfilm *'Apocalypse Now'* en de roman *'Heart of Darkness'* waar deze film op gebaseerd is³¹⁹. Twijfel is een teken van goed nadenken en overdenken en overwegen, aldus Verweij. Zij refereert ook aan Hannah Arendt, die duidelijk gemaakt heeft dat denken en oordelen met elkaar verbonden zijn. Denken is volgens Arendt de dialoog met jezelf waarin andere mensen aanwezig gesteld worden. Het onmenselijke zie je bij mensen die niet nadenken, die geen vermogen hebben tot zelfreflectie en die zich niet kunnen verplaatsen in de positie van de ander³²⁰. Arendt verwijst onder andere naar het gedrag van Duitse militairen tijdens de Tweede Wereldoorlog en probeert op die manier te verklaren hoe het mogelijk is dat zij in staat waren de bevelen van Hitler uit te voeren. Arendt verwijst ook naar het mechanisme en het gevaar van het totalitaire regime, waarin mensen als machines functioneren, doen, besluiten, en elke vorm van moreel oordelen (en daarmee denken, reflecteren en empathie) hebben uitgeschakeld³²¹. In dit hoofdstuk zullen we zien dat deze mensen ook geen schuld of schaamte kunnen voelen. Dat de beleving van schuld en schaamte juist duidt op een empathisch vermogen en vermogen tot zelfreflectie, en daarmee op een gewetensvol, moreel en humaan mens.

Veteranen die achteraf over hun daden nadachten en zich verplaatsten in de slachtoffers, zo zag ook Lifton, kregen te maken met innerlijke verscheurdheid en pijn, en ook met gevoelens van schuld en schaamte. Wanneer veteranen de intense emoties in tweede instantie – vaak als zij eenmaal veteraan zijn – alsnog (gedeeltelijk of geheel) ervaren, ontstaat er een crisis in hun morele identiteit en daarmee in hun zingeving. Om deze crisis te boven te kunnen komen, is het nodig dat de vraag naar schuld niet als pathologisch wordt gediagnosticeerd. De zingeving blijkt volgens Lifton een noodzakelijke dimensie van waaruit een adequate hulpverlening kan worden ontwikkeld. De schuldbeleving van de overlever (*survival guilt*) blijkt in dit perspectief een existentiële categorie waarachter de mentale kracht tot overleven schuilgaat: de overlevende blijkt niet zonder meer 'slachtoffer', maar een overlever met een eigen kracht tot zingeving en vormgeving van het eigen

leven.³²² Dit is een inzicht dat in vele vormen van hulpverlening waarin slachtoffers worden bijgestaan relevant is. De schuldbeleving die met dit overleven gepaard gaat, moet volgens Lifton dus niet als disfunctionele attributie worden gediagnosticeerd die genezing blokkeert. Lifton beweerde echter niet dat er geen pathologische schuldbeleving bestaat, maar wel dat niet alle schuldbeleving pathologisch is, en dat met name 'survival guilt' niet pathologisch is. Deze invalshoek van Lifton vertoont gelijkenis met de invalshoek van V. Frankl³²³, die in zijn logotherapie aan cliënten – oorlogsslachtoffers – de klinische vraag stelde: 'Waarom pleegt u geen zelfmoord?':

*"(...) he worked as a psychiatrist (...) caring for suicidal patients. He sought to help this patients find a way to make their lives meaningful even in the face of depression or mental illness. (...) the quest for meaning is the key to mental health and human flourishing."*³²⁴

Door deze vraag te beantwoorden worden voor de patiënt de mentale redenen tot overleven zichtbaar die de basis kunnen worden van verdere psychiatrische, psychologische en pastorale hulpverlening. De patiënt wordt hierdoor als moreel subject aangesproken die de verantwoordelijkheid voor het eigen overleven heeft gedragen en op basis hiervan de verantwoordelijkheid voor heden en toekomst kan dragen.³²⁵ De overlever moet trachten een betekenis toe te kennen aan al het gruwelijke waarmee hij geconfronteerd is, om te voorkomen dat zijn leven ondraaglijk wordt.³²⁶

Frankl heeft van 1942 tot en met 1945 vier verschillende concentratiekampen overleefd:

*"As a prisoner, he was suddenly forced to assess whether his own life still had any meaning. His survival was a combined result of his will to live, his instinct for self-preservation, some generous acts of human decency, and shrewdness; of course, it also depended on blind luck, such as where he happened to be imprisoned, the whims of the guards, and arbitrary decisions about where to line up and who to trust and believe. However, something more was needed to overcome the deprivations and degradations of the camps. (...) He realized that he must try to live for the future, and he drew strength from loving thoughts of his wife and his deep desire to finish his book on logotherapy. (...) Most important, he realized that, no matter what happened, he retained the freedom to choose how to respond to his suffering."*³²⁷

Frankl stelde, ook naar aanleiding van zijn eigen gevangenschap in de naziconcentratiekampen en zijn eigen overleven, en ondanks het verlies van zijn zwangere vrouw en van zijn ouders en broer die allen de naziconcentratiekampen niet overleefden, dat iedereen zelf verantwoordelijk is voor de manier waarop hij met lijden omgaat.

Lifton³²⁸ gelooft dat onder gruwelijke omstandigheden, waaraan bijvoorbeeld militairen in de Vietnamoorlog zijn blootgesteld, een ieder zich tot moordenaar en tot een moreel slecht mens kan ontwikkelen. De meeste veteranen, zo stelt hij, lopen niet weg van gruwelijke situaties zonder daarvoor een hoge prijs te betalen. Veel veteranen dragen de grote last van de overlevingsschuld³²⁹. Zij veroordelen zichzelf omdat ze gemoord hebben of geholpen hebben bij het moorden, maar ook omdat zij zijn blijven leven. Het gaat hier om een tragische schuld die samenhangt met de confrontatie met de dood.

Mensen die lijden aan overlevingsschuld (Lifton sprak naast Vietnamveteranen ook overlevenden van de Holocaust, Hiroshima en Nagasaki) vragen zich af wat de betekenis is (zingeving) van het feit dat juist zij zijn blijven leven (existentieel bewustzijn).

“Survival guilt represents the intensive longings of the human psyche to understand the world, to search for meaning in the wake of suffering.”³³⁰

Lifton maakt in zijn benadering van de overlevingsschuld een onderscheid tussen ‘static’ en ‘animating’ guilt (‘anima’ is het Latijnse woord voor adem of ziel en suggereert de idee van geïnspireerd te zijn door beweging, energie en leven). Hieronder gaan we in op beide schuldtypen.

Bij ‘static guilt’ gaat de schuld gepaard met schaamte. Iemand is door de schaamte bij wijze van spreken gevangen in zijn schuldbeleving en niet in staat om zich hiervan te bevrijden. Hij is voortdurend bezig met zelfbestrafing. Dit kan de vorm aannemen van een ‘numbed guilt’, oftewel de afgestompte schuld. Iemand wordt binnen deze schuldtoestand omvangen door een emotieloze staat. Afgestompte schuld kenmerkt zich door een vaag idee van slechtheid, van schaamte en van het fout zijn, maar zonder dat betrokkene iets voelt. Door de schaamte is betrokkene niet in staat onder ogen te zien wat hij nu eigenlijk heeft gedaan of wat er gebeurd is. Hij is niet in staat te reflecteren, en daarmee ook niet in staat zich schuldig te voelen. Wel wordt iemand die lijdt aan ‘numbed guilt’ geteisterd door een bepaalde vorm van ongemak in en met zichzelf. Dit gevoel uit zich door prikkelbaarheid, wantrouwen en ontwenning. Een andere vorm van statische schuld die Lifton onderscheidt is de ‘self-lacerating guilt’ (verscheuring). Een persoon lijdt in dat verband aan levenslange ‘killing of the self’. Het gaat hier bijvoorbeeld om neurotische schuld, en het ontstaan van depressieve klachten. De betreffende persoon is dan constant onderhevig aan zelfveroordeling. Zowel bij ‘numbed guilt’ als bij ‘self-lacerating guilt’ is een persoon afgesneden van het ‘normale en dynamische’ levensproces. Betrokkene leeft afgezonderd en in innerlijke disintegratie, in een door de ‘dood’ gedomineerde conditie, gevoelloos en levenloos of apathisch. Dit is duidelijk een pathologische omgang met de beleving van schuld en schaamte.

De ‘animating guilt’ staat lijnrecht tegenover ‘static guilt’. De betrokkene tracht hier juist wel om te gaan met de schuldervaring. Dit betekent dat hij een poging doet tot het ontdekken van symbolen en van functies die in de schuldervaring zelf gelegen zijn. ‘Animating guilt’ brengt een persoon tot verbinding, integriteit, en beweging, en haalt betrokkene juist uit zijn isolement. Centraal binnen het principe van de animating guilt is de energie die deze vorm van schuld de betrokkene geeft, een energie van aspiratie uitgestraald vanuit een fundamentele ontevredenheid met zowel zichzelf als de wereld. Het is de oorsprong van zelfkennis. Animating guilt is onafscheidelijk verbonden met de idee verantwoordelijk te zijn en verantwoordelijkheid te nemen voor het eigen handelen.³³¹ Lifton wijst in dit verband ook op het gebruikmaken van de kracht van de overlevende om verder te leven. De innerlijke kracht die tot overleven heeft geleid kan hem helpen in zijn omgang met schuld en in het verwerken van de schokkende gebeurtenis.

Natuurlijk zijn de bovenbeschreven vormen van schuld en de invloed van de schaamte op schuldverwerking (de pathologie van de schaamte) niet in pure vorm te herkennen en overlappen zij elkaar. Het is wel gebleken dat het ontdekken van iemands ‘animating guilt’ voor bepaalde mensen

(bijvoorbeeld Vietnam-veteranen) niets minder is dan het herontdekken van de eigen persoon, en van het zelf in relatie tot anderen en het leven, aldus Lifton³³². Op die manier kan een persoon het isolement achter zich laten, dat op een eerder moment veroorzaakt werd door de zelfveroordeling, oftewel door de schaamte.

In een onderzoek van Glover³³³ werd het concept van overlevingsschuld verbreed. Onder *'survival guilt'* wordt zowel de overlevingsschuld over het verlies van een dierbare vriend in de strijd als de schuldgevoelens als gevolg van het actief hebben deelgenomen aan gewelds- en gevechtsacties verstaan. Beide typen schuldreacties zijn terug te voeren op een enkele factor: *'survival guilt'*. Ook Glover et al.³³⁴ vonden na factoranalyse – in hun onderzoek onder 339 mannelijke Vietnamveteranen, die actief werden behandeld voor PTSS – onder de enkele factor schuldbeleving als gevolg van: *'losing a close buddy'* en *'participation in acts of abusive violence'*. Het één kan met het ander te maken hebben. Het is toch belangrijk deze dimensies ook van elkaar te kunnen onderscheiden. Zij vormen immers de sleutel tot de precieze ervaringen van veteranen.

*"Losing a friend in combat may in fact incite a soldier to extremes of vengeance, increasing the later likelihood of guilt for having committed violent actions."*³³⁵

Glover et al.³³⁶ ontdekten dat een aantal bevindingen uit hun studie overeenkwam met eerdere onderzoeken, bijvoorbeeld met het onderzoek van Lifton. Overlevenden van een ingrijpende gebeurtenis blijken geheel de veronderstelling te hebben verloren onkwetsbaar te zijn in het leven. Het vertrouwen in het goede van de mens is vernietigd.

Vanaf eind jaren tachtig wordt in het onderzoek naar veteranen en schuld en schaamte steeds vaker aandacht besteed aan ook andere typen schuldsituaties dan alleen het overleven van de oorlog (*survival guilt*) of de deelname aan gewelds- en gevechtsacties (*combat guilt*)³³⁷. Als veteranen schuld beleven, reflecteren zij op verschillende situaties. Hendin en Pollinger-Haas³³⁸ vonden in hun onderzoek onder Vietnamveteranen dat overlevingsschuld niet vaker voorkomt dan schuld als gevolg van gevechts- of geweldsacties gedurende de oorlog. Niet alle veteranen hebben dierbare vrienden verloren in de strijd. Overlevingsschuld en schuld als gevolg van geweld of gevechtsacties worden in dit onderzoek expliciet van elkaar onderscheiden. In deze studie werd verder gevonden dat negentien van de honderd veteranen na de missie een poging ondernam tot zelfdoding, en dat vijftien veteranen sinds terugkomst van de oorlog geheel vervuld zijn van gedachten over zelfdoding. Significanter gerelateerd aan de poging tot en gedachten aan zelfdoding zijn 'schuld over geweldsacties', 'overlevingsschuld', 'depressie', 'psychische angst of bezorgdheid', en 'een ernstige mate van een posttraumatische stress-stoornis'. Bij Vietnamveteranen met een PTSS is het gedood hebben van vrouwen en kinderen uit woede of angst de belangrijkste voorspeller van suïcide. De emotionele toestand van de veteraan die bestond tijdens de geweldsactie is bepalend voor de *'postservice guilt'*, veel meer dan de daad zelf. Deze schuld betreft het besef dat je de controle over jezelf kunt verliezen en in staat bent tot het meest gruwelijke.

*"The nature of guerrilla combat in Vietnam, the uncertainty about who was the enemy, the emphasis on body counts, and the use of women, children and the elderly as combatants undoubtedly contributed to combat actions about which veterans felt guilty."*³³⁹

Ook Henning et al.³⁴⁰ vonden verschillende dimensies van schuldbeleving in hun onderzoek onder 40 mannelijke veteranen³⁴¹. Zij ontwikkelden voor hun onderzoek naar de relatie tussen gevechtsgerelateerde schuld en symptomen van PTSS de *'Combat guilt Scale'*, waarmee verschillende dimensies van schuld, maar ook van schaamte geoperationaliseerd konden worden. Met name schuldbeleving als gevolg van *'het uitvoeren van een bevel'*, *'het nalaten daarvan'* of als gevolg van *'het gevoel te hebben gefaald'* bleek positief te correleren met de ontwikkeling van een PTSS, en in het bijzonder met de symptoomclusters *'herbeleven'* en *'vermijden'*. Zij vonden de volgende typen schuld met betrekking tot gevechts- en geweldservaringen (*combat acts*): *'survival guilt'*, *'guilt over acts of omission and acts of commission'*, *'guilt about thoughts/feelings'*. De meeste veteranen ervaren een bepaald niveau van schuld als gevolg van hun betrokkenheid bij gevechtssituaties. De schuld bleef niet beperkt tot een bepaald type. Schuldbeleving speelt in ieder geval een grotere rol bij de ontwikkeling en het blijven voortbestaan van een PTSS dan in eerder onderzoek werd gevonden:

*"Guilt was quite prevalent within this sample, and severity of guilt regarding combat was positively correlated with the reexperiencing and avoidance symptoms of PTSD and a general measure of PTSD severity."*³⁴²

Wong et al.³⁴³ onderzochten de rol van schaamte bij veteranen met een PTSS. In deze studie wordt geen aandacht besteed aan schuldbeleving. Zoals de gevechtsgerelateerde schuld en overlevingsschuld steeds zijn onderzocht in de context van psychopathologie (depressie, PTSS, suïcide), zo is ook de rol van schaamte alleen bij veteranen met een PTSS onderzocht. Wong et al. stellen dat gevoelens van minderwaardigheid, inadequaatheid, het gevoel waardeloos te zijn en vervreemding op schaamte duiden. Zij onderzochten de relatie tussen schaamte en PTSS bij 47 Amerikaanse Vietnamveteranen met een klinische diagnose voor PTSS. Deze mensen waren nog steeds in behandeling. Deze groep werd vergeleken met 44 ook in behandeling zijnde Amerikaanse veteranen met de diagnose depressie en/of de stemmingsstoornis dysthymia en twintig Amerikaanse veteranen die waren opgenomen voor de behandeling van middelenmisbruik. PTSS, zo stellen Wong et al., is een erfenis van de Vietnamoorlog. Zij stellen dat mogelijk een half miljoen Amerikaanse Vietnamveteranen in bepaalde mate lijden aan deze angststoornis. In het onderzoek dat zij uitvoerden hebben zij de drie bovengenoemde groepen met elkaar vergeleken wat betreft hun scores op de volgende instrumenten: de *Internalized Shame Scale (ISS)*, de *Beck Depression Inventory* en de *Rosenberg Self-Esteem Scale*. Veteranen die lijden onder een PTSS scoren hoger op de ISS en op depressie dan de groep middelenverslaafden. En zij scoorden hoger op depressie dan de groep veteranen die alleen aan depressie lijdt.

Leskela et al.³⁴⁴ onderzochten met de studie *'Shame and Posttraumatic Stress Disorder'* het verband tussen schaamtegeneigdheid en schuldgeneigdheid en PTSS. Aan het onderzoek namen 107 veteranen deel (alleen mannen, gemiddelde leeftijd van 75,4 jaar) die krijgsgevangen waren

geweest in de Tweede Wereldoorlog en die blootgesteld waren aan een ingrijpende gebeurtenis. Leskela et al. definiëren schuld en schaamte in navolging van Kubany: “(...) *guilt can be defined as an unpleasant feeling such as remorse and regret accompanied by the belief that one should have thought, felt, or acted differently based on a set of internalised standards.*”³⁴⁵

“Guilt involves the belief that one has done something ‘wrong’ or ‘bad’. Although an individuals’ experience of guilt may include momentary thoughts that he or she is a bad person, the focus remains on a specific behavior and his or her self-concept and identity remain intact. (...) guilt may be less painful than shame and often leads an individual to make amends.”³⁴⁶ (...) shame is conceived of as a more devastating painful emotion in which the entire self, not just the behavior, is negatively evaluated. (...) Shame conceptually (...) may lead to a global and debilitating painful affective reaction with a desire to hide or escape from others.”³⁴⁷

Zij gebruikten voor het meten van schuld en schaamte de *Test of Self-Conscious Affect (TOSCA)* van Tangney et al.³⁴⁸ (verder de *‘PTSD Checklist-Military for DSM-IV’* en de *‘Combat Exposure Scale’*). De TOSCA meet schuld- en schaamtegeneidheid in het dagelijks leven. Met dit onderzoek wordt ingegaan op het probleem van cross-sectionele studies. Op basis van die studies kan nooit met zekerheid worden bepaald wat de rol is van in dit geval schuld en schaamte bij de ontwikkeling of prevalentie van een PTSS bij *combat*-veteranen. Alleen prospectief onderzoek kan inzicht bieden in de richting van het causale verband tussen schuld en schaamte en PTSS.

Uit het onderzoek bleek schaamtegeneidheid positief te correleren met de symptomen van PTSS en schuldgeneidheid niet. De veteranen met PTSS scoorden hoger op schaamtegeneidheid dan de veteranen zonder PTSS. Schaamtegeneidheid blijkt een risicofactor voor PTSS, zo blijkt uit het onderzoek van Leskela, Dieperink en Thuras³⁴⁹. De geneidheid tot schuldgevoelens heeft geen invloed op ontwikkeling van symptomen van PTSS. Het kan echter voorkomen dat een PTSS na vele jaren schaamtegeneidheid genereert. Ook is het mogelijk dat de ingrijpende gebeurtenissen waaraan de veteranen werden blootgesteld en die de PTSS veroorzaakten gerelateerd zijn aan reacties van schaamte.

Op basis van dit onderzoek kan niet worden bepaald wat het positieve verband tussen schaamtegeneidheid en PTSS en het negatieve verband tussen schuldgeneidheid en PTSS precies betekenen. Het is – net als bij de studies die we hiervoor bespraken – moeilijk de causaliteit tussen PTSS en schaamte of schuld te bepalen. Interessant in dit onderzoek is dan wel dat schuldgeneidheid negatief gerelateerd is aan de symptoomclusters van PTSS wanneer schaamte uit het model wordt gelaten. De onderzoekers probeerden dit te verklaren tegen de achtergrond van de attributietheorie.

Attributie duidt op de behoefte van mensen te verklaren wat zich in hun leven voordoet. Zij doen dit enerzijds door het externaliseren van gebeurtenissen of de gevolgen daarvan, waarbij zij zichzelf niet verantwoordelijk stellen en anderen beschuldigen. Anderzijds internaliseren zij hetgeen gebeurd is en stellen zij zichzelf verantwoordelijk. Bij dit laatste speelt schuldgeneidheid een belangrijke rol. In de context van de verwerking van een schokkende ervaring kan attributie een belangrijke functie vervullen. Jezelf verantwoordelijk stellen voor iets geeft immers, naast de emotionele pijn die het schuldgevoel met zich meebrengt, ook een gevoel de greep op of regie over het eigen leven en de toekomst te hervinden. Daarnaast kan het zoeken naar een verklaring helpen

betekenis toe te kennen aan een voorval. Deze manier van omgaan met een schokkende ervaring kan mogelijk het risico voor de ontwikkeling van symptomen voor PTSS reduceren. In dit verband is het volgens de onderzoekers in de behandeling van getraumatiseerde veteranen belangrijk te beoordelen hoe zij in het leven staan en hoe zij zichzelf beoordelen, alsook in welke mate zij over eigenwaarde beschikken. Daarnaast is het belangrijk te beoordelen welke betekenis veteranen aan het leven verlenen en of het leven al dan niet als zinvol beschouwd wordt.

Leskela, Dieperink en Thuras voorzagen met hun studie in de eerste empirische data over de mogelijke rol van schaamte bij PTSS. Met hun studie streefden zij er naar de rol van zowel schuld als schaamte in relatie tot PTSS bij *combat*-veteranen begrijpelijk te maken.

Opp en Samson³⁵⁰ trachtten met hun studie naar schuld bij oorlogsveteranen bij te dragen aan de diagnose en effectieve behandeling van schuldgevoelens bij veteranen. Zij benadrukten dat schuld bestaat uit een gedragsmatige component, een affectieve en een cognitieve component. Voor de begripvorming rondom schuld baseerden zij zich op de attributietheorie. Hierin staat de conceptualisatie van de functie van schuld centraal.

*"Guilt has most commonly been understood as a consequence of some real or imagined violation of the conscience, as a feeling of culpability for offenses, and as regret accompanied by self-attribution. (...) we understand guilt to be a sense of regret over loss (experienced in the context of relative helplessness), accompanied by a theory of attribution that establishes a sense of personal responsibility and generates powerfully self-condemning thoughts."*³⁵¹

Opp en Samson onderscheidden vijf schulddimensies, te weten: 'survivor', 'demonic', 'moral-spiritual', 'betrayal-abandonment', en 'superman-superwoman' guilt, waarbinnen de drie zojuist bovengenoemde componenten zich manifesteren. Zij zijn de eersten die aan gevechtservaringen gerelateerde schuld breed trachten te operationaliseren en van de idee afstapten dat schuld als gevolg van de deelname aan de oorlog (*combat guilt*) altijd overlevingsschuld inhoudt of schuld als gevolg van de actieve participatie in gevechtsacties. In hun bijdrage bespreken zij de vijf typen schuld met voorbeelden uit de behandelpraktijk, waarin tevens op elke component wordt ingegaan.

'Survivor guilt' beschrijven zij als volgt: *"Combat veterans carry with them a sense that they should have died, that they do not deserve to live, and that somehow their survival has cheated someone else out of living."*³⁵²

'Demonic guilt' manifesteert zich volgens Opp en Samson als volgt: *"Demonic guilt grows out of being aware of, observing, or participating in the most despicable aspect of humanity, warfare. (...) Soldiers who tend to feel demonic guilt may have had experiences that included enjoying killing or observing atrocities or 'unnecessary' killings and losing control to the point at which they felt 'berserk'."*³⁵³

'Moral-spiritual guilt' houdt in: *"Moral/spiritual guilt grows of the violation of 'normal' human expectations. Warriors, as all others, have been socialized to conform to nonwarfare rules of conduct (...) 'Thou shalt not kill'. Combat requires the violation of this and many other social precepts."*³⁵⁴

'Betrayal-abandonment guilt' leggen zij uit als: *"(...) one's struggle with the concern that one did not do enough for one's fellow soldiers in combat. (...) the guilt seems to grow out of the overwhelming fear of being abandoned, captured, wounded and left behind, or killed. The*

*overwhelming fear leads to a collective helplessness that generates a disproportionate share of responsibility.*³⁵⁵

Tot slot beschrijven Opp en Samson 'Superman-Superwoman guilt' als: *"(...) develops most specifically from the helplessness that is experienced in combat. In order to cope, soldiers often develop the notion that they have superhuman qualities: They can see in the dark or smell ambushes, or they have a sixth sense that they are going to get 'hit at a particular time'"*³⁵⁶.

Ook Kubany et al.³⁵⁷ besteedden in hun onderzoek onder veteranen aandacht aan het hele spectrum van situaties en gebeurtenissen die zich in een missiegebied en ten tijde van een militaire operatie kunnen voordoen. Ervaringen van veteranen bestaan, zo stelden zij terecht, niet alleen uit de actieve betrokkenheid bij gevechtsacties en het overleven terwijl kameraden stierven. De gesprekken die zij met veteranen voerden, leidden tot een rijkdom aan inzichten. De verschillende studies van Kubany et al.³⁵⁸ zijn niet alleen interessant voor dit onderzoek doordat het de aard van schuld, waarmee veteranen nog jaren na de oorlog worstelen, identificeerde en operationaliseerde. Dit onderzoek komt ook, in tegenstelling tot de meeste andere onderzoeken (Opp en Samson uitgezonderd), tot een operationele definitie en conceptualisering van schuld en schaamte en het onderscheid tussen beide. Kubany et al.³⁵⁹ definiëren schuld als een onplezierig gevoel dat samengaat met de overtuiging (of overtuigingen) dat betrokkene anders had moeten denken, voelen of handelen. Schaamte is een onaangenaam gevoel en een negatieve zelfevaluatie van iemands complete persoonlijkheid, iemands karakter of intelligentie. Bij schaamte staat dus juist de negatieve gedachte over de eigen persoonlijkheid ('one's entire self') centraal, en bij schuld de negatieve gedachte over het eigen gedrag in een specifieke situatie ('one's specific actions').

*"Shame is associated with a negative evaluation about one's entire self, whereas guilt is associated with a negative evaluation of one's specific actions in specific situations."*³⁶⁰

In het begin van dit hoofdstuk zagen we dat verschillende onderzoekers en theoretici al ruim drie decennia lang van deze definitie van schuld en schaamte uitgaan. Zij vonden empirische steun op basis van verscheidene studies, ongeacht het meetinstrument, de methode van onderzoek (kwalitatief of kwantitatief) of de onderzoekspopulatie³⁶¹. In het empirisch onderzoek dat voor het proefschrift is uitgevoerd, hebben wij op basis van deze definities de vragen over schuld en de vragen over schaamte geïntroduceerd.

Kubany et al.³⁶² benadrukken in hun studie naar een 'Cognitive Therapy for Trauma-Related Guilt' als enigen de relevantie om zich bewust te zijn van het onderscheid tussen schuld en schaamte en werden daarin later gevolgd door Leskela et al.³⁶³. Schaamte is een emotionele ervaring die nauw gerelateerd is aan schuld en die het gevolg is van ervaringen die ook schuld kunnen genereren³⁶⁴.

Kubany et al.³⁶⁵ benadrukken zowel de emotionele als de cognitieve component van schuld en schaamte. In de gedragswetenschappelijke literatuur gaat het dan om schuld en schaamte als morele emoties en morele cognities³⁶⁶. Dit is een belangrijk uitgangspunt dat ons kan helpen de betekenis van de schuld en schaamte onder veteranen van vredesmissies te begrijpen. Zij stellen

bijvoorbeeld dat de chronische schuld die gebaseerd is op oorlogservaringen van jaren terug blijft voortbestaan op basis van *'false assumptions'* en *'errors of logic'*. Het gaat om denkfouten die veelal gerelateerd zijn aan verschillende soorten traumatische omstandigheden. Kubany³⁶⁷ onderscheidt allereerst twee typen schuld, te weten: *'I should have known better' guilt* en *'Catch 22' guilt*. Het eerste type schuld, waarbij cognities centraal staan, houdt in dat de veteraan zijn handelen, besluiten en zijn militaire acties beoordeelt met de informatie die hij achteraf tot zijn beschikking heeft, en op basis van de inzichten die achteraf wel toereikend zijn. Hij vergeet echter dat de informatie in het kader waarvan hij zijn handelen achteraf beoordeelt wellicht niet voorhanden was op het moment dat hij de betreffende keuze moest maken. De *'Catch 22' guilt* is het gevolg van de confrontatie met een moreel dilemma. Dat houdt in dat wat iemand in een bepaalde situatie ook kiest, de consequentie van de keuze altijd negatief zal zijn, of als onjuist beleefd zal worden. Het gaat hier als het ware om het moeten kiezen tussen twee kwaden. Kubany laat hierbij overigens een tweede type moreel dilemma achterwege, namelijk dat van het 'dubbele effect' of 'het indirecte effect van besluiten en handelen'.

Kubany richt zich in zijn onderzoek op de cognitieve component van schuld, oftewel *"the reasoning process that lead a veteran to interpret his behavior in a self-depreciative or pejorative way and to conclude that his thoughts, feelings, and/or actions were somehow wrong or inappropriate-that he should have done something differently"*³⁶⁸. Bij dit type schuld is duidelijk dat de veteraan zich richt op gedragingen en handelingen die volgens de standaarden, normen en waarden in de 'normale' samenleving ondenkbaar zijn. Hij vergeet echter dat er geen ander alternatief was en dat wat er ook besloten was, de genomen beslissing altijd een nadelig en ongewenst gevolg zou hebben.

*"The breeding ground of "Catch 22" guilt is the nature of warfare, itself-a bad situation in which all courses of action often lead to loss of human life. (...) During war, combatants often find themselves in situations in which they do not like any of their choices, which may literally boil down to "kill or be killed". (...) all available courses of action have repugnant consequences and involve repudiation of some important value. Thus, situations that produce "Catch 22" guilt confront the individual with a seemingly unresolvable moral dilemma."*³⁶⁹

Deze beide typen schuld, die Kubany *"errors of logic that are extremely common among veterans who continue to suffer from trauma-related guilt"*³⁷⁰ noemt, zijn niet wederzijds exclusief en kunnen gebruikt worden om twee zeer algemene typen van combat-gerelateerde schuld te begrijpen. Kubany onderscheidt in het kader van deze studie, die leidt tot de ontwikkeling van een cognitief model voor typologieën van schuld, nog vier andere typen van *'Combat-Related guilt'*: (1) *'atrocities' guilt* (meedoen aan gruwelen en de verwarring over het idee dat mensen in staat zijn of getraind worden tot inhumain gedrag en dergelijke acties); (2) *'negligence' guilt* (negatief gedrag, zoals in slaap vallen tijdens de wacht of drugsgebruik); (3) *'I should have done more' guilt* (dit type schuld is altijd gebaseerd op twee assumpties: ten eerste dat betrokkene meer kon en daardoor meer had moeten doen en ten tweede dat wat hij gedaan heeft geheel ineffectief was); en (4) *'killing pleasure' guilt* (het is fout, onjuist en abnormaal je goed te voelen over het doden van de vijand).

Kubany et al.³⁷¹ onderscheiden vier typen 'denkfouten' die centraal staan bij overlevenden van verschillende gebeurtenissen die tot een trauma kunnen leiden. Schuld is een multi-dimensionaal construct dat enerzijds negatieve gevoelens omvat en anderzijds vier schuld-gerelateerde overtuigingen of cognities over iemands rol in de ingrijpende gebeurtenis of de gevolgen ervan, te weten: (1) '*perceived responsibility*', (2) '*perceived insufficient justification for actions taken*', (3) '*perceived violation of values*', en (4) '*perceived foreseeability and preventability of negative outcomes*'.³⁷² Deze cognitieve elementen van schuld zijn vastgesteld bij veteranen van verschillende missies, maar met name bij Vietnamveteranen.³⁷³ Voornamelijk in de context van een ingrijpende of schokkende gebeurtenis speelt die neiging tot zelfattributie, daarmee zelfbeschuldiging en het nemen van verantwoordelijk voor de (gevolgen van de) gebeurtenis een belangrijke rol in de verwerking van de gebeurtenis (*guilt*: "*I didn't try hard enough*"; *shame*: "*I'm a dumb person*"³⁷⁴). Later in dit hoofdstuk gaan we in op de attributietheorie en de rol die deze speelt in de schuld- en schaamtebeleving van veteranen.

Singer³⁷⁵ baseert zich op een heel andere definitie van schuld en schaamte. In deze studie wordt getracht een adequate manier voor de behandeling van schuld en schaamte en zelfhaat, als gevolg van oorlogshandelingen en misdaden, te vinden. In deze studie wordt expliciet gemaakt welke transformatie militairen door hun training en beroep doormaken, en wat daarvan de gevolgen zijn voor het latere leven in de civiele samenleving (discrepantie tussen civiele socialisatie als kind en militair professionele socialisatie als volwassene). Singer baseert zich op de volgende definitie van schuld en schaamte:

*"Shame results from a failure to live up to certain internalised standards of behavior. Children learn certain core values, such as being honest, kind, generous, strong, and courageous. But, military training reshapes these core values. Being strong and courageous means following orders at all costs, being fearless in combat, looking after one's fellow soldiers and learning to kill on command, which sometimes means a soldier will participate in atrocities. In the field, a soldier must live up to the expectations of the men he fights alongside of, even if that means committing atrocities, or he will feel ashamed."*³⁷⁶

Terwijl een militair zich in de missie zelf trots kan voelen, kan hij zich na thuiskomst juist beschaamd gaan voelen, omdat hij dan beseft dat hij de basiswaarden heeft overtreden die hij als kind heeft meegekregen:

*"While shame is based upon the self-perception that a soldier has not lived up the standards and performed adequately, guilt ties that soldier to his sadism. Long after the war, a soldier's shame may keep him in the shadows, while his guilt turns his aggression toward himself; this time he may feel it is he who must die."*³⁷⁷

Nog jaren na de oorlog kunnen veteranen lijden onder *combat*-gerelateerde PTSS. Deze is vaak gerelateerd aan de gruwelijke daden die zij gepleegd hebben. De veteranen uit Vietnam zijn een goed voorbeeld. Al hun gevoelens waren nog steeds gerelateerd aan de gruweldaden die zij in Vietnam gepleegd hadden, zoals verkrachting, marteling, verminking van lichamen en het doden van onschuldige burgers, onder wie kinderen en vrouwen. De relatie tussen de actieve rol in gruweldaden en het blijven lijden aan pijnlijke emoties als schuld en schaamte wordt in vele

traumastudies teruggevonden. Zelfdoding, risicozoekend gedrag en een zelfdestructief leven behoren tot de meest voorkomende gevolgen. Singer³⁷⁸ stelt dat soldaten die gewelddadigheden en gruwelen gepleegd hebben gedurende de Vietnamoorlog minder bestudeerd zijn dan slachtoffers van geweld in vreedetijd. De Vietnamveteraan wordt door de samenleving liever genegeerd. Echter, de ervaringen die zij doormaakten en meemaakten en die zij mee terugnamen naar huis gaan iedereen aan. Nog steeds worden voornamelijk jonge volwassenen de oorlog ingestuurd. Bij hun terugkeer is het belangrijk dat zij niet worden vergeten.

*“Once they have been transformed by military training and the hellish conditions of war, society tends to forget them-to leave them wandering in a no man’s land of their own tortured thoughts and feelings.”*³⁷⁹

Singer stelt dat het een belangrijke missie van de samenleving is te begrijpen hoe de genoemde transformatie een thuisgekomen militair geweld aandoet. We moeten volgens hem trachten te begrijpen hoe teruggekeerde militairen door een dergelijke transformatie van de persoonlijkheid worden gedomineerd. En wanneer dit begrip er is, is het belangrijk ons af te vragen hoe we deze mensen het beste een volwaardige plek in de samenleving kunnen bieden, hoe zij het beste kunnen reïntegreren en hoe zij opnieuw in verbinding kunnen komen met anderen. Als schuld en schaamte niet bewust worden beleefd of moeilijk onder woorden te brengen zijn, moet de zorgverlener trachten de aanwezigheid van deze emoties naar de oppervlakte te brengen, op basis van de historische (klinische) achtergrond van de veteraan en op basis van zijn gedrag. Bepaald gedrag wijst op schuld of schaamtebeleving. Schaamte houdt bepaalde gespreksstof weg uit de sessie, terwijl schuld juist leidt tot het inbrengen van gespreksstof. Tegelijkertijd kan de schaamte met schuld gaan concurreren.³⁸⁰ Bij de zorgverlener rust de taak om tot openheid te komen en de veteraan zo goed mogelijk te begeleiden.

Ten slotte bespreken we een recente studie die handelde over de relatie tussen schaamte, schuld, attributies en symptomen van posttraumatisch stressstoornis (bij 108 mannelijke Vietnamveteranen). Het is een studie van Harrigan³⁸¹ met als doel: *“to examine the relationship between affective states of shame and guilt among male Vietnam War veterans living with chronic PTSD. (...) examine the role of personal attributions and world assumptions as part of the social cognitive appraisal processes of traumatic events as they may or may not relate to the affective states of shame and guilt.”*³⁸² Het onderzoek onder deze oud-strijders vond ongeveer 30 jaar na de Vietnamoorlog plaats. Ook in deze studie blijkt het verband tussen schaamteneigtheid en de verschillende symptomen van PTSS positief. Van schuldgeneigtheid is dat verband negatief. Er werd geen bewijs gevonden voor de mogelijkheid dat schuld- en schaamteneigtheid moderator zouden zijn voor het verband tussen de mate van blootstelling aan gevechtservaringen (*‘combat exposure level’*) en PTSS. Schuld blijkt een emotioneel proces dat gerelateerd is aan een constructieve manier van omgaan met een psychisch trauma (*“Benevolence Assumptions”*, *“Meaningfulness Assumptions”* en *“Self-Worth Assumptions”*). Harrigan definieert schuld en schaamte conform Lewis en Tangney et al.³⁸³.

In de hiervoor beschreven studies zien we allereerst dat ervaringen met schuld en/of schaamte enerzijds te maken kunnen hebben met de deelname aan gevechtsacties of gewelddadigheden.

Anderzijds kunnen zij ook het gevolg zijn van de ervaring waarbinnen een bepaalde mate van passiviteit centraal stond. Het gaat dan bijvoorbeeld over overlevingsschuld van veteranen, waarbij militairen het gevoel hebben dat zij te weinig of niets gedaan hebben om de dood van een kameraad of van onschuldige burgers te voorkomen.

Ten tweede zien we door de tijd heen en vooral vanaf 1973 een ontwikkeling naar een bredere benadering van de schuldbeleving van veteranen. In de studies die in de jaren negentig plaatsvonden is naast aan overlevingsschuld en schuldbeleving als gevolg van de deelname aan gevechtsacties of gewelddadigheden ook aandacht besteed aan andere missiegerelateerde ervaringen, zij het veelal alleen op theoretisch niveau³⁸⁴. Die schuldervaringen raken aan de morele vragen die veteranen zichzelf achteraf stellen en de verantwoordelijkheid die zij zichzelf toebedelen in de gevolgen van het kwaad van de oorlog, maar ook wat betreft het kwaad van de oorlog zelf. Kubany et al.³⁸⁵ hebben expliciet aandacht voor de aard van schuldbeleving en daarmee voor het hele scala aan situaties waar veteranen mee te maken gehad kunnen hebben, die de oorzaak kunnen zijn van hun schuld- en schaamtegevoelens. Hierdoor kunnen verschillende dimensies of typen schuld worden onderscheiden. Kubany et al.³⁸⁶ ontwikkelden een meetinstrument, te weten de *'Sources of Trauma-Related Guilt Survey-War Zone Version'*, zodat ook empirisch onderzocht kon worden wat de aard en de omvang is van de *combat*-gerelateerde schuld van veteranen. Een belangrijke bron voor het meetinstrument waren de (gesprekken met) veteranen zelf, alsook de ervaringen van zorgverleners (de behandeling van veteranen die lijden aan missiegerelateerde schuld).

Ten derde zien we in alle studies dat het accent gelegd wordt op de psychopathologie bij veteranen. Altijd stond de relatie tussen schuld en/of schaamte en de ontwikkeling of de aanwezigheid van een PTSS centraal en mochten alleen veteranen aan de onderzoeken deelnemen met een PTSS, depressie of andere psychische klachten.

Ten vierde valt op dat in alle studies oorlogsveteranen object van onderzoek waren. Onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen van vredesmissies ontbreekt.

2.8.2 De functie van schuld en schaamte en de attributietheorie

In de hierboven besproken studies zagen we dat als veteranen na afloop van een militaire missie schuld en/of schaamte beleven dat meestal te maken heeft met moeilijke uitzendervaringen. Veteranen kunnen gedurende hun missie zijn blootgesteld aan ingrijpende of schokkende gebeurtenissen. Hieronder gaan we eerst in op de definitie van een 'ingrijpende' en een 'schokkende' gebeurtenis en van een 'trauma' (paragraaf 2.8.2.1). In dezelfde paragraaf behandelen we wat een posttraumatische stress-stoornis inhoudt. Vervolgens bespreken we vanuit de attributietheorie de functie van schuld en schaamte wanneer deze gerelateerd zijn aan ingrijpende of schokkende gebeurtenissen.

2.8.2.1 Een ingrijpende gebeurtenis, een schokkende gebeurtenis, een trauma

Een ingrijpende gebeurtenis kan worden omschreven als een gebeurtenis die grote gevolgen kan hebben voor een persoon en/of voor zijn of haar omgeving³⁸⁷. Ingrijpende gebeurtenissen kenmerken zich door het feit dat ze ons overvallen. In geen enkel opzicht kunnen we ons er op voorbereiden. In de verklaring van of betekenisverlening aan een dergelijke gebeurtenis kunnen we ons vaak niet beroepen op eerdere levenservaringen. Over het algemeen is de wereld om ons heen begrijpelijk en rechtvaardig en hebben we het gevoel greep te hebben op datgene in ons leven gebeurt. Ieder mens heeft behoefte de dingen die om hem heen gebeuren te begrijpen en er een betekenis aan te verlenen. We willen dat het leven en hetgeen er zich in afspeelt zinvol is. Ons zingevingssysteem kan door een ingrijpende gebeurtenis ernstige schade oplopen³⁸⁸.

Een ingrijpende gebeurtenissen kan schokkend zijn voor de direct of indirect betrokkenen, al geldt dit niet voor alle ingrijpende gebeurtenissen. Een ingrijpende gebeurtenis kan achteraf een schokkende gebeurtenis blijken te zijn³⁸⁹. We spreken over een schokkende gebeurtenis als de situatie gepaard gaat met een intens gevoel van machteloosheid en vervolgens een acute ontwrichting veroorzaakt van onze normale manier van denken, voelen en handelen. De normale aanpassing aan dergelijke levensomstandigheden (die normaal plaatsvindt) wordt als gevolg van een schokkende gebeurtenis buiten werking gesteld³⁹⁰. Competenties als zorgzaamheid, controle over en greep op het verloop van bepaalde situaties, die eerder zo vanzelfsprekend waren worden in één moment weggevaagd en disfunctioneel. Kleber en Brom³⁹¹ beschrijven een drietal ervaringen die een door hun zo genoemde extreme situatie kenmerken en die een bepaalde situatie tot een schokkende gebeurtenis maken.

Ten eerste gaat het om het verlies van controle dat mensen duiden met gevoel van machteloosheid. In een extreme situatie heeft een persoon nauwelijks tot geen greep op het voorval en op de ontwikkeling van de gebeurtenis en de gevolgen ervan. Dergelijke gebeurtenissen zijn zo overweldigend dat de persoon direct in een staat van hopeloosheid terechtkomt.

Ten tweede hebben Kleber en Brom het over acute ontwrichting. Een dergelijke levensgebeurtenis zet betrokkene van het ene op het andere moment neer in een compleet andere en onbekende situatie. De dagelijkse situatie en de koers die iemand in zijn leven wilde volgen wordt abrupt verstoord. Ontwrichting leidt tot een drastische verandering in het leven van een persoon. Zij noemen hierbij het voorbeeld van het verlies van een dierbare, waarmee betrokkene een toekomst zou hebben. Vanzelfsprekende verwachtingen en veronderstellingen zijn niet meer geldig, aldus Kleber. Het vertrouwen in zichzelf en in andere mensen, de zekerheid van het alledaagse bestaan en het besef van de eigen onkwetsbaarheid worden bedreigd³⁹².

Ten slotte noemen Kleber en Brom het extreme onbehagen dat mensen in het kader van een extreme gebeurtenis overvalt en dat hen de baas wordt. De betrokkene voelt zich machteloos, en de eerdere rust en orde moeten plaatsmaken voor onrust, onzekerheid en chaos.

Een schokkende gebeurtenis wordt een traumatiserende gebeurtenis als deze leidt tot een psychotrauma. Een gebeurtenis die leidt tot een psychotrauma wordt doorgaans gekenmerkt door een persoonlijke confrontatie met de dood, geweld of een bedreiging gericht tegen eigen lichaam en leven, die resulteert in gevoelens van hulpeloosheid en doodsangst³⁹³. Dergelijke ervaringen

kenmerken zich door het feit dat zij moeilijk in onze cognitieve schema's zijn in te passen³⁹⁴. Er vindt een ingrijpende wijziging plaats in onze cognitieve en affectieve persoonlijke schema's, en ook in ons geheugen. Ook vindt er een wijziging plaats in ons fysieke reactievermogen. Soms worden deze functies, die normaliter geïntegreerd zijn, van elkaar losgekoppeld als gevolg van een psychotrauma. Herinneringen worden dan bijvoorbeeld losgekoppeld van de emoties die de gebeurtenis oproept. Herman³⁹⁵ stelt dat psychische trauma's aandoeningen zijn van de machtelozen. Op het moment dat de gebeurtenis plaatsvindt (zij heeft het over: '*dat het trauma ontstaat*') verkeert het slachtoffer in een hulpeloze toestand als gevolg van een overweldigende externe krachtenontplooiing. Het kan dan gaan om natuurkrachten bij een natuurramp en om wreedheden of gruweldaden als het om mensen gaat. Dergelijke gebeurtenissen vernietigen, aldus Herman, de normale patronen van zorg en zorgzaamheid die mensen een gevoel van zeggenschap, verbondenheid en zinvolheid geven.

In de DSM-IV³⁹⁶ (Diagnostiek en classificatie van psychische stoornissen voor de geneeskunde) is vooral getracht om de objectieve kenmerken van een tot een psychotrauma leidende gebeurtenis als maatstaf voor een psychisch trauma te gebruiken. Het gaat bij een trauma om objectief aanwijsbaar levensgevaar waarbij de betrokkene intense angst, hulpeloosheid en afschuw ervaart:

"Volgens de definitie bestaat een traumatische ervaring uit een voorval dat een feitelijke of dreigende dood of een verwonding met zich meebrengt, of dat een bedreiging vormt voor de lichamelijke integriteit van de betrokkene (bijvoorbeeld verkrachting of aanslag, militaire slag, vernietiging van de eigen gemeenschap, bombardement, marteling, vliegtuigongelukken). De blootstelling aan de gebeurtenis kan direct zijn (bijvoorbeeld het eigen leven wordt bedreigd) of indirect (bijvoorbeeld getuige zijn van een vliegtuigongeluk, het bericht krijgen dat de echtgenoot is omgekomen bij een auto-ongeluk)."³⁹⁷

Als een persoon niet in staat is de ervaring te verwerken en bij de herinnering aan de schokkende gebeurtenis opnieuw de aan de gebeurtenis gekoppelde machteloosheid en angst beleeft, lijdt men aan een posttraumatische stress-stoornis (PTSS) of een daaraan verwante verwerkingsstoornis. PTSS is in de DSM opgenomen als angststoornis. Een PTSS kenmerkt zich door hyperactivering, als gevolg van het continu alert zijn op gevaar. Ons zelfbeschermend mechanisme raakt dan in een blijvende alarmtoestand. Het gaat hier om de fysiologische prikkeling die, hoewel het gevaar is geweken, soms nog jaren na het voorval doorgaat. Mensen met een PTSS blijven fysiek alert en op hun hoede voor gevaar. Tijdens het voorval waren dit functionele mechanismen die in situaties waarbij het leven op het spel stond er juist voor zorgden dat het slachtoffer overleefde. Als de rust en veiligheid zijn teruggekeerd, maken dergelijke impulsen het verdere leven echter juist moeilijk en kunnen zij in plaats van functioneel juist zeer destructief zijn voor de psychische gezondheid van de overlevende of het slachtoffer. De getraumatiseerde persoon schrikt snel en gemakkelijk, is prikkelbaar en slaapt slecht.

Een tweede symptoom van een PTSS is dat ook nog lang na de schokkende gebeurtenis dwangmatige herbeleving plaatsvindt. De indruk die het traumatiserende moment heeft achtergelaten blijkt onuitwisbaar. De emoties en reacties die zijn verbonden aan de ingrijpende gebeurtenis dringen zich op aan het bewustzijn, zonder dat daartoe een aanleiding is. De getraumatiseerde beleeft het voorval opnieuw, op momenten die hij zelf niet kan bepalen, en die zich soms zelfs in de vorm van flash-backs aan hem opdringen. Het is moeilijk het normale leven

weer op te pakken wanneer emoties die horen bij eerder meegemaakte ingrijpende gebeurtenissen en zelfs de beelden, geuren en geluiden van het voorval zelf zich steeds weer opdringen.

Een derde symptoom van een PTSS is vervlakking, hetgeen betekent dat het zelfverdedigingsmechanisme buiten werking raakt. De hulpeloze persoon ontsnapt aan de situatie door een verandering in de bewustzijnstoestand. Het slachtoffer wordt waarnemer en voelt zichzelf soms buiten zijn lichaam staan. Gevaar roept hier een toestand op van een soort afstandelijke kalmte. Hiermee verdwijnen de onverdraaglijke angst, woede en pijn naar de achtergrond. Deze manier van reageren wordt echter ook in het dagelijks leven toegepast in de vorm van vermijden van elke situatie die aan de schokkende gebeurtenis doet denken³⁹⁸. Kenmerkend voor een PTSS is de afwisseling die plaatsvindt tussen de twee aan elkaar tegenovergestelde psychische toestanden: het dwangmatig herbeleven en het vermijden. We vatten het bovenstaande nogmaals samen met een overzicht (Tabel 2.10) uit de DSM IV.

Tabel 2.10 Criteria voor een posttraumatische stress-stoornis

Posttraumatische stress-stoornis (korte omschrijving)

- A. De betrokkene is blootgesteld aan een zeer traumatische ervaring
- B. De betrokkene herbeleeft de traumatische ervaring voortdurend door onaangename herinneringen, dromen, een gevoel van het opnieuw te beleven, of psychologische en fysiologische reacties bij blootstelling aan stimuli die de gebeurtenis kunnen representeren.
- C. De betrokkene vermijdt voortdurend prikkels die bij het trauma horen. Het vermogen tot respons is algemeen verminderd.
- D. De betrokkene ervaart aanhoudend een verhoogde prikkelbaarheid, zoals blijkt uit veranderingen in het slaappatroon, toegenomen schrikreacties en overmatige waakzaamheid.
- E. De symptomen in criteria B, C en D duren langer dan een maand, en de stoornis veroorzaakt in belangrijke mate lijden of beperkingen in sociaal of beroepsmatig functioneren.

Bron: DSM IV, 1994³⁹⁹

Bij een ingrijpende en schokkende gebeurtenis, alsook bij een gebeurtenis die leidt tot psychotrauma, staat met name het gebrek aan controle en regie over de situatie centraal: Het overkomt iemand, vaak zonder aankondiging. De gebeurtenis wijkt zo af van het dagelijkse leven dat de ervaring moeilijk kan worden ingepast in het eigen levensverhaal. Een persoon kan zich niet beroepen op eerdere levenservaringen. In dit verband kunnen ook de emoties die de gebeurtenis oproepen onbekend zijn, met als gevolg dat een persoon zichzelf niet meer herkent in het gedrag of in de houding die hij aanneemt. Met name in situaties waarin oorlog en geweld centraal staan, kan dit tot schuld- of schaamtegevoelens leiden. Schuld en schaamte kunnen als cognities te maken hebben met het zoeken naar een verklaring voor wat ons overkomt. Het zoeken naar verklaringen voor dat wat in ons leven gebeurt is een behoefte die ieder mens heeft (attribuutietheorie). Juist als ons iets naars overkomt, zal die behoefte groot zijn. Dit komt doordat mensen hierbij geconfronteerd worden met het feit dat ze niet altijd controle hebben over het eigen leven en soms zelfs overgeleverd zijn aan willekeur. Met een verklaring, bijvoorbeeld onze eigen verantwoordelijkheid (schuldbeleving of schaamte) voor het voorval, kunnen mensen het gevoel van

onmacht of willekeur inperken. Zij creëren daarmee het gevoel dat ze wel degelijk wat te zeggen hebben over of invloed kunnen uitoefenen op wat er in het leven gebeurt. Door in de toekomst anders te handelen (schuldbeleving) of als persoon anders te zijn (schaamtebeleving) zouden ze voortaan kunnen voorkomen dat wat hen overkomen is weer gebeurt. In de volgende paragraaf gaan we hier uitvoerig op in.

2.8.2.2 Attributie en de functie van schuld en schaamte

Om de schuld en schaamte als gevolg van ingrijpende of schokkende uitzendinggerelateerde gebeurtenissen beter te kunnen begrijpen, gaan we hieronder in op de functie van schuld en schaamte zoals we die vinden in de attributietheorie. Een belangrijke grondlegger van de attributietheorie is de sociaalpsycholoog Heider⁴⁰⁰. Hij beschreef de manier waarop mensen hun gedrag en dat van anderen verklaren in termen van causaliteit. Mensen zijn van nature geneigd hetgeen om hen heen gebeurt of hetgeen hen overkomt te verklaren⁴⁰¹, want mensen hebben van nature de behoefte om hun leven als zinvol te kunnen blijven ervaren⁴⁰². Heider stelt dat mensen op twee manieren oorzaken toekennen aan de gebeurtenissen die in hun leven plaatsvinden. De eerste wordt door hem externe attributie genoemd: Oorzaken worden dan buiten ons zelf gelegd. In dit verband houden we ons zelf niet verantwoordelijk voor dat wat gebeurt is, maar iets of iemand anders. In het dagelijks leven gebeurt dit nog al eens als ons iets negatiefs overkomt en anderen ons dit kwalijk nemen. De tweede manier om te verklaren wat om de mens heen gebeurt, is de interne attributie. In dit geval stelt een persoon zichzelf volledig verantwoordelijk voor het voorval. We doen dit veelal als het om iets positiefs gaat.

Binnen interne attributie worden ook wel twee vormen onderscheiden: *'behavioral self-blame'* en *'characterological self-blame'*. De eerste handelt over iemands gedrag en houdt de veronderstelling in dat iemand door anders te handelen en zich anders te gedragen de gebeurtenis of de gevolgen ervan had kunnen voorkomen. *'Behavioral self-blame'* is hetzelfde als de schuldbeleving die we eerder in dit hoofdstuk bespraken. De reflectie op en beoordeling van ons gedrag staat hierbij centraal.

*"Behavioral self-blame reflects the reestablishment of meaning primarily through control-related attributions for the victimization (...) The behavior is not generalized tot the whole person. (...) In fact, survivors who engage in behavioural self-blame generally say, "I should have done..." or "I should not have done..." using the past tense in their presentation. Characterological self-blammers (...) generally use the present tense, "I am..." or "I am not..." (...) a more general, global assessment of the self."*⁴⁰³

Bij *'characterological self-blame'* gaat het om de reflectie op en beoordeling van onze persoonlijke eigenschappen, waarbij het kan gaan om karakter, seksuele geaardheid, geslacht, sociaal-culturele of etnische afkomst. Deze vorm van *'self-blame'* is gerelateerd aan ons zelfbeeld.⁴⁰⁴ Het gaat hier om schaamtebeleving.

*"It is behavioral self-blamers who do not also engage in characterological self-blame who are likely to be engaging in the most adaptive attributional strategy. (...) The adaptive impulse behind behavioral self-blame is evident in survivors' control-related appraisals of their own role in the victimization. (...) "If the woman can believe that somehow she got herself into the situation, if she can make herself responsible for it, then she's established some sort of control over rape. It wasn't someone arbitrarily smashing into her life and wreaking havoc."*⁴⁰⁵

Zowel interne als externe evaluaties (attributie) van een bepaalde situatie of gedrag zijn situatie- en persoonsgebonden. Sommige mensen zijn geneigd zichzelf altijd de schuld te geven, ongeacht de situatie en de eigen rol tijdens een voorval.⁴⁰⁶ Schuld en schaamte kunnen helpen om een gevoel van controle te creëren op hetgeen in ons leven en om ons heen gebeurt. De betrokken persoon heeft het gevoel de negatieve uitkomst van het voorval, of de gebeurtenis op zich voortaan te kunnen voorkomen, door anders te zijn en/of anders te handelen:

*"Experiences of guilt may help us hold onto the conviction that there is some order and meaning in the world, in the face of traumas and losses that threaten this belief. (...) Feelings of guilt may also give us a welcome sense of control and strengthen our confidence in our future ability to act effectively."*⁴⁰⁷

Elke schokkende gebeurtenis roept achteraf vragen op over wat betrokkene had kunnen weten en had moeten doen om de situatie of de gevolgen ervan te voorkomen. Het gevolg daarvan kan zijn dat betrokkene ongerust raakt of angstig. Er kan angst bestaan voor een herhaling van wat gebeurd is, en voor verdergaand controleverlies in het leven. Schaamte kan bestaan over de kwetsbaarheid die iemand vertoonde gedurende het voorval, en overlevingsschuld als iemand zich afvraagt waarom hij het overleefd heeft, terwijl in dezelfde situatie anderen juist de dood vonden. Verder kan verdriet bestaan over de geleden verliezen, en schuld en schaamte over het (agressieve) gedrag of iemands houding tijdens en ingrijpend voorval⁴⁰⁸. Dit inzicht is relevant in vele vormen van hulpverlening waarin slachtoffers worden bijgestaan. Lifton wijst er in dit verband wel op dat niet alle schuldbeleving pathologisch is, en dat met name overlevingsschuld niet pathologisch is. Het blijvend pathologiseren van schuld (binnen de hulpverlening) is eerder destructief dan genezend. Belangrijk is dat betrokken persoon uit de pathologische schuld getild wordt. Niet-pathologische overlevingsschuld biedt daarbij juist de mogelijkheid tot psychologisch herstel na een trauma, dit door een beroep te doen op de kracht van de overlevende: juist de kracht die er voor zorgde dat hij het overleefde.

Lifton beschrijft op basis van zijn studies dat overlevenden de behoefte hebben aan zelfattributie, maar dan in de vorm van zelfonderzoek in plaats van destructief zelfverwijt, dat we ook wel schaamte of karaktergeoriënteerde zelfbeschuldiging⁴⁰⁹ noemen. Bij 'overlevingsschuld' kunnen vragen centraal staan als: 'Waarom heb ik het overleefd, terwijl anderen in dezelfde situatie op hetzelfde moment stierven?' en 'Als ik iemand zou moeten doden om zelf te overleven, zou ik dat dan doen?'. Deze vragen blijken door overlevenden van een trauma keer op keer gesteld te worden⁴¹⁰. Overlevingsschuld is hiermee een vorm van zelfbeschuldiging in de context van behavioral self-blame, wat onder andere de idee inhoudt dat ander gedrag of een ander besluit de gevolgen van een schokkende gebeurtenis ten positieve had kunnen beïnvloeden⁴¹¹. We zien deze reactie terug bij overlevenden van de terreuraanslag van 11 september 2001 in de Verenigde Staten.

Veel hulpverleners en bandweermannen vonden bijvoorbeeld dat zij niet voldoende hulp hadden geboden en dat zij veel meer mensen hadden kunnen redden dan zij al gedaan hadden. Zij geloven dat, indien zij anders hadden gehandeld of hadden besloten, zij wellicht de dood van anderen hadden kunnen voorkomen. Lifton geeft in dit verband het voorbeeld van de overlevenden van de atoombom op Hiroshima. Onderstaand citaat illustreert dit:

*"The bombing of Hiroshima resulted in a great deal of survival guilt, involving (...) as guilt over "survival priority." (...) many survivors felt guilty about deaths of specific family members whom they were unable to help; others were guilty about the death of the "anonymous" dead. Survivors related how they would walk through the city and feel the eyes of the dead looking up at them for help."*⁴¹²

Ook noemt hij de overlevenden van concentratiekampen, die zichzelf vragen stellen over de betekenis van hun overleven. Want hebben zij het niet overleefd doordat anderen stierven? Hebben ze met hun overleven juist niet andere slachtoffers in grotere problemen gebracht? Steeds weer gaat het hier om de sterke behoefte de zo onwerkelijke en onbegrijpelijke ervaringen te kunnen begrijpen.

De vragen die horen bij overlevingsschuld hebben een constructieve waarde, aldus Lifton. De overlevende - en Lifton zag dit ook gebeuren bij oorlogsveteranen - brengt zichzelf juist door het stellen van deze vragen terug in het actieve leven. Hij isoleert zichzelf niet, maar gaat een relatie aan met zijn omgeving. Hij gaat op zoek naar betekenis van het gebeurde en de betekenis van zijn overleven en stelt zichzelf levensvragen, beoordeelt en neemt een bewuste positie in ten opzichte van zijn overleven. Hij is moreel kritisch. Hij verbindt zich met zijn omgeving. Hij kiest voor een verbintenis met de mensen en het leven om hem heen. In het onderzoek onder de Vietnamveteranen van de zelfhulpgroep (*Vietnam Veterans Against the War*) viel hem op dat deze mannen juist de nadruk legden op verantwoordelijkheid en autonomie. De zelfbeoordeling was niet alleen gericht op de mate van schuld aan de gruwelen in Vietnam en de deelname aan die oorlog, maar maakte in wezen deel uit van een poging om de grenzen van de persoonlijke autonomie op te zoeken⁴¹³. Als een overlevende of een slachtoffer daartoe in staat is, kan de herstelfase na een psychisch trauma beginnen:

"The victim of violence often feels guilty because he was not able to prevent the event. The victim feels responsible. (...) These feelings are less prominent in natural disaster, in which the people who are struck realize they have had no influence whatsoever upon what was happened. (...) Although guilt is a reaction that emerges after every shocking experience, it appears to be stronger following violent situations than following a disaster. In this connection, an explanation from attribution theory is important. This theory assumes that people attempt to attribute the occurrence of event to certain causes. It may be regarded as an attempt to get a grip on one's own existence. There is a need for control. The confrontation with an uncontrollable situation is unbearable. Therefore the individual would rather attribute the circumstances to himself than to coincidence. (...) internal attribution - searching for an explanation for the crime within oneself, which is manifested in feelings of guilt and self-reproach (...)." ⁴¹⁴

Ook Kleber en Brom⁴¹⁵ zien de functie van schuldbeleving in de vorm van zelfattributie als een belangrijke bijdrage tot herwinnen van gevoel van greep op het leven. Schuldbeleving houdt de veronderstelling in dat betrokkene invloed kon uitoefenen op de gevolgen van een voorval of dat hij

consequenties ervan voortaan kan voorkomen, of het verloop daarvan kan wijzigen, door zich voortaan anders, en in dat verband juist te gedragen (schuld) of anders te worden (schaamte). Liever kiezen mensen voor zelfbeschuldiging en daarmee de illusie dat hetgeen hen is overkomen door henzelf voorkomen had kunnen worden, dan het besef en de realiteit dat betrokkene in een situatie totaal machteloos stond en hopeloos was⁴¹⁶. De angst voor herhaling is te groot en kan worden verminderd door de gedachte dat in de toekomst - door anders besluiten en handelen - voorkomen kan worden wat gebeurd is. Problemen met schuld en schaamte ontstaan als mensen een overdreven of vertekend beeld hebben van hun verantwoordelijkheid voor bepaalde situaties of gebeurtenissen (karakterologische attributie of zelfbeschuldiging).⁴¹⁷

De behoefte om te verklaren wordt groter naarmate een persoon iets ernstigs overkomt, waar hij in geen enkel opzicht op voorbereid was of invloed op kon uitoefenen. In dergelijke situatie spelen gevoelens van machteloosheid een belangrijke rol.⁴¹⁸ Attributie vervult in dit verband een belangrijke functie in ons herstel en in het behoud van eigenwaarde. Juist wanneer iemand geconfronteerd wordt met een plotselinge verandering in zijn leven, zoekt hij naar de oorzaak daarvan en kent hij deze toe, aldus Kleber en Brom⁴¹⁹. Voor het slachtoffer is het ondraaglijker slachtoffer te zijn en het leven niet meer in de hand te hebben, dan de gedachte dat men het tragische voorval aan zichzelf te wijten heeft. Deze zelfattributie kan functioneel zijn in het proces van het verwerken van een trauma. Het stelt ons in staat het geloof te hervatten dat we in een wereld leven waarin de gebeurtenissen betekenisvol, zinvol en controleerbaar zijn, en waarin we niet zijn overgeleverd aan willekeur. *'What does my life mean after the event?'* of *'What are the implications of the event for my life?'*⁴²⁰ zijn hierin relevante vragen.

Baumeister⁴²¹ stelt dat schuld en schaamte juist een gebrek aan betekenisverlening inhouden. De persoon die zich schuldig voelt, is niet in staat te rechtvaardigen waarom hij iets deed. Er bestaan dus verschillende visies op de functie van schuld en schaamte bij verwerking. In de ene studie wordt beweerd dat, wanneer men zichzelf verantwoordelijk stelt voor het eigen lijden als gevolg van een trauma, dit juist tot succesvolle verwerking leidt⁴²². In andere studies wordt juist geen verband gevonden tussen beschuldiging van zichzelf en een effectieve omgang met lijden⁴²³. Er is hierbij wel een groot verschil tussen jezelf de schuld geven in het geval je iets fout gedaan hebt, of jezelf de schuld geven als gevolg van een negatief zelfbeeld⁴²⁴ (schaamte). Het is aannemelijk dat in de eerste situatie schuldgevoel functioneel is. Immers met schuldbesef kan de herhaling van de situatie of gebeurtenis uitblijven, en het gevoel van controle worden herwonnen. Wanneer een bepaalde negatieve situatie je overkomt en je bent ervan overtuigd dat dit komt doordat je nu eenmaal een waardeloos persoon bent, is het tegengestelde waar. Zelfbeschuldiging kan dan leiden tot depressie. Het ongeluk zal je eerder blijven achtervolgen, omdat je geen moeite doet je situatie te verbeteren. De meeste slachtoffers krijgen het geloof in een betekenisvolle wereld terug door zich verantwoordelijk te houden voor de gebeurtenis. Dit betekent echter niet automatisch een herstel van eigenwaarde. De zogenoemde interne attributie is alleen nuttig als ze ook bijdraagt aan herstel van eigenwaarde en kritiek vermindert of wegneemt. Daarnaast moet altijd beseft worden dat wanneer slachtoffers zichzelf van een ingrijpende of schokkende ervaring de schuld geven, dit niet anderen het recht geeft hen ook te veroordelen.⁴²⁵

Met het verhaal van de Canadese generaal Dallaire⁴²⁶ illustreren we hoe schuld- en schaamtebeleving wordt omgezet in het herpakken van de verantwoordelijkheid voor eigen leven en voor de zorg voor het leven van kwetsbare anderen (herstel van zin van en greep op het leven). Tussen oktober 1993 en augustus 1994 werd luitenant-generaal Dallaire in het kader van de VN-missie UNAMIR als *Force Commander* uitgezonden naar Rwanda, om op de implementatie en naleving van het door betrokken partijen getekende Arusha-Akkoord toe te zien⁴²⁷. In deze missie werd Dallaire geconfronteerd met het meest gruwelijke en afschuwwekkende wat mensen elkaar kunnen aandoen: slachting en genocide. 800.000 Rwandezes werden vermoord. Dallaire leed als gevolg hiervan aan een destructief schuld- en schaamtegevoel en een posttraumatische stressstoornis. Hij was ervan overtuigd dat hij onvoldoende gedaan had en onvoldoende had gevochten om de genocide te voorkomen. De realiteit was echter dat hij met de handen op de rug gebonden moest toezien hoe de moordpartijen zich voltrokken. Hij stond met de rug tegen de muur. Dallaire is zijn trauma te boven gekomen en zet zich momenteel al weer enige jaren in om de wereld bewust te maken van (dreigende) genocide die nog steeds overal ter wereld plaatsvindt. Hij geeft onder andere lezingen over genocide en hoe we voortekenen ervan als internationale gemeenschap kunnen herkennen en vervolgens genocide kunnen en moeten voorkomen. Zijn ervaringen en zijn boodschap heeft hij wereldwijd met verschillende publicaties en lezingen verspreid:

*"(...) we need to study how the genocide happened not from the perspective of assigning blame - there is too much to go around - but from the perspective of how we are going to take concrete steps to prevent such a thing from ever happening again. To properly mourn the dead and respect the potential of the living, we need accountability, not blame. We need to eliminate from this earth the impunity with which the génocidaires were able to act, and re-emphasize the principle of justice for all, so that no one for ever a moment will make the ethical and moral mistake of ranking some humans as more human than others, a mistake that the international community endorsed by its indifference in 1994."*⁴²⁸

Als het gaat om schuldgevoelens is het soms beter ons gebrek aan controle in een bepaalde situatie te accepteren⁴²⁹. Dit geldt eigenlijk altijd wanneer iemand slachtoffer is van een schokkende gebeurtenis. Dallaire raakte psychisch gewond door zijn gevoel verantwoordelijk te zijn voor wat in Rwanda gebeurde, en door de *what if - vragen* die hij in dat verband aan zichzelf bleef stellen.

In ons onderzoek willen we veteranen met schuld- en schaamtebeleving niet op pathologische wijze benaderen. Om die reden spelen de studies van Lifton⁴³⁰ een belangrijke rol. Met zijn aandacht voor overlevingsschuld doet hij namelijk recht aan de inhoudelijke en morele kern van wat veteranen beleven en van wat hen bezighoudt als gevolg van de deelname aan een vredesmissie. Hiermee kunnen we juist de betekenis begrijpen van de morele vragen die veteranen zichzelf achteraf stellen. Het gaat hier om de cognitieve component van schuldbeleving, zoals we die ook vonden in de studies van Kubany en Kubany et al.⁴³¹ Het betreft de behoefte van veteranen hun eigen rol te beoordelen en verantwoordelijkheid te nemen voor dat wat gebeurd is. Ondanks het feit dat Kubany en Kubany et al.⁴³² zich alleen maar richtten op traumagerelateerde schuld en schaamte, en daarmee schuld en schaamte wel in een pathologische context plaatsten, spelen ook hun studies een belangrijke rol in ons onderzoek. Het gaat immers ook bij hen niet om wat veteranen fout hebben gedaan en om welke normen en standaarden zij overtreden hebben. Het gaat om de

beleving van schuld en schaamte, wat duidt op zelfreflectie, zelfevaluatie en zelfbewustzijn. Daarbij bieden zij inzicht in een breed scala aan situaties – ook anders dan schuld als gevolg van gevechtservaringen en overleven – die zich gedurende de militaire missie kunnen hebben voorgedaan en die tot schuld- en schaamtebeleving kunnen leiden.

Zowel Lifton als Kubany kennen aan de schuld- en schaamtereacties van veteranen een existentiële dimensie toe. Dit betekent dat het in hun benadering van schuld en schaamte niet per definitie gaat om het daderschap van veteranen, met als inhoud de door anderen ter sprake gebrachte morele schuld. Het gaat juist om de morele vragen die veteranen zichzelf stellen en waarmee zij trachten greep te krijgen op en betekenis toe te kennen aan het kwaad waarmee zij geconfronteerd zijn (schuldbeleving). Dit raakt tevens aan de attributietheorie. Schuldgevoelens kunnen de gebeurtenis een minder definitief aanzien geven. Het biedt een verklaring voor verdriet en ellende of voor het verlies van een dierbaar iemand⁴³³:

“(...) een verklaring die de gebeurtenis nog een greintje controleerbaarheid geeft in het moeras van de hulpeloosheid.”⁴³⁴

Schuldgevoelens kunnen dan fungeren als afweer tegen een depressie, aldus Frijda. Als er schuld is, dan is er immers een reden voor dat wat gebeurd is.⁴³⁵ In de context van dit onderzoek spelen de volgende schulddimensies een belangrijke rol: ‘schuld door nalatigheid’, waaronder overlevingsschuld; ‘schuld als gevolg van machteloosheid’, of omstandersschuld; en ‘schuld als gevolg van een indirect effect van besluiten en handelen’. Dit zijn drie typen existentiële schuld die Lifton en Kubany ook bespraken en die in ons onderzoek worden behandeld. Vaak ontbreekt bij veteranen het besef dat het kwaad in de oorlog zelf gelegen is en niet in de veteraan zelf, of dat het kwaad niet door hem veroorzaakt is. Vaak zijn veteranen ervan overtuigd dat zij de gevolgen van een tragisch voorval hadden kunnen voorkomen. Het gaat hier om de morele zelfevaluatie van veteranen.

2.9 Hypothesen over determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving, uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen

In deze paragraaf formuleren we de hypothesen bij het laatste deel van het theoretisch model (Figuur 1.1). We formuleren in paragraaf 2.9.1 de verwachtingen over verbanden tussen dimensies van schuld- en schaamtebeleving, in paragraaf 2.9.2 de verwachtingen over determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving, en in paragraaf 2.9.3 de verwachtingen over determinanten (waaronder schuld en schaamte) van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden van veteranen. We sluiten deze paragraaf af (2.9.4) met hypothesen over de effecten van de controle- en achtergrondvariabelen.

2.9.1 Verbanden tussen dimensies van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

In dit hoofdstuk zagen we dat uit eerder onderzoek onder veteranen blijkt dat uitzendervaringen ook nog jaren later pijnlijke gevoelens kunnen oproepen. Hierbij kunnen schuld en schaamte een belangrijke rol spelen. Bij schuldbeleving is een persoon ervan overtuigd dat hij anders had moeten handelen of besluiten, bij schaamte dat hij als persoon en door de persoonlijkheid gefaald heeft.

“Perhaps the essential distinction between guilt and shame is that guilt involves depreciation of specific actions or behaviors, whereas shame involves depreciation of the entire self.”⁴³⁶

Ook vonden we in de literatuur over betrokkenen bij en slachtoffers van oorlog en geweld dat schuld en schaamte hand in hand kunnen gaan als zij gerelateerd zijn aan de blootstelling aan een ingrijpende of een schokkende gebeurtenis. Schaamte kan het gevolg zijn van traumagerelateerde schuldbeleving en schuld en schaamte zijn dan lastig van elkaar te onderscheiden. Schaamte is een emotie die nauw verwant is aan schuld en kan door dezelfde situaties gegenereerd worden⁴³⁷.

“(...) guilt and shame often seem to go together in the experience of trauma survivors because distress and guilt cognitions of high magnitude would often lead to shame cognitions and shame.”⁴³⁸

In ons onderzoek maken we voor het meten van (de mate van) uitzendinggerelateerde schuld en schaamte allereerst gebruik van gelijksoortige instrumenten voor zowel schuld als schaamte. Vervolgens gaan we dieper in op de aard van de schuldbeleving van veteranen. Hiervoor baseren we ons op de STRGS-WZ van Kubany et al.⁴³⁹. Schuldbeleving kan de sleutel zijn tot inzicht in morele dilemma's tijdens de uitzending. We kunnen naar verwachting via de schuldbeleving van veteranen de 'binnenkant van uitzendervaringen' betreden. De schuldbeleving van veteranen kan ons inzicht geven in de morele vragen die zij zichzelf na afloop van de uitzending stellen. Het gaat in traditionele zin om het geweten van de veteraan. We proberen verder in de aard van schuldbeleving ook kenmerken van schaamtebeleving te identificeren en baseren ons daarvoor op de in dit hoofdstuk beschreven gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte. Op basis van het bovenstaande formuleren we de volgende hypothese.

Hypothese 12

Hoge scores op 'omstandersschuld'; 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied' en 'schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen' hangen het sterkste samen met hoge scores op uitzendinggerelateerde 'schaamtebeleving' en 'overlevingsschaamte'. Hoge scores op 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld', 'schuld als gevolg van normloosheid' en 'schuld als gevolg van overlevingsgedrag' hangen het sterkste samen met hoge scores op uitzendinggerelateerde 'schuldbeleving' en 'overlevingsschuld'.

We onderzoeken dus allereerst de omvang en de aard van schuld- en schaamtebeleving van veteranen. Vervolgens onderzoeken we welke factoren de verschillen in uitzendinggerelateerde schuld en schaamte, zoals we in de onderzoeksgroep vinden, kunnen verklaren. In de volgende paragraaf formuleren we de hypothesen over de objectieve (type missie, periode missie,

uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties) en subjectieve (ervaren hevigheid van de missie) missiegerelateerde determinanten van schuld en schaamte.

2.9.2 Determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Verband tussen type missie en schuld- en schaamtebeleving

We maken allereerst een vergelijking tussen vredesafdwingende en vredeshandhavende missies wat betreft de aard van de schuld die veteranen van beide groepen kunnen beleven. Weisaeth⁴⁴⁰ gaf op basis van studies onder militairen aan dat er tussen VN- en NAVO-geleide missies verschillen bestaan in de stressoren waar militairen gedurende de missie aan werden blootgesteld. We bespraken deze eerder in paragraaf 2.4.3. We verwachten in dat verband dat de aard van schuldbeleving – waarmee we de categorieën situaties en gebeurtenissen bedoelen die schuldbeleving kunnen genereren – door de typische stressoren in het uitzendgebied bij zowel vredeshandhavende als bij vredesafdwingende missies voor beide missies verschilt. Veteranen van vredeshandhavende missies zullen – door de geweldsinstructies van die missies en door de positie van de vredesmacht in het uitzendgebied, waar we eerder in dit hoofdstuk op ingingen – meer zijn blootgesteld aan situaties waarbij zij getuige waren van gewelddadigheden en daartegen niets mochten of konden doen. Mogelijk ontwikkelden zij ook een sterkere mate van onbegrip ten aanzien van de bevolking en de strijdende partijen die elkaar het geweld aandeden, en werden zij vaker geconfronteerd met de onmogelijkheid in te schatten wat de gevolgen waren van besluiten en handelen dan veteranen van vredesafdwingende missies. In het kader van een vredesafdwingende missie zullen – juist door de geweldsinstructies en de positie van de militair die binnen vredesafdwingende missies gelden - meer concrete situaties, zoals de uitvoering van een militaire operatie waarbij met militair geweld wordt opgetreden en de confrontatie met het sneuvelen of gewond raken van collega's tot de ervaringen van de veteranen behoren. We vatten dit samen in de volgende hypothese:

Hypothese 13a

Naar verwachting scoren veteranen van vredeshandhavende missies hoger op 'omstandersschuld', op 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied' en op 'schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen' in vergelijking met veteranen van vredesafdwingende missies. Veteranen van vredesafdwingende missies scoren naar verwachting hoger op 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld', 'schuld als gevolg van normloosheid' en 'overlevingsschuld' dan veteranen van vredeshandhavende missies.

Juist door de restrictie in de bevoegdheid tot reageren met militair geweld om schendingen van mensenrechten te stoppen, verwachten we dat veteranen van vredeshandhavende missies bij de reflectie op hun uitzendervaringen vaker en in sterkere mate schaamte beleven. We kunnen dit verder toelichten met de studies van Kubany en Kubany et al.⁴⁴¹ die we eerder in dit hoofdstuk bespraken. Zij constateerden dat veteranen zichzelf op basis van 'valse veronderstellingen' verantwoordelijk stellen voor wat er mis is gegaan en voor wat slachtoffers, bijvoorbeeld burgers in het oorlogsgebied, is overkomen. Met de kennis die achteraf wel aanwezig is, kunnen veteranen de

mogelijkheden die zij ter plaatse hadden om adequaat te reageren en in te grijpen overschatten. Zij vergeten hoe de situatie in missiegebied feitelijk was en dat het toen wellicht onmogelijk was anders te reageren dan zij deden. Als gevolg daarvan kunnen zij zich gaan schamen. Ook kunnen veteranen zich (ook ter plaatse) schamen voor het feit dat zij de klassieke militaire taken niet mochten uitvoeren. We verwachten dat veteranen van vredesafdwingende missies juist in mindere mate uitzendinggerelateerde schaamte beleven, omdat zij gewelddadigheden, in veel meer gevallen dan bij vredeshandhavende missies mogelijk is, hebben mogen stoppen of voorkomen. Zij konden daarnaast vaker conform de klassieke militaire competenties hun werkzaamheden uitvoeren. Op basis hiervan formuleren we de volgende hypothese:

Hypothese 13b

Naar verwachting scoren vredeshandhavers hoger op 'uitzendinggerelateerde schaamte' dan vredesafdwingers.

Verband tussen typen gebeurtenissen gedurende de uitzending en de aard van schuldbeleving

Veteranen die uitzendinggerelateerde schuld beleven reflecteren op verschillende 'typen' situaties. We onderzoeken of deze aard van de schuldbeleving overeenkomt met de feitelijke gebeurtenissen waar veteranen gedurende de uitzending aan zijn blootgesteld. Hiermee kunnen we nog beter inzicht krijgen in de specifieke bronnen voor schuldbeleving, en komen we bij de 'kern van uitzendervaringen'. We gaan er vanuit dat de 'typen' schuldbeleving die wij vinden nauw verwant zijn aan de 'typen' gebeurtenissen en situaties waaraan veteranen gedurende de uitzending werden blootgesteld. Hier verwachten we het volgende:

Hypothese 14

Naarmate veteranen vaker 'betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en deelnamen aan gevechtshandelingen' en zij vaker werden 'blootgesteld aan geweld en gevaar', zullen zij hoger scoren op schuldbeleving als gevolg van 'overleven', 'normloosheid', en op schuld als gevolg van 'houding en gedrag door de context van oorlog en geweld'. We verwachten dat veteranen die vaker zijn 'blootgesteld aan situaties waarin zij getuige waren van ellende en geweld' en vaker 'bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen' hoger scoren op 'omstandersschuld', 'schuld door de negatieve houding ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied' en op 'schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen'.

Verband tussen de hevigheid van de missie en uitzendervaringen en de beleving van schuld en schaamte

In dit hoofdstuk hebben we aandacht besteed aan drie belangrijke concepten in de traumaliteratuur, namelijk een 'ingrijpende gebeurtenis', een 'schokkende gebeurtenis' en een 'trauma'. We zagen dat bij alle drie controleverlies en machteloosheid centraal staan. Daarnaast hebben we op basis van de attributietheorie beschreven dat mensen geneigd zijn en de behoefte hebben gebeurtenissen in hun leven te verklaren en beredeneren⁴⁴². Dit doen we ofwel door de verklaring van een voorval buiten onszelf te leggen (externe attributie) ofwel door onszelf verantwoordelijk te stellen (interne attributie). Naarmate een ervaring meer afwijkt van alledaagse ervaringen (zoals bijvoorbeeld bij uitzendervaringen het geval is) en daardoor in de omgang ermee

minder een beroep kan worden gedaan op eerdere levenservaringen, zal de behoefte tot verklaren en zoeken naar betekenis nog sterker zijn⁴⁴³. Ook al was de machteloosheid nog zo sterk, ook veteranen hebben als gevolg van een ingrijpende of schokkende gebeurtenis de neiging zichzelf verantwoordelijk te stellen voor dat wat gebeurd is of voor de gevolgen ervan. Vaak baseren zij zich dan op de informatie en inzichten die achteraf aanwezig zijn, maar ter plaatse ontbraken. Zij zijn er van overtuigd dat als zij anders hadden geoordeeld of gehandeld het gebeurde voorkomen had kunnen worden.⁴⁴⁴ Op basis van deze beschouwing verwachten we dat schuld- en schaamtebeleving met name samenhangen met een ervaring met machteloosheid en met een sterkere mate van aangrijpendheid van de missie. De mate van aangrijpendheid van de missie en de ervaring met machteloosheid vertelt ons juist of een gebeurtenis schokkend was of niet en of dat deze ervaring tot een psychotrauma kan leiden. Het gaat hier immers over controleverlies en verlies van betekenis in het leven. Daarentegen verwachten we dat, naarmate veteranen gedurende de missie en bij uitzendingervaringen een sterkere mate van bedreiging beleefden, zij in mindere mate uitzendinggerelateerde schuld en schaamte beleven. De mate van ervaren bedreiging gedurende de missie hoeft immers niet het verlies van greep op een situatie in te houden. Militairen zijn juist opgeleid om adequaat met bedreiging en dreiging om te gaan. Optreden conform hun klassieke competenties zal eerder tot voldoening leiden en het gevoel geven iets te hebben kunnen veranderen aan bijvoorbeeld gewelddadigheden en schendingen van mensenrechten. Op basis hiervan formuleren we de volgende hypothesen:

Hypothese 15

- a. Naarmate de veteraan hoger scoort op uitzendinggerelateerde 'machteloosheidsbeleving' en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beoordeelt, zal hij hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving'. Naarmate de veteraan de missie en ervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij lager scoren op uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving'.
- b. Naarmate de veteraan de missie en ervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'overlevingsschuld en overlevingsschaamte'. Naarmate de veteraan hoger scoort op uitzendinggerelateerde 'machteloosheidsbeleving' en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beoordeelt, zal hij lager scoren op 'overlevingsschuld en overlevingsschaamte'.
- c. Naarmate de veteraan zich gedurende de uitzending en bij de uitzendingervaringen in sterkere mate 'machteloos' gevoeld heeft en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen', 'omstandersschuld' en 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied'. Naarmate de veteraan de uitzending en uitzendingervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld', 'schuld als gevolg van normloosheid' en 'overlevingsschuld'.
- d. Naarmate de 'machteloosheid' gedurende de missie en bij uitzendingervaringen sterker was en de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beleefd is, zullen de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'. Het effect van de mate van ervaren 'bedreiging' gedurende de missie en bij uitzendingervaringen zal minder sterk zijn.

Verband tussen professionele verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsbeleving en schuld- en schaamtebeleving

We onderzoeken tevens of de variantie in de mate en de aard van schuld- en schaamtebeleving kan worden toegeschreven aan de mate waarin de veteraan gedurende de missie professioneel verantwoordelijk was (voor de eenheid) en/of hij zich persoonlijk verantwoordelijk voelde. Het betreft de 'feitelijke verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de missie' (professionele verantwoordelijkheid) en drie dimensies van verantwoordelijkheidsbeleving, te weten: 'de mate van verantwoordelijkheidsbeleving voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de missie'; 'voor het succesvolle verloop van de missie'; en 'voor gebeurtenissen en situaties gedurende de missie'. Professionele verantwoordelijkheid betekent in ons onderzoek de feitelijke persoonlijke verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de missie en onderscheidt zich van verantwoordelijkheidsbeleving. Dit laatste duidt immers juist op de persoonlijke beleving van veteranen gedurende de missie wat betreft hun verantwoordelijkheid voor bepaalde gebeurtenissen en situaties, ongeacht of iemand feitelijk verantwoordelijk was, bijvoorbeeld omdat hij een hoge rang en leidinggevende functie had. De relatie tussen verantwoordelijkheid en schuld en schaamte vonden we in de attributietheorie. Bij externe attributie leggen we de verantwoordelijkheid buiten onszelf en bij interne attributie stellen we onszelf verantwoordelijk⁴⁴⁵. Verder zagen we in dit hoofdstuk dat een belangrijke voorwaarde voor de beleving van schuld en schaamte is dat we ons verantwoordelijk kunnen voelen voor anderen. Schuldbeleving duidt op een empathisch vermogen⁴⁴⁶. In navolging hiervan verwachten we het volgende:

Hypothese 16

- a. We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven in sterkere mate uitzendinggerelateerde 'schuld en schaamte' en 'overlevingsschuld' en 'overlevingsschaamte' beleven dan veteranen die zich in mindere mate verantwoordelijk voelen. Ook verwachten we dat de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de uitzending direct positief samenhangt met uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving' en met 'overlevingsschuld' en 'overlevingsschaamte'.
- b. We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven, hoger scoren op alle 'dimensies van schuldbeleving'. Hetzelfde geldt voor de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending.
- c. We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven en dat naarmate de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending groter was, de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'.

2.9.3 Determinanten van uitzendinggerelateerde psychische klachten en van het psychisch welbevinden van veteranen

In deze paragraaf onderzoeken we de rol van schuld- en schaamtebeleving bij de aanwezigheid van uitzendinggerelateerde psychische klachten (herbeleven, vermijden en verhoogde prikkelbaarheid) en het psychisch welbevinden van veteranen (angst, depressie en hostiliteit) en formuleren wij toetsbare voorspellingen. We gaan eerst nogmaals kort in op enkele empirische bevindingen over schuld en schaamte en de relatie tot psychische klachten.

Uit een onderzoek onder veteranen die deelnamen aan vredesmissies bleek dat posttraumatische stress-stoornis vaak samengaat met één of meer andere psychische stoornissen of klachten (co-morbiditeit)⁴⁴⁷, maar ook met schuld- en schaamtebeleving. Dit blijkt ook uit andere studies over slachtoffers van oorlog en geweld⁴⁴⁸. Voor een deel is bij slachtoffers van oorlog en geweld sprake van een overlap tussen verschillende psychiatrische diagnoses, zoals depressie, een aan middelen-misbruik gerelateerde stoornis of verslaving, een somatiestoornis, een dissociatieve stoornis en/of een slaapstoornis. Deze psychologische symptomen kunnen naast elkaar bestaan en samenhangen met een PTSS. Meijer⁴⁴⁹ noemt in haar studie over posttraumatische stress-stoornis en de verschillende behandelvormen secundaire symptomen die met een PTSS kunnen samengaan. Deze betreffen het denken over zelfdoding (suïcidaliteit), doodsangst en het beeld van de dood, agressieregulatieproblematiek en specifiek aan PTSS gerelateerde schuld en schaamte. Angst en depressie gerelateerd aan uitzendervaringen is aangetroffen bij verschillende groepen veteranen⁴⁵⁰. Ook Lee et al.⁴⁵¹ stellen dat de ervaring met een schokkende gebeurtenis, het achteraf peinen over de gebeurtenis en de openbaring van de ervaringen aan anderen, een significante impact hebben op iemands persoonlijkheid en sociale identiteit. Een van de kernafecten die hier aan verbonden is, is het zelfbewuste affect (*self-conscious affect*) schaamte. In verschillende studies is naar voren gekomen dat schaamte wel, maar schuld niet gerelateerd is aan psychische problemen⁴⁵², persoonlijk leed⁴⁵³, posttraumatische stress⁴⁵⁴, en depressie⁴⁵⁵. Schaamtegeneigdheid is een risicofactor voor PTSS, zo blijkt ook uit het onderzoek van Leskela, Dieperink en Thuras⁴⁵⁶. Schaamtegeneigdheid (gemeten met de TOSCA) correleert in hun onderzoek significant positief met de verschillende symptomen van PTSS. Het effect van schuldgeneigdheid bleek niet significant en werd significant negatief bij weglating van schaamtegeneigdheid uit het model. Ook Wong en Cook⁴⁵⁷ constateerden dat veteranen met een PTSS onder andere hoger scoorden op schaamte dan de groep veteranen zonder PTSS. Schuld werd in dit onderzoek niet onderzocht. Tangney en Dearing⁴⁵⁸ vonden in drie verschillende studies onder studenten op negen schalen (SCL-90) voor psychopathologie significant positieve effecten van schaamtegeneigdheid (TOSCA), terwijl een significant verband van schuldgeneigdheid met de symptoomclusters uitbleef (met uitzondering van een significant negatief effect van schuldgeneigdheid op hostiliteit en een significant positief effect van schuldgeneigdheid op dwangneurose, in een tweetal studies). In maar liefst zeven studies onder studenten vonden zij dat schaamtegeneigdheid samengaat met een negatieve eigenwaarde (Rosenberg Selfesteem List). Voor schuldgeneigdheid werden wederom geen significante effecten gevonden.

Herhaaldelijke ervaringen met schaamte worden geassocieerd met een aantal negatieve cognitieve gedragservaringen, zoals depressie, zelf-onderschatting, verlegenheid, interpersoonlijke bezorgdheid en perfectionisme.⁴⁵⁹ Schaamtegeïmpulsiviteit blijkt gerelateerd aan een breed scala van psychologische symptomen: een negatief zelfbeeld, depressie, bezorgdheid, symptomen van eetstoornis, posttraumatische stress-stoornis en suïcidaal gedrag. Deze psychologische symptomen zijn gevonden in de verschillende onderzoeken, ongeacht de gebruikte meetinstrumenten voor schaamte, en bij diverse onderzoeksgroepen en leeftijdscategorieën.⁴⁶⁰

Concluderend: schaamte blijkt in de meeste studies naar schuld- en schaamtegeïmpulsiviteit een meer ingrijpende emotie dan schuld, mogelijk omdat schaamte volledig raakt aan het zelfconcept van betrokkene. Schaamte heeft een vermindering van eigenwaarde tot gevolg en gaat daarom vaak samen met depressieve gevoelens. Schuld raakt aan specifiek gedrag en grijpt daarom niet in in het zelfconcept van een persoon. De identiteit blijft daardoor intact.⁴⁶¹

De relatie tussen schaamte en woede is voor het eerst in 1971 aangetoond door Lewis, aldus Stuewig & Tangney⁴⁶². Ook Stuewig & Tangney vonden in hun onderzoek dat de pijnlijke gevoelens van schaamte kunnen omslaan in defensief gedrag, in boosheid en woede, en soms zelfs in agressie. Schuld leidt in tegenstelling tot schaamte tot gedrag dat gericht is op de reparatie van de (gevolgen van de) situatie, en tot herstel van relaties. De ervaring met schuld duidt op een hogere eigenwaarde, een hogere mate van empathie en een groter vermogen tot het zich verplaatsen in anderen en in de situatie van de ander. Schuldbeleving leidt tot verbetering van sociale relaties, terwijl schaamte deze juist aantast⁴⁶³. Mensen die zich schamen zijn eerder geneigd tot vermijdingsgedrag. Zij trekken zich terug uit de aan de schaamte gerelateerde situatie, ervaren een innerlijke woede en neigen anderen te beschuldigen. Betrokkene voelt zich waardeloos en incompetent en ontwikkelt een algemeen gevoel van minachting ten aanzien van zichzelf⁴⁶⁴, maar zoals Lewis observeerde kan ook boosheid of vijandigheid ten aanzien van anderen ontstaan.

Als militairen in het uitzendgebied geconfronteerd worden met situaties en gebeurtenissen die zij voordien als volstrekt ondenkbaar en onmogelijk hadden gehouden, dan is het na afloop, bij de herinnering aan de uitzendervaringen, lastig om nog te begrijpen in wat voor een wereld zij leven. De wereld blijkt lelijk en onvoorspelbaar te zijn en helemaal niet vriendelijk en mooi. Na afloop kunnen militairen worstelen met de vraag naar het waarom van gebeurtenissen en van de zin en betekenis ervan. Het wereldbeeld is veranderd en moet door de ingrijpende ervaring worden aangepast. Gevoelens van onveiligheid en wantrouwen kunnen het gevolg zijn. Het gaat hier om een verandering in het verwachtingspatroon in het leven en naar anderen toe, wat ook de emotionele beleving van situaties en gebeurtenissen in het dagelijks leven wijzigt. Dit kan betekenen dat mensen zich sneller angstig voelen, depressief of boos⁴⁶⁵.

“Zo vonden sommige veteranen van vredesmissies, dat zij ‘wantrouwig’ waren geworden, ‘harder’, of ‘minder sociaal voor mijn naasten’. Ook vertelden sommigen dat zij onverschilliger waren geworden. (...) ‘een sterke normvervaging’ of ‘asociaal gedrag’.”⁴⁶⁶

Verband tussen schuld- en schaamtebeleving, psychische klachten en psychische welbevinden

Op basis van de bovenstaande bevindingen en op basis van de bevindingen uit de eerder in dit hoofdstuk besproken studies verwachten we dat uitzendinggerelateerde schaamtebeleving positief met de symptoomclusters van posttraumatische stress en met angst, hostiliteit en depressie (psychisch welbevinden) zal samenhangen en uitzendinggerelateerde schuldbeleving negatief. We formuleren in dit verband de volgende hypothesen:

Hypothese 17

- a. Naarmate veteranen hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schaamtebeleving' en op 'schaamte als gevolg van het overleven', scoren zij hoger op de 'symptoomclusters van posttraumatische stress' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit'.
- b. Naarmate veteranen hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schuldbeleving' en 'overlevingsschuld', scoren zij lager op de 'symptoomclusters van posttraumatische stress' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit'.

Singer⁴⁶⁷ stelt dat zowel schuld als schaamte in de context van de confrontatie met oorlog en geweld destructief zijn:

*"While shame is based upon the self-perception that a soldier has not lived up to the standards and performed adequately, guilt ties that soldier to his sadism. Long after the war, a soldier's shame may keep him in the shadows, while his guilt turns his aggression toward himself; this time he may feel it is he who must die."*⁴⁶⁸

Ook Kubany et al.⁴⁶⁹ toonden aan dat zowel schuld als schaamte, in relatie tot door geweld en oorlog veroorzaakte stressoren, psychische problemen genereren. Ook ander empirisch onderzoek onder veteranen⁴⁷⁰ leert ons dat traumatische schuldgevoelens over overleven en als gevolg van oorlogshandelingen het leven van de veteraan ernstig kunnen bemoeilijken. Vijftientig jaar na de Vietnamoorlog lijdt ruim 15% van de Amerikaanse Vietnamveteranen aan posttraumatische stress. PTSS blijkt hier gerelateerd te zijn aan schuldgevoelens⁴⁷¹. Tangey et al.⁴⁷² stellen dat schuld leidt tot problemen als deze gevoelens samengaan met schaamte. Problemen met schuld ontstaan als mensen een overdreven of vertekend beeld hebben van hun verantwoordelijkheid voor bepaalde situaties of gebeurtenissen of voor de gevolgen daarvan⁴⁷³. Chronische zelfbeschuldiging en een obsessief peinzen over verwerpelijk gedrag leidt tot psychische problemen. Schuldgevoelens kunnen door de verantwoordelijkheid die betrokkene naar zich toetrekt tot eindeloos gepeiker leiden, over wat er had kunnen gebeuren als men anders had besloten of gehandeld.⁴⁷⁴ Wij verwachten in navolging hiervan het volgende:

Hypothese 17c

Naarmate veteranen in het dagelijks leven in 'sterkere mate problemen ondervinden door hun uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving', scoren zij hoger op de 'symptoomclusters van posttraumatische stress' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit'.

2.9.4 Hypothesen over de controlevariabelen

In ons onderzoek willen we voorkomen dat er sprake is van schijnsamenhang tussen de variabelen die we onderzoeken. Om schijnsamenhang uit te sluiten nemen we verschillende controlevariabelen op die op de door ons te onderzoeken variabelen van invloed zouden kunnen zijn. Hieronder bespreken we welke verbanden we verwachten tussen de controlevariabelen en de variabelen in ons onderzoek en waarom.

Uit onderzoek onder 3481 militairen die deelnamen aan verschillende vredesmissies (de meting vond gemiddeld genomen zes jaar na de uitzending plaats) blijkt dat bepaalde persoonlijke kenmerken een risicofactor vormen voor de ontwikkeling van psychische klachten⁴⁷⁵. Onder andere is gevonden dat een laag opleidingsniveau en het alleenstaand zijn kunnen bijdragen aan symptoomontwikkeling voor bijvoorbeeld een posttraumatische stress-stoornis. Ook uit een grootschalig onderzoek onder Libanon-veteranen⁴⁷⁶ bleek dat veteranen die ten tijde van het onderzoek geen vaste relatie hadden in sterkere mate symptomen van posttraumatische stress rapporteerden, en dat de algemene psychische gezondheid (waaronder depressieve en angstklachten) van alleenstaanden slechter was dan de psychische gezondheid van veteranen met een relatie. Verder rapporteerden Libanon-veteranen met een laag opleidingsniveau meer gezondheidsklachten in hun huidige situatie. Bovenstaande verbanden zouden verklaard kunnen worden uit het vermoeden dat laag opgeleiden over minder communicatieve vaardigheden beschikken dan hoog opgeleiden. Zij kunnen daardoor wellicht moeilijker over hun emoties praten, hun specifieke problemen of klachten moeilijker onder woorden brengen en bespreekbaar maken. Daarnaast hebben hoogopgeleiden meer mogelijkheden om professionele hulp te krijgen. Zij hebben doorgaans een hoger inkomen en daarmee is de toegang tot tweede- en derdelijns hulpverlening makkelijker. Wat betreft het verband tussen psychische klachten en al dan geen relatie hebben; alleenstaanden beschikken doorgaans in mindere mate over een direct sociaal vangnet. Zij zijn in eerste instantie meer op zichzelf aangewezen dan mensen met een vaste relatie. In navolging van het bovenstaande verwachten we:

Hypothese 18

- a. Veteranen met een 'lager opleidingsniveau' scoren hoger op 'symptoomclusters van PTSS' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit' dan veteranen met een 'hoger opleidingsniveau'.
- b. 'Alleenstaande' veteranen scoren hoger op 'symptoomclusters van PTSS' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit' dan veteranen met een 'vaste relatie'.

We onderzoeken verder de invloed van 'psychoticisme', dat als controlevariabele in alle modellen van ons onderzoek wordt opgenomen. Als een persoon hoger scoort op de schaal die psychoticisme meet, kan dat betekenen dat betreffende persoon zich angstig voelt. Bij psychoticisme gaat het om waanideeën waar geen afstand van genomen kan worden. Het gaat dan bijvoorbeeld om de gedachte dat er iets erg verkeerd is met het lichaam of het horen van stemmen die andere mensen niet horen⁴⁷⁷. Angst kan tot een angststoornis, zoals een posttraumatische stress-stoornis leiden⁴⁷⁸.

We onderzoeken verder de invloed van de 'eigenwaarde' van veteranen als een persoonlijkheidsdimensie. Eigenwaarde wordt net als psychoticisme als controlevariabele opgenomen in de onderzoeksmodellen. Baumeister⁴⁷⁹ vond in zijn studie naar de betekenis van geluk ('*happiness*') dat een positieve eigenwaarde samenhangt met gelukkig zijn. Verdriet kan tot onder andere depressieve klachten leiden⁴⁸⁰. We verwachten in dit verband het volgende:

Hypothese 19

Naarmate veteranen een lagere 'eigenwaarde' rapporteren en hoge scores op de schaal die 'psychoticisme' meet, zullen zij hoger scoren op 'symptoomclusters van PTSS' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit'.

Ook stelt Baumeister dat een positieve eigenwaarde bijdraagt aan betekenisverlening en een positieve waardering van het leven. Een hoge eigenwaarde en een positief zelfbeeld zijn beide stabiele, interne en centrale aspecten van onze persoonlijkheid met een sterke relatie tot geluk. Geluk wordt meer door de eigenwaarde bepaald dan door externe factoren⁴⁸¹. Met deze inzichten kunnen we er van uitgaan dat kenmerken als eigenwaarde en psychoticisme van invloed zijn op de manier waarop de respondenten de vragen die gaan over de hevigheid van de missie en uitzendervaringen beantwoorden. In navolging van het voorgaande formuleren we de volgende twee hypothesen:

Hypothese 20

- a. Naarmate veteranen hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij de uitzending in sterkere mate als 'bedreigend' en 'aangrijpend' hebben ervaren en zullen zij zich in sterkere mate 'machteloos' hebben gevoeld gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen. Ook zullen zij de uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' beoordelen.
- b. Naarmate veteranen een lagere 'eigenwaarde' rapporteren, zullen zij de uitzending in sterkere mate als 'bedreigend' en 'aangrijpend' hebben ervaren en zullen zij zich in sterkere mate 'machteloos' hebben gevoeld gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen. Ook zullen zij de uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' beoordelen.

Uit onderzoek blijkt⁴⁸² dat een sterkere mate van 'psychoticisme' samengaat met een sterkere mate van schaamtegeneidheid en dat het verband met schuldgeneidheid niet significant is. Verschillende studies, zo zagen we, tonen ook aan dat een negatief zelfbeeld samenhangt met een sterkere mate van schaamtegeneidheid en dat de effecten op schuldgeneidheid niet significant zijn. Schaamtegevoelens spelen een belangrijke rol als het gaat om problemen met het zelfbeeld⁴⁸³. We verwachten dan ook:

Hypothese 21a

Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schaamtebeleving' en op 'overlevingsschaamte'. Zij zullen dan juist lager scoren op uitzendinggerelateerde 'schuldbeleving' en op 'overlevingsschuld'.

Omdat we bij sommige schulddimensies vermoeden dat die niet alleen schuld maar ook schaamte meten verwachten we:

Hypothese 21b

Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij hoger scoren op 'omstandersschuld', op 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen' en op 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied'.

Bij 'overlevingsschuld', 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld' en bij 'schuld als gevolg van normloosheid' verwachten we dat we juist pure uitzendinggerelateerde schuldbeleving meten. De aard van deze schulddimensies duidt namelijk op typen situaties waarin de veteraan een bewuste actieve rol speelde en controle had over de situatie die zich voordeed, en zich bewust op een bepaalde manier gedroeg, waarbij juist een bepaalde mate van een positieve eigenwaarde noodzakelijk is. In navolging hiervan en conform de gedragswetenschappelijke studies naar het onderscheid tussen schuld- en schaamtebeleving⁴⁸⁴ verwachten we het volgende:

Hypothese 21c

Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij lager scoren op 'overlevingsschuld', op 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld' en op 'schuld als gevolg van normloosheid'.

We verwachten tevens (net als bij hypothese 20) dat de kenmerken van veteranen, zoals eigenwaarde en psychoticisme, van invloed zijn op de manier waarop de respondenten de vragen over uitzendinggerelateerde schuld en schaamte beantwoorden:

Hypothese 21d

Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen de uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving' in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'.

Tot slot onderzoeken we het effect van geslacht op uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving. Uit het onderzoek van Lewis (1971) bleek dat vrouwen meer geneigd zijn tot schaamte en mannen meer tot schuld. Een vergelijking tussen vier studies van Tangney toont aan dat in vergelijking met mannen vrouwen meer geneigd zijn tot zowel schuld als schaamte.⁴⁸⁵ Ondanks het feit dat vrouwen in sterke mate zijn ondervertegenwoordigd in onze onderzoeksgroep (8%), formuleren we op basis van bovenstaande bevindingen een hypothese over de invloed van geslacht op de beleving van schuld en schaamte.

Hypothese 22

Vrouwen zullen hoger scoren dan mannen op de 'dimensies van schuldbeleving', op de mate van uitzendinggerelateerde 'schuld en schaamte' en op 'overlevingsschuld- en schaamte', en zij ondervinden 'in sterkere mate problemen in het dagelijks leven' als gevolg van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving.

2.10 Samenvatting / theoretisch model

De theoretische inzichten van dit hoofdstuk en de relevantie daarvan voor het onderzoek vatten we samen aan de hand van een theoretisch model. Dat model is ten behoeve van de overzichtelijkheid opgedeeld in vier submodellen (Figuur 2.2 tot en met 2.5). De vier modellen vertegenwoordigen de vier centrale thema's in dit onderzoek, die in dit hoofdstuk uitvoerig werden behandeld. Het gaat dan ten eerste om de professionele situatie van de militair die op uitzending gaat, en daarmee om de feitelijke context waarin hij de werkzaamheden uitvoert (theoretisch model in Figuur 2.2). We noemen dit de missiegerelateerde kenmerken en omstandigheden. Ten tweede gaat het om de hevigheid van de missie en uitzendervaringen (Figuur 2.3) en ten derde om uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving (Figuur 2.4). Ten slotte gaat het om de mate waarin de veteraan psychische klachten ondervindt, gerelateerd aan de uitzendervaringen, en om het algemene psychisch welbevinden van de veteraan (Figuur 2.5).

In hoofdstuk 4 worden de modellen afzonderlijk onderzocht. De pijlen in ieder model staan voor de hypothesen die op basis van de literatuur geformuleerd en onderbouwd zijn. In de modellen zijn de (in dit hoofdstuk besproken) theoretische dimensies opgenomen. In hoofdstuk 3 laten we zien op welke wijze deze theoretische dimensies meetbaar gemaakt zijn voor het empirisch onderzoek, oftewel op welke manier de variabelen geoperationaliseerd zijn. In de modellen die we in hoofdstuk 4 presenteren zijn de theoretische dimensies vervangen door variabelen. Soms voldoet hierin nog steeds de naam van de theoretische dimensie en nemen we deze op in het onderzoeksmodel.

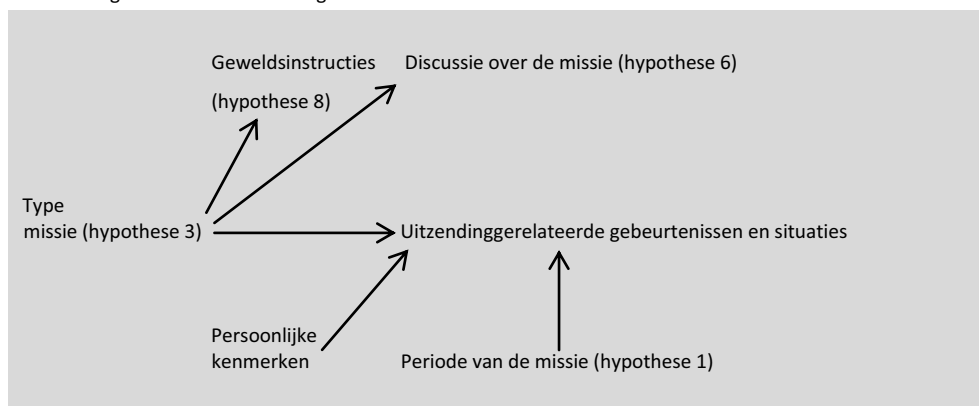
Missiegerelateerde kenmerken en omstandigheden

Om te begrijpen wat veteranen gedurende de uitzending hebben meegemaakt, hoe zij die uitzendervaringen beleven, hoe zij achteraf in het kader van die ervaringen de eigen rol en verantwoordelijkheid waarderen (schuld- en schaamtebeleving) en in welke mate zij uitzendinggerelateerde psychische klachten ondervinden, is het zinvol om eerst naar de specifieke context te kijken waarbinnen de uitzendervaringen zich hebben voorgedaan. Dit betreft de missiegerelateerde omstandigheden van de militair die op uitzending gaat (theoretisch model in Figuur 2.2). De context waarbinnen de veteraan (later) zijn militair handelen moreel beoordeelt, is allereerst de vredesmissie waaraan hij deelnam. Vredesmissies, en in het bijzonder vredeshandhavende missies, zijn al sinds de oprichting van de Verenigde Naties (VN) in 1945 een belangrijk instrument om de stabiliteit en de veiligheid in de wereld te waarborgen en herstellen. Als ergens in de wereld een conflict uitbreekt en schendingen van mensenrechten plaatsvinden, kan de internationale gemeenschap, te weten de VN, overgaan tot het uitvoeren van een vredesoperatie. Het uiteindelijke doel daarvan is de handhaving of het herstel van de veiligheid in de wereld⁴⁸⁶. Een vredesoperatie kan met instemming van de betrokken conflictpartijen uitgevoerd worden, om te voorkomen dat een conflict opnieuw opblaait en/of omwille van duurzame vrede en veiligheid in het conflictgebied (vredeshandhavende missies). Maar ook kan het nodig zijn dat de vrede of een staakt-het-vuren, zo nodig met militair geweld (en dit is zonder instemming van betrokken partijen), moet worden afgedwongen (vredesafdwingende missies). De vredesmacht is in beide gevallen onpartijdig en maakt geen deel uit van het conflict. Hiermee onderscheidt een vredesoperatie zich van een

gevecht- of oorlogsoperatie, waarbij de militaire macht partijdig is en met militair geweld optreedt of vecht tegen een al dan niet duidelijk zichtbare vijand.

Vredesmissies vertonen grote verschillen voor wat betreft de globale (veiligheids)situatie waarin zij worden uitgevoerd (periode), de taken, de bevoegdheden (geweldsinstructies), de middelen en het verloop van de missie. Het tijdstip van de missie is de tweede factor waarvan de ervaringen van veteranen kunnen afhangen. In paragraaf 2.3 is uitvoerig ingegaan op de veranderde veiligheidssituatie in de wereld en op de evolutie die met name vredeshandhavende missies als gevolg daarvan hebben doorgemaakt. Wij maken voor dit onderzoek op basis van de literatuur die wij bestudeerden een indeling in vier perioden waarbinnen de missies plaatsvonden in het kader waarvan veteranen werden uitgezonden. In paragraaf 3.5 zien we hoe deze geoperationaliseerd zijn. De missieperiode kan van invloed zijn op de gebeurtenissen en situaties waaraan de veteraan gedurende de uitzending werd blootgesteld. Met de periode waarin de missie plaatsvond hangen twee andere omstandigheden samen: werd in de beleving van veteranen de missie politiek bediscussieerd en waren de geweldsinstructies die militairen meekregen toereikend. In paragraaf 2.5 werd aandacht besteed aan onder meer de invloed van de veranderde internationale veiligheidssituatie op de taakstelling van de Nederlandse krijgsmacht, en wat dat betekent voor de Nederlandse deelname aan vredesmissies. We besteedden onder andere aandacht aan het 'Toetsingskader', dat voorwaarden schept voor de deelname aan nieuwe missies en richting geeft aan de besluitvorming rondom het leveren van Nederlandse militairen voor een vredesmissie. Met name staat hier de discussie over de veiligheid van onze militairen centraal, en in hoeverre deze binnen het kader van het mandaat van de VN en met de geweldsinstructies die militairen meekrijgen kan worden gewaarborgd.

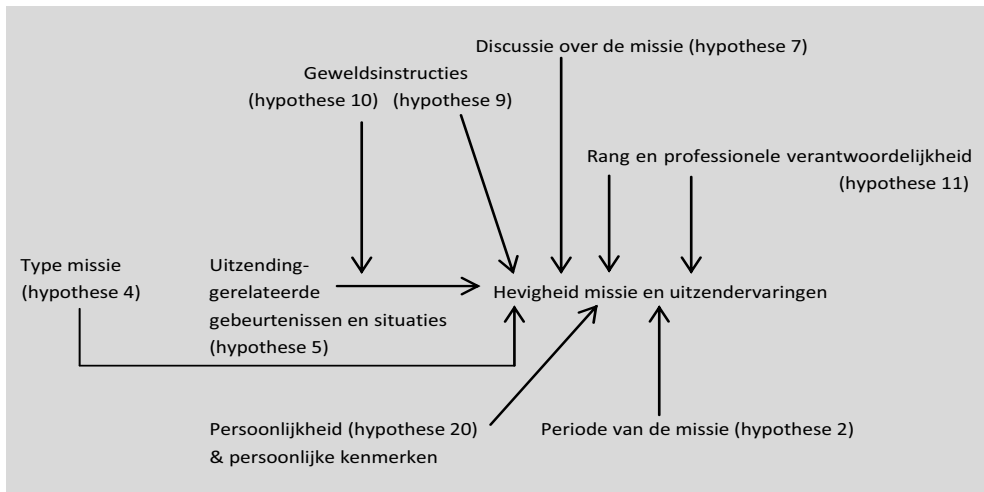
Figuur 2.2 Theoretisch model 'determinanten van missie gerelateerde omstandigheden en gebeurtenissen gedurende de uitzending'

Hevigheid van de missie en uitzendervaringen

In Figuur 2.2 zien we hoe de theoretische dimensies die de feitelijke context van militairen vormen met elkaar samenhangen. Met het theoretisch model in Figuur 2.3 gaan we een niveau dieper. Het betreft de persoonlijke beleving van de uitzendervaringen en daarmee de hevigheid van de missie en uitzendervaringen. Ondanks het feit dat de vredesmacht onpartijdig is en niet tegen een vijand hoeft op te treden, worden vredessoldaten wel blootgesteld aan gewelddadigheden en kunnen zij, juist door de onpartijdige positie van de vredesmacht, zowel fysiek als mentaal kwetsbaar zijn. Steeds vaker passen conflicterende partijen irreguliere strijd- en geweldsmethoden toe, waarbij schending van het humanitair oorlogsrecht en misdaden tegen de menselijkheid niet worden geschuwd. Daarbij begeven strijdende partijen, zoals milities en rebellen, zich veelal onder de lokale bevolking, waardoor zij moeilijk van gewone burgers te onderscheiden zijn. Ook maken kinderen (kindsoldaten) en vrouwen soms deel uit van de strijd. Tegelijkertijd is het voor de vredesmacht verre van vanzelfsprekend in te grijpen om het geweld te stoppen. Dat is alleen geoorloofd onder strikte politieke en juridische voorwaarden. Als gevolg daarvan kan een militair geconfronteerd worden met machteloosheid en met morele dilemma's. Bij een moreel dilemma moet altijd een keuze worden gemaakt tussen twee kwaden. Verder is het niet altijd duidelijk en controleerbaar wat de gevolgen zijn van een bepaalde interventie of van een besluit. In paragraaf 2.6 gingen we in op de morele dilemma's waar militairen mee te maken kunnen krijgen. Deze morele dilemma's kunnen onder meer ontstaan door de onpartijdige positie van de vredesmacht, door onvoldoende adequate geweldsinstructies of onuitvoerbare mandaten. Afhankelijk daarvan zal een uitzending als meer of minder aangrijpend of bedreigend beleefd worden en zal de veteraan zich in meer of mindere mate machteloos gevoeld hebben. In Figuur 2.3 hebben we omwille van de overzichtelijkheid alleen de pijlen opgenomen die de hypothesen weergeven.

Figuur 2.3 Theoretisch model 'determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen'

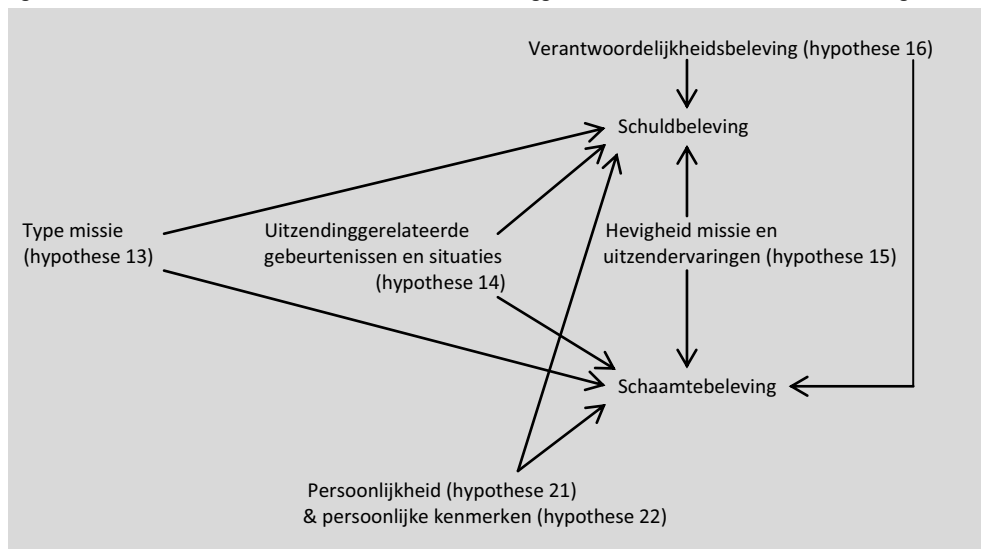

Uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Na afloop van een missie kan de veteraan worden geconfronteerd met een veelheid aan vragen en twijfels. Hierbij kunnen ook schuld- en/of schaamtegevoelens een rol spelen. Dit houdt in dat veteranen hun eigen gedrag (besluiten en handelen) en hun persoonlijkheid moreel beoordelen en dat zij zichzelf verantwoordelijk stellen voor het negatieve verloop van een situatie of voor de negatieve consequenties daarvan. Met het theoretisch model in Figuur 2.4 illustreren we welke thema's rondom de schuld- en schaamtebeleving van veteranen een rol kunnen spelen. In Figuur 2.4 hebben we wederom omwille van de overzichtelijkheid alleen de pijlen opgenomen die de hypothesen weergeven.

De schuld- en schaamtebeleving van veteranen kan een sleutel zijn tot inzicht in 'de binnenkant' of de 'kern' van uitzendervaringen. Het gaat dan in het bijzonder om morele dilemma's in een (voormalig) conflictgebied, en om de betekenis daarvan ter plaatse en na afloop van de uitzending. Het gaat dan in traditioneel opzicht ook over het geweten van de vredesmilitair. Op die manier kunnen we de (gevolgen van de) uitzendervaringen van veteranen en de morele vragen die zij zich achteraf soms blijven stellen beter begrijpen.

Figuur 2.4 Theoretisch model 'determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'

In paragraaf 2.8.1 bespraken we het eerdere onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen. Hieruit bleek dat veteranen inderdaad diepgaande gevoelens van schuld kunnen beleven als gevolg van het overleven van de oorlog terwijl kameraden sneuvelden (overlevingsschuld)⁴⁸⁷, en dat schuldgevoelens gerelateerd kunnen zijn aan pijnlijke oorlogsherinneringen⁴⁸⁸. Ook blijken veel Vietnamveteranen nog jaren na de oorlog gevoelens te hebben van schaamte en zelfhaat en worden zij achtervolgd door de idee dat wat zij toen gedaan hebben onvergeeflijk blijft. Zij vinden om onder meer die reden nog steeds moeilijk aansluiting bij de samenleving⁴⁸⁹. Soms roepen schuldgevoelens

bij veteranen zelfs de wens op zichzelf van het leven te beroven of leidt schuldgevoel daadwerkelijk tot zelfdoding. Dit blijkt uit suïcideonderzoek onder veteranen, waarbij overlevingsschuld en schuldgevoelens over het vermoorden van krijgsgevangenen en burgers de hoofdoorzaak blijken te vormen voor de zelfdoding van veteranen of de pogingen daartoe, alsook van suïcidale gedachten.⁴⁹⁰ Hetzelfde geldt voor schuldgevoelens over het eigen gedrag dat het kwetsen of overlijden van kameraden tot gevolg had.⁴⁹¹

In dit eerdere onderzoek naar schuldbeleving van veteranen stond met name de *'combat guilt'* en *'survival guilt'* van oorlogsveteranen centraal: respectievelijk 'schuld als gevolg van de deelname aan gevechtsacties' en 'schuld als gevolg van overleven waar anderen het leven lieten'. Schaamte die expliciet gerelateerd is aan uitzendervaringen werd niet eerder onderzocht en de schuldervaringen die in het eerdere onderzoek werden onderscheiden sluiten lang niet volledig aan bij de ervaringen van veteranen van huidige missies. De gebeurtenissen en situaties die zich voordoen in het kader van vredesmissies zijn zeer divers en de uitzendervaringen lijken steeds vaker abstract van aard. Schuldgenererende uitzendervaringen reiken verder dan 'geweldsacties' of 'overleven', zo blijkt ook uit recente rapporten en discussies⁴⁹². Veteranen van vredesmissies worden met name geconfronteerd met morele dilemma's en met het feit dat in het uitzendgebied ook andere (persoonlijke) normen en waarden gelden. Dat kan tot gevolg hebben dat er na terugkomst thuis niet altijd meer kan worden begrepen, verantwoord en uitgelegd waarom er op een bepaalde manier gereageerd of besloten werd of waarom bijvoorbeeld verzuimd werd in te grijpen. De veilige situatie thuis is immers van een heel andere aard dan de situatie in een (post-) conflictgebied. Daarnaast zagen we dat veteranen achteraf overschatten wat er ter plaatse aan feitelijke kennis en inzichten voorhanden was, op basis waarvan zij anders zouden hebben besloten of gehandeld en waarmee (de gevolgen van) een negatieve situatie voorkomen had kunnen worden. De door Kubany (et al.)⁴⁹³ genoemde *'I should have known better guilt'* en *'I should have done more guilt'* zijn in dit verband belangrijke voorbeelden van schuldreacties die ook veteranen van vredesmissies kunnen hebben.

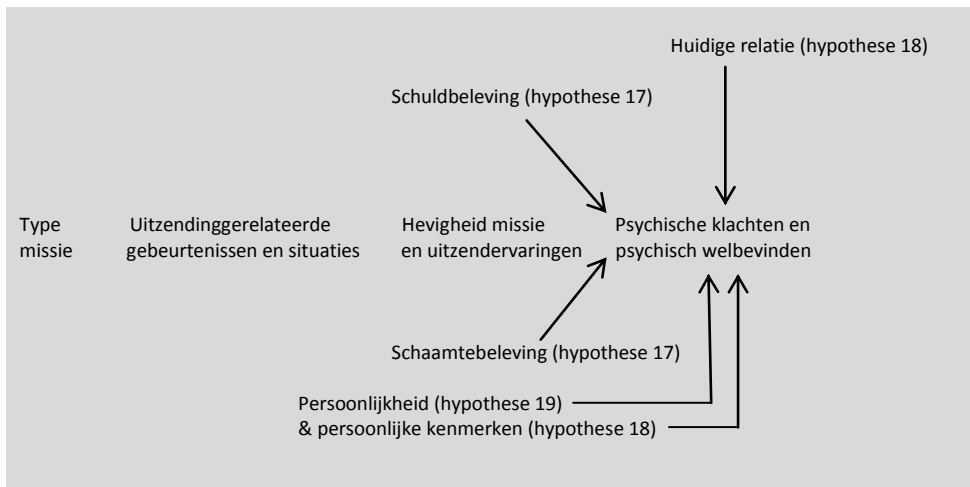
Uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden

In het tweede deel van dit hoofdstuk besteedden we aandacht aan de gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte, waar wij in deze studie van uitgaan (paragraaf 2.7.1). Schuld en schaamte zijn zelfbewuste, morele en sociale emoties die nauw aan elkaar verwant zijn, maar die in het bijzonder als het gaat om hun relatie met psychische klachten tot andere gevoelens en reacties leiden. Dat komt omdat bij schuldbeleving de volledige aandacht naar verkeerd en onacceptabel gedrag uitgaat en bij schaamte naar een negatief of onacceptabel karakter van een persoon. Schuld en schaamte genereren als gevolg van dat onderscheid verschillende reacties en gevoelens. Schuldbeleving leidt doorgaans tot het in contact treden met de gedupeerde, het goed maken en tot reparatiegedrag. Het kan op die manier sociale relaties versterken. Schaamte daarentegen blijkt een meer pijnlijke emotie te zijn, omdat het een verlaging van zelfwaardering en zelfafwijzing inhoudt. Bij schaamte neigt iemand tot het ontwijken van gedupeerden en zal betrokkenen de herinnering aan de schaamtegenererende situatie dan ook trachten te vermijden. Schaamte leidt tot isolatie en

soms zelfs tot zelfhaat. Het is een meer pijnlijke en ingrijpende emotie dan schuld, juist omdat het een negatief oordeel over iemands identiteit en persoonlijkheid betreft.

We verwachten dat schuldbeleving – bij de ontwikkeling van uitzendinggerelateerde psychische klachten en voor wat betreft het psychisch welbevinden van veteranen – ook in ons onderzoek een andere rol speelt dan schaamtebeleving. Deze verwachtingen illustreren we met het theoretisch model in Figuur 2.5. We hebben weer omwille van de overzichtelijkheid alleen de pijlen opgenomen die de hypothesen weergeven.

Figuur 2.5 Theoretisch model ‘determinanten van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden’

2.11 Bronnen en noten

- ¹ Uitgewerkt op pagina 3 en 4 van het boekje: United Nations Department of Public Information (2008). *Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, November 2008*. New York.
- ² United Nations Department of Public Information, 2008: 5.
- ³ Eriksson & Steltman, 1995: 17.
- ⁴ De Hoofdorganen van de VN zijn: de Algemene vergadering; de Veiligheidsraad; de Economische en Sociale Raad, de Trustschapsraad, het Internationaal Gerechtshof en het Secretariaat. Dit is opgenomen in artikel 7 punt 1 van het VN-Handvest. Bron: United Nations Department of Public Information, 2008: 10.
- ⁵ Hoofdstuk VI van het VN-Handvest. Bron: United Nations Department of Public Information, 2008: 24-26.
- ⁶ Suy, 2005.
- ⁷ Eriksson & Steltman, 1995: 18, 19.
- ⁸ Hoofdstuk VII van het VN-Handvest. Bron: United Nations Department of Public Information, 2008: 27-33.
- ⁹ Klep & Van Gils, 2005.
- ¹⁰ Broesder, 2008.
- ¹¹ Bellamy, Williams & Griffin, 2004: 72.
- ¹² Ibidem.
- ¹³ Klep & Van Gils, 2005: 491, 492.
- ¹⁴ Broesder, 2008.
- ¹⁵ Klep & Van Gils, 2005: 101.
- ¹⁶ Ten Cate, 2003: 12.
- ¹⁷ Klep & Van Gils, 2005: 22.
- ¹⁸ Wörner, geciteerd door Homan, 1995.
- ¹⁹ Klep & Van Gils, 2005: 105.
- ²⁰ Schennink & Van Iersel, 1995: 15.
- ²¹ Suy, 2005.
- ²² Wat betreft de Nederlandse bijdrage tot aan de Golfoorlog in 1990-1992 (die oorspronkelijk een NAVO-optreden was) gaat het om de volgende vredesoperaties: UNSCOB (1947-1949); Korea-Oorlog (vredesafdwingende operatie: 1950-1955); UNTSO (1956 tot heden); UNEF-I (1956); UNOGIL (1958); UNOC (1960-1963); UNYOM (1963-1964); UNIPOM (1965-1966); UNIFIL (1979-1985); MFO (1982-1995); WEU-operaties Octopus, Calendar-II (1987-1989); UNTAG (1989-1990). Bron: Klep & Van Gils, 2005: 291.
- ²³ Bron: www.un.org/Depts/dpko/dpko/text.htm.
- ²⁴ Broesder, 2008: 538.
- ²⁵ An Agenda for peace, 1992.
- ²⁶ Teunissen, 2004; Broesder, 2008; An Agenda for peace, 1992.
- ²⁷ Suy, 2001.
- ²⁸ Bellamy, Williams & Griffin, 2004: 77.
- ²⁹ Bellamy, Williams & Griffin, 2004.
- ³⁰ United Nations Department of Public Information, 1996: 5.
- ³¹ Broesder, 2008: 539.
- ³² Suy, 2001.
- ³³ Supplement, 1995.
- ³⁴ Klep & Van Gils, 2005.
- ³⁵ Supplement, 1995 (II Quantitative and Qualitative Changes, punt 10).
- ³⁶ Supplement, 1995.
- ³⁷ Ibidem.
- ³⁸ Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report'), 2000: x.

- ³⁹ Bellamy, Williams & Griffin, 2004; Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report'), 2000.
- ⁴⁰ Bellamy, Williams & Griffin, 2004: 169.
- ⁴¹ Bellamy, Williams & Griffin, 2004.
- ⁴² Hagedoorn, 2000.
- ⁴³ Ibidem.
- ⁴⁴ Pauwels, 2005.
- ⁴⁵ Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report'), 2000.
- ⁴⁶ Britt & Adler, 2003.
- ⁴⁷ Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report'), 2000: X.
- ⁴⁸ Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report'), 2000.
- ⁴⁹ A more secure world: Our shared responsibility, 2004: 1.
- ⁵⁰ Dit beginsel is opgenomen in het slotdocument van de VN-Top, september 2005.
- ⁵¹ Artikel 51 Hoofdstuk VII. Bron: United Nations Department of Public Information, 2008: 32-33.
- ⁵² Bellamy, Williams & Griffin, 2004; Klep & Van Gils, 2005.
- ⁵³ Leurdijk, 2006b.
- ⁵⁴ Pauwels, 2002; Pauwels, 2002b.
- ⁵⁵ De VN-operaties in Kosovo (UNMIK) en in Oost-Timor zijn de eerste voorbeelden van missies die als taak hadden tijdelijk het volledige bestuur van het gebied over te nemen. Daarmee oefenden de VN het gezag uit over de bevolking van het gebied met alle daaraan verbonden soevereine bevoegdheden (bijvoorbeeld de organisatie van verkiezingen/referenda, uitvoering van de wetgevende en uitvoerende macht). Op die manier werd een fundament gelegd voor de opbouw van de samenleving en een duurzame oplossing van de conflicten nagestreefd. Deze missies, waarbij de VN het bestuur van een gebied en haar mensen overnamen, hebben geen navolging gekregen. Wel hebben de huidige VN-vredesmissies in hun mandaat een vredesafdwingend element, wat zij mogen toepassen omwille van de succesvolle uitvoering van het mandaat en wat dus indien nodig geweldsuitoefening inhoudt. Bron: Pauwels, 2005.
- ⁵⁶ Broesder, 2008: 547.
- ⁵⁷ Klep, 2002; Faber, 2002; Blom et al., 2002.
- ⁵⁸ Dallaire, 2004; Wortel, 2006.
- ⁵⁹ Pauwels, 2002; Pauwels, 2002b.
- ⁶⁰ Bertholee & Tjepkema, 2004.
- ⁶¹ Klep, 2008.
- ⁶² Blom et al., 2002; Ankersmit, 2003.
- ⁶³ Van Esch et al., 1998; Soetekouw, 2000; De Vries, 2002.
- ⁶⁴ Bellamy, Williams & Griffin, 2004: 13.
- ⁶⁵ Becker, 2001; Verweij, 2001; Van Iersel & Van Baarda, 2002; Van Baarda et al., 2004; Groen & Verweij, 2008.
- ⁶⁶ Bellamy, Williams & Griffin, 2004.
- ⁶⁷ Bellamy, Williams & Griffin, 2004: 12.
- ⁶⁸ Defensiestaf, 2005.
- ⁶⁹ Findlay, 1996, geciteerd door Broesder, 2008: 537.
- ⁷⁰ Broesder, 2008.
- ⁷¹ An Agenda for Peace, 1992; Supplement, 1995; LDP III, 1999; *Report of the Panel on United Nations Peace Operations* ('Brahimi-report'), 2000; Ten Cate, 2003; Teunissen, 2004; A more secure world: Our shared responsibility, 2004; Bellamy, Williams & Griffin, 2004; Defensiestaf, 2005.
- ⁷² Klep & Van Gils, 2005; Leurdijk, 2006a.
- ⁷³ Bellamy, Williams & Griffin, 2004; Pauwels, 2005; Klep & Van Gils, 2005; Leurdijk, 2006a.

⁷⁴ NATO Handbook, Public Diplomacy Division, NATO, Brussels, Belgium.

⁷⁵ An Agenda for Peace, 1992; Diehl, 1993; Supplement, 1995; Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report'), 2000; Bellamy et al., 2004.

⁷⁶ Britt & Adler, 2003; Bellamy, Williams & Griffin, 2004; Dirkzwager, Bramsen & Van der Ploeg, 2005; Schok et al., 2008.

⁷⁷ Klep & Van Gils, 2005; Leurdijk, 2006a.

⁷⁸ Enduring Freedom is een vredesafdwingende missie en een gevechtsoperatie zonder mandaat van de VN-Veiligheidsraad, ook voor wat betreft de Nederlandse militaire deelname aan deze missie. Bron: Klep & Van Gils, 2005; Defensie.

⁷⁹ Klep & Van Gils, 2005.

⁸⁰ Pauwels, 2005.

⁸¹ Bellamy, Williams & Griffin, 2004: 6.

⁸² Broesder, 2008.

⁸³ Ten Cate, 2003.

⁸⁴ LDP III, NAVO-indeling 1999.

⁸⁵ Defensiestaf, 2005.

⁸⁶ Defensiestaf, 2005: 78, 79. Rules of Engagement (ROE) betekent geweldsinstructies.

⁸⁷ Defensiestaf, 2005: 79.

⁸⁸ Defensiestaf, 2005.

⁸⁹ Broesder, 2008: 538.

⁹⁰ Defensiestaf, 2005.

⁹¹ LDP III, 1999.

⁹² Weisaeth, 2003.

⁹³ Weisaeth, 2003: 209, 110.

⁹⁴ Weisaeth, 2003: 209.

⁹⁵ Johansson, 2001 in Weisaeth, 2003.

⁹⁶ Interstatelijk of tussenstatelijk, wat inhoudt dat het conflict zich afspeelt tussen soevereine staten of allianties daarvan. Een staat is een gebied waarin een bepaalde bevolking woont en onder gezag staat van een zelfstandige regering of overheid. Bron: Defensiestaf, 2005.

⁹⁷ Transnationaal houdt een conflict in waarbij één partij doorgaans een soevereine staat is en de andere(n) niet. Een dergelijk conflict beperkt zich niet tot de territoriale en politieke grenzen, onder andere als gevolg van het feit dat politiek-nationalisme, etnisch-religieuze en andere culturele grenzen niet samenvallen met die van de staat. Het Koerdische conflict is hiervan een voorbeeld. Een transnationaal conflict kan het gevolg zijn van het overslaan van een intrastatelijke of nationaal conflict naar buurlanden. Bron: Defensiestaf, 2005.

⁹⁸ Regulier optreden 'kenmerkt zich door de inzet met georganiseerde militaire verbanden die veelal openlijk, gestructureerd, massaal en gecoördineerd worden ingezet volgens een vastgestelde doctrine. Een regulier optreden kan gekenmerkt worden door: een aan regels gebonden geweldstoepassing (ROE) door reguliere eenheden of organieke formaties (legerkorpsen, divisies, vlootverbanden of squadrons) met geüniformeerde troepen; het optreden geschiedt binnen de kaders van het internationaal recht; de eenheden treden op openlijke wijze op; vaak onder een centraal gezag of commando; en doorgaans zijn de politieke doelstellingen van het conflict rationeel, zoals verdediging van eigen grondgebied, of het behoud van strategische grondstoffen. Bron: Defensiestaf, 2005: 23.

⁹⁹ Klep & Van Gils, 2005; Leurdijk, 2006a.

¹⁰⁰ Klep & Van Gils, 2005; Defensie.

¹⁰¹ 'Operation Peace in Galilea' betekende de start van de Libanon-oorlog op 6 juni 1982. De oorlog duurde tot en met 1985. Bron: Schoenmaker & Roozenbeek, 2004.

¹⁰² Mouthaan et al., 2005; Elands & Mouthaan, 2004.

¹⁰³ Defensiestaf, 2005: uitgewerkt in de NDD op pagina 22.

¹⁰⁴ Defensiestaf, 2005: uitgewerkt in de NDD op pagina's 23 tot en met 25.

¹⁰⁵ Weisaeth, 2003.

¹⁰⁶ Weisaeth, 2003: 111, 112.

¹⁰⁷ Herman, 2002.

¹⁰⁸ Weisaeth, 2003: 214.

¹⁰⁹ Meijer, 2002.

¹¹⁰ Van der Bruggen, 2001: 40.

¹¹¹ Met de eerste defensienota na afloop van de Koude Oorlog, te weten 'herstructurering en verkleining', die in 1991 verscheen, kondigde de toenmalige minister van Defensie A.L. ter Beek de eerste ingrijpende reorganisatie binnen de krijgsmacht aan. Deelname aan VN-vredesoperaties zou meer en meer centraal komen te staan in het toekomstig defensiebeleid. In dit verband werd onder andere 11 Luchtmobiele Brigade van de Koninklijke landmacht opgericht. Deze eenheid werd toegewezen aan het NAVO-Rapid Reaction Corps (NRRC) en kan in zeer korte tijd worden ingevlogen in een crisisgebied. In 1993 volgde de Prioriteitennota van dezelfde minister van Defensie: 'Een andere wereld, een andere Defensie', waarin een blauwdruk van de inkrimping en de herstructurering van het Nederlandse defensieapparaat gepresenteerd werd. Centraal hierin stond de toename van de deelname aan vredesoperaties en een opschorting van de opkomstplicht. Bron: www.defensie.nl en Klep & Van Gils, 2005.

¹¹² Art. 97 lid 1 en 2 Gw (wijzigingswet 22 juni 2000): 1. Ten behoeve van de verdediging en ter bescherming van de belangen van het Koninkrijk, alsmede ten behoeve van de handhaving van de bevordering van de internationale rechtsorde, is er een krijgsmacht. 2. De regering heeft het oppergezag over de krijgsmacht. Bron: overheid.

¹¹³ Van der Bruggen, 2001.

¹¹⁴ De leidraden voor militaire inzet zijn in 1996 vastgelegd in de Landmacht Doctrinepublicatie (LDP I) 'de Militaire Doctrine' en zou de basis vormen voor het militair optreden van de Koninklijke landmacht. Sinds 1998 werd de LDP I uitgebreid met: (1) Gevechtsoperaties LDP II - Deel A Grondslagen; (2) Gevechtsoperaties LDP II - Deel B Reguliere Gevechtsoperaties; (3) Gevechtsoperaties LDP II - Deel C Irreguliere Gevechtsoperaties; (4) Vredesoperaties LDP III; (5) Nationale Operaties LDP IV. De Luchtmacht heeft in de jaren '90 een Airpower Doctrine gepubliceerd, de Marine een Nederlandse Maritieme Doctrine. Alle volgden ze de gezamenlijke NAVO-doctrines en de krijgsmachtdeel doctrines uit een aantal andere landen, waarmee al jaren intensief wordt samengewerkt. Doctrines geven richting aan de uitvoering van militaire operaties. De Nederlandse Defensie Doctrine (NDD) sluit in 2005 voorlopig de rij. Maar naar verwachting zal deze sneller herzien moeten worden dan na drie tot negen jaar, zoals bij zijn voorlopers gebeurde. De doctrine moet altijd optimaal aansluiten bij de praktijk van militaire operaties en politieke besluitvorming wil deze richtinggevend kunnen zijn voor het handelen in de militaire praktijk. Niet voor niets zijn altijd (recente) ervaringen uit de praktijk van vredesmissies opgenomen in de verschillende publicaties. Bron: de Haas, 2005.

¹¹⁵ Leurdijk, 2007.

¹¹⁶ Van der Bruggen, 2001.

¹¹⁷ TK, 2000-2001, 23 591 en 26 454, nr. 7.

¹¹⁸ Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (TCBU), Vertrekpunt Den Haag , TK, 1999-2000, 4 september 2000, 26 454, nrs. 7-8.

¹¹⁹ Art. 100 lid 1 en 2 Gw: 1. De regering verstrekt de Staten-Generaal vooraf inlichtingen over de inzet of het ter beschikking stellen van de krijgsmacht ter handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde. Daaronder is begrepen het vooraf verstrekken van inlichtingen over de inzet of het ter beschikking stellen van de krijgsmacht voor humanitaire hulpverlening in geval van een gewapend conflict. 2. het eerste lid geldt niet,

indien dwingende redenen het vooraf verstrekken van inlichtingen verhinderen. In dat geval worden inlichtingen zo spoedig mogelijk verstrekt. Bron: overheid.

¹²⁰ Art. 90 Gw: De regering bevordert de ontwikkeling van de internationale rechtsorde. Bron: overheid.

¹²¹ Klep & Van Gils, 2005: 16; Leurdijk, 2007.

¹²² Klep & Van Gils, 2005: 146.

¹²³ TK, 2000-2001, 23 591 en 26 454, nr. 7.

¹²⁴ Muller et al., 2004.

¹²⁵ Defensiestaf, 2005.

¹²⁶ Op 23 maart 1999 startte de operatie 'Allied Force' – die 78 dagen duurde – als antwoord op de dood van meer dan 1.500 Kosovaarse Albanezen en meer dan 400.000 op de vlucht geslagen Kosovaren. Dit als gevolg van conflicten tussen Servische gewapende eenheden en Kosovaarse Albanezen. Het gaat hier om een luchtcampagne tegen Servische doelen met als doel het verdrijven van de Servische eenheden uit Kosovo. Bron: Ministerie van Buitenlandse Zaken.

¹²⁷ De verschillende Kamervragen die met name sinds 1995 gesteld worden, zijn hiervan een duidelijk bewijs.

¹²⁸ Van Baarda & Van Iersel, 2002b: 109.

¹²⁹ Van Baarda & Van Iersel, 2002b.

¹³⁰ Cook, 2004: 21.

¹³¹ Van Baarda & Van Iersel, 2002b.

¹³² Ceulemans, 2000: 10.

¹³³ Van Baarda & Van Iersel, 2002b.

¹³⁴ Walzer, 2008.

¹³⁵ Smit, 2007.

¹³⁶ Walzer, 2006.

¹³⁷ Smit, 2007.

¹³⁸ Van Baarda & Van Iersel, 2002b: 109.

¹³⁹ Ceulemans, 2000.

¹⁴⁰ Van der Bruggen, 2001.

¹⁴¹ Art. 97 lid 1 en lid 2 Gw, wijzigingswet 22 juni 2000.

¹⁴² Van der Bruggen, 2001.

¹⁴³ Van der Bruggen, 2001; Walzer, 2006.

¹⁴⁴ Van der Bruggen, 2001.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Cook, 2004.

¹⁴⁷ Cook, 2004: 29.

¹⁴⁸ Cook, 2004: 31.

¹⁴⁹ Walzer, 2008.

¹⁵⁰ Van Iersel & Van Baarda, 2002.

¹⁵¹ Walzer, 2006.

¹⁵² Smit, 2007.

¹⁵³ Cook, 2004.

¹⁵⁴ Ceulemans, 2000.

¹⁵⁵ Van der Bruggen, 2001.

¹⁵⁶ Van der Bruggen, 2001: 51.

¹⁵⁷ Walzer, 2006.

¹⁵⁸ Van der Bruggen, 2001; Walzer, 2006.

¹⁵⁹ Van Baarda & Van Iersel, 2002b; Walzer, 2006.

- ¹⁶⁰ Verweij, 2001: 9.
- ¹⁶¹ Verweij, 2001.
- ¹⁶² Van Iersel & Van Baarda, 1997.
- ¹⁶³ Van Iersel & Van Baarda, 1997; Waltzer, 2006.
- ¹⁶⁴ Van Baarda, 2004.
- ¹⁶⁵ Van Baarda, 2004: 105.
- ¹⁶⁶ Van Baarda, 2004: 109.
- ¹⁶⁷ Bron: www.ICRC.org.
- ¹⁶⁸ Verweij, 2001.
- ¹⁶⁹ Nederlandse Rode Kruis, 2006: 12.
- ¹⁷⁰ Het Nederlandse Rode Kruis, 2004; www.ICRC.org.
- ¹⁷¹ www.ICRC.org.
- ¹⁷² Nederlandse Rode Kruis, 2006: 9-12.
- ¹⁷³ Walzer, 2006.
- ¹⁷⁴ www.ICRC.org.
- ¹⁷⁵ Het Nederlandse Rode Kruis, 2004; www.ICRC.org.
- ¹⁷⁶ Het Nederlandse Rode Kruis, 2004: 530.
- ¹⁷⁷ www.ICRC.org.
- ¹⁷⁸ Het Nederlandse Rode Kruis, 2004; www.ICRC.org.
- ¹⁷⁹ Van Baarda & Van Iersel, 2002b.
- ¹⁸⁰ Verweij, 2009.
- ¹⁸¹ Verweij, 2001: 7.
- ¹⁸² Verweij, 2000: 25-28.
- ¹⁸³ Van Iersel, 2000: 42.
- ¹⁸⁴ Van Iersel, 2000: 43.
- ¹⁸⁵ Ceulemans, 2003: 165.
- ¹⁸⁶ Respondent van het vragenlijstonderzoek naar schuld- en schaamtebeleving bij veteranen, juni 2006.
- ¹⁸⁷ Van Iersel, 2002.
- ¹⁸⁸ Van Iersel & Van Baarda, 1997.
- ¹⁸⁹ Becker, 2001.
- ¹⁹⁰ Respondent van het vragenlijstonderzoek naar schuld- en schaamtebeleving bij veteranen, juni 2006.
- ¹⁹¹ Idem.
- ¹⁹² Verweij, 2001: 9.
- ¹⁹³ Van Baarda & Van Iersel, 2002: 133.
- ¹⁹⁴ Openingstoespraak van Minister van Defensie E. van Middelkoop tijdens het Symposium “De rechtvaardige oorlog: vroeger en nu”, 9 juni 2008.
- ¹⁹⁵ Van Iersel & Van Baarda, 2002.
- ¹⁹⁶ Walzer, 2008.
- ¹⁹⁷ Van Iersel & Van Baarda, 2002.
- ¹⁹⁸ Report of the panel on United Nations Peace Operations (‘Brahimi-report’), 2000.
- ¹⁹⁹ Vogelhaar et al., 1997.
- ²⁰⁰ Van Iersel, 1995.
- ²⁰¹ Ibidem.
- ²⁰² Hier wordt een analyse gemaakt vanuit de case van Eric Lomax en Nagase Takashi (Van Iersel, 1995: 169-181).
- ²⁰³ Van Iersel, 1995: 179.
- ²⁰⁴ Van Iersel, 1995.

-
- ²⁰⁵ Ibidem.
- ²⁰⁶ Ibidem.
- ²⁰⁷ Kubany, 1994.
- ²⁰⁸ Kubany, 1994: 5, 6.
- ²⁰⁹ Ferguson et al., 2007: 341.
- ²¹⁰ Kubany, 1994: 5.
- ²¹¹ Kubany, 1994; Glover, 1984; Opp & Samson, 1989.
- ²¹² Kubany, 1994: 7.
- ²¹³ Tangney & Dearing, 2002; Tracy, Robins & Tangney, 2007.
- ²¹⁴ Kubany, 1994; Kubany & Ralston, 2006.
- ²¹⁵ Tangney et al., 1989.
- ²¹⁶ Tangney & Dearing, 2002.
- ²¹⁷ Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Kubany & Ralston, 2006.
- ²¹⁸ Kubany & Ralston, 2006.
- ²¹⁹ Lewis, 1971.
- ²²⁰ Tangney & Dearing, 2002.
- ²²¹ Het eerste meetinstrument is de TOSCA van Tangney, Wagner & Gramzow (1989), dat schuld- en schaamtegeneigdheid meet op basis van aan de respondenten voorgelegde scenario's en daarbij aansluitende mogelijke reacties.
- ²²² Tangney & Dearing, 2002: 2.
- ²²³ Taylor, 1985; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ²²⁴ Tangney & Dearing, 2002.
- ²²⁵ Ausubel, 1955; Lindsay-Hartz, 1984.
- ²²⁶ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007: 21.
- ²²⁷ Lewis, 2000.
- ²²⁸ Baumeister, 1991.
- ²²⁹ Kubany & Ralston, 2006.
- ²³⁰ Kleber & Brom, 2003; Herman, 2002; Heider, 1958; Baumeister, 1991.
- ²³¹ Lindsay-Hartz, 1984: 703.
- ²³² Lewis, 2000.
- ²³³ Tangney & Dearing, 2002: 81.
- ²³⁴ Tangney & Dearing, 2002: 2.
- ²³⁵ Lewis, 1971; Harder & Lewis, 1987; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ²³⁶ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007: 22.
- ²³⁷ Lindsay-Hartz, 1984.
- ²³⁸ Lindsay-Hartz, 1984: 701.
- ²³⁹ Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁴⁰ Leith & Baumeister, 1998.
- ²⁴¹ Ausubel, 1955.
- ²⁴² Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁴³ Ausubel, 1955; Tangney & Dearing, 2002; De Hooze et al., 2008.
- ²⁴⁴ Ausubel, 1955; Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007, De Hooze, 2008.
- ²⁴⁵ Leith & Baumeister, 1989.
- ²⁴⁶ Lindsay-Hartz, 1984: 697, 698.
- ²⁴⁷ Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁴⁸ Lindsay-Hartz, 1984.

- ²⁴⁹ Ausubel, 1955.
- ²⁵⁰ Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁵¹ Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ²⁵² Tangney, Stuewig & Mashek, 2007: 25.
- ²⁵³ Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁵⁴ Tangney & Dearing, 2002: 24.
- ²⁵⁵ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007: 26-28.
- ²⁵⁶ Lewis, 1971; Lindsay-Hartz, 1984; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, 1995.
- ²⁵⁷ Lindsay-Hartz, 1984.
- ²⁵⁸ De Hooze, 2008.
- ²⁵⁹ De Hooze, 2008: 133.
- ²⁶⁰ Tangney, 1991; Nathanson, 1992; Leith & Baumeister, 1989.
- ²⁶¹ Leith & Baumeister, 1998: 1.
- ²⁶² Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ²⁶³ Tangney & Dearing, 2002: 202.
- ²⁶⁴ Lewis, 1971.
- ²⁶⁵ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007: 27.
- ²⁶⁶ Lewis, 1971.
- ²⁶⁷ Harder & Lewis, 1987; Lindsay-Hartz, 1984; Tangney & Dearing, 2002; Stuewig & Tangney, 2007.
- ²⁶⁸ Lee, Scragg & Turner, 2001: 452.
- ²⁶⁹ Lee, Scragg & Turner, 2001.
- ²⁷⁰ Lee, Scragg & Turner, 2001: 453.
- ²⁷¹ Lee, Scragg & Turner, 2001.
- ²⁷² Tangney & Dearing, 2002: 3.
- ²⁷³ Harder & Lewis, 1987; Lindsay-Hartz, 1984; Tangney & Dearing, 2002; Stuewig & Tangney, 2007.
- ²⁷⁴ Lindsay-Hartz, 1984: 695.
- ²⁷⁵ Stone, 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
- ²⁷⁶ Lindsay-Hartz, 1984.
- ²⁷⁷ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ²⁷⁸ Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁷⁹ Tangney & Dearing, 2002: 25
- ²⁸⁰ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007: 26.
- ²⁸¹ Harder & Lewis, 1987; Lindsay-Hartz, 1984; Lindsay-Hartz, de Rivera & Mascolo, 1995; Tangney, Wagner & Gramzow, 1989; Tangney & Dearing, 2002; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Kubany & Ralston, 2006; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007; Tracy, Robins & Tangney, 2007; De Hooze, 2008.
- ²⁸² Lindsay-Hartz, 1984; Lindsay-Hartz et al., 1995.
- ²⁸³ Kubany & Ralston, 2006.
- ²⁸⁴ Tangney, 2002.
- ²⁸⁵ Tangney, 1990; Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁸⁶ Genoemd in Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁸⁷ Tangney & Dearing, 2002, pagina 29, 34, 35, 36.
- ²⁸⁸ Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁸⁹ Henning & Frueh, 1997.
- ²⁹⁰ Watson, Clark & Tellegen, 1988; Peeters et al., 1999.
- ²⁹¹ Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁹² Meijer, 2002.

-
- ²⁹³ Lewis, 1973; Lindsay-Hartz, 1984; Tangney & Dearing, 2002; Kubany & Ralston, 2006.
- ²⁹⁴ Tangney & Dearing, 2002.
- ²⁹⁵ Lindsay-Hartz, 1984.
- ²⁹⁶ Kubany, 1994; Kubany & Ralston, 2006; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
- ²⁹⁷ Cook, 1989; Tangney et al., 1989.
- ²⁹⁸ Lifton, 1973; Glover, 1984; Leskela et al., 2002; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1996.
- ²⁹⁹ Leskela et al., 2002; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
- ³⁰⁰ Singer, 2004.
- ³⁰¹ Lifton, 1973; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
- ³⁰² Voor de volledige referenties bij de genoemde meetinstrumenten in kolom 3, verwijzen we naar de artikelen die in de eerste kolom van de tabel genoemd zijn.
- ³⁰³ De zes meest voorkomende bronnen voor schuld bij Vietnamveteranen (bij n = 106).
- ³⁰⁴ Singer, 2004: 377. Singer vraagt in een artikel over schaamte, schuld, zelfhaat en berouw van Vietnamveteranen die in de oorlog verantwoordelijk waren voor gewelddadigheden en misdaden tegen de mensheid, aandacht voor deze groep mensen, zowel van psychotherapeuten als van de samenleving. Jaren na de oorlog worden zij, in emotionele zin, door hun wandaden achtervolgd, voelen zij zich schuldig, schamen zij zich, en haten zij zichzelf. Elke dag beseffen zij dat wat zij gedaan hebben onvergeeflijk is. In deze studie wordt een adequate manier gezocht voor de behandeling van veteranen met schuld, schaamte en zelfhaat als gevolg van gepleegde misdaden, met het accent op het doorwerken van de schuld, schaamte en zelfhaat. Deze emoties zijn fundamenteel om berouw te kunnen uiten, aldus Singer, en moeten doorgemaakt worden. Betrokkene wordt niet geholpen door hem over zijn schuld heen te tillen.
- ³⁰⁵ Nederland, 1964; Nederland, 1968; Glover, 1984; Danieli, 1982.
- ³⁰⁶ Herman, 2002.
- ³⁰⁷ Danieli, 1982.
- ³⁰⁸ Lifton, 1973; Shatan, 1973.
- ³⁰⁹ Herman, 2002.
- ³¹⁰ Lifton, 1973; Shatan, 1973.
- ³¹¹ Lifton, 1973; Shatan, 1973; Glover, 1984.
- ³¹² Kubany et al., 1997: 250-255.
- ³¹³ De percentages duiden op het aantal veteranen (van n = 106) dat tenminste aangaf zich 'matig schuldig te voelen' als gevolg van betreffende bron.
- ³¹⁴ Herman, 2002.
- ³¹⁵ Shatan, 1973: 646.
- ³¹⁶ Herman, 2002.
- ³¹⁷ Wells, 1996.
- ³¹⁸ Verweij, 2009.
- ³¹⁹ Ibidem.
- ³²⁰ Arendt, 2005; Verweij, 2009.
- ³²¹ Arendt, 2005.
- ³²² Lifton, 1987a; 1987b.
- ³²³ Frankl, 2006.
- ³²⁴ Frankl, 2006: 157.
- ³²⁵ Herman, 2002.
- ³²⁶ Kleber & Brom, 2003.
- ³²⁷ Frankl, 2006: 158.
- ³²⁸ Lifton, 1991.

- ³²⁹ Lifton werkt in het kader van de tragiek van deze schuld een tweetal 'omgangsvormen' uit die de omgang met overlevingsschuld pathologisch of juist niet-pathologisch maken.
- ³³⁰ Janoff-Bulman, 1992: 132.
- ³³¹ Lifton, 1991.
- ³³² Ibidem.
- ³³³ Glover, 1984.
- ³³⁴ Glover et al., 1990.
- ³³⁵ Glover et al., 1990: 588.
- ³³⁶ Glover et al., 1990.
- ³³⁷ Opp & Samson, 1989; Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Henning & Frueh, 1997.
- ³³⁸ Hendin & Pollinger-Haas, 1991.
- ³³⁹ Hendin & Pollinger-Haas, 1991: 589.
- ³⁴⁰ Henning & Frueh, 1997.
- ³⁴¹ In de groep van 40 veteranen waren de volgende missies vertegenwoordigd: Tweede Wereldoorlog, Korea-Oorlog, Eerste Golfoorlog (steeds twee veteranen per missies). 85% van de 40 veteranen diende in Vietnam.
- ³⁴² Henning & Frueh, 1997: 801.
- ³⁴³ Wong & Cook, 1992.
- ³⁴⁴ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
- ³⁴⁵ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002: 223.
- ³⁴⁶ Ibidem.
- ³⁴⁷ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002: 224.
- ³⁴⁸ Tangney, Wagner & Gramzow, 1989.
- ³⁴⁹ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
- ³⁵⁰ Opp & Samson, 1989.
- ³⁵¹ Opp & Samson, 1989: 159.
- ³⁵² Opp & Samson, 1989: 160.
- ³⁵³ Ibidem.
- ³⁵⁴ Opp & Samson, 1989: 161.
- ³⁵⁵ Ibidem.
- ³⁵⁶ Opp & Samson, 1989: 162.
- ³⁵⁷ Kubany et al., 1997.
- ³⁵⁸ Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Kubany & Ralston, 2006.
- ³⁵⁹ Kubany, 1994; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
- ³⁶⁰ Kubany & Ralston, 2006: 260.
- ³⁶¹ Lewis, 1971; Lindsay-Hartz, 1984; Tangney, Wagner & Gramzow, 1989; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ³⁶² Kubany & Ralston, 2006.
- ³⁶³ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
- ³⁶⁴ Kubany & Ralston, 2006; Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ³⁶⁵ Kubany, 1994; Kubany & Ralston, 2006.
- ³⁶⁶ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ³⁶⁷ Kubany, 1994.
- ³⁶⁸ Kubany, 1994: 5.
- ³⁶⁹ Kubany, 1994: 7, 8.
- ³⁷⁰ Kubany, 1994: 5.
- ³⁷¹ Kubany & Ralston, 2006.

- ³⁷² Kubany & Ralston, 2006: 259.
- ³⁷³ Opp & Samson, 1989; Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Kubany & Ralston, 2006.
- ³⁷⁴ Tracy & Robins, 2007: 13.
- ³⁷⁵ Singer, 2004.
- ³⁷⁶ Singer, 2004: 380.
- ³⁷⁷ Singer, 2004: 381.
- ³⁷⁸ Singer, 2004.
- ³⁷⁹ Singer, 2004: 384.
- ³⁸⁰ Singer, 2004.
- ³⁸¹ Harrigan, 2007.
- ³⁸² Harrigan, 2007: 8.
- ³⁸³ Lewis, 1971; Tangney & Dearing, 2002.
- ³⁸⁴ Opp & Samson, 1989; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997; Henning & Frueh, 1997.
- ³⁸⁵ Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
- ³⁸⁶ Kubany et al., 1997.
- ³⁸⁷ Meijer, 2002.
- ³⁸⁸ Janoff-Bulman, 1992.
- ³⁸⁹ Meijer, 2002.
- ³⁹⁰ Herman, 2002: 52.
- ³⁹¹ Kleber & Brom, 2003; Kleber, 2007.
- ³⁹² Kleber & Brom, 2003; Kleber, 2007: 165.
- ³⁹³ Meijer, 2002, Herman, 2002.
- ³⁹⁴ Horowitz, Wilner & Alvares, 1979; Kleber & Brom, 2003.
- ³⁹⁵ Herman, 2002.
- ³⁹⁶ DSM IV, 1994.
- ³⁹⁷ DSM IV, 1994: 83.
- ³⁹⁸ Herman, 2002: 55-50.
- ³⁹⁹ DSM IV, 1994: 83.
- ⁴⁰⁰ Heider, 1958.
- ⁴⁰¹ Baumeister, 1991; Tangney et al., 1992; Tangney & Dearing, 2002; Kleber & Brom, 2003.
- ⁴⁰² Baumeister, 1991.
- ⁴⁰³ Janoff-Bulman, 1992: 126.
- ⁴⁰⁴ Janoff-Bulman, 1992.
- ⁴⁰⁵ Janoff-Bulman, 1992: 126.
- ⁴⁰⁶ Lewis, 2000.
- ⁴⁰⁷ Lindsay-Hartz, 1984: 703.
- ⁴⁰⁸ Meijer, 2002.
- ⁴⁰⁹ Janoff-Bulman, 1992.
- ⁴¹⁰ Lifton, 1973.
- ⁴¹¹ Janoff-Bulman, 1992.
- ⁴¹² Janoff-Bulman, 1992: 131, 132.
- ⁴¹³ Herman, 2002: 259.
- ⁴¹⁴ Kleber & Brom, 2003: 83, 88
- ⁴¹⁵ Kleber & Brom, 2003.
- ⁴¹⁶ Herman, 2002.
- ⁴¹⁷ Kubany & Ralston, 2006; Tangney & Dearing, 2002.

- ⁴¹⁸ Meijer, 2002; Herman, 2002.
- ⁴¹⁹ Kleber & Brom, 2003.
- ⁴²⁰ Kleber & Brom, 2003: 146.
- ⁴²¹ Baumeister, 1991.
- ⁴²² Waaronder Lifton, 1973; 1987a; 1987b; Kleber & Brom, 2003; Herman, 2002.
- ⁴²³ Baumeister, 1991: 249.
- ⁴²⁴ Baumeister, 1991: 249, 250.
- ⁴²⁵ Janoff-Bulman, 1992.
- ⁴²⁶ Dallaire, 2004.
- ⁴²⁷ www.un.org/Depts/dpko/dpko/co_mission/unamirS.htm.
- ⁴²⁸ Dallaire, 2004: 513.
- ⁴²⁹ Lindsay-Hartz, 1984.
- ⁴³⁰ Lifton, 1973; 1987a; 1987b.
- ⁴³¹ Kubany, 1994; Kubany & Ralston, 2006.
- ⁴³² Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Kubany & Ralston, 2006.
- ⁴³³ Frijda, 2005.
- ⁴³⁴ Frijda, 2005: 450.
- ⁴³⁵ Frijda, 2005.
- ⁴³⁶ Kubany & Ralston, 2006: 260.
- ⁴³⁷ Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002; Kubany & Ralston, 2006.
- ⁴³⁸ Kubany & Ralston, 2006: 260.
- ⁴³⁹ Kubany et al., 1997.
- ⁴⁴⁰ Weisaeth, 2003.
- ⁴⁴¹ Kubany, 1994; Kubany & Ralston, 2006.
- ⁴⁴² Heider, 1958; Baumeister, 1991.
- ⁴⁴³ Kleber & Brom, 2003.
- ⁴⁴⁴ Kubany, 1994; Kubany et al., 1997; Kubany & Ralston, 2006.
- ⁴⁴⁵ Heider, 1958.
- ⁴⁴⁶ Tangney & Dearing, 2002.
- ⁴⁴⁷ Bramsen et al., 1997; Bramsen et al., 2007.
- ⁴⁴⁸ Herman, 2002.
- ⁴⁴⁹ Meijer, 2002.
- ⁴⁵⁰ Hendin & Pollinger-Haas, 1991; Wong & Cook, 1992.
- ⁴⁵¹ Lee, Scragg & Turner, 2001.
- ⁴⁵² Lewis, 1971; Tangney & Dearing, 2002; Wong & Tsai, 2007.
- ⁴⁵³ Leith & Baumeister; 1998.
- ⁴⁵⁴ Leskela et al., 2002.
- ⁴⁵⁵ Tangney & Dearing, 2002; Nathanson, 1987; Tangney, Wagner, Fletcher & Gramzow, 1992.
- ⁴⁵⁶ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
- ⁴⁵⁷ Wong & Cook, 1992.
- ⁴⁵⁸ Tangney & Dearing, 2002.
- ⁴⁵⁹ Nathanson, 1987; Harder & Lewis, 1987.
- ⁴⁶⁰ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007; Harrigan, 2007.
- ⁴⁶¹ Lewis, 1971; Tangey & Dearing, 2002.
- ⁴⁶² Stuewig & Tangney, 2007.
- ⁴⁶³ Leith & Baumeister, 1998; Wong & Tsai, 2007.

- ⁴⁶⁴ Tangney, 1995.
- ⁴⁶⁵ Bramsen et al., 2007.
- ⁴⁶⁶ Bramsen et al., 2007: 507.
- ⁴⁶⁷ Singer, 2004.
- ⁴⁶⁸ Singer, 2004: 381.
- ⁴⁶⁹ Kubany et al., 2006.
- ⁴⁷⁰ Glover, 1984; Glover et al., 1990; Hendin & Pollinger-Haas, 1991; Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Henning & Frueh, 1997; Singer, 2004.
- ⁴⁷¹ Henning & Frueh, 1997.
- ⁴⁷² Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ⁴⁷³ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007; Tangney & Dearing, 2002.
- ⁴⁷⁴ Frijda, 2005.
- ⁴⁷⁵ Dirkzwager, Bramsen & Van der Ploeg, 2005.
- ⁴⁷⁶ Mouthaan et al., 2005.
- ⁴⁷⁷ Derogatis et al., 1973; Derogatis, 1977.
- ⁴⁷⁸ DSM-IV, 1994; Meijer, 2002.
- ⁴⁷⁹ Baumeister, 1991.
- ⁴⁸⁰ DSM-IV, 1994; Meijer, 2002.
- ⁴⁸¹ Baumeister, 1991.
- ⁴⁸² Tangney & Dearing, 2002.
- ⁴⁸³ Ibidem.
- ⁴⁸⁴ Ibidem.
- ⁴⁸⁵ Lewis, 1971; Tangney, 1990.
- ⁴⁸⁶ Pauwels, 2005.
- ⁴⁸⁷ Lifton, 1973; Glover, 1984; Leskela et al., 2002; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1996.
- ⁴⁸⁸ Leskela et al., 2002; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
- ⁴⁸⁹ Singer, 2004.
- ⁴⁹⁰ Hendin & Pollinger-Haas, 1991.
- ⁴⁹¹ Wang, Wilson & Mason, 1996.
- ⁴⁹² Waaronder: Blom, 2002; Blom et al., 2002; Faber, 2002; Klep, 2008.
- ⁴⁹³ Kubany, 1994; Kubany et al., 2006.

Hoofdstuk 3

Dataverzameling, operationalisering en methoden

De massa deelt de vreugde
De sportman krijgt de prijs
Acht mannen droegen jou vannacht
Het vliegtuig uit

Welkom thuis

Stef Bos, deel 3 uit 'Welkom thuis', 2005

3.1 Inleiding

Voor dit onderzoek is een vragenlijstonderzoek verricht onder veteranen die in het kader van een vredesmissie werden uitgezonden. In dit hoofdstuk besteden we in paragraaf 3.2 eerst aandacht aan de manier waarop bekendheid gegeven werd aan het onderzoek. Vervolgens gaan we in paragraaf 3.3 in op de fasen die voorafgingen aan de vragenlijstconstructie en de definitieve vragenlijst die voor het onderzoek gebruikt is. In paragraaf 3.4 beginnen we met de manier waarop het definitieve vragenlijstonderzoek aan veteranen en betrokkenen (instanties) is aangekondigd. Vervolgens gaan we in op de onderzoeksgroep van onze studie, waarbij we ook aandacht besteden aan de Nederlandse veteranenregistratie en aan de samenstelling van de steekproef. Verder gaan we in die paragraaf in op de verzendprocedure rondom en op de respons op de vragenlijst. Tevens wordt in paragraaf 3.4 kort ingegaan op de sociaal-demografische kenmerken van de respondenten en tot slot op het contact met veteranen naar aanleiding van de deelname aan het onderzoek. In paragraaf 3.5 bespreken we de operationalisering van de theoretische dimensies die in hoofdstuk 2 zijn beschreven. In paragraaf 3.6 laten we zien hoe de verschillende variabelen in de onderzoeksgroep verdeeld zijn. Het gaat hier om frequentieverdelingen die tevens dienen als voorbereiding op hoofdstuk 4, waarin de verschillende regressiemodellen worden toegelicht en de resultaten van de toetsing van de hypothesen worden besproken. Tot slot besteden we in paragraaf 3.7 aandacht aan de methoden die we hebben toegepast voor de data-analyse in hoofdstuk 4. We eindigen dit hoofdstuk met een beknopte samenvatting (paragraaf 3.8).

3.2 Aandacht voor en bekendheid over het onderzoeksproject

Tussen mei 2004 en januari 2005 is de studie naar schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies via verschillende media aangekondigd en toegelicht (Tabel 3.1). Het vragenlijstonderzoek voor de dataverzameling werd begin 2006 aangekondigd. Hierop gaan we in de paragraaf over de instrumentontwikkeling verder in.

Tabel 3.1 Aankondiging en bekendmaking onderzoeksproject

1	Webtekst	Website Wetenschapswinkel van de Universiteit van Tilburg, lopend onderzoek.
2	Webtekst	Website Veteraneninstituut
3	Mailing	Brief aan hulpverleningsinstanties, inclusief aanvraag gesprek voor veldverkenning.
4	Bericht	TFT-Nieuws. Het interne informatiebulletin van de Theologische Faculteit Tilburg, jaargang 10, nr 2, maart 2004. Pagina 3.
5	Tekst / registratie	Registratie - sinds 2004 bij de Nederlandse Onderzoeksdatabase (NARCIS).
6	Artikel	Nieuwsbrief Veteraneninstituut, nr. 1, jaargang 4, juni 2004. Pagina 4.
7	Artikel	Rietveld, N. (2004). Schuldbeleving bij jonge veteranen. <i>Link, Magazine van de Wetenschapswinkel, september 2004</i> , p. 4-7.
8	Artikel	Rietveld, N. (2004). Onderzoek schuldbeleving. <i>Checkpoint, nr. 8, oktober 2004</i> . Pagina 6.
9	Artikel	Rietveld, N. (2005). Uitzendinggerelateerde schuldbeleving bij jonge veteranen. <i>ACOM journaal. Maandblad van de ACOM, de CNV</i>
10	Artikel	Rietveld, N. en Iersel, F. van (2005). Schuld- en schaamtebeleving bij jonge veteranen onderzocht. <i>Carré, 28 (6)</i> , p. 19-21.
11a	Abstract	Rietveld, N. (2005). Beyond PTSD: Peacekeepers Guilt and Shame, an introduction. <i>Abstract Book Psychotraumatology. The 9th European Conference on Traumatic Stress (ECOTS). Stockholm 18</i>
11b	Bijdrage conferentie/lezing	Rietveld, N. (2005). Beyond PTSD: Peacekeepers Guilt and Shame (mondelinge presentatie). The 9th European Conference on Traumatic Stress (ECOTS/ESTSS), 18-21 Juni 2005, Stockholm, Zweden.
12	Lezing	Rietveld, N. (2005). Schuld- en schaamtebeleving bij jonge veteranen (mondelinge presentatie). Staflezing, 23 november 2005, Beukbergen, Vormingscentrum van de Krijgsmacht, Huis ter Heide.
13	Lezing	Rietveld, N. (2005). Voorbij aan PTSS: Schuld en schaamte bij jonge veteranen (mondelinge presentatie). Lunchlezing, 24 november 2005, Kennis- en onderzoekscentrum van het Veteraneninstituut, Doorn.

Op vier verschillende momenten zijn vertegenwoordigers van zorg- en welzijnsinstanties en verdere geïnteresseerden geïnformeerd over de voortgang van het project. Het informatiebulletin werd per e-mail of per post aan deze mensen toegezonden (Tabel 3.2).

Tabel 3.2 Veldgerichte update over de voortgang van het onderzoeksproject

Nieuwsflits nr. 1 - maart 2005	Thema: Afgelopen projectjaar en empirisch onderzoek.
Nieuwsflits nr. 2 - juli 2005	Thema: In gesprek met jonge veteranen en <i>'The 9th European Conference on Traumatic Stress'</i> .
Nieuwsflits nr. 3 - januari 2006	Thema: Het aankomende vragenlijstonderzoek.
Nieuwsflits nr. 4 - juli 2006	Thema: Het vragenlijstonderzoek, een eerste indruk van de onderzoeksresultaten.

Het informatiebulletin diende ertoe te informeren over de voortgang van het onderzoeksproject en contact te leggen en houden met het veld dat zich richt op veteranen. Dat contact diende er toe ook zelf geattendeerd te worden op literatuur, lezingen, conferenties en verdere zaken die het centrale thema van het onderzoek raakten. Het verspreiden van de up-to-date informatie leidde steeds tot de gewenste adviezen en tot attendering op relevante artikelen, boeken, contacten en lezingen.

3.3 Fasen vooraf aan het definitieve vragenlijstonderzoek

3.3.1 Fase 1 Literatuurstudie

In de eerste fase – die vooraf is gegaan aan het definitieve vragenlijstonderzoek – is eerder onderzoek naar veteranen en uitzendervaringen bestudeerd. Ook is een literatuurstudie verricht over de gevolgen van oorlog en geweld en is onderzoek bestudeerd naar schuld en schaamte bij veteranen. Dit type onderzoek bleek in de praktijk beperkt te zijn tot oorlogsveteranen. Op basis van deze studies is een selectie gemaakt van verschillende empirische meetinstrumenten van theoretische concepten die konden bijdragen aan de beantwoording van de onderzoeksvragen. Vervolgens zijn de auteurs van deze meetinstrumenten benaderd voor toestemming voor het gebruik van de instrumenten. De Engelstalige meetinstrumenten zijn volgens de procedure *translation-back translation* vertaald in het Nederlands. De verschillende meetinstrumenten worden besproken in paragraaf 3.5, die handelt over de operationalisering van de theoretische dimensies.

3.3.2 Fase 2 Eerste empirische veldverkenning (onder zorgverleners)

Tussen september 2004 en januari 2005 is een aantal zorgverleners en dienstverleners geïnterviewd (Tabel 3.3). Het doel van het bezoek aan de verschillende zorg- en welzijnsinstellingen was allereerst een algemene veldverkenning uit te voeren. In dit verband werd in semi-gestructureerde interviews ingegaan op de doelstelling van de betreffende hulp- of zorgverlenende instantie, de functies en expertise van de verschillende medewerkers, de doelgroepen, en op de behandelvormen en/of methoden van begeleiding en hulpverlening. Ook werd gevraagd naar de aanwezigheid en structuur van de samenwerkingsverbanden met andere (zorg- en dienstverlenende) instanties. Op die manier kon inzicht worden verworven in de sociale kaart rondom veteranen en veteranenzaken.

Tabel 3.3 Gecontacteerde deskundigen

Organisatie / instelling	Deskundigen (disciplines)
De Basis (voorheen BNMO)	Staffunctionaris / projectontwikkelaar Sociaal Juridisch Adviseur Dominee / predikant Management Zorg Psychologe Twee maatschappelijk werkers Hoofd maatschappelijk werk
Veteraneninstituut	Dominee / geestelijk verzorger Defensie Hoofd Afdeling Communicatie Bedrijfsmaatschappelijk werker pre-veteranenzorg
Centrum '45	Coördinator veteranenteam Psycholoog/psychotherapeut
Sinai Ambulant	Manager circuit volwassenen Psycholoog Klusterhoofd Psycho Motorische Therapie (PMT)
Centraal Militair Hospitaal (CMH)	Psychologe
Geestelijk verzorgers Defensie	Humanistisch Raadsman Twee geestelijk verzorgers (aalmoezeniers/veteranen)
Dienst geestelijke verzorging (DGV) Huize Beukbergen, Vormingscentrum van de Diensten Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht	Directeur Twee geestelijk verzorgers
Maatschappelijke Dienst Defensie	Bedrijfsmaatschappelijk werker pre-veteranenzorg

Het tweede doel van het bezoek aan de verschillende zorg- en welzijnsinstellingen was het kennismaken met onderwerpen en thema's die veteranen bezighouden als gevolg van de deelname aan een uitzending. In de gesprekken werd ingegaan op de manier waarop veteranen de zorg-, dienst-, en hulpverlening vinden en bereiken, op de (hulp) vragen van veteranen en op de uitzendinggerelateerde gevolgen. Daarnaast werd aan de zorg- en hulpverleners gevraagd of bij de veteranen die onder behandeling waren of die deelnamen aan een hulpverleningstraject ook schuld en schaamte een rol speelden; zo ja, hoe schuld en schaamte geïdentificeerd werden, hoe beide emoties zich in het leven van de veteraan kunnen manifesteren en hoe zij in de hulpvraag van de veteraan naar voren werden gebracht. Ook kwam aan bod op welke manier beide thema's in het zorgtraject waren of werden meegenomen en werd gevraagd naar de manier waarop veteranen

omgaan met de psychische gevolgen van de uitzending. Tot slot werd gevraagd hoe veteranen het beste benaderd konden worden voor een vragenlijstonderzoek of voor een interview.

Het derde doel van het bezoek aan de verschillende zorg- en welzijnsinstellingen was het gedurende de hele periode van het onderzoeksproject genereren van adviezen over relevante literatuur, adequate meetinstrumenten en relevante aandachtspunten voor (de uitvoering van) het onderzoek.

Op basis van de gesprekken met de zorg- en hulpverleners kregen we inzicht in de vormen van nazorg aan veteranen. Tevens konden we ons een beeld vormen van schuld en schaamte genererende situaties en aanverwante thema's die in de vragenlijst zouden moeten worden opgenomen. De meeste deskundigen (n = 24) gaven aan dat het belangrijk is om aandacht te besteden aan de preventie en behandeling van depressie en angst en andere stemmingsproblematieken, zonder daarbij de mogelijke aanwezigheid van een posttraumatische stress-stoornis uit het oog te verliezen. Belangrijk is dus om niet alleen maar de nadruk te leggen op PTSS en ernstige psychopathologie. Enkele maatschappelijk werkers gaven aan dat ze meer over een thema als uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving wilden weten. Zij vertelden dat zij het moeilijk vonden om schuld en schaamte te herkennen en om de rol te begrijpen die beide emoties kunnen spelen bij de verwerking van en omgang met ingrijpende uitzendervaringen. De maatschappelijk werkers gaven aan dat beide thema's moeilijk bespreekbaar waren in het klantcontact. De psychologen en de geestelijk verzorgers gaven vaker aan dat ze op emoties van schuld en schaamte stuitten. Dit werd door hen ook bespreekbaar gemaakt in cliënt- en klantcontact. Het werd duidelijk dat een belangrijke groep mensen die professionele hulp nodig heeft binnen de civiele Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg (AGGZ) die gespecialiseerde zorgverlening niet bereikt of dat deze instanties deze groep mensen niet bereiken. Het gaat dan voornamelijk om lager opgeleiden met psychische stoornissen. In toenemende mate bereiken zij wel het algemeen maatschappelijk werk.¹

De gesprekken met de zorg- en welzijnswerkers leverden enkele belangrijke inzichten op. Ze vormden de eerste kennismaking met de vragen en thema's die veteranen na afloop van hun uitzending kunnen bezighouden en die hun dagelijks functioneren kunnen verstoren.

Ten eerste betreft dit de transformatie die het zelfbeeld van de militairen doormaakt. De militaire vorming grijpt volgens zorgverleners diep in op de persoonlijkheid en de identiteitsvorming. De militaire vorming is zeer functioneel gedurende de uitzending. Wanneer de militair echter de krijgsmacht verlaat, blijken de eerder vanzelfsprekende en relevante competenties veel minder functioneel en soms zelf disfunctioneel te zijn, met name in de uitoefening van een civiel beroep. Zorgverleners vertellen dat sommige veteranen zichzelf incompetent vinden om een ander beroep uit te oefenen. Het volgende citaat is hiervan een illustratie.

“Ik kan kilometers lang met een plunjebuil van 25 kilo op mijn nek door de modder in het bos banjeran, dat kan ik.”²

Ook vertelt een zorgverlener over een veteraan (die voor een PTSS in behandeling is) die de hele dag in gevechtspak rondloopt. Dat is zijn identiteit, dat is waarin hij zichzelf herkent. Zonder zijn gevechtspak voelt hij zich niemand en niets meer.

Ten tweede geven veteranen volgens zorgverleners in hulpverleningsgesprekken aan dat het niet alleen moeilijk is de persoonlijkheid en identiteit te integreren in het leven zonder Defensie (en daarmee te functioneren in het civiele leven), maar ook dat het moeilijk is de uitzendervaringen een plaats te geven in de ervaringswereld van alledag. Levenservaringen dragen bij aan de persoonlijke vorming en ontwikkeling en dienen als bagage om verder te kunnen komen in het leven. Zij vormen de bouwstenen waarmee we ons verder kunnen ontwikkelen. De meeste uitzendervaringen zijn echter van heel andere aard dan de dagelijkse levenservaringen. Sommige uitzendervaringen zijn zo afwijkend van hetgeen in het dagelijks leven gebeurt, dat het moeilijk is om ze in te passen in de persoonlijke levensgeschiedenis. Ook kan het lastig zijn om op dezelfde wijze naar het leven te kijken als voorheen. Zo kan het gebeuren dat de veteraan niet meer begrijpt waarom mensen in zijn omgeving zich zo druk maken over bepaalde zaken. Veteranen geven aan dat zij na terugkomst van hun missie veel dagelijkse dingen zijn gaan relativiseren en onbelangrijk zijn gaan vinden en dat zij zich zijn gaan ergeren aan mensen die wel een probleem maken van dagelijkse zaken. Bijvoorbeeld als hun kind huilt na een kleine val of als hun partner geïrriteerd raakt wanneer een kledingstuk uitverkocht is. Dat kan een bron van spanning vormen in het gezin. De veteraan kan soms ook niet begrijpen dat hij vroeger ook zelf aan bepaalde situaties of dingen zoveel waarde hechtte, aldus zorgverleners.

Ten derde herkent de veteraan zichzelf achteraf niet altijd meer in zijn gedrag, gevoelens en reacties die er gedurende de uitzending waren. Dit heeft ook te maken met de transformatie in het zelfconcept. Zo kan bepaald gedrag gedurende de uitzending noodzakelijk en soms zelfs van levensbelang geweest zijn voor betrokkene of collega's en daarmee heel begrijpelijk zijn. Dit gedrag was immers functioneel in de context van oorlog en geweld, bijvoorbeeld als beschermingsmechanisme en omwille van zelfbehoud. Hetzelfde gedrag kan in een leven zonder oorlog en geweld juist volstrekt onbegrijpelijk of ondenkbaar zijn. Het kan zelfs zo zijn dat reacties of gedragingen in het uitzendgebied achteraf worden veroordeeld en als normloos worden beschouwd door mensen die ver afstaan van oorlog, geweld en van de krijgsmacht en vredessoldaten. Het is voor de veteraan niet altijd mogelijk om rationeel te blijven en de werkervaringen in de juiste context te plaatsen. Ook kan het zo zijn dat hij zichzelf veroordeelt voor wat hij gedurende de missie deed, vond en besloot.

Op basis van de eerste empirische veldverkenning is duidelijk geworden dat de terugkomst van veteranen in het dagelijkse leven en de overgang naar het civiele werkzame leven voor veteranen niet altijd vlekkeloos verloopt. Het kan voor een veteraan moeilijk zijn om zich aan te passen aan het dagelijkse leven na de uitzending. Het kan lastig zijn om unieke uitzendervaringen een plaats te geven en te integreren met oude en nieuwe dagelijkse ervaringen. Als een veteraan gaat twijfelen aan het eigen gedrag gedurende de missie en/of aan zijn of haar eigen rol in bepaalde situaties, dan kunnen – in de zoektocht naar de rechtvaardiging of een verklaring daarvan – gevoelens van schuld en schaamte een belangrijke rol spelen.

De contacten die in deze tweede fase zijn gelegd, hebben ertoe geleid dat het onderzoeksproject bij relevante deskundigen onder de aandacht is gebracht. In ieder geval zijn al deze mensen op de hoogte gehouden van de voortgang van het onderzoeksproject, tot en met het moment waarop de dataverzameling voor het definitieve empirische onderzoek plaatsvond. De informatieverstrekking over de voortgang van het onderzoek vond plaats in 2005 en 2006, onder andere in de vorm van een 'nieuwsflits' (Tabel 3.2). Deze werd voornamelijk per e-mail verstuurd. Enkele geïnterviewden namen ook deel aan fase vier van het vooronderzoek: de beoordeling van de conceptvragenlijst door een panel van deskundigen.

3.3.3 Fase 3 Tweede empirische veldverkenning (onder veteranen)

In de derde fase die aan het uiteindelijke empirische onderzoek voorafging, zijn veteranen met en veteranen zonder de diagnose voor posttraumatische stress geïnterviewd. De veteranen met een PTSS werden bereikt via een 'contactgroep' van één van de zorgverleners die in fase twee geïnterviewd werd. Ook reageerden een paar veteranen op een oproep in het veteranenblad 'Checkpoint', dat maandelijks in opdracht van het Veteraneninstituut wordt uitgegeven. De semi-gestructureerde interviews hadden drie doelen: (1) inzicht krijgen in specifieke uitzendervaringen bij verschillende vredesmissies, (2) inzicht krijgen in de persoonlijke beleving van de uitzendervaringen, en (3) inzicht krijgen in inhoudelijke thema's die eventueel gerelateerd kunnen zijn aan schuld- en schaamtebeleving. De interviews vonden plaats in maart en in april 2005 en duurden tussen de anderhalf en vier uur. Er werden zes veteranen geïnterviewd. Twee veteranen werden eenmalig uitgezonden, twee veteranen tweemaal, één veteraan drie keer en het maximum was vier uitzendingen.³ De gemiddelde leeftijd van de veteranen was 44 jaar. De jongste veteraan was 27 en de oudste 58. De rangen liepen uiteen van soldaat tot eerste luitenant. De veteranen waren in dienst van de Koninklijke landmacht (n = 4), de Koninklijke marine (n = 1) of de Koninklijke luchtmacht (n = 1).

De interviews hebben geleid tot een algemeen beeld van de persoonlijke achtergrond van de veteranen, van hun motivatie om bij Defensie te gaan werken, van hun motivatie om op uitzending te gaan, van de verwachtingen vooraf aan de uitzending en van de werkelijkheid gedurende de uitzending. Ook werd op basis van de interviews een globaal inzicht verkregen in de aard van de verschillende vredesmissies, in gebeurtenissen en situaties die zich daarbinnen kunnen voordoen, in persoonlijke uitzendervaringen en in de wijze waarop deze beleefd werden. Verder werd inzicht verkregen in situaties die zich kunnen voordoen na afloop van de uitzending en in de wijze waarop veteranen met eventuele moeilijke ervaringen en herinneringen omgaan. De thematiek rondom schuld- en schaamtebeleving werd besproken aan de hand van vragen over verantwoordelijkheidsgevoelens, bevoegdheden (tot besluitvorming) en ervaringen met situaties waarin de veteraan zich machteloos voelde. De veteranen vertelden hun verhaal zeer gestructureerd. Opvallend daarbij was de steeds aanwezige behoefte om gebeurtenissen chronologisch weer te geven. De onderstaande citaten van geïnterviewden illustreren enkele thema's die aan bod kwamen. Het gaat hierbij om ingrijpende gebeurtenissen:

"(...) getuige dat iemand werd doodgeschoten. Het lijk konden we pas na enige dagen ophalen om het te bergen, het was al in staat van ontbinding en aangevreten. Dit was mijn eerste confrontatie met een gewelddadige dood, een man was doodgeschoten, dat is indrukwekkend. Voor familie was het verboden om naar dat gebied te gaan, dus moesten wij het lijk ophalen. De mensenmassa was enorm, toen we het lijk hadden opgehaald. Dat maakte veel indruk." (Libanon)

"Tussen die flats was een grasveldje. Daar speelden, al vanaf dat ik daar kwam, (...) kinderen, zij voetbalden daar. Op een gegeven moment liep ik daar (...). Toen liep daar een meisje, een heel klein meisje met een hond, ze was haar hond daar aan het uitlaten. En in een keer was alleen de hond er nog. Dat is juist zo onvoorstelbaar, dat er al zolang als ik daar was (...) op dat veldje kinderen aan het voetballen waren." (Sarajevo)

"Ik heb daar iemand doodgeschoten en daar voel ik me erg schuldig over, dat knaagde enorm aan mij. Ik heb er jarenlang met niemand over gesproken. Maar op een gegeven moment komt het er toch wel uit. Maar nu kan ik het me wel weer voorstellen dat ik het gedaan heb. (...) Maar dat heeft dus enorm aan me geknaagd, en het knaagt nog steeds aan me. Ook bepaalde situaties hadden achteraf niet hoeven gebeuren. Ik heb er stukken minder last van. Ik heb niet meer zo veel nachtmerries, volgens mij niet. Het knaagt ook niet zo veel meer aan me, niet zo veel als toen." (Libanon)

Behalve dat in de gesprekken met de veteranen op ingrijpende uitzendervaringen werd ingegaan, waaronder de blootstelling aan gevaar en aan gewelddadigheden, werd ook gesproken over de impact en betekenis daarvan voor het leven na de uitzending:

"Ik heb minder vertrouwen gekregen in de mensheid. Ik besepte me dat ik als intelligent jongetje niet mocht groeien, zowel vroeger thuis niet, als ook niet van de commandant in het werkveld. Ik heb geen normale ontwikkeling gehad. Deze is namelijk onderbroken door de uitzending. Acceptatie van mezelf, mijn identiteitsontwikkeling, deze zijn onderbroken door de uitzending. Ik heb geen verminderde eigenwaarde. Ik voel me sterk, sterker geworden ook naar mijzelf toe. Het zelfvertrouwen is gegroeid. Maar het negatieve wereldbeeld en het wantrouwen naar de mensen is gebleven." (Libanon)

"Ik ben er apetrots op, al heeft het me heel veel gekost en zal het me nog heel veel gaan kosten ook. Ik ben ontzettend trots op mijn uitzendingen. Ik loop heel trots rond als ik mijn uniform weer eens aan heb. Als iemand me zou vragen: "Wat zou je anders gedaan hebben?", dan zou ik zeggen: "Ik denk niets". Ik zou toch weer gegaan zijn als ik nu 19 was. Je voelt je rot, maar ook trots. (...) In mijn hele volwassen leven heeft de uitzending een grote rol gespeeld. Het enige dat ik wel anders gedaan zou hebben is eerder aan de bel trekken, eerder hulp zoeken." (Libanon, Golfoorlog, Kosovo)

"Ik ga gelijk weer terug, nu nog steeds, ja. Of ik er iets van geleerd heb? Ik zou dan wel met hetzelfde groepje teruggaan. En dan moet ik geen gezin hebben, wel alleen zijn. Maar ... ik weet niet waarom. De kameraadschap heb ik nooit meer gehad. Ik ben zoekende naar mijn jeugd, misschien ... Ik heb het gevoel dat ik daar een stukje verloren heb. Als ik een gezin had zou ik het niet doen, als ik geen gezin heb maakt het niet uit, dan zou ik een eind aan mijn leven maken. Ik leef echt voor mijn gezinnetje. Je kunt een uitzending en een gezin wel combineren, maar dat is wel moeilijk." (Libanon)

De interviews boden inzicht in wat veteranen meemaken gedurende hun uitzending, hoe ze deze uitzendervaringen beleefden en wat deze voor hen betekenen. Het gaat hier om een eerste indruk

van de uitzendinggerelateerde ervaring en beleving van veteranen. Op basis van de literatuurstudie in fase één en op basis van de semi-gestructureerde interviews met de zorg- en hulpverleners van veteranen (fase 2) en de gesprekken met veteranen (fase 3) werd de schriftelijke vragenlijst geconstrueerd (eerste versie). Deze is in de vierde fase van dit vooronderzoek ter beoordeling aan een panel van deskundigen voorgelegd.

3.3.4 Fase 4 Panel van deskundigen

De eerste versie van de vragenlijst is in oktober en november 2005 ter beoordeling voorgelegd aan een panel van vakdeskundigen (een methodoloog sociale wetenschappen, een militair historicus, een godsdienstsocioloog, een godsdienstpsycholoog, twee klinisch psychologen, een psychotherapeut, een theoloog en een geestelijk verzorger van de krijgsmacht). Deze deskundigen werden geselecteerd op basis van hun expertise op het terrein van veteranenzorg en dienstverlening, psychotrauma en/of Defensie, vredesmissies en vragenlijstconstructie. Zij ontvingen de vragenlijst en daarnaast een document met de vraagstelling, doelstelling en het theoretische model van het empirisch onderzoek. Zij ontvingen tevens de criteria voor de beoordeling van de vragenlijst (Tabel 3.4).

Tabel 3.4 Vragen ter beoordeling van de vragenlijst (panel van deskundigen)

Voor de beoordeling van de vragenlijst vraag ik u gebruik te maken van uw expertise en deskundigheid. Kunt u tegen die achtergrond de vragenlijst beoordelen op de volgende punten?

1. Zijn de vragen in de lijst over het algemeen begrijpelijk en voldoende concreet?
2. Wat vindt u van de speciaal voor dit onderzoek ontwikkelde vragen?
3. Is de invulinstructie per vraag duidelijk?
4. Is de vragenlijst, uitgaande van de onderzoeksvraag volledig? En zo niet, wat ontbreekt er aan onderwerpen?
5. Welke onderwerpen zijn juist overbodig?
6. Wat vindt u van de volgorde waarop de onderwerpen in de lijst worden besproken?
7. Vindt u de gekozen schalen adequaat of zijn andere (bij u bekende gestandaardiseerde) schalen naar uw idee beter? Welke zijn dat dan?
8. Heeft u suggesties voor relevante literatuur?
9. Heeft u suggesties voor het onderzoeksmodel (Figuur 1)?
10. Als u zou moeten kiezen uit de schalen en vragen in de lijst, welke zou u in het kader van de vraagstelling en het onderzoek zeker gebruiken?
11. Wat vindt u van de instructie op pagina 5-7?
12. Heeft u suggesties voor een afrondende open vraag waarin de veteraan zijn of haar uitzending gerelateerde ervaringen kwijt kan. En hoe deze vraag te stellen, zo dat ze gericht is op de centrale thematiek van het onderzoek?

Tot slot een inhoudelijk thematische vraag:

13. Hoe verwacht u dat bij jonge veteranen de relatie tussen schuldbeleving en beleving van religiositeit is?

Hieronder bespreken we de meest relevante feedback van de panelleden. Alle feedback is verwerkt in de tweede versie van de vragenlijst, die in fase vijf en zes op invulbaarheid en validiteit (van de meetinstrumenten en de schalen) onderzocht is. Hierop gaan we in paragraaf 3.3.5 en 3.3.6 verder in.

Een paar panelleden vond de vragenlijst en de algemene instructie op de vragenlijst te lang en te moeilijk. Ook vonden enkelen de woordkeuze in de introductie van de verschillende meetinstrumenten en de formulering van de zelf gemaakte vragen te abstract. Tevens vonden enkele civiele beoordelaars dat er te veel vakjargon gebruikt werd. Sommige vragen werden door hen ook als te lang, te moeilijk en te beladen beschouwd. De vragenlijst was opgedeeld in verschillende thema's (waaronder 'persoonlijke situatie', 'de uitzending', en 'gebeurtenissen en ervaringen gedurende de uitzending'). De volgorde van die thema's is in de definitieve vragenlijst veranderd, op advies van één van de beoordelaars. Verdere feedback op de vragenlijst luidde als volgt: 'Voeg aanvullende open vragen toe aan in het bijzonder de gestandaardiseerde meetinstrumenten, zodat meer inzicht kan worden verworven in de thema's die bij veteranen leven'. Er werd ook geadviseerd om positieve en negatieve items in een meetinstrument af te wisselen en antwoordcategorieën niet te extreem te laten zijn. Verder werd het gebruik van vijf- in plaats van vier-puntsschalen om methodologische redenen aangeraden. Vragen die schaamtebeleving en persoonlijkheid meten werden gemist. Deze zijn alsnog in de definitieve vragenlijst opgenomen. Op advies van één van de panelleden is een tweetal vragen over het geweten gesteld: "Hebt u zelf het gevoel dat u gedurende de uitzending altijd naar eer en geweten gehandeld hebt?" en de vraag "Heeft u er spijt van dat u op uitzending bent geweest?". Een ander panellid adviseerde om de respondent die meer dan één keer werd uitgezonden en dus meerdere uitzendingen op zijn naam had staan – als uitgangspunt voor het invullen van de vragenlijst - te laten kiezen voor één missie. Ook aan dit advies is in de definitieve vragenlijst gehoor gegeven. Hierop komen we in paragraaf 3.3.5 (de vijfde fase van het vooronderzoek) en in paragraaf 3.5 (operationalisering van de variabelen) uitvoerig terug.

De in Tabel 3.5 gepresenteerde introductie gaat vooraf aan het meetinstrument dat de verwerking van uitzendinggerelateerde ingrijpende gebeurtenissen meet. Het betreft de 'Schok Verwerkingslijst' (SVL-22)⁴.

Tabel 3.5 Introductie op de Schok Verwerkingslijst

Hieronder vindt u een lijst van uitspraken zoals mensen die doen na ingrijpende gebeurtenissen. Bekijk elke uitspraak, neem daarbij de door u - in het kader van uw uitzending - meegemaakte gebeurtenis in gedachten en geef aan hoe vaak de onderstaande uitspraken op u van toepassing waren tijdens de afgelopen 7 dagen. Als ze niet voorkwamen zet u een kruisje bij "helemaal niet".

In eerste instantie was de introductie op deze vraag zonder toevoeging van 'in het kader van uw uitzending' opgenomen. Zonder deze toevoeging zou het echter onduidelijk blijven wat met het

instrument gemeten zou zijn. Het kon dan immers gaan om elke ingrijpende ervaring, en dus ook met ervaringen die niets met de uitzending te maken hadden.

Alle adviezen zijn overgenomen en doorgevoerd in de definitieve vragenlijst. De vragenlijst is alleen niet vereenvoudigd en ook het eventuele vakjargon werd niet vervangen of verwijderd, juist om voldoende aansluiting te vinden bij de respondenten van de onderzoeksgroep.

3.3.5 Fase 5 Proefpersonen

De eerste gereviseerde versie van de definitieve vragenlijst bestond uit 67 pagina's en is in januari 2006 ingevuld en van feedback voorzien door twee veteranen. Een veteraan werd tussen 1993 en 2003 in het kader van vier verschillende vredesmissies uitgezonden (Operation Deny Flight, ECMM, SFOR en Enduring Freedom). Hij kreeg ernstige psychische klachten als gevolg van zijn uitzendervaringen, die ook gedurende deze vijfde fase van het vooronderzoek nog actueel waren. De vragenlijst is ook ingevuld door een veteraan zonder psychische klachten. Hij werd twee keer uitgezonden naar Libanon. Beide proefpersonen werden ook in fase drie van het vooronderzoek geïnterviewd. Beide veteranen kregen de opdracht om de vragen te beoordelen (Tabel 3.6). De opdracht was een andere dan die het panel van deskundigen kreeg. Het panel van deskundigen moest de vragenlijst op inhoudelijk niveau beoordelen en hoefde daarvoor de vragenlijst, die immers gericht is op veteranen niet in te vullen. In fase 5 ging het er om de invulbaarheid van de vragenlijst te onderzoeken op basis van de feedback van veteranen zelf, die de vragenlijst op basis van hun uitzendervaringen invulden. De feedback van beide proefpersonen maakte duidelijk of de vragenlijst goed invulbaar was, of de instructies op de verschillende meetinstrumenten in de vragenlijst helder waren en of de open vragen goed te beantwoorden waren.

Tabel 3.6 Vragen ter beoordeling van de vragenlijst (veteranen)

Hierbij ontvang je de vragenlijst. Ik zou aan je willen vragen de gehele vragenlijst in te vullen en te doorlopen en de eventuele opmerkingen of onduidelijkheden in de lijst ter plekke aan te geven, je kunt dus gewoon schrijven in de lijst zelf. Het kan best zo zijn dat je bepaalde vragen - door de door jou gevonden onduidelijkheid - niet in kunt vullen. Dat lees ik dan vanzelf in de lijst bij betreffende vraag.

Ik zet hieronder nogmaals de punten op een rij, waar ik graag feedback over ontvang:

1. Is de algemene introductie op de vragenlijst duidelijk? (pagina 4 tot 6)
2. Zijn de introducties op de vragen in de lijst duidelijk?
3. Zijn de vragen in de vragenlijst duidelijk?
4. Zijn de antwoordcategorieën waartussen je kunt kiezen bij de beantwoording van de vragen helder en compleet?
5. Indien er iets mist in de antwoordcategorieën, wat dan?
6. Zijn er vragen bij die erg confronterend zijn voor je om te beantwoorden, en welke zijn dat dan?
7. Zijn er vragen bij waarin je je echt NIET herkent en om welke vragen gaat het dan?
8. Wat vind je van de open vragen in de vragenlijst?
9. Hoe gaat dat met het invullen als je vaker uitgezonden bent geweest. Heb ik dit met vraag 2-7 pagina 11 en 12 goed opgelost?⁵ Of vind dat dit beter en/of anders moet?
10. Hoe lang heb je gedaan over het invullen van de vragenlijst?
11. Wat is je algemene idee over de vragenlijst?

Uit deze vijfde fase bleek dat de algemene introductie van de vragenlijst duidelijk was, alsook de instructies voor de meetinstrumenten. Beide proefpersonen vonden over het algemeen ook de vragen in de vragenlijst duidelijk. Bij sommige vragen voegden zij de antwoordcategorie 'niet van toepassing' toe. In de gereviseerde vragenlijst is bij één vraag deze antwoordcategorie toegevoegd.⁶ De vragen over feitelijk meegemaakte gebeurtenissen gedurende de uitzending waren voor beide proefpersonen confronterend. De vragenlijst bleek over het algemeen door beide proefpersonen lastig in te vullen, omdat zij vaker uitgezonden zijn geweest. Dit ondanks de 'sturing' in de vragenlijst, waarin werd gevraagd om - indien de veteraan vaker was uitgezonden - de uitzending te kiezen die het meeste impact had op het verdere leven (Tabel 3.7). In de definitieve vragenlijst is steeds op daarvoor geschikte plekken aangegeven wanneer een vraag gold voor de uitzending die de respondent aan het begin van de vragenlijst koos om in gedachten te nemen bij het invullen van de vragenlijst.

Ten slotte was de tijd die nodig was om de vragenlijst in te vullen voor de ene proefpersoon vier uur en voor de andere twee uur en 35 minuten.

Tabel 3.7 Respondenten die meer dan één keer uitgezonden zijn geweest, moesten voor het beantwoorden van de vragen één missie in gedachten nemen

Indien u vaker uitgezonden bent geweest is het bij de beantwoording van de volgende vragen (pagina 13-17) gemakkelijker om één uitzending in gedachten te nemen. U kunt die uitzending kiezen die u bij vraag 3-9 het meeste genoemd heeft. Kiest u in ieder geval de uitzending die op uw verdere leven en op uw persoon de meeste invloed gehad heeft?

De vragenlijst is na deze vijfde onderzoeksfase in twee afzonderlijke vragenlijsten opgedeeld. In de eerste vragenlijst zijn de theoretische dimensies opgenomen die centraal staan in ons onderzoek. Het betreft de 'uitzendinggerelateerde omstandigheden' en 'feitelijke uitzendervaringen'; de 'ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen'; de 'beleving van schuld en schaamte' en tot slot het 'psychisch welbevinden' van veteranen en 'uitzendinggerelateerde psychische klachten'. Verder zijn in deze eerste vragenlijst variabelen voor 'persoonlijkheid', 'persoonlijke' en 'professionele kenmerken' opgenomen. De variabelen uit de eerste vragenlijst zijn opgenomen in het theoretische model dat in hoofdstuk 2 paragraaf 2.10 gepresenteerd werd.

In de tweede vragenlijst zijn vragen opgenomen waarmee we variabelen meten die verder niet in het theoretische model zijn opgenomen. Het gaat in het bijzonder om vragen over spijt en berouw die gerelateerd zijn aan de uitzendervaringen, om vragen over ingrijpende gebeurtenissen in het leven na de uitzending, om vragen over schuld- en schaamtegeneigdheid in het dagelijks leven en om vragen over copingstrategieën als 'Jezelf de schuld geven' en 'Anderen de schuld geven'. Dit zijn enkele van de cognitieve copingstrategieën die een persoon hanteert na het meemaken van een negatieve gebeurtenis of situatie in het dagelijks leven. De hierboven genoemde thema's dienen ter aanvulling van de uiteindelijke onderzoeksresultaten en komen in paragraaf 3.5 en 3.6 aan bod. In paragraaf 3.5 zullen we zien dat een aantal schalen uit de tweede vragenlijst (waaronder schuld- en schaamtegeneigdheid) is gebruikt om de validiteit van de dimensies van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte te onderzoeken. Verder hebben we in paragraaf 3.6 de verdeling in de onderzoeksgroep van de belangrijkste variabelen besproken.

In deze vijfde onderzoeksfase is naast het opdelen van de vragenlijst besloten de mogelijkheid te bieden de vragenlijsten 'online' in te vullen. Steeds vaker worden schriftelijke vragenlijsten via het internet onder de onderzoeksgroep verspreid, het zogenaamde online-onderzoek. In het afgelopen decennium is het gebruik van web-gebaseerde surveys en internet-gebaseerd onderzoek toegenomen⁷. E-mail is daarbinnen een van de meest gebruikte internetmethoden voor survey-onderzoek⁸. In de jaren '80 en '90 werden enquêtes voornamelijk telefonisch afgenomen. In die tijd was de vaste telefoon nog een zeer belangrijk communicatiemiddel. Afgelopen decennium is de mobiele telefonie, alsook het e-mail verkeer een steeds belangrijker rol gaan spelen in de communicatie tussen mensen. De communicatie via de vaste telefoon heeft plaatsgemaakt voor het nog steeds groeiende e-mail en msn-verkeer. Dit blijkt ook uit de sterk afgenomen respons die met telefonisch enquêteren behaald wordt. In de onderzoekswereld zijn online-enquêtes een antwoord op deze trend. Uit onderzoek blijkt dat 90% van de respondenten die benaderd worden, kiest voor e-mail of web-enquêtes boven telefonische enquêtes⁹. Wanneer de respondent mag kiezen tussen

een online-enquête of een papieren exemplaar van de vragenlijst, wordt steeds vaker voor de online-enquête gekozen. Aan de andere kant blijkt uit onderzoek dat actieve internetgebruikers ook nog steeds een papieren vragenlijst kunnen wensen en dat 33% van de respondenten aangeeft het zelfs ongemakkelijk te vinden de vragenlijst via het internet in te vullen¹⁰. De mate van comfort die de onderzoeker voelt bij gebruikmaking van online-onderzoek blijkt nog niet dezelfde als die de respondent ervaart. Gebruikmaking van web-gebaseerde surveys en internet-gebaseerd onderzoek levert dan ook voornamelijk voor de onderzoeker zelf grote voordelen op. Uitgaande van de respondent betekent dit dus niet dat traditionele onderzoeksmethoden (als telefonische enquête, het face to face interview en post-enquête) al volledig kunnen worden ingeruild voor de online-enquête. Online-enquêteerders heeft ook zijn keerzijden. Van respondenten wordt immers wel een technische vaardigheid verwacht. Indien uitsluitend gevraagd wordt een online-enquête in te vullen, wordt een belangrijke groep niet bereikt. Een afbreuk op de representativiteit van de onderzoeksresultaten is het gevolg.

Voor onze studie zijn de voor- en nadelen van online-vragenlijstonderzoek onderzocht. In het artikel: *'Methodologisch advies op maat: Voor- en nadelen van het afnemen van een enquête via internet'*¹¹ hebben we deze samengevat. Hieronder noemen we de belangrijkste voordelen van online-onderzoek. Ten eerste neemt het doorlopen van een vragenlijstonderzoek met gebruikmaking van een online-enquête gemiddeld tweederde minder tijd in beslag dan dezelfde procedure met gebruikmaking van traditionele onderzoeksmethoden. Om te beginnen geldt dat voor de verzendprocedure die voornamelijk via e-mail verloopt. Verder wordt veel tijd gewonnen door de automatische data-invoer. Waar een vragenlijst van 35 pagina's gemiddeld drie kwartier aan handmatige data-invoer kost, levert een ingevulde internet-enquête meteen data op. Het exporteren van de vragenlijst naar een statistisch programma of een spreadsheet-programma kost enkele seconden. Verder bleek uit ons onderzoek dat de vragenlijsten bij online-onderzoek binnen drie dagen geretourneerd werden en dat ze sneller werden ingevuld. 52% van online-vragenlijsten was binnen drie dagen terug bij de onderzoeker, 13% zelfs dezelfde dag nog. De vragenlijsten die per post werden verstuurd en geretourneerd, kwamen gemiddeld na anderhalve week tot na twee weken binnen.¹²

Ten tweede blijkt de kwaliteit van de data uit online-onderzoek hoger. De antwoorden in online-enquêtes bij open vragen blijken significant langer en zijn altijd goed leesbaar en daarmee goed bruikbaar voor kwalitatief onderzoek. Ook blijken de antwoorden in online-enquêtes van hogere kwaliteit dan bij papieren vragenlijsten¹³, omdat het onvolledig en 'verkeerd' invullen van de vragenlijst bij online-onderzoek door verschillende methoden tot het minimum beperkt kan worden. Zo kan worden ingesteld dat bepaalde vragen verplicht ingevuld moeten worden. De respondent krijgt een foutmelding als hij een item of een vraag overslaat; hij kan dan niet verder met de volgende vraag. Verder kan worden ingesteld dat 'niet meer dan één antwoord' mogelijk is. Ook kunnen voor bepaalde antwoorden, zoals jaartallen of aantallen, invulbeperkingen (normen) worden ingesteld. Tot slot kunnen gedurende de data-entry geen lees- en overtikfouten meer optreden, omdat de ingevulde vragenlijst automatisch kan worden geëxporteerd naar bijvoorbeeld Excel of het statistische programma SPSS.

De nadelen van online-onderzoek beschrijven we in het genoemde artikel¹⁴. Niet iedereen voelt zich bijvoorbeeld comfortabel bij het internet. In dit verband zal, wanneer alleen de online-enquête wordt aangeboden, steeds een bepaalde groep niet bereikt worden. Verder kan het invullen van met name een langere online-vragenlijst vermoeiend zijn. Niemand kan langdurig geconcentreerd achter een computerscherm zitten. Het licht vanuit de computer komt direct binnen op het netvlies. Normaal, dus ook met het invullen van een papieren vragenlijst, bevindt het licht dat we daarvoor nodig hebben zich achter ons. Omvangrijke vragenlijsten blijken nog steeds het beste op papier te kunnen worden aangeboden en ingevuld.

In onze studie lieten we de respondenten zelf kiezen van welke opties ze gebruik wilden maken. Hiermee zijn verschillende nadelen van online-onderzoek ondervangen, waaronder de responsverlaging. De behoefte aan een papieren document domineert nog steeds de optie om 'online' een vragenlijst in te vullen. In de toekomst zal deze laatste optie wel steeds meer voorkomen. Steeds minder mensen kunnen niet of minimaal met internet overweg en de nieuwe generatie is met internet opgegroeid.

3.3.6 Fase 6 Pilot vragenlijstonderzoek

Deze zesde fase in het vooronderzoek was het uitvoeren van een pilot. De pilot vormde de laatste fase die voorafging aan het definitieve vragenlijstonderzoek. De pilot is verricht omwille van acht doelstellingen, die hieronder kort worden genoemd. Vervolgens gaan we in op de steekproef van de pilot, de verzendprocedure en de respons. En ten slotte bespreken we per doelstelling wat onze bevindingen zijn en de laatste aanpassingen in de vragenlijst die op basis daarvan zijn doorgevoerd.

Ten eerste moest op basis van de pilot de optimale en meest responsverhogende verzendprocedure voor het definitieve vragenlijstonderzoek bepaald worden. Ten tweede diende de pilot om te kunnen beoordelen of de respondenten gebruik zouden maken van de online-optie en daarmee of de online-vragenlijst ook in het kader van het definitieve vragenlijstonderzoek een (verstandige) optie zou zijn. Ten derde moest de pilot antwoord geven op de vraag of er voldoende interesse was voor het invullen van de tweede (online- of papieren) vragenlijst. Ten vierde moest op basis van de pilot bepaald worden of de online-vragenlijst voldoende invulbaar was. Ten vijfde werd de pilot uitgevoerd om te kunnen beoordelen in welke mate de respondenten van de online- en de papieren vragenlijst van elkaar verschilden in enkele relevante achtergrondkenmerken (waaronder leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en rang). Ten zesde diende de pilot ervoor om de betrouwbaarheid van de verschillende zelf geconstrueerde meetinstrumenten, alsook van de gestandaardiseerde bestaande meetinstrumenten te evalueren. Wat we daar vervolgens mee gedaan hebben, alsook de relevantie ervan, bespreken we verder in paragraaf 3.5. Ten zevende wilden we met de pilot onderzoeken of de vraag om, indien men vaker was uitgezonden, bij het invullen van de vragenlijst een missie te kiezen die in gedachten moest worden genomen bij het antwoorden van de vragen duidelijk genoeg en uitvoerbaar was. Het achtste doel hangt hiermee samen. Met de pilot wilden we inzicht krijgen in de missies die nog meer vertegenwoordigd waren in de steekproef, ondanks het feit dat er van tevoren een keuze was gemaakt voor drie specifieke missies, waaruit de steekproeven

getrokken moesten worden. Een dergelijke voorselectie betekent niet automatisch dat ook echt alleen die missies in de steekproef vertegenwoordigd zijn. Dit is het gevolg van het feit dat veteranen steeds vaker meerdere missies op hun naam hebben staan. Ook missies die we niet voor het onderzoek selecteerden, komen in de steekproef terecht. We weten als gevolg daarvan niet wat we precies vergelijken of waarover de onderzoeksresultaten precies gaan. De pilot diende ertoe inzicht te krijgen in de vredesmissies in het kader waarvan de veteranen zoal zijn uitgezonden, naast de missie op basis waarvan zij aan het onderzoek deelnamen.

In 2006 werden in totaal 150 veteranen van drie verschillende missies uitgenodigd om deel te nemen aan het vragenlijstonderzoek. Deze veteranen zijn geregistreerd bij het Veteraneninstituut. Uit dit adresbestand, ofwel het veteranenpasbestand, zijn drie steekproeven getrokken van ieder 50 veteranen (gestratificeerde random steekproeftrekking). Het gaat hier – conform de definitieve steekproef – om twee groepen veteranen: veteranen van een (eerste en een tweede generatie) *vredeshandhavende* missie¹⁵ en veteranen van een *vredesafdwingende* missie.¹⁶ Aan deze mensen werd gevraagd of zij wilden meewerken aan het onderzoek en zo ja, of zij een papieren exemplaar van de vragenlijst wilden ontvangen dan wel de vragenlijst online wilden invullen. Zij moesten hiervoor een antwoordformulier invullen en retourneren. Aan de veteranen die aangaven een papieren exemplaar van de vragenlijst te willen ontvangen werd deze met een begeleidende brief toegezonden. De veteranen die aangaven te willen deelnemen aan het online-onderzoek ontvingen een e-mail op het mailadres dat zij op het antwoordformulier hadden ingevuld, met daarin een invulinstructie voor, en de internetlink naar de online-vragenlijst.

In Tabel 3.8 is te zien hoeveel veteranen aan het online-onderzoek wilden meedoen en het aantal dat een papieren exemplaar wilde ontvangen.

Tabel 3.8 Voorkeur voor een online-vragenlijst of voor een papieren exemplaar van de vragenlijst per vredesmissie

Missie	Retour aanmeldings- formulier	Wenste de papieren vragenlijst in te vullen	Wenste de online- vragenlijst in te vullen	Wenste geen deelname ¹⁷	Non respons aanmeldings- formulier
N = 50 Cambodja (UNTAC)	27	12	12	3	23
N = 50 Sinai (MFO)	24	8	12	4	26
N = 50 Irak (Golffoorlog)	21	5	16	1	29
Totale reactie en voorkeuren	72 (48%)	25 (17%)	40 (27%)	8 (5%)	
Totale non-respons					78 (52%)

De totale respons op de vragenlijst is 43% (n = 64, 1 persoon vulde de vragenlijst toch niet in). In Tabel 3.9 zien we hoe deze respons verdeeld is over de drie missies en wat per missie de uiteindelijke respons is op de online-vragenlijst en op de papieren vragenlijst. De online-vragenlijst werd het meest ingevuld door veteranen van de eerste Golfoorlog, een vredesafdwingende missie. Van de twintig respondenten vulden slechts vier de papieren vragenlijst in. Verder respondeerden de Cambodja-veteranen het meest. Van deze veteranen vulden dertien de papieren en twaalf de online-versie in.

Tabel 3.9 Respons pilot-onderzoek per missie

Missie	Papieren lijst	Online-vragenlijst
n = 25 Cambodja (UNTAC)	13	12
n = 19 Sinai (MFO)	7	12
n = 20 Irak (Golfoorlog)	4	16
Totaal	24 (37%)	40 (63%)

Hieronder werken we de bevindingen in het kader van de acht genoemde doelstellingen uit.

Doelstelling 1: Vaststellen van de meest effectieve verzendprocedure

Ten eerste werd op basis van de pilot de meest effectieve en minst tijdrovende verzendprocedure vastgesteld. Aan alle veteranen uit de steekproef (n = 150) is een brief gestuurd met daarin informatie over het onderzoek en de vraag het daarbij gevoegde formulier in te vullen en te retourneren. In dit verband werd gevraagd het formulier ook te retourneren als deelname aan het onderzoek niet gewenst was en dan tevens de reden daarvan op te schrijven. Vervolgens werd, afhankelijk van de wens die veteranen aangaven, ofwel de begeleidende brief met de schriftelijke vragenlijst per post verzonden, ofwel per e-mail aan de veteraan een instructie gestuurd voor de toegang tot en het invullen van de online-vragenlijst. Via een internetlink onderaan de mail kon de respondent in de vragenlijst komen. Aan het einde van zowel de papieren als de online-vragenlijst kon de veteraan aangeven of hij de tweede vragenlijst wilde invullen. De verzending van deze vragenlijst ging conform de verzending van of toegang tot de eerste vragenlijst en vond direct plaats na het ontvangen van de papieren of digitale vragenlijst. De verzendprocedure bleek in de pilot administratief, tijdrovend en kostbaar te zijn. De eerste stap, het versturen en moeten retourneren van een deelnameformulier, is in het definitieve vragenlijstonderzoek weggelaten. Enkele veteranen gaven ook aan deze verzendprocedure omslachtig te vinden. De definitieve verzendprocedure wordt in paragraaf 3.4.3 besproken.

Doelstelling 2: Bepalen van het medium van de definitieve vragenlijst

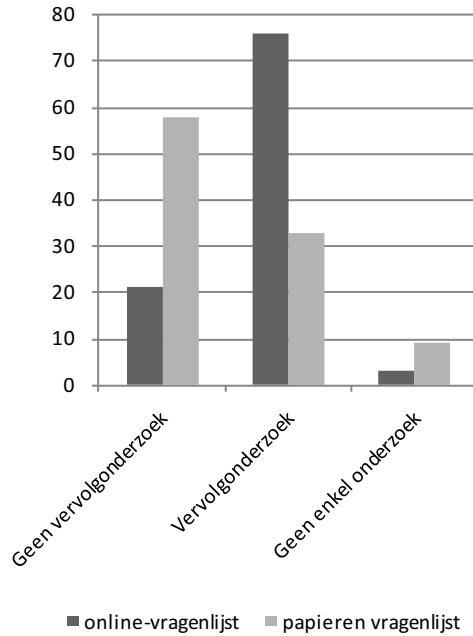
Ten tweede onderzochten we op basis van de pilot of het online-onderzoek in het kader van het definitieve vragenlijstonderzoek een (verstandige) optie zou zijn. Dit konden we vaststellen op basis van de respons op de online- en papieren vragenlijsten. De respons op de online-vragenlijst bleek hoger te zijn dan de respons op de papieren vragenlijst (Tabel 3.8 en 3.9), respectievelijk 63% en 37% van de totale respons. De online-enquête is echter maar door 33 respondenten helemaal ingevuld. Door zeven respondenten is alleen een begin gemaakt en werd de vragenlijst halverwege afgebroken. De online-versie werd desondanks beter gebruikt. Ook de tweede vragenlijst is door meer mensen online ingevuld (19 tegen 11 respondenten die de papieren vragenlijst invulden). Het was belangrijk om een adequate manier te vinden om de respons op de online-vragenlijst te verhogen, want relatief gezien hadden toch nog veel respondenten de papieren vragenlijst ingevuld. Een enkeling vulde eerst de online-vragenlijst in en gaf aan van vragenlijst Deel 2 het papieren exemplaar te willen ontvangen.

Ook de bovenstaande bevindingen hebben geleid tot de korte verzendprocedure die we in paragraaf 3.4.3 bespreken, inclusief de keuze voor een vooraankondiging van het vragenlijstonderzoek middels een briefkaartje waarop ook al de internetlink naar de online-vragenlijst vermeld werd.

Doelstelling 3: Peilen van interesse voor een tweede vragenlijst

Ten derde moest met de pilot worden onderzocht of er überhaupt voldoende interesse was voor de tweede vragenlijst. 54% (van $n = 64$) van de respondenten die de eerste vragenlijst invulden vulde ook de tweede vragenlijst in. Dit is voldoende om de tweede vragenlijst ook in het definitieve onderzoek op te nemen. Uit Figuur 3.1 blijkt dat online-respondenten vaker aangeven aan het vervolgonderzoek te willen deelnemen. Het lijkt er op dat de optie een vragenlijst online te kunnen invullen respons verhogend werkt.

Figuur 3.1 Respondenten van de online-vragenlijst (% van n = 40) en van de papieren vragenlijst (% van n = 24) die al dan niet de tweede vragenlijst wilden invullen

Doelstelling 4: Invulbaarheid online-vragenlijst bepalen

Ten vierde is op basis van de pilot onderzocht of de online-vragenlijst voldoende invulbaar was. Het belangrijkste resultaat hiervan is ten eerste dat er moest worden voorkomen dat de antwoorden uit de online-vragenlijst minder betrouwbaar zijn dan die uit de papieren vragenlijst. Daarnaast bleek dat ervoor gewaakt moest worden dat er onnodig een responsverschil zou ontstaan voor bepaalde vragen. Met dit verschil moest rekening gehouden worden bij de vergelijking van de online-vragenlijst met de papieren vragenlijst. Het gaat hier om het nadeel dat ontstaat als we voor vragenlijstsonderzoek zowel gebruik zouden maken van een schriftelijke als een online-optie. In de online-vragenlijst kan worden ingesteld dat de vragen verplicht moeten worden ingevuld. Indien deze functie is ingesteld, kan de respondent het invullen van de vragenlijst niet voortzetten wanneer hij een vraag, al dan niet bewust, heeft overgeslagen. Omdat deze functie op veel plaatsen was ingesteld, zou een vertekend beeld kunnen ontstaan als we de respons op bepaalde vragen in de papieren vragenlijst zouden vergelijken met de respons op dezelfde vragen in de online-vragenlijst. De kans zou groot zijn dat een verschil in respons - waarbij de respons op de vragen in de online-vragenlijst hoger zullen liggen - toe te schrijven is aan de verplichting de vragen in te vullen. De respondent kon anders immers niet verder gaan met de vragen die nog volgden.

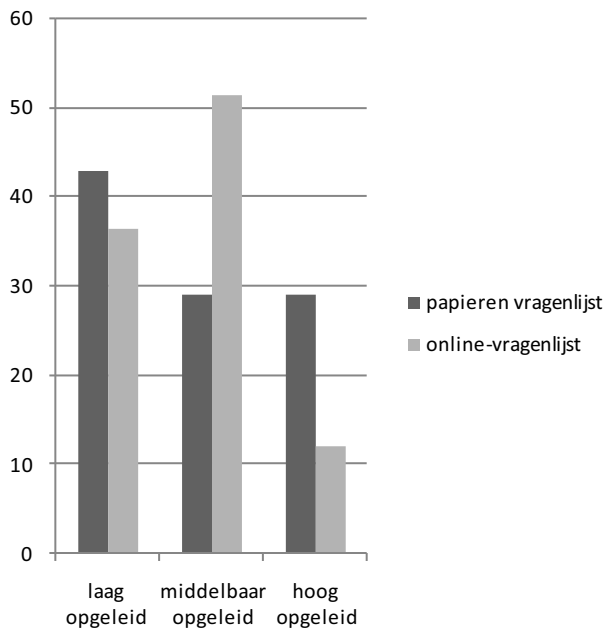
Er moest op verantwoorde wijze gekozen worden voor het al dan niet verplicht stellen van het invullen van de vragen in het online-onderzoek. De verplichte beantwoording moest in principe zo veel mogelijk beperkt worden tot het hoogst noodzakelijke, ook om voortijdig afbreken van het invullen van de vragenlijst en daarmee responsverlaging te voorkomen. Als van beide opties (zowel digitaal als analoog) gebruikgemaakt mag worden, zou de verplichte invoering, zoals kan worden

ingesteld bij de online-enquête, helemaal moeten worden beperkt. Hiermee moest voorkomen worden dat de papieren vragenlijst meer waarheidsgetrouw werd ingevuld dan de online-vragenlijst.

Doelstelling 5: Vaststellen van verschillen in achtergrondkenmerken van respondenten

Ten vijfde is gekeken of de achtergrondkenmerken van de online-respondenten verschilden van de respondenten die een papieren vragenlijst invulden. Dat kan duiden op de noodzaak om ook gebruik te blijven maken van papieren vragenlijsten. Als we kijken naar enkele demografische en professionele kenmerken van de respondenten, dan blijken de groepen van elkaar te verschillen. De online-respondenten zijn gemiddeld genomen hoger opgeleid (Figuur 3.2).¹⁸

Figuur 3.2 Opleidingsniveau respondenten papieren vragenlijst en online-vragenlijst (%)

De gemiddelde leeftijd van de 'online'-respondenten is 50.03 jaar (standaarddeviatie 11.381) en van de respondenten die voor de papieren vragenlijst kozen 53.33 jaar (standaarddeviatie 10.523). Bij de papieren vragenlijst was 5% vrouw en 95% man. Alleen mannen vulden de vragenlijst online in. Bij de online-respondenten lagen de rangen beduidend hoger. Daarnaast had 62% een leidinggevende functie gedurende de uitzending. In Tabel 3.10 zien we nog verdere verschillen voor wat betreft dienstverband en krijgsmachtdeel gedurende de uitzending (eerste uitzending, indien vaker uitgezonden). Van de online-respondenten bleken ook meer mensen vaker dan één keer uitgezonden te zijn geweest.

Tabel 3.10 Professionele kenmerken respondenten

Professionele kenmerken gedurende de uitzending	Respondenten papieren vragenlijst	Respondenten online-vragenlijst
<i>Dienstverband</i>		
Beroepsmilitair (BOT, BBT)	47%	52%
Dienstplichtig	5%	14%
Vrijwillig nadienen/korte verlenging	48%	34%
<i>Krijgsmachtdeel</i>		
Koninklijke landmacht	24%	52%
Koninklijke marine	28%	18%
Koninklijke luchtmacht	5%	-
Koninklijke marechaussee	5%	6%
Korps mariniers	28%	24%
Anders	10%	-
<i>Leidinggevende functie gedurende de uitzending</i>	38%	62%
<i>Uitzendfrequentie</i>		
Een	52%	45%
Twee	23%	30%
Drie	9%	15%
Vier	9%	10%
> Vier	7%	-

Indien alleen van de online- of alleen van de papieren optie gebruik zou worden gemaakt, zou rekening gehouden moeten worden met de verschillen in achtergrondkenmerken van de respondenten (selectieve groepssamenstelling). We zien immers dat het opleidingsniveau in de online-groep (naast hogere rang en vaker een leidinggevende functie) gemiddeld hoger en de leeftijd gemiddeld lager ligt.

Doelstelling 6: Onderzoek naar betrouwbaarheid van schalen

Ten zesde is voor de verschillende zelf geconstrueerde meetinstrumenten, alsook voor de gestandaardiseerde bestaande instrumenten, de betrouwbaarheid van de schalen onderzocht. In paragraaf 3.5, waar we ingaan op de operationalisering van de theoretische dimensies, wordt hieraan verder aandacht besteed. Steeds wordt bij de operationalisering van de variabelen de betrouwbaarheid van meetinstrumenten genoemd, zoals we die in de pilot en in het definitieve onderzoek vonden. Tevens wordt, als derde indicatie van de mate van betrouwbaarheid van de schalen uit de gestandaardiseerde meetinstrumenten, verwezen naar de betrouwbaarheden die we vonden in eerder onderzoek.

Doelstelling 7: Vaststellen van de haalbaarheid van een keuze voor een specifieke missie

Ten zevende moest worden onderzocht of de vraag tot kiezen van een specifieke missie voor de beantwoording van de vragen - indien men vaker was uitgezonden - duidelijk genoeg was, alsook of deze opdracht reëel was.

“Voor wat betreft de vragenlijst is het soms moeilijk om een juist antwoord op de vragen te geven vanwege mijn 4 uitzendingen. Verder heb ik een uitzending gehad van 18 maanden naar Nieuw-Guinea die voor mij meer betekend heeft dan de 4 vredesoperaties tezamen.”

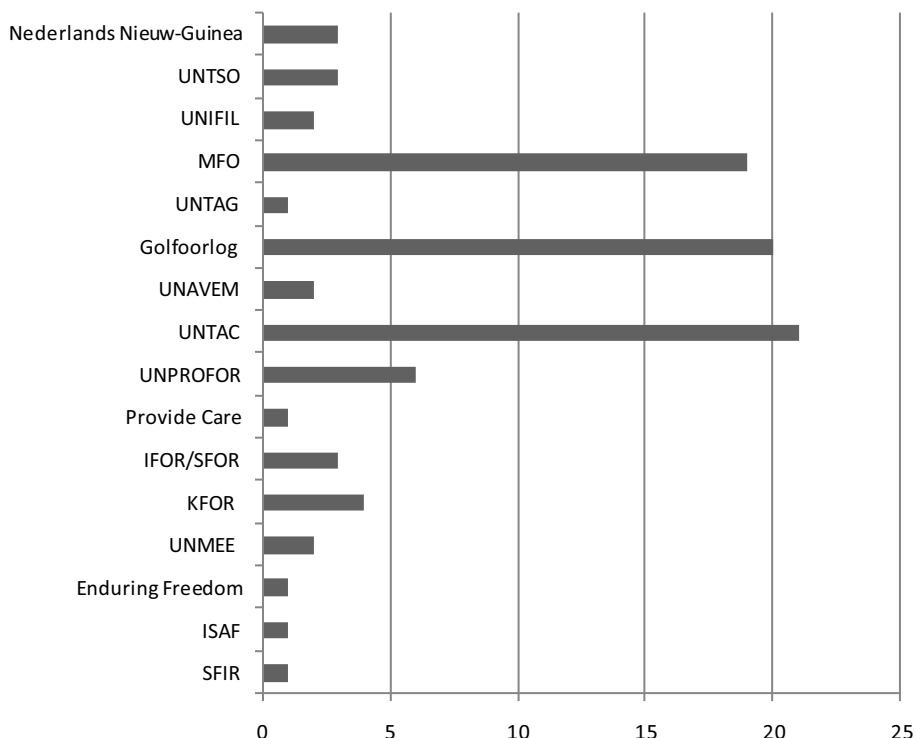
Zonder een restrictie in de besproken missies zouden we niet weten over welke missies de onderzoeksresultaten gaan. In ons onderzoek moesten veteranen van tevoren kiezen met welke missie in gedachten ze de vragenlijst wilden invullen. Op die manier streven we naar de juiste interpretatie van de analyseresultaten. In de definitieve vragenlijst is de instructie over het kiezen van een uitzending voor beantwoording van de vragen nog meer aangescherpt. De opdracht bleek in de pilot goed uitvoerbaar.

Doelstelling 8: Inzicht in daadwerkelijk vertegenwoordigde missies

Tot slot hebben we op basis van de pilot inzicht gekregen in de daadwerkelijk vertegenwoordigde missies in de steekproef. Tevens werd de verwachting bevestigd dat een grote groep veteranen, namelijk bijna 50%, vaker dan één keer werd uitgezonden en dus meerdere missies op zijn naam heeft staan.

In Figuur 3.3 zien we dat de missies die we beogen te onderzoeken (MFO, Golfoorlog en UNTAC) inderdaad het meest vertegenwoordigd zijn in de onderzoeksgroep. Daarnaast worden er maar liefst dertien andere missies genoemd. In het definitieve onderzoek zijn controlevragen opgenomen, voor veteranen die vaker werden uitgezonden. Deze bespreken we in paragraaf 3.5.1 (Tabel 3.18). Daarnaast wordt expliciet gevraagd naar de gekozen missie voor de beantwoording van de vragen. In het definitieve onderzoek bleek de gekozen missie over het algemeen die missie te zijn die in de antwoorden op de controlevragen het meest genoemd werd.

Figuur 3.3 Missies vertegenwoordigd in de pilot (frequentie¹⁹)

Op basis van de pilot konden we ten eerste concluderen dat de verzendprocedure voor het vragenlijstonderzoek in principe één enkele stap kan inhouden (een briefkaart met een 'internetlink' naar de online-vragenlijst). Ten tweede bleek het nog steeds beter om aan te geven dat ook gebruikgemaakt kon worden van de mogelijkheid een papieren exemplaar van de vragenlijst te ontvangen en in te vullen en deze mogelijkheid open te houden. Ten derde zou duidelijk moeten worden aangegeven dat de respondent – indien hij vaker werd uitgezonden – één missie zou moeten kiezen op basis waarvan hij de vragen zou dienen te beantwoorden. Die missie zou vooraf aan de beantwoording van de vragen worden bepaald, vervolgens genoemd en in gedachten moeten worden gehouden. In de volgende paragraaf wordt de definitieve vragenlijst besproken, waarin de vastgestelde tekortkomingen uit de pilot ondervangen zijn.

3.4 Het definitieve vragenlijstonderzoek

In paragraaf 3.3 zijn zes fasen beschreven die aan het definitieve vragenlijstonderzoek vooraf zijn gegaan. Op basis van die fasen van vooronderzoek is de definitieve vragenlijst opgebouwd en ontwikkeld, is de invulbaarheid ervan onderzocht en is de verzendprocedure bepaald. In deze paragraaf besteden we aandacht aan de onderzoeksgroep die in deze studie centraal staat, beschrijven we op welke manier de steekproeftrekking plaatsvond en besteden we aandacht aan de verzendprocedure en aan de uiteindelijke respons op de vragenlijst.

3.4.1 Aankondiging vragenlijstonderzoek

Voorafgaand aan de verzending van de definitieve vragenlijst in juni 2006 is het vragenlijstonderzoek in de media aangekondigd. In Tabel 3.11 zien we dat het onderzoek werd aangekondigd op twee websites en daarnaast tevens in januari 2006 in een artikel in de *Telegraaf* en in de *Nieuwsflits*. Verder werd het vragenlijstonderzoek aangekondigd in het veteranenblad *Checkpoint* (maart, 2006).

Tabel 3.11 Aankondiging vragenlijstonderzoek

Websites: Veteraneninstituut, Veteranen Online

Rozemuller, J. (2006). Onderzoek schuld- en schaamtebeleving. *Checkpoint*. Nr. 2, maart 2006.

Klopper, R. (2006). Veteranen gevraagd naar schuldgevoel. *Telegraaf*, 27 januari 2006, pagina 9.

Rietveld, N. (2006). Het aankomende vragenlijstonderzoek. *Nieuwsflits* nr. 3 januari 2006, 1-5.

Het vragenlijstonderzoek is uitgevoerd in samenwerking met het Veteraneninstituut te Doorn. De gehele verzendprocedure vond plaats vanuit het Kennis- en Onderzoekscentrum van het Veteraneninstituut. Voor de zorg- en de hulpverleners van het Veteraneninstituut en van de Basis in Doorn, die direct betrokken zijn bij de zorg- en hulpverlening aan veteranen en hun gezin, werd een informatiemap aangelegd met daarin alle stukken die separaat naar de veteranen zouden worden verzonden in het kader van het vragenlijstonderzoek. Op die manier kregen zij inzage in de gehele verzendprocedure van het vragenlijstonderzoek en konden zij de vragenlijst inzien. De overige zorgverlenende instanties en contactpersonen daarvan (onder wie uit fase twee van het vooronderzoek) die direct bij veteranen betrokken waren, maar ook andere bij veteranen betrokken deskundigen werden een paar dagen voordat de verzendprocedure van start ging daarvan schriftelijk op de hoogte gesteld.

“Het komende half jaar staat (...) geheel in het teken van het vragenlijstonderzoek. (...) De vragenlijst kan bij veteranen een en ander aan negatieve emoties oproepen. Schuld en schaamte zijn niet de meest eenvoudige thema’s in het leven van een mens. Ik wil vooral hulp- en zorgverleners van veteranen attenderen op deze mogelijke reactie, alsook op de inhoudelijke vragen die het invullen van de lijst kan oproepen. In dit verband zal ik u enkele dagen voordat de definitieve lijst verstuurd wordt, daarvan expliciet op de hoogte stellen.”²⁰

Als de vragenlijst (heftige) emoties zou oproepen en/of wanneer een veteraan als gevolg van het invullen van de vragenlijst een gesprek zou wensen met een hulpverlener, dan kon daarop – door de bekendheid met het onderzoeksproject en de fase van dataverzameling – adequaat gereageerd worden. De zorg- en hulpverleners vormden voor het onderzoeksproject een belangrijke achterban, waarop, ook via de onderzoeker zelf, altijd een beroep kon worden gedaan.

3.4.2 De onderzoeksgroep

3.4.2.1 Veteranenregistratie van het Veteraneninstituut, de veteranenpashouders

De veteranen die deelnamen aan ons onderzoek zijn als veteranenpashouder geregistreerd bij het Veteraneninstituut. In augustus 1993 kende de Nederlandse overheid de eerste veteranenpassen toe²¹, als dank voor de diensten van die ex-militairen, die werkzaam waren geweest in een (voormalig) conflict- of oorlogsgebied. De pas was een teken van waardering voor hun bijdrage aan de internationale vrede en veiligheid. Sinds 2003 ontvangen veteranen ook het Draaginsigne Veteraan (veteranenspeld). De Nederlandse definitie van veteraan hebben we in de inleiding van deze dissertatie opgenomen.²² Tot januari 2007 moesten deze ex-militairen de veteranenpas, en allereerst het formulier daarvoor, zelf aanvragen. Dit moesten zij doen bij het Veteraneninstituut in Doorn²³, dat zodoende een veteranenregistratie opbouwde. Momenteel zijn ruim 75.000 Nederlandse veteranen bij het Veteraneninstituut geregistreerd als pashouder. Dit is ongeveer 60% van alle Nederlandse veteranen. Het Ministerie van Defensie is in januari 2007 gestart met een eigen veteranenadministratie (veteranenregistratiesysteem of VRS) en wil dus op korte termijn komen tot een volledige veteranenregistratie. Alle militairen die Defensie verlaten en volgens de Nederlandse definitie veteraan zijn, krijgen voortaan – om zich ook als zodanig bij het Veteraneninstituut te kunnen laten registreren – een brief en formulier toegestuurd.

In december 2008 heeft het Veteraneninstituut opnieuw in kaart gebracht²⁴ hoeveel Nederlandse oorlogsveteranen en hoeveel veteranen van vredesmissies er zijn – respectievelijk de ‘oude’ en de ‘jonge’ generatie veteranen – en hoe beide groepen zich kwantitatief tot elkaar verhouden. De bevindingen zijn mede gebaseerd op het aantal veteranen in het veteranenpasbestand. Tot de generatie ‘oude’ veteranen worden de oorlogsveteranen gerekend. Zij werden ingezet gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945), gedurende de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië (1945-1950) en/of gedurende de Korea-Oorlog (1950-1955). Het gaat ook om ex-militairen die werden ingezet gedurende het conflict rond Nieuw-Guinea (1950-1962). De jonge generatie veteranen werd uitgezonden in het kader van een vredesoperatie. Uit de tellingen van het Veteraneninstituut kwam naar voren dat in 2008 71% van de veteranen tot de oude en 29% van de veteraan tot de jonge generatie veteranen behoort (ongeveer 3:1). Dit was in 2004 respectievelijk 84% en 16% (ongeveer 5:1). De verwachting was inderdaad dat beide groepen qua aantal steeds dichter bij elkaar komen te liggen. De oudste veteranenpashouder was op de peildatum (2008) 105 en de jongste 19 jaar. Vooral het aantal ‘oude’ veteranen, ingezet tussen 1940 en 1962, neemt gestaag af. Naast de stijgende lijn in de groep jonge veteranen steeg ook het aantal vrouwelijke jonge veteranen. Steeds vaker kozen ook vrouwen voor Defensie, waarmee ook het aantal uitgezonden vrouwen en vervolgens vrouwelijke veteranen toeneemt. Volgens de tellingen van het Veteraneninstituut in december 2008 hebben 1.125 vrouwelijke veteranen een veteranenpas. Dat is anderhalf procent van het totale aantal veteranenpashouders dat op de peildatum bij het Veteraneninstituut geregistreerd was. In 2008 was de oudste vrouwelijke (geregistreeerde) veteraan 96 jaar en de jongste 21 jaar.

Op het moment van de steekproeftrekking, in maart 2006, waren er 62.352 oorlogsveteranen geregistreerd bij het Veteraneninstituut en 15.648 veteranen van vredesmissies. De administratie van het Veteraneninstituut, en daarmee het veteranenpasbestand waarvan we voor de steekproef gebruik hebben gemaakt, omvatte ongeveer 60% van de veteranen die Nederland rijk is. In Nederland wonen in totaal ongeveer 130.000 (oude en jonge) veteranen. Het gaat in het pasbestand dus om een selecte groep. Daardoor is niet bekend of de achtergrondkenmerken en andere kenmerken van veteranen die zich hebben laten registreren, zoals de (psychische) gezondheid, afwijken van de kenmerken van de veteranen die niet bekend zijn bij het Veteraneninstituut. Het vermoeden bestaat dat vooral een deel van de veteranen waarmee het heel slecht gaat (onder wie dak- en thuislozen, mensen met grote psychosociale problemen) en een deel van de veteranen waarmee het juist zeer goed gaat niet bekend is bij het Veteraneninstituut. Dat vermoeden is gebaseerd op de verwachting dat veteranen met zware psychische en psychosociale problemen juist geen contact opnemen met derden. Veteranen die in het dagelijkse leven op elk gebied (waaronder wonen, werken, sociale relaties) heel goed functioneren, zullen wellicht minder snel contact opnemen met het Veteraneninstituut, omdat – ondanks het feit dat het Veteraneninstituut naast hulpverlening een verscheidenheid aan diensten levert aan veteranen en hun gezinnen – zij het instituut mogelijk associëren met een welzijnsinstantie, hetgeen juist die groep op afstand houdt. Verder is bekend dat sommige ‘jonge’ veteranen het Veteraneninstituut, maar ook het veteraan-zijn, associëren met ‘hoog bejaarde mannen’. Ook is het Veteraneninstituut en zijn de verschillende diensten die het levert nog lang niet onder alle veteranen bekend. Als gevolg hiervan kunnen we op basis van de onderzoeksresultaten geen uitspraak doen over de totale onderzoekspopulatie en voor wat betreft dit onderzoek over de in totaal 50.000 Nederlandse veteranen van vredesmissies. Aan de andere kant zijn er ook geen concrete aanwijzingen dat het veteranenpasbestand niet representatief is voor de totale veteranenpopulatie.

3.4.2.2 Steekproef

In het onderzoek maken we een vergelijking tussen twee groepen vredesmissies, te weten de vredeshandhavende en vredesafdwingende missies. Vredeshandhavende missies verschillen van vredesafdwingende missies voor wat betreft de positie van de vredesmacht (aanwezigheid in ‘gastland’ op basis van diens instemming of op basis van dwang en zonder instemming) en de mate van bevoegdheid tot reageren met militair geweld. Hierop zijn we in de inleiding van dit onderzoek, alsook in het tweede hoofdstuk uitvoerig ingegaan. Ook willen we in ons onderzoek niet voorbijgaan aan de verschillende perioden die de veranderde veiligheidssituatie in de wereld kenmerken. Ook dit hebben we in de eerste twee hoofdstukken uitgebreid besproken. We zagen dat in het bijzonder vredeshandhavende missies tegen de achtergrond van de veranderde veiligheidssituatie in de wereld een opvallende en belangrijke evolutie hebben doorgemaakt.

Op basis van het bovenstaande dienden in de steekproef zowel vredeshandhavende als vredesafdwingende missies vertegenwoordigd te zijn, alsook missies uit de verschillende perioden die de veranderde veiligheidssituatie in de wereld kenmerken. Dat betekent dat er verschillende missies voor de ‘steekproef’ geselecteerd zijn. Deze selectie bestond uit: missies die gedurende de

Koude Oorlog werden uitgevoerd (de periode waarin een constante dreiging tussen Oost en West maar weinig vredesmissies toeliet en dan alleen traditionele vredeshandhaving), missies die plaatsvonden van 1991 tot en met 1995 (de periode waarin de internationale gemeenschap in Somalië, Rwanda en in Bosnië werd geconfronteerd met de onmacht en het onvermogen van VN-vredesmachten), missies die plaatsvonden van 1996 tot en met 2000 (de periode waarin een minimaal aantal missies werd uitgevoerd als gevolg van de voorgaande ingrijpende ervaringen en waarin tevens gestreefd werd naar een nieuwe VN-doctrine: vredeshandhaving zou indien nodig naadloos over moeten kunnen gaan in vredesafdwinging) en missies sinds 2001 (de aanslagen in de Verenigde Staten, 11 september 2001 en meer dan ooit de confrontatie met een 'nieuwe' vijand en irreguliere strijdmethoden).

Voor ons onderzoek hebben we veertien missies geselecteerd die tegemoet komen aan de onderzoekscriteria die we hierboven hebben beschreven. Ze werden ingedeeld in de twee groepen vredesmissies waartussen we in ons onderzoek vergelijken en tevens in de vier perioden die de veranderde internationale veiligheidssituatie kenmerken. Deze periodes illustreren de evolutie die vredeshandhavende missies hebben doorgemaakt sinds de oprichting van de Verenigde Naties.

In Tabel 3.12 zien we welke missies geselecteerd zijn voor de steekproef, in welke periode elke missie plaatsvond, hoeveel militairen hieraan deelnamen en in welke mate de missies vertegenwoordigd waren in het veteranen-pasbestand, op het moment dat de steekproef getrokken werd (maart 2006). Ook zien we in dezelfde tabel (kolom A tot en met F) dat per missie een bepaalde steekproefgrootte berekend is. Deze is berekend op basis van het totaal aantal uitgezonden militairen gedurende de betreffende missie. We zijn voor het onderzoek dus niet uitgegaan van een steekproef met een gelijk aantal veteranen per missie, zoals tot nog toe in de meeste onderzoeken wel gedaan is. Wij streven juist naar een opzet waarin de missies die in de steekproef vertegenwoordigd zijn, zich relatief hetzelfde tot elkaar verhouden als de missies in de werkelijke situatie dat doen (aantal werkelijk uitgezonden militairen per vredesmissie). De ene missie is nu eenmaal kleiner dan de andere en moet daardoor, in de context van het streven naar een mate van representativiteit van de steekproef, minder zwaar worden meegerekend in de onderzoeksresultaten. In het onderzoek werd dus een proportionele verdeling nagestreefd (kolom C Tabel 3.12). Niet elke zogeheten 'jonge veteraan' zal Defensie al hebben verlaten. Later in dit hoofdstuk (paragraaf 3.4.4.3) zullen we zien hoe we met een wegingvariabele verder corrigeren om tot een meer waarheidsgetrouwe proportionele verdeling te komen. De correctie is minder groot, omdat we al bij de steekproeftrekking hebben geprobeerd de werkelijke proportionele verdeling te realiseren.

De steekproeftrekking is als volgt uitgevoerd: er werd uitgegaan van een steekproef van 3.000 veteranen. Dit aantal is gebaseerd op een verwachte respons van 50%. Voor de bepaling van de uiteindelijke steekproefgrootte zijn we er van uitgegaan dat tenminste 1.500 respondenten (een minimum van 100 veteranen per missie) de vragenlijst in zouden vullen en retourneren. Bij die missies waarbij uitgekomen werd op minder dan 100 veteranen is steeds het totale aantal veteranen dat in het pasbestand geregistreerd is in de steekproef opgenomen. Dit gold voor acht missies. Het totale aantal aangeschreven veteranen is om die reden (oversampling) 3.796 in plaats van 3.000.

Voor zes missies gold een gestratificeerde aselechte steekproeftrekking, waarbij de verschillende missies de strata vormden.

Voor wat betreft de steekproeftrekking zijn er nog twee aandachtspunten te bespreken, waarmee rekening gehouden moest worden. Ten eerste moest worden voorkomen dat de veteranen die deelnamen aan het voortraject (fase 3, 5 en 6) nogmaals werden benaderd voor deelname aan het onderzoek. Zij werden, indien zij daarin voorkwamen, uit het steekproefbestand verwijderd. Ten tweede is ongeveer 50% van de veteranen meerdere malen uitgezonden. De veteranen met meerdere missies zijn in het veteranenpasbestand geregistreerd op basis van elke missie waaraan zij deelnamen. Na de steekproeftrekking moest het steekproefbestand worden ontdebeld, waarna opnieuw een steekproef getrokken moest worden, om tot de beoogde steekproefgrootte te kunnen komen. Ook deze steekproef werd gecontroleerd op dubbele cases.

Tabel 3.12 Bepaling van de steekproefgrootte en de procedure rondom de steekproeftrekking

	Kolom A	Kolom B	Kolom C	Kolom D	Kolom E	Kolom F	
Vredesmissies	N = 63148 ²⁵	Peiling mrt 2006 (steekproef- trekking)	Kolom B 8662	Verwachte respons (50%)	Beoogde effectieve respons rate	Bruto steekproef met over- sampling	Steek- proef- trekking
		Veteranen in het veteranen pasbestand	x 3000 n prop. (n / 8662 x 3000)	Kolom C 2			
UN Truce Supervision Organisation (UNTSO, 1956- heden)	582 (0%)	239	83	41.5	100	239	
Multinational Force and Observers (MFO, 1982-1995)	2622 (4%)	684	237	118.5	119	237	om de 3
Golfoorlog (1990-1991)	1834 (3%)	568	197	98.5	100	297	om de 2
Provide Comfort (1991-1992)	1138 (2%)	277	96	48	100	277	
UN Angola Verification Mission (UNAVEM II en III, 1991-1997)	233 (0%)	68	24	12	68	68	
UN Advance Mission in Cambodia/UN Transitional Authority in Cambodia (UNAMIC/UNTAC, 1992-1993)	2636 (4%)	686	238	119	119	238	om de 3
UN Protection Force (UNPROFOR, 1992- 1995)	9753 (15%)	2853	988	494	494	988	om de 3
UN Observer Mission in Uganda-Rwanda/ UN Assistance Mission in Rwanda (UNOMUR/UNAMIR, 1993-1994)	39 (0%)	41	14	7	41	41	
Provide Care (1994)	115 (0%)	15	5	2.5	15	15	
Implementation Force / Stabilization Force (IFOR/SFOR, 1996-2004)	27734 (44%)	2217	768	384	384	768	om de 3
Kosovo Force (KFOR, 1999- 2000)	4179 (7%)	590	204	102	102	204	om de 3
UN Mission in Ethiopia and Eritrea (UNMEE, 2000-2003)	1630 (3%)	133	46	23	100	133	
Enduring Freedom (2001- heden)	3121 (5%)	83	29	14.5	83	83	
Stabilisation Force Iraq (SFIR, 2003-2005)	7568 (12%)	208	72	36	100	208	
Totaal	63148 (100%)	8662	3001	1500.5	1925	3796	

3.4.3 Verzendprocedure van de schriftelijke vragenlijst

In Tabel 3.13 zien we uit welke stappen de verzendprocedure is opgebouwd. Ten eerste werd half mei 2006 aan 3.796 mensen een briefkaart gestuurd die als vooraankondiging diende van het vragenlijstonderzoek. Op de briefkaart werd informatie gegeven over het onderzoek en was ook de internetlink naar de online-vragenlijst vermeld. De aangeschreven veteranen konden op die manier meteen aan het invullen van de vragenlijst beginnen.

Ten tweede werden de vragenlijsten op 1 juni per post verzonden. 3.549 veteranen ontvingen een papieren vragenlijst met daarbij een aanbiedingsbrief. In de aanbiedingsbrief werd wederom de internetlink naar de online-vragenlijst vermeld. De mogelijkheid de vragenlijst online in te vullen werd hiermee nogmaals voorgelegd en benadrukt. Veteranen werden alleen aangeschreven wanneer ze geen gebruik hadden gemaakt van de internetlink in de vooraankondiging. Tussen 13 mei en 1 juni begonnen 274 mensen (196 in de eerste week) aan de online-vragenlijst en rondde 170 veteranen de online-vragenlijst ook daadwerkelijk af (120 in de eerste week). De 170 respondenten die de online-vragenlijst hadden ingevuld, ontvingen geen papieren exemplaar meer. Ook de veteranen van de 77 briefkaarten (die deze al dan niet zelf als 'retour-afzender' terugstuurden) die in de eerste paar weken na 12 mei retour kwamen, werden uit het verzendbestand gehaald.

De derde stap in de verzendingsprocedure was het verzenden van de tweede vragenlijst. De respondent kon achterin de (online- en papieren) vragenlijst aangeven of hij ook de tweede vragenlijst wilde invullen. Deze vragenlijsten werden vanaf 28 juni per post of per e-mail verstuurd aan de veteranen die dit wensten.

Tabel 3.13 Verzendprocedure (n = 3796 veteranen)

Vooraankondiging onderzoek	Verzending briefkaart	Verzending aanbiedingsbrief, schriftelijke vragenlijst Deel 1 en retourenvelop	Verzending vragenlijst Deel 2	Dankbrief (dankwoord, eerste inzichten en 'herinnering' beide vragenlijsten)	Definitieve sluitdatum eerste vragenlijst	Aanvullende gesprekken met respondenten
Vanaf januari 2006	12 mei 2006, tevens de toegang tot de online- vragenlijst	1 juni 2006	vanaf 28 juni 2006 (vervolgens dagelijkse verzending)	6 juli 2006	17 juli 2006	juni tot december 2006

Ten slotte werd, acht weken na de verzending van de briefkaart, een herinnering met dankbrief gestuurd aan 3.572 mensen. Het verschil van 224 veteranen met het oorspronkelijke steekproefaantal wordt verklaard uit de retour- afzenders die uit het adresbestand (van dit onderzoek) verwijderd werden en de mensen die aangaven (85) niet te willen meewerken aan het onderzoek. In de volgende paragraaf (3.4.4) beschrijven we welke redenen mensen onder meer hadden om niet deel te nemen aan het vragenlijstonderzoek.

3.4.4 Respons, achtergrondkenmerken en weging

3.4.4.1 Respons

In Tabel 3.14 zien we de respons op de eerste en de tweede vragenlijst. 31% van de onderzoeksgroep vulde de eerste vragenlijst in. Van die groep vulde 51% de tweede vragenlijst in. In Tabel 3.17, kolom C (paragraaf 3.4.4.3) zien we de respons op de eerste vragenlijst voor de afzonderlijke missies. In Tabel 3.14 zien we dat de meeste veteranen gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheid een papieren vragenlijst in te vullen. In de pilot was dit andersom. We zien dat het percentage respondenten dat ook de tweede vragenlijst heeft ingevuld gelijk is aan het percentage respondenten van de pilot.

Tabel 3.14 Respons Vragenlijst Deel 1 en Deel 2

N = 3796	Online-vragenlijst	Papieren vragenlijst	Totaal ontvangen
Vragenlijst Deel 1	476 (41%)	695 (59%)	1171 (31% van 3796)
Vragenlijst Deel 2	292 (48%)	318 (52%)	610 (51% van 1171)

Omdat we in het onderzoek voor wat betreft veteranen die meerdere malen werden uitgezonden gebruikmaken van de missie die zij zelf kozen voor de beantwoording van de vragen, was het voor 25 respondenten niet mogelijk hen in te delen bij een van de 14 missies. In Tabel 3.15 worden deze missies gepresenteerd. Oorlogsmissies zijn in deze ‘overige’ categorie het sterkst vertegenwoordigd, gevolgd door de eerste grote vredeshandhavende vredesoperatie naar Libanon, te weten United Nations Interim Force in Lebanon (UNIFIL). De categorie ‘overige’ is gecodeerd als ontbrekende waarde. Zestien andere respondenten konden in niet één missie worden ingedeeld. Zij hadden in het begin van de vragenlijst niets ingevuld. We konden niet achterhalen in het kader van welke vredesmissie zij waren uitgezonden.

Tabel 3.15 Overige missies vertegenwoordigd in de steekproef²⁶

Vredesmissie	Type missie	Frequentie	%
European Community Monitoring Mission (Yugoslavia) (ECMM(Y) 1991-heden	Waarnemingsmissie (vredeshandhaving)	3	12
WEU Mostar 1994-1996	Tweede generatie vredeshandhaving	2	8
United Nations Interim Force in Lebanon (UNIFIL) 1979-1985	Traditionele vredeshandhaving	6	24
Nederlandse Antillen	Legering Koninklijke marine	3	12
Nederlands Nieuw-Guinea (NNG) 1949-1962	Oorlogsmissie	5	20
Windmill express	-	1	4
United Nations Transition Assistance Group (UNTAG) Namibië 1989-1990	Tweede generatie vredeshandhaving	1	4
United Nations Mission in Haiti (UNMIH) 1994-1996	Tweede generatie vredeshandhaving	1	4
Voormalig Nederlands-Indië 1945 tot 1950	Oorlogsmissie	3	12
Totaal		25	100

In het onderzoek vergelijken we tussen ‘vredeshandhavende’ missies en ‘vredesafdwingende’ missies. In Tabel 3.16 is weergegeven welke missies bij welk type vredesoperatie zijn ingedeeld. We baseerden ons hiervoor op literatuur over vredesoperaties²⁷, eerder besproken in paragraaf 2.4. We zien in Tabel 3.16 ook uit hoeveel respondenten beide groepen bestaan.

Tabel 3.16 De twee typen vredesmissies die we in ons onderzoek van elkaar onderscheiden

Missies	Type	n	n na weging
UNTSO, MFO, UNAVEM II & III, UNMEE, UNPROFOR, UNAMR/ UNOMUR/Provide Care, UNAMIC/UNTAC	Vredeshandhavende missies	674	322
Golfoorlog/Provide Comfort, IFOR, SFOR, KFOR, Enduring Freedom, SFIR	Vredesafdwingende missies	456	815
Totaal		1130	1137

Enkele mensen gaven aan waarom zij niet aan het onderzoek wilden deelnemen. De redenen die zij gaven waren: 'geen zin of geen behoefte aan deelname aan enquêtes', 'het is het zoveelste onderzoek', het zelf vinden 'niet tot de doelgroep te behoren' en 'te weinig interessante uitzendervaringen'. Met name UNMO's (militaire waarnemers) en militairen die gedurende hun missie op een fregat verbleven, gaven de twee laatste redenen aan. Verder werd als reden opgegeven dat er 'te veel vragen over missies in eenheidsverband en niet over individueel uitgezonden gaan', dat de vragenlijst 'met name vragen zou bevatten die gericht zijn op missies met een hoog geweldsniveau of missies die zich voornamelijk buiten de militaire basis afspeelden'. Daarnaast weigerden veteranen deelname, omdat: 'ze de tijd van hun leven hadden gehad', 'geen toestanden hadden mogen ervaren', 'het te lang geleden was', 'ze nog steeds militair waren', 'ze geen tijd hadden door studie of drukke baan', 'ze in het buitenland woonden, de brief en vragenlijst te laat kwamen (sluitdatum)', 'de vraagstelling te moeilijk was', of 'omdat ze vonden dat hun verhaal beter tot zijn recht kwam in een gesprek'. Met een aantal mensen die dit laatste aangaf zijn één of meerdere gesprekken gevoerd. Hier gaan we in paragraaf 3.4.5 verder op in. Ook bleken enkele veteranen uit het bestand overleden te zijn. In dat geval werd er door hun familie gereageerd.

3.4.4.2 Achtergrondkenmerken van de respondenten

In deze paragraaf beschrijven we kort de verdeling van de sociaal-demografische kenmerken van de respondenten van het onderzoek. We vergelijken deze met de sociaal-demografische kenmerken van de onderzoekspopulatie, de generatie 'jonge' veteranen. Over die populatie willen we immers, op basis van de resultaten uit het onderzoek, een uitspraak doen. Daarbij houden we rekening met de eerder geplaatste kanttekeningen. De sociaal-demografische gegevens die we bespreken en vergelijken zijn: leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, burgerlijke staat en beroep. Deze variabelen, met uitzondering van het beroep van de respondent, zijn ook opgenomen in het theoretisch model. De variabelen leeftijd bij de eerste missie, de uitzendfrequentie en het dienstverband van de respondent gedurende de missie zijn niet opgenomen in het onderzoeksmodel, maar we besteden hier in deze paragraaf wel aandacht aan.

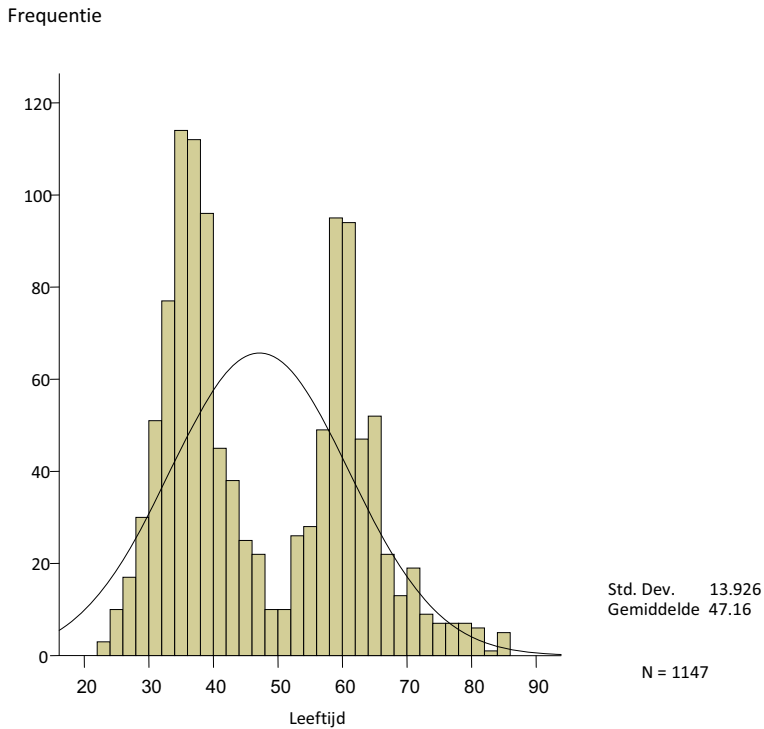
Over het sociaal-demografisch profiel van de veteraan waren geen actuele gegevens beschikbaar. Er waren alleen gegevens beschikbaar over drie subgroepen, te weten de veteranen die een tijdelijk contract hadden gehad bij Defensie (Beroeps Bepaalde Tijd of BBT), de dienstplichtigen en de Libanon-veteranen (UNIFIL 1979-1985). Deze groepen veteranen vertegenwoordigden in het bijzonder de groep 'jonge veteranen' in 2001, het moment dat de sociaal-demografische gegevens verzameld werden. De meeste beroepsmilitairen met een contract voor onbepaalde tijd (BOT) waren in 2001 namelijk nog werkzaam bij Defensie. Zij hadden de leeftijd van 55 jaar, wat de leeftijd is van het Functioneel Leeftijdsontslag (FLO), nog (net) niet bereikt. De uitstroom van de beroepsmilitairen zou in de jaren na verzameling van de gegevens dan wel in snel tempo toenemen. Dit kan worden bevestigd met het feit dat juist de groep beroepsmilitairen (BOT en BBT) in onze onderzoeksgroep ruim vertegenwoordigd is, te weten bijna 80% (Figuur 3.10). Dit betekent dus dat oud-beroepsmilitairen een groter deel gingen vormen van de populatie 'jonge veteranen'.

De sociaal-demografische gegevens van de ‘jonge veteranen’, zoals deze in 2001 zijn verzameld, wijken om die reden mogelijk af van de sociaal-demografische gegevens die we nu zouden vinden, anno 2009. Onder meer om die reden kunnen we met de demografische gegevens die we hebben uit 2001 niet bepalen of de groep ‘jonge veteranen’ van ons onderzoek, waarin de meting in 2006 plaatsvond, representatief is voor de populatie ‘jonge veteranen’. Een andere reden is dat in onze onderzoeksgroep veteranen van veertien vredesmissies vertegenwoordigd zijn en niet de veteranen van alle (bijna) 70 vredesmissies die sinds de oprichting van de VN zijn uitgevoerd, waarvan Nederland er aan ruim 50 deelnam. Onze onderzoeksgroep vormde dus geen afspiegeling van de totale groep ‘jonge veteranen’, ondanks het feit dat we de missies zo geselecteerd hebben dat alle ‘typen’ missies en perioden (vanaf het begin van de oprichting van de VN) vertegenwoordigd zijn. Tot slot is de groep veteranen die bij het Veteraneninstituut geregistreerd is op zich zelf reeds een selecte groep. De eventuele specifieke eigenschappen van de niet-geregistreerde veteranen blijven onbekend. Daarmee is tevens onduidelijk of de groep veteranen die zich wel heeft laten registreren bijzondere eigenschappen heeft, en zo ja, welke dat dan zijn.

Met de populatiegegevens die we verzameld hebben, kunnen we dus alleen een globaal idee geven van de mogelijke verschillen of overeenkomsten tussen beide groepen (populatie uit 2001 en respondenten uit 2006). Effecten ten gevolge van selectieve groepssamenstelling kunnen niet worden uitgesloten. We beschrijven hieronder allereerst hoe de sociaal-demografische kenmerken verdeeld zijn in onze groep respondenten. Vervolgens bespreken we welke gegevens gevonden zijn in 2001.

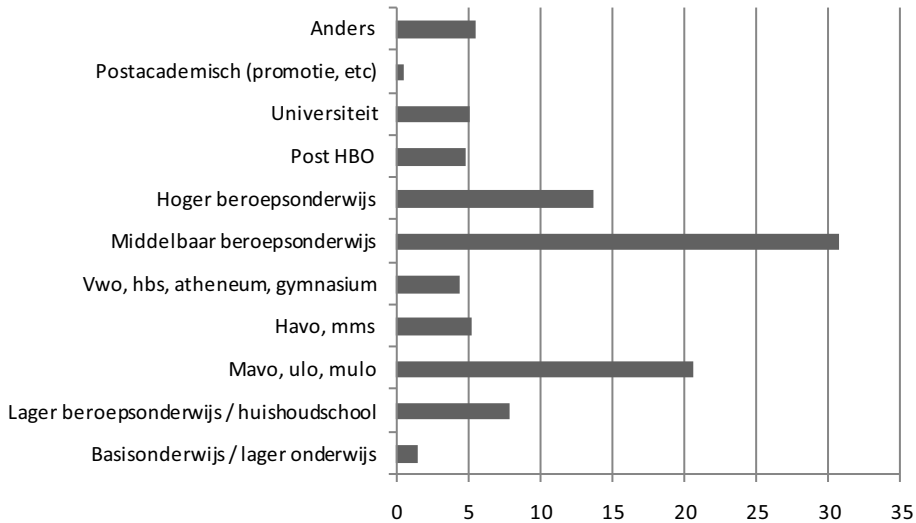
In Figuur 3.4 zien we allereerst dat de gemiddelde leeftijd van de veteranen in ons onderzoek 47.2 jaar is, met een standaarddeviatie van 13.9. De jongste respondent is 22 jaar en de oudste is 86 jaar. De leeftijd van 35 jaar komt het meeste voor in onze onderzoeksgroep. In onze onderzoeksgroep is 5% vrouw en 95% man.

Figuur 3.4 Leeftijdsverdeling van de respondenten in 2007

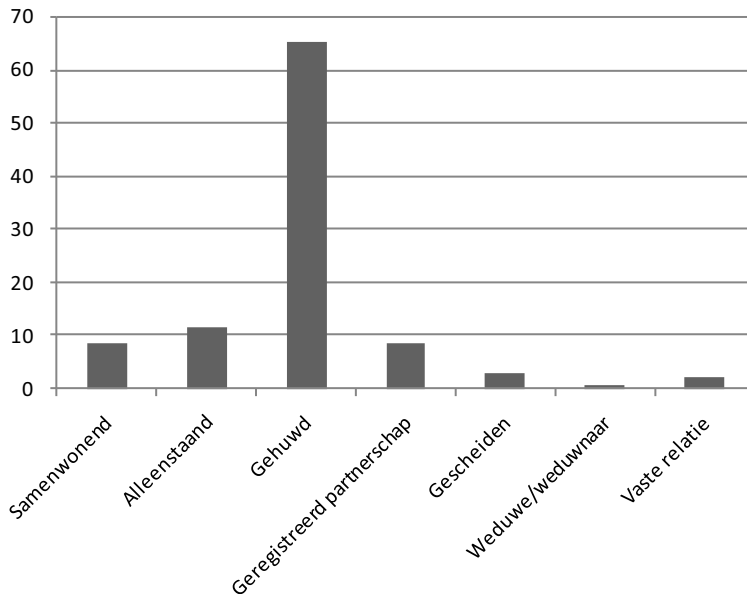
Verder zien we in Figuur 3.5 dat 30% van de respondenten laag opgeleid is, 40% middelbaar en dat 30% hoog is opgeleid.

Figuur 3.5 Hoogst voltooide opleiding respondenten (% van n = 1147)

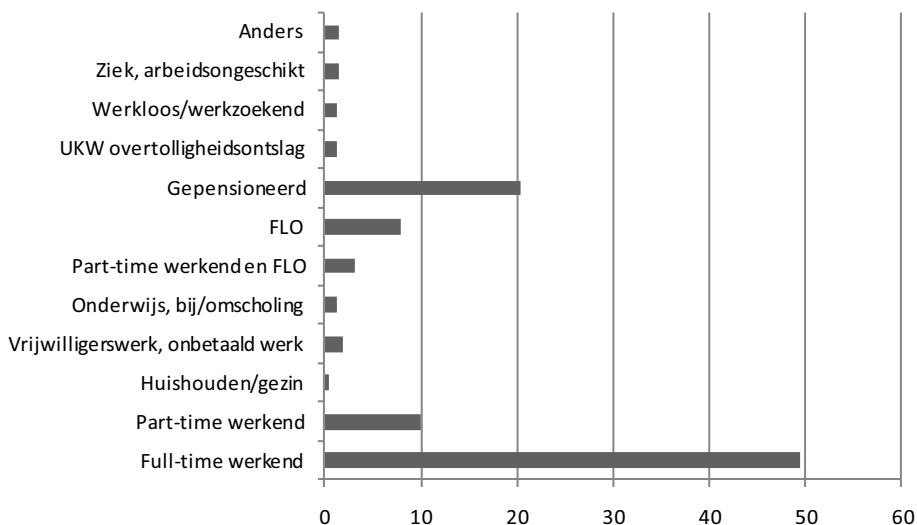

In Figuur 3.6 is de burgerlijke staat van de respondenten weergegeven. Ruim 65% van de respondenten is getrouwd, rond 20% woont samen en/of heeft een geregistreerd partnerschap of een vaste relatie. Ruim 11% van de respondenten is alleenstaand, meer dan 3% is gescheiden en een kleine één procent is weduwe of weduwnaar.

Figuur 3.6 Huidige relatie respondenten (% van n = 1158)

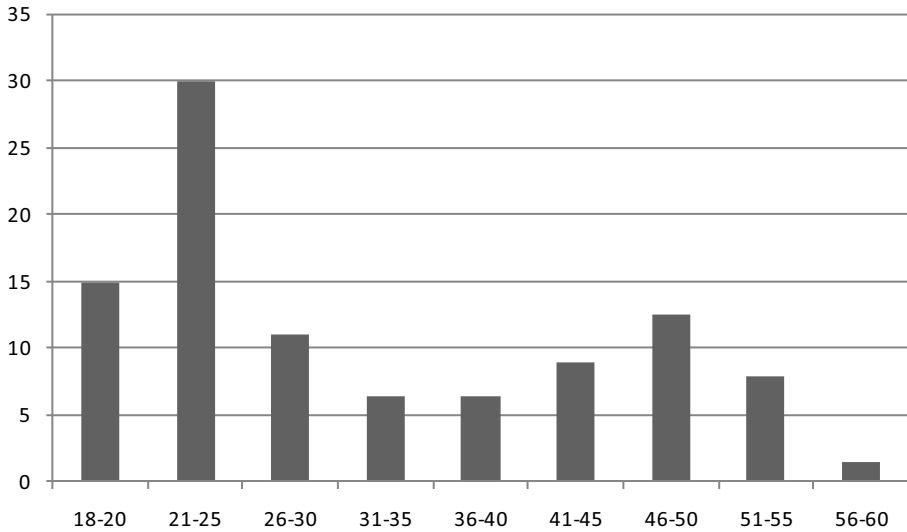
Figuur 3.7 Huidige werksituatie respondenten (% van n = 1149)

De meeste respondenten hebben een parttime of een fulltime baan (Figuur 3.7). In ons onderzoek zijn de respondenten met een fulltime baan (n = 594) onder meer werkzaam bij de politie (8%), in de gezondheidszorg (3%) en in de welzijnssector (3%). Verder werkt 2% in de beveiligingssector en is 4% machinist, bus- of taxichauffeur. De overige aangegeven functies variëren van webontwikkelaar/IT, docent, magazijnmedewerker, monteur, conducteur tot verkoper. Voor parttime werkende veteranen (n = 109) geldt dat onder andere 5% in de gezondheidszorg werkt en 3% in de welzijnszorg. 6% werkt bij een beveiligingsorganisatie of als bewaker. Verder is onder de parttimers 11% taxi-, vrachtwagen-, of buschauffeur. De verdere aangegeven beroepen zijn erg divers en worden hier niet verder genoemd.

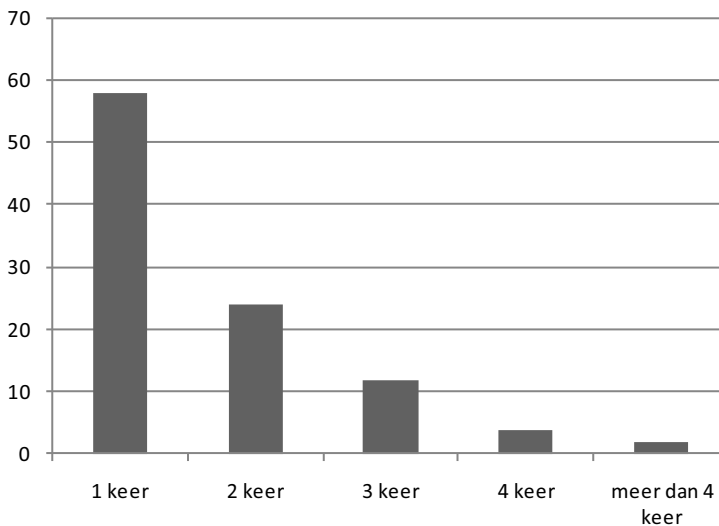
We hebben ook gekeken naar de leeftijd van de respondent bij de eerste uitzending. In Figuur 3.8 zien we dat 15% van de respondenten werd uitgezonden toen zij tussen de achttien en twintig jaar oud waren. Ongeveer een derde van de respondenten werd voor de eerste keer uitgezonden in de leeftijd tussen 21 en 25 jaar. Deze vraag is gesteld in de tweede vragenlijst. Dat verklaart de lagere respons (n = 599).

Figuur 3.8 Leeftijd respondenten bij de eerste uitzending (% van n = 599)

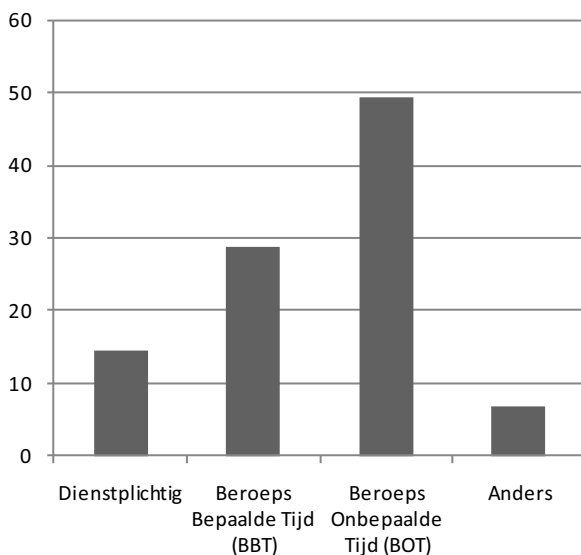
Voor de meeste veteranen geldt dat zij één keer werden uitgezonden. 42% van de veteranen werd twee keer of vaker uitgezonden (Figuur 3.9).

Figuur 3.9 Uitzendfrequentie respondenten (% van n = 1162)

Bijna 80% van de veteranen was beroepsmilitair (BBT en BOT). In Figuur 3.10 is te zien dat de veteranen die destijds een contract voor onbepaalde tijd hadden (BOT-ers) de grootste groep vormen. Ongeveer 15% van de veteranen werd als dienstplichtig militair uitgezonden.

Figuur 3.10 Dienstverband gedurende de uitzending (% van n = 1152)

Voor wat betreft de sociaal-demografische kenmerken van de populatie veteranen van vredesmissies waren alleen van een paar specifieke groepen (BBT-ers, dienstplichtigen, UNIFIL-ers) gegevens beschikbaar (peildatum 2001). We kunnen hiermee een globaal beeld geven van de gemiddelde leeftijd en het opleidingsniveau van deze veteranen en de gemiddelde leeftijd bij de eerste uitzending. Ook kunnen we op basis van de populatiegegevens uit 2001 een globaal beeld geven van de (civiele) sectoren waar de veteranen na het verlaten van Defensie werkzaam waren. De populatie veteranen van vredesmissies (dienstplichtigen en BBT) bevatte wat betreft de leeftijdsverdeling twee pieken, te weten 43 jaar en 55 jaar. De leeftijden daartussen kwamen onder jonge veteranen nog weinig voor. Ook veteranen van onder de 26 en boven de 65 jaar waren weinig vertegenwoordigd in de veteranenpopulatie van de jonge generatie.

De grootste groep veteranen was middelbaar opgeleid. Ongeveer 33% heeft een lagere beroepsopleiding genoten. Als we kijken naar de gegevens over de werksituatie van de veteraan, dan zien we dat de meeste veteranen een baan hebben of dat ze met een opleiding bezig zijn. Slechts een heel klein percentage bleek werkeloos. Een kleine groep veteranen gaf aan als gevolg van ziekte niet te kunnen participeren op de arbeidsmarkt. Al jaren blijkt dat de veteranen na hun defensieloopt baan kiezen voor 'masculiene' burgerberoepen, zoals de politie, een functie in de veiligheidsbranche, bij de brandweer of als gevangenisbewaarder. Bepaalde groepen werkgevers blijken een duidelijke voorkeur te hebben voor ex-militairen. Ook worden meermalen beroepen gekozen in de transport en logistiek, in de horeca, in de gezondheidssector (verpleging) of in vliegtuigtechniek. Dit betreft functies die sterk lijken op functies die binnen Defensie bestaan en mogelijk binnen Defensie ook door betrokkenen werden uitgevoerd.

Vele ex-BBT-ers hebben, ondanks hun tijdelijke contracten, verschillende uitzendingen op hun naam staan. Het merendeel van de veteranen werd voor het eerst uitgezonden in de leeftijd van 19 tot 23 jaar.²⁸ We kunnen concluderen dat het sociaal-demografische profiel van de respondenten

van het onderzoek niet heel erg afwijkt van dat van de populatie ‘jonge veteranen’ die in de meting van 2001 vertegenwoordigd waren. Opvallend is vooral de overeenkomstige beroepskeuze na het verlaten van Defensie. Alleen onze leeftijdsverdeling is duidelijk anders dan de leeftijdsverdeling onder de ‘jonge veteranen’ op peildatum 2001. De leeftijdspieken in onze onderzoeksgroep liggen anders, namelijk rond 36 en 60 jaar.

3.4.4.3 Weging van de respondenten met een wegingsvariabele

In de steekproef zijn sommige missies in vergelijking met de daadwerkelijke populatie ondervertegenwoordigd en andere oververtegenwoordigd. Om een uitspraak te kunnen doen over de gehele populatie, alsook over de verschillende groepen veteranen, is het noodzakelijk om de steekproef te wegen. Wij gebruiken als wegingsvariabele de variabele ‘gekozen missie’. Ondanks het feit dat wij ook een proportionele verdeling van de veertien missies, conform de populatie uitgezonden militairen, hebben nagestreefd, is deze weging noodzakelijk. Indien we uitgegaan waren van een steekproef met gelijke aantallen missies zou de wegingscorrectie nog groter zijn dan nu het geval is. In Tabel 3.17 zien we op welke manier de wegingsvariabele gemaakt is. De variabele is gebaseerd op de veertien vredesmissies die in de steekproef vertegenwoordigd zijn. Het gaat hier om de uiteindelijke respons, dus de in het databestand waargenomen aantallen. Door weging van de respondenten in de analyses blijft de proportionele verdeling gehandhaafd, zoals deze in de werkelijke populatie bestaat. Het wegen voorkomt dat de uitkomsten van de statistische analyses vertekend zijn. De individuele scores van de respondenten tellen in de analyses voor sommige respondenten zwaarder en voor anderen minder zwaar. We kunnen hiermee overigens niet helemaal voorkomen dat de uitkomsten van het onderzoek in bepaalde mate een vertekening van de werkelijkheid geven. Het veteranenpasbestand van het Veteraneninstituut is immers onvolledig. De helft van de veteranen is nog niet in het pasbestand opgenomen. Wat de kenmerken van die onbekende groep zijn, en of zij überhaupt specifieke kenmerken hebben, is vooralsnog onduidelijk.

Tabel 3.17 Wegingsvariabele

	Kolom A	Kolom B	Kolom C	Kolom D	Kolom E
	Populatie N = 63148 ²⁹	Proportie van de populatie	Grootte Steekproef n ³⁰	Proportie van de steekproef	Gewicht
		Kolom A 63148		Kolom C 1130	Kolom B Kolom D
UNTSO	582	.009	76	.067	.140
MFO	2622	.041	81	.072	.579
Golfoorlog	1834	.029	72	.064	.456
Provide Comfort	1138	.018	48	.042	.424
UNAVEM II en III	233	.004	28	.025	.149
UNAMIC/UNTAC	2636	.042	91	.081	.518
UNPROFOR	9753	.154	347	.307	.504
UNAMIR/UNOMUR	39	.001	7	.006	.100
Provide Care	115	.002	18	.016	.114
IFOR/SFOR	27734	.439	205	.181	.420
KFOR	4179	.066	62	.055	.205
UNMEE	1630	.026	26	.023	.121
Enduring Freedom	3121	.049	26	.023	.147
SFIR	7568	.120	43	.038	.148
Overige			(25)		
Missing			(16)		
Totaal	63148		1130 (1171)		1000

3.4.5 Gesprekken met veteranen naar aanleiding van het onderzoek

Iedere sociaalwetenschappelijk onderzoeker moet zich er van bewust zijn wat een vragenlijstonderzoek bij een respondent kan oproepen. Van de respondent wordt op verschillende onderwerpen een zelfbeoordeling gevraagd. Dit kan zowel belastende als minder belastende onderwerpen betreffen. De zelfrapportage die van de veteranen gevraagd wordt, neemt veel tijd in beslag (gemiddeld twee uur³¹). Daarnaast kan het lezen van de vragen die gesteld worden en het beantwoorden ervan herinneringen en (sterke) gevoelens oproepen.

“Doet weer veel herinneringen opleven (negatief en positief) alleen het invullen van zo'n lijst kan al een soort van therapie zijn.”³²

Met dit (vragenlijst)onderzoek wordt nadrukkelijk een beroep gedaan op het geheugen van de veteraan. Het activeren van het geheugen kan leiden tot het herleven van bepaalde herinneringen, gedachten en gevoelens waarvan de veteraan eerder misschien juist bewust en met moeite afscheid genomen had.

“Ik werd bij sommige vragen erg emotioneel. Kreeg kippenvel en moest soms ook bijna huilen. Werd verdrietig als ik aan sommige situaties terug moest denken.”³³

In dit verband was het belangrijk om in een begeleidende brief aan te geven dat ook een aanvullend gesprek met de onderzoeker of een hulpverlener mogelijk was. In de aanbiedingsbrief en de bedankbrief is dan ook met nadruk op de mogelijkheid gewezen contact op te nemen met de onderzoeker of met één van de maatschappelijk werkers van het Veteraneninstituut, wanneer de veteraan behoefte had om uitgebreider te praten over de (gevolgen van de) uitzendervaringen, gedachten en zijn/haar gevoelens. Elke vragenlijst is in eerste instantie onderzocht op een dergelijke vraag of een direct signaal daartoe. Respondenten met een dergelijke (ingesloten) hulpvraag zijn schriftelijk benaderd. Met de veteranen die dit wensten is een afspraak gemaakt en zijn gesprekken gevoerd.

Er zijn gesprekken gevoerd (n = 10) en er is schriftelijk contact geweest (n = 30) met (partners van) veteranen van verschillende leeftijden en missies, te weten: voormalig Nederlands-Indië, Libanon, Irak (Golfoorlog), Cambodja, Eritrea, Bosnië (UNPROFOR en SFOR), Kosovo en Kirgizië. De gesprekken werden gevoerd vanuit de behoefte dieper in te gaan op de uitzendervaringen en de gevolgen ervan. Een enkeling kwam met de vraag om hulp. Sommige veteranen gaven aan het gesprek te willen voeren in plaats van het invullen van de vragenlijst. Ook hier is positief op gereageerd. Sommige veteranen gaven aan helemaal niet te willen meewerken aan het vragenlijstonderzoek, omdat het persoonlijke verhaal dan niet tot zijn recht zou kunnen komen. Ook deze mensen werden uitgenodigd voor een persoonlijk gesprek.

Een aantal veteranen stuurde dagboekverslagen toe. Anderen boden daarbij ook fotomateriaal aan. Sommige veteranen hebben meerdere gesprekken gehad met de onderzoeker. Een enkeling werd doorverwezen naar het militair revalidatiecentrum, maatschappelijk werk of de psychologe van de Basis. Enkele veteranen bleven mailcontact onderhouden met de onderzoeker en schreven

dan delen van hun uitzendervaringen op. Dit betrof ook veteranen die in een eerder stadium geïnterviewd waren ten behoeve van de vragenlijstconstructie (fase 3 en 5). Voornamelijk actueel nieuws uit uitzendgebieden – in de periode van ons onderzoek stonden in het bijzonder Irak en Afghanistan centraal – en het uitbreken van ‘nieuwe’ conflicten (bijvoorbeeld Libanon, in de zomer van 2006), riepen bij veteranen opnieuw allerlei gedachten en gevoelens op. Hierover wilden zij dan graag corresponderen met de onderzoeker. Het bovenstaande diende niet het doel van ons onderzoek. Gedurende de studie werd echter een zorgvuldige bejegening van de respondenten nagestreefd.

3.5 Operationalisering van de theoretische dimensies

In deze paragraaf gaan we in op de operationalisering van de theoretische begrippen uit het model. Allereerst bespreken we in paragraaf 3.5.1 de operationalisering van missiegerelateerde kenmerken en omstandigheden. We verstaan daaronder: ‘type missie’, ‘periode missie’, ‘uitzendinggerelateerde gebeurtenissen’, ‘de adequaatheid van de geweldsinstructies’ en ‘politieke aandacht’ voor de missie. Veteranen moesten in dit verband aangeven of er, naar hun beleving, rondom hun missie politieke discussie bestond of niet. In paragraaf 3.5.2 gaan we in op de ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen. In paragraaf 3.5.3 bespreken we de operationalisering van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving en in paragraaf 3.5.4 van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden. Tot slot bespreken we in paragraaf 3.5.5 hoe de professionele en persoonlijke kenmerken van de respondenten geoperationaliseerd zijn.

3.5.1 Operationalisering van missiegerelateerde kenmerken en omstandigheden

In hoofdstuk 2 is uitvoerig ingegaan op de achtergronden bij de VN-vredesoperaties en daarmee op de criteria op basis waarvan wij voor het onderzoek veertien vredesmissies selecteerden en we de missies indeelden in twee categorieën (paragraaf 2.4), te weten vredeshandhavende en vredesafdwingende missies, alsook in vier tijdsperioden. Daar komen we later op terug. Hieronder bespreken we deze en andere ‘missiegerelateerde omstandigheden’.

Type missie

Als gevolg van onze keuze de missies in te delen in twee groepen, is één dummyvariabele (indicator variabele) gemaakt voor ‘type missie’. De groep vredesafdwingende missies is de referentiecategorie. Score één identificeert de respondenten van vredeshandhavende missies. In Tabel 2.3 zagen we welke missies tot de vredeshandhavende en welke tot de vredesafdwingende categorie behoren. In hoofdstuk 2 hebben we ook uitvoerig aandacht besteed aan de veranderde veiligheidssituatie in de wereld die optrad na de Koude Oorlog. De vredesmissies die voor ons onderzoek gekozen zijn, vertegenwoordigen alle typen missies die sinds de oprichting van de Verenigde Naties zijn uitgevoerd en waaraan Nederlandse militairen deelnamen. Dit maakt het mogelijk dat we – en dit is relevant voor de variabele ‘periode missie’ – de invloed van de verschillende perioden waarbinnen zij plaatsvonden kunnen onderzoeken.

Periode missie

Om de vier cruciale perioden te kunnen meten, zijn vier dummy's voor 'periode missie' gemaakt, te weten de periode: 'vóór 1991', '1991-1995', '1996-2000' en '2001-2006'. Deze perioden kenmerken vier cruciale 'veranderingen' of 'ontwikkelingen' in de internationale veiligheidssituatie die van invloed zijn geweest op de ontplooiing en de uitvoering van vredesoperaties. De groep veteranen die werd uitgezonden 'vóór 1991' dient als referentiegroep.

Tabel 3.18 Controlevragen bij keuze missie: 'Kies bij de onderstaande vragen (3 - 9) steeds één uitzending'

Welke uitzending heeft op uw verdere leven de meeste invloed gehad?
Tijdens welke uitzending heeft u de meeste steun ontvangen van uw leidinggevende?
Tijdens welke uitzending heeft u het gevoel gehad dat u werkelijk alles op alles heeft moeten zetten om uw taak zo goed mogelijk te kunnen uitvoeren?
Welke uitzending heeft u als meest schokkend ervaren?
Gedurende welke uitzending heeft u de meeste teleurstelling ervaren?
Welke uitzending brengt herinneringen met zich mee die u in het dagelijkse leven nog steeds bezighouden?
Tijdens welke uitzending stond het meest uw eigen leven op het spel?

De dummyvariabelen voor 'type missie' en 'periode missie' zijn gebaseerd op de missie die door de respondent in gedachten genomen werd bij het invullen van de vragenlijst. Indien de respondent vaker werd uitgezonden, was het van belang te achterhalen welke uitzending hij in gedachten had, toen hij de vragen uit de vragenlijst beantwoordde. De zeven vragen, zoals in Tabel 3.18 gepresenteerd zijn, hadden hierin een sturende functie. Zij werden voorafgaand aan de expliciete vraag naar de 'gekozen missie' gesteld, voordat de rest van de vragen ingevuld moest worden. De respondent moest in ieder geval die missie kiezen, die op zijn of haar persoon en leven de meeste invloed had gehad. De 'gekozen missie' is vervolgens gecontroleerd met en gecorrigeerd op basis van de specifieke verdiepende vraag naar de 'missie van de uitzending'. Op basis daarvan en op basis van de zeven controlevragen kon gecontroleerd worden op consistentie in keuze en is de variabele 'gekozen missie' gemaakt. In het databestand blijkt dat de controlevragen daadwerkelijk de controlefunctie vervulden. De uitzending met de grootste impact op het verdere leven werd door de meeste respondenten daadwerkelijk gekozen om in gedachten te nemen bij de beantwoording van de vragen uit de vragenlijst.

Uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties

De feitelijk meegemaakte gebeurtenissen gedurende de uitzending, of uitzendinggerelateerde stressoren (in het theoretisch model 'dimensies van *exposure*'), zijn gebaseerd op een verzameling van zevenendertig items, die afkomstig waren uit verschillende bronnen. Het gaat ten eerste om items uit de 'Nazorg Vragenlijst'³⁴ die zes weken na thuiskomst van een uitzending aan de militair

werd toegestuurd; ten tweede gaat het om items uit de 'Vragenlijst Betekenis Militaire Uitzendervaringen'³⁵; ten derde werden er items uit de vragenlijst '*Combat Experiences*' van de *Deployment Risk and Resilience Inventory (DRRI)*³⁶ gehaald; en tot slot werd één item³⁷ ontleend aan de eigen interviews die in 2004 en 2005 zijn afgenomen. De respondent moest aangeven aan welke situatie of gebeurtenis hij blootgesteld was (1 = ja, 0 = nee) en vervolgens aangeven hoe bedreigend de situatie was en hoe machteloos hij zich daarbij voelde (vijfpuntsschaal oplopend van 'helemaal niet' tot 'zeer'). Met de scores op machteloosheid en bedreiging bij uitzendervaringen meten we de ervaren 'hevigheid van uitzendervaringen'. Daar komen we in paragraaf 3.5.2 op terug. De scores van de respondenten op de schaal voor feitelijk meegemaakte situaties en gebeurtenissen zijn bij elkaar opgeteld en vervolgens gedeeld door het aantal items (37) in de schaal. Op basis van schaalanalyse konden de items worden ingedeeld in vier dimensies uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties: 'betrokken bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen', 'blootstelling aan geweld en gevaar', 'getuige van ellende en geweld' en het 'bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen'. Veteranen kunnen zijn blootgesteld aan alle 'dimensies van exposure'. In Tabel 3.19 zien we de betrouwbaarheden op de schalen zoals die in ons onderzoek gelden³⁸. In Tabel A van Appendix 3 geven we een overzicht van de items bij de vier dimensies.

Tabel 3.19 Betrouwbaarheid van de schalen van 'dimensies van exposure'

Dimensies van exposure	Veteranen uit 14 vredesmissies (n = 1106)	Pilot: veteranen van MFO, Golfloorlog, UNTAC (n = 53)
Betrokken bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen	$\alpha = .95$ (11 items)	$\alpha = .90$ (11 items)
Blootstelling aan geweld en gevaar	$\alpha = .92$ (12 items)	$\alpha = .89$ (12 items)
Getuige van ellende en geweld	$\alpha = .88$ (5 items)	$\alpha = .85$ (5 items)
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	$\alpha = .88$ (4 items)	$\alpha = .74$ (4 items)

Politieke discussie rondom de uitzending

De variabele politieke discussie wordt gemeten aan de hand van de vraag: "Waren er politieke discussies rondom de uitzending?". Deze theoretische dimensie wordt geïndiceerd met één dummyvariabele, waarbij 'geen politieke discussie rondom de uitzending' = 0; 1 = 'wel discussie' en 2 = 'weet niet'. De 'weet niet'-categorie is gecodeerd als een missing value. We meten hiermee of de missie in de beleving van de veteraan politiek bediscussieerd werd of juist niet.

Adequaatheid van de geweldsinstructies

Deze variabele is gebaseerd op de vraag "Kon u uit de voeten met de geweldsinstructies?", die beantwoord moest worden op een vijfpuntsschaal (1 = absoluut niet; 5 = absoluut wel).

3.5.2 Operationalisering van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

Hevigheid uitzendervaringen

Nadat de respondenten voor de zevenendertig items hadden aangegeven welke situaties en gebeurtenissen zij gedurende de uitzending hadden meegemaakt, moesten zij aangeven in welke mate de gebeurtenis bedreigend was en in welke mate ze zich tijdens de gebeurtenis machteloos voelden. Bedreiging en machteloosheid vormen twee afzonderlijke schalen en indiceren op die manier de hevigheid van de uitzendervaringen. In Tabel 3.20 zien we de betrouwbaarheid op de schalen zoals bleek in de pilot en in het definitieve onderzoek.

Tabel 3.20 Betrouwbaarheid van de schalen ‘machteloosheidsbeleving’ en ‘beleefde bedreiging’ gerelateerd aan de uitzendervaringen

Indicatoren voor hevigheid van uitzendervaringen	Veteranen uit 14 vredesmissies (n = 1130)	Pilot: veteranen van MFO, Golfoorlog, UNTAC (n = 51)	Veteranen uit 14 vredesmissies (n = 1112)	Pilot: veteranen van MFO, Golfoorlog, UNTAC (n = 52)
Bedreigend	$\alpha = .93$ (25 items)	$\alpha = .78$ (25 items)		
Machteloos			$\alpha = .94$ (27 items)	$\alpha = .95$ (27 items)

Hevigheid van de missie

Deze dimensie is gebaseerd op drie variabelen die afzonderlijk de ervaren bedreiging en aangrijpendheid van en de machteloosheid bij de uitzending meten: “Kunt u eerst aangeven in hoeverre u de uitzending in het geheel als bedreigend heeft ervaren, vervolgens in hoeverre als aangrijpend en tot slot hoe machteloos u zich voelde (1 = helemaal niet, 5 = zeer)?”³⁹

In Tabel 3.21 zien we dat er met de drie indicatoren voor missiegerelateerde en met de twee indicatoren voor ervaringgerelateerde hevigheid daadwerkelijk verschillende ervaringen worden gemeten. We zien dat de indicatoren onafhankelijk zijn van elkaar, doordat ze ten opzichte van elkaar relatief lage correlatiecoëfficiënten hebben. We kunnen in Tabel 3.21 ook zien of er sprake is van bijna perfecte lineaire samenhang ($|r| \geq .9$) tussen de verschillende indicatoren, die in latere analyses tot problemen kunnen leiden (bijvoorbeeld multicollineariteit). Hiermee kunnen we beoordelen of het mogelijk is om onafhankelijk van elkaar de effecten van de indicatoren te schatten op de variabelen voor uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving, voor psychisch welbevinden (angst, depressie en hostiliteit) en uitzendinggerelateerde psychische klachten (symptoomclusters van posttraumatische stress). De correlatiecoëfficiënten zijn over het algemeen wezenlijk kleiner dan .90 en de schattingen van de effecten in de later te schatten regressiemodellen zullen dus niet in gevaar worden gebracht.

Tabel 3.21 Correlatiecoëfficiënten 'Indicatoren voor ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen'

Indicatoren voor ervaren hevigheid van de uitzendervaringen en missie	1	2	3	4	5
1 Bedreigende uitzendervaringen	1				
2 Machteloosheid bij uitzendervaringen	.780**	1			
3 Missie bedreigend	.448**	.401**	1		
4 Missie aangrijpend	.365**	.381**	.535**	1	
5 Machteloosheid gedurende de missie	.371**	.500**	.483**	.532**	1
N	1078	1119	1130	1124	1124

 ** $p < .01$

3.5.3 Operationalisering van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Mate van schuld- en schaamtebeleving

In ons onderzoek hebben we allereerst gekeken of de respondenten uitzendinggerelateerde schuld en/of schaamte beleefden over gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending. Op een vijfpuntsschaal (1 = nooit, 5 = altijd) moest allereerst de vraag "Hoe vaak ervaart u schuldgevoelens over gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending?" worden beantwoord. Voor het meten van de mate van schaamte en verantwoordelijkheid werd later dezelfde vraag gesteld. Indien veteranen antwoorden met 'nooit' konden zij de verdere vragen over uitzendinggerelateerde schuld en schaamte overslaan.

Problematische schuld- en schaamtebeleving

De mate waarin uitzendinggerelateerde schuld en schaamte problemen veroorzaken in het dagelijkse leven noemen we in het onderzoek 'problematische schuld- en schaamtebeleving'. Problematische schuldbeleving wordt gemeten aan de hand van drie vragen: "Hoe intens of heftig is uw ervaren schuldgevoel over gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending?" (1 = niet, 2 = matig, 3 = redelijk, 4 = behoorlijk, 5 = zeer), "In welke mate beïnvloedt een schuldgevoel over gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending de kwaliteit van uw leven?" (1 = niet, 2 = in geringe mate, 3 = in redelijke mate, 4 = in behoorlijke mate, 5 = in extreme mate) en "In welke mate veroorzaakt een schuldgevoel over gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending problemen in het dagelijkse leven?" (1 = niet, 2 = in geringe mate, 3 = in redelijke mate, 4 = in behoorlijke mate, 5 = in extreme mate). Deze vragen werden zowel voor schuld- als schaamtebeleving gebruikt. In de pilot vonden we voor de eerste schaal een betrouwbaarheid van $\alpha = .87$ ($n = 11$), in het definitieve onderzoek een $\alpha = .87$ ($n = 315$). In de pilot had de schaal voor 'problematische schaamtebeleving' een betrouwbaarheid van $\alpha = .69$ ($n = 11$). In het definitieve onderzoek een $\alpha = .83$ ($n = 389$).

Tabel 3.22 Correlatiecoëfficiënt 'uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'

Mate van schuldbeleving	
Mate van schaamtebeleving	.513**
N	1114

** $p < .01$

De variabelen voor de mate van schuld- en schaamtebeleving en de schalen voor problematische schuld- en schaamtebeleving zijn van elkaar afhankelijk, maar niet zodanig dat precies hetzelfde wordt gemeten (Tabellen 3.22 en 3.23).

Tabel 3.23 Correlatiecoëfficiënt 'impact schuld- en schaamtebeleving op het dagelijks leven'

Problematische schuldbeleving	
Problematische schaamtebeleving	.659**
N	315

** $p < .01$

De boven besproken variabelen die respectievelijk de 'mate van schuld- en schaamtebeleving' (2 vragen) en 'problematische schuld en schaamte' (twee keer 3 vragen) meten, zijn gebaseerd op 'Deel 1' van een gestandaardiseerd meetinstrument, te weten: the *Sources of Trauma-Related Guilt Survey - War-Zone Version* (STRGS-WZ) van Kubany et al.⁴⁰. Deel 1 van de STRGS-WZ bestaat uit vier algemene vragen over missie-gerelateerde schuldgevoelens (Kubany et al. noemen dit de schaal voor 'overall guilt'). Deze vragenlijst, alsook deel 2 van dit gestandaardiseerde meetinstrument, zijn voor ons onderzoek vertaald in het Nederlands volgens de *translation-back translation procedure*.⁴¹

Dimensies van schuldbeleving

Deel 1 van de STRGS-WZ gaat vooraf aan een vragenlijst met 120 items die duiden op 120 bronnen voor een schuldervaring (deel 2 van de STRGS-WZ). Kubany et al.⁴² ontwikkelden hiermee een meetinstrument dat ingaat op het hele spectrum van situaties en gebeurtenissen, zoals deze zich kunnen voordoen gedurende een militaire missie en als gevolg waarvan veteranen schuld kunnen gaan beleven. De items moesten worden beoordeeld op een zespuntsschaal (1 = niet op mij van toepassing⁴³, 2 = geen schuldgevoel, 6 = in extreme mate een schuldgevoel). Dit meetinstrument is gebruikt om te onderzoeken waar veteranen op reflecteren als zij uitzendinggerelateerde schuld beleven, oftewel om de aard van schuldbeleving te kunnen onderzoeken. Naast het feit dat de vragenlijst voor ons onderzoek vertaald moest worden in het Nederlands, moesten sommige items worden aangepast aan het type missie dat in het onderzoek centraal staat, namelijk de vredesmissie. Dit betekent wijzigingen als 'oorlogsoperatie' in 'vredesoperatie', 'vijand' in 'strijdende partijen', 'Amerikaanse soldaat' in 'Nederlandse soldaat', enzovoort. Oorlogsmisies en vredesoperaties verschillen van elkaar voor wat betreft de positie van de militair. Bij een oorlogsmissie vormt de militaire eenheid een van de strijdende partijen, met de klassieke bevoegdheid tot geweldsuitoefening, mits conform het humanitair oorlogsrecht wordt opgetreden. Bij een vredesmissie is de eenheid onpartijdig en moet deze onpartijdigheid gehandhaafd worden.

De bevoegdheid tot militair geweldgebruik is beperkt en gebonden aan strikte (politieke) voorwaarden die bij vredeshandhavende missies weer anders zijn dan bij vredesafdwingende missies. In dit verband behoeft het geen verder betoog dat voor dit onderzoek niet alle items bruikbaar bleken. Kubany et al.⁴⁴ hebben hun lijst met 120 items gebaseerd op de ervaringen van Vietnamveteranen. Voor de originele vragenlijst verwijzen we naar het artikel dat zij in 1997 publiceerden. In dat artikel is de originele vragenlijst (STRGS-WZ) gepubliceerd. Ook is in dat artikel beschreven hoe de vragenlijst tot stand kwam. Wij konden van de STRGS 46 items in onze vragenlijst opnemen die overeenkwamen met de positie van de vredesmacht bij vredesoperaties en met de situaties die zich in het uitzendgebied kunnen voordoen. Deze 46 items sluiten aan bij de verschillende mogelijke ervaringen van de respondenten van de missies die in ons onderzoek vertegenwoordigd zijn.

Op basis van schaalanalyse hebben wij zes dimensies van schuldbeleving kunnen identificeren. Tussen haakjes geven wij steeds enkele items weer van betreffende dimensie en de betrouwbaarheid op de schalen. We vonden de volgende zes dimensies: 'schuld als gevolg van de omstanderrol' ('Je onvermogen te voorkomen dat letsel wordt toegebracht aan burgers' en 'Gevangenen gemarteld en gedood zien worden'; $\alpha = .88$, 9 items); 'schuld als gevolg van besluiten en handelen dat tot overleven leidde of de overlevingskans vergrootte' ('Datgene wat je hebt moeten doen om te overleven of je te verdedigen' en 'Niet in dezelfde mate en omvang risico's hebben genomen zoals anderen dit deden'; $\alpha = .62$, 5 items); 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen' ('Per ongeluk letsel toebrengen aan kinderen' en 'Het bevriend raken met een burger die later gedood is, mogelijk als gevolg van jouw vriendschap met hem of haar'; $\alpha = .68$, 5 items); 'schuld als gevolg van normloosheid' ('Het bewust pijn doen of doden van kinderen' en 'Iemand seksueel intimideren of pesten'; $\alpha = .85$, 9 items); 'schuld als gevolg de houding en gedrag door de context van oorlog en geweld' ('Het kiezen welke van de gewonden geëvacueerd moeten worden' en 'Het niet delen van beperkte middelen'; $\alpha = .79$, 15 items) en 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in uitzendgebied' ('Geen begrip hebben voor de cultuur of voor waarden die leven onder de bevolking in het conflictgebied' en 'Het geloof dat de bevolking in het conflictgebied minder dan een mens is'; $\alpha = .68$, 3 items).

In de pilot ($n = 19$) werd de volgende betrouwbaarheid gevonden: omstandersschuld, $\alpha = .89$; overlevingsgedrag, $\alpha = .88$; indirect effect, $\alpha = .79$; normloosheid, $\alpha = .90$; houding door context van oorlog, $\alpha = .90$; en negatieve houding ten aanzien van de lokale bevolking, $\alpha = .71$. In een onderzoek onder 74 mannelijke Vietnamveteranen⁴⁵ werd op de 120 items van de STRGS-WZ een cronbach's alpha van .88 gevonden.

Tabel 3.24 Correlatiecoëfficiënten 'Dimensies van uitzendinggerelateerde schuldbeleving'

Schulddimensies	1	2	3	4	5	6
1 Omstanderrol	1					
2 Normloosheid	.663**	1				
3 Overlevingsgedrag	.470**	.538**	1			
4 Indirect effect	.658**	.812**	.497**	1		
5 Oorlogssituaties	.734**	.801**	.534**	.791**	1	
6 Negatieve attitude	.676**	.563**	.595**	.603**	.668**	1
N	446	444	444	444	446	446

** $p < .01$

In Tabel B van Appendix 3 vinden we de items bij de dimensies van schuldbeleving en kunnen we zien wat de zes dimensies precies betekenen. In Tabel 3.24 kunnen we zien dat de dimensies van schuldbeleving niet te sterk met elkaar correleren (multicollineariteit). De correlatiecoëfficiënten zijn over het algemeen aanzienlijk kleiner dan .90. Alle dimensies kunnen we opnemen in de regressiemodellen om het effect van elke afzonderlijke dimensie op de symptoomclusters van PTSS, angst, depressie en hostiliteit te kunnen schatten. De correlatiecoëfficiënten tussen 'normloosheid', 'oorlogshandelingen', en 'indirect effect' zijn dan wel relatief hoog, namelijk $r = .80$.

Existentiële schuld- en schaamtebeleving

Tot slot vormden we op basis van twee zelf geconstrueerde vragen twee variabelen voor de 'existentiële dimensie van schuld en schaamte'. In de vragenlijst zijn de volgende vragen gesteld: "Voelt u zich er schuldig over dat u levend van uw uitzending bent teruggekeerd en wellicht anderen niet?" en "Schaamt u zich ervoor dat u levend van uw uitzending bent teruggekeerd en wellicht anderen niet?". Deze vragen moesten worden beantwoord op een vijfpuntsschaal (1 = nee, 5 = in behoorlijke mate).

3.5.3.1 Validiteit van de schalen voor schuld- en schaamtebeleving

In paragraaf 2.7.1 zagen we dat aan schuld en schaamte vaak dezelfde ervaringen voorafgaan. Naast het feit dat het ook duidelijk verschillende emoties en cognities zijn, kunnen schuld en schaamte als gevolg van een ingrijpende gebeurtenis ook met elkaar verweven zijn (paragraaf 2.8 en 2.9.3).⁴⁶ Om te onderzoeken of we met de instrumenten voor het meten van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte ook echt (en zuiver) schuld en schaamte meten en om inzicht te krijgen in de empirische betekenis van schuld en schaamte, hebben we in de vragenlijst ter controle twee gestandaardiseerde meetinstrumenten opgenomen, te weten een instrument dat schuld- en schaamtegeneigdheid in het dagelijks leven meet (*The Test of Self Conscious Affect*) en een meetinstrument dat schuld meet als copingstijl bij nare ervaringen, waarbij het gaat om 'anderen de schuld geven' en 'jezelf de schuld geven' (*Cognitive Emotion Regulation Questionnaire*, tweede vragenlijst).

Voor ons onderzoek konden we niet anders dan gebruikmaken van aan de uitzending en daarmee situatiegerelateerde meetinstrumenten, terwijl Tangney et al.⁴⁷ om legitieme redenen de scenario-gebaseerde benadering prefereren boven instrumenten die gebaseerd zijn op bijvoeglijk naamwoorden of situaties. In de tweede vragenlijst hebben wij de scenario-gebaseerde *The Test of Self Conscious Affect* (TOSCA)⁴⁸ opgenomen. Deze persoonlijkheidsschaal meet iemands schuld- en schaamtegeneidheid in het dagelijks leven. Schuld en schaamtegeneidheid worden in de meeste onderzoeken gemeten met de persoonlijkheidsschaal TOSCA⁴⁹. Deze lijst is vertaald door Luyten et al.⁵⁰. Dit meetinstrument bestaat uit vijftien scenario's (10 negatieve en 5 positieve) met scenario-gerelateerde (algemeen voorkomende) reacties. Voor elk van die reacties moet worden beoordeeld hoe waarschijnlijk het is dat iemand op die manier zou reageren (vijfpuntsschaal oplopend van 1 = niet waarschijnlijk tot 5 = heel waarschijnlijk). De verschillende antwoorden op de vijftien scenario's identificeren iemands mate van schuld- of iemands mate van schaamtegeneidheid.⁵¹ In een onderzoek onder 572 volwassenen⁵² is voor 'schaamte' een betrouwbaarheid (Cronbach's α) gevonden van .74 (15 items) en voor 'schuld' van .68 (15 items). Tangney et al.⁵³ vonden via *test-retest* een betrouwbaarheidsscore van .85 en .74 respectievelijk voor schaamte en schuld. Gramzow & Tangney⁵⁴ vonden scores voor de interne consistentie van .76 en .66 voor schaamte en schuld. In de pilot (n = 30) vonden we een betrouwbaarheid van α = .61 (15 items) voor 'schaamtegeneidheid' en voor 'schuldgeneidheid' een α = .65 (15 items). In het definitieve onderzoek vonden we voor schuld- en schaamtegeneidheid een betrouwbaarheid van respectievelijk α = .73 (15 items, n = 582) en α = .80 (15 items, n = 578)⁵⁵.

Wij konden helaas de schalen voor schuld- en schaamtegeneidheid niet opnemen in de regressiemodellen. Slechts 52% van de respondenten heeft de vragenlijst ingevuld waarin wij de TOSCA opnamen. Wanneer er meer gegevens beschikbaar waren geweest, was het bijvoorbeeld mogelijk geworden om de schalen te gebruiken als controlevariabelen (persoonlijkheid). Verder meet de TOSCA schuld- en schaamtegeneidheid in het dagelijks leven en niet schuld en schaamte gerelateerd aan uitzendervaringen. De scores van de respondenten voor schuld- en schaamtegeneidheid kunnen wel gebruikt worden voor het toetsen van de validiteit van de gebruikte meetinstrumenten voor uitzendinggerelateerde schuld en schaamte.

Hetzelfde geldt voor de Cognitive Emotion Regulation Questionnaire (CERQ)⁵⁶. Ook deze namen we op in de tweede vragenlijst. De CERQ is een multidimensionele vragenlijst die is ontwikkeld om te kunnen beoordelen welke cognitieve copingstrategieën een persoon hanteert na het meemaken van een negatieve gebeurtenis of situatie in het dagelijks leven. Coping is de poging van een persoon om bepaalde voor hem of haar belastende situaties de baas te worden, die worden gekenmerkt door pijn, bedreiging of uitdaging⁵⁷. Een individu kan een 'probleemgerichte coping' hanteren. In dat geval hanteert hij alle copingstrategieën die rechtstreeks op de stressor gericht zijn. Een persoon kan ook 'emotiegerichte coping' hanteren. Deze strategieën omvatten de attitude om de emoties te reguleren die met de stressor te maken hebben. De probleemgerichte coping, zoals 'concentreren op planning' en 'positief herinterpreteren', wordt over het algemeen als functioneler beschouwd dan de emotiegerichte copingstrategieën⁵⁸, zoals 'jezelf de schuld geven' en 'rumineren' (herhaaldelijk overdenken, malen). Het gaat om wat iemand denkt na een negatieve situatie of

gebeurtenis, en dus niet om wat iemand doet. Dit instrument bestaat uit 36 items (PCA na varimax rotatie) die verwijzen naar wat iemand denkt bij het ervaren van bedreigende of stressvolle levensgebeurtenissen (vijfpuntsschaal: 1 = (bijna) nooit tot 5 = (bijna) altijd). De items zijn verdeeld over negen schalen⁵⁹, die elk uit vier items bestaan. Van de vier items die bij een schaal horen, wordt een somscore berekend. Deze score kan oplopen van 4 tot 20, respectievelijk 'nooit' tot 'vaak' gebruikte cognitieve copingstrategie.⁶⁰

In onderzoek onder 287 volwassenen (Algemene Bevolking 18-65 jaar⁶¹) en in de pilot (n = 32, steeds tussen haakjes weergegeven) vonden we een betrouwbaarheidscoëfficiënt van .75 (.78) voor 'Jezelf de schuld geven' en van .82 (.70) voor 'Anderen de schuld geven'. In het definitieve onderzoek (tweede vragenlijst, n = 576) vonden we voor 'Jezelf de schuld geven' een $\alpha = .73$ (4 items) en voor 'Anderen de schuld geven' een $\alpha = .80$ (4 items). In Tabel 3.25 kunnen we allereerst zien of er sprake is van bijna perfecte lineaire samenhang tussen de verschillende dimensies en indicatoren en daarmee bepalen of het mogelijk is om in de regressiemodellen het effect van elke afzonderlijke dimensie voor schuldbeleving of indicator voor schuld- en schaamtebeleving te bepalen. We zien dat de dimensies van schuldbeleving en de indicatoren voor schuld en schaamte niet te sterk met elkaar correleren. De correlatiecoëfficiënten zijn kleiner dan .90. Alle dimensies namen we op in onze modellen om de effecten op de symptoomclusters voor PTSS en op angst, depressie en hostiliteit te kunnen schatten.

Tabel 3.25 Correlatiecoëfficiënten 'Indicatoren van schuld- en schaamtebeleving' (gemeten met verschillende meetinstrumenten)

	Variabelen (en meetinstrumenten)	1	2	3	4	5	6	7	8
1	Zelfbeschuldiging (CERQ)	1							
2	De ander beschuldigen (CERQ)	.189**	1						
3	Schuldgeneigdheid (TOSCA)	.245**	.090*	1					
4	Schaamtegeneigdheid (TOSCA)	.275**	.144**	.526**	1				
5	Mate van schuldbeleving	.151**	.270**	.062	.125**	1			
6	Mate van schaamtebeleving	.232**	.296**	.160**	.238**	.513**	1		
7	Problematische schuldbeleving	.186**	.353**	.095	.231**	.724**	.601**	1	
8	Problematische schaamtebeleving	.247**	.360**	.066	.312**	.489**	.731**	.659**	1
9	Overlevingsschuld	-.042	.130	-.067	-.163*	.335**	.168**	.285**	.222**
10	Overlevingsschaamte	-.015	.086	-.077	-.017	.302**	.170**	.291**	.250**
11	Omstanderrof (STRGS)	.127	.195**	.218**	.133	.435**	.427**	.498**	.538**
12	Normloosheid (STRGS)	.067	.242**	.224**	.210**	.152**	.340**	.289**	.497**
13	Overlevingsgedrag (STRGS)	.217**	.159*	.025	.062	.280**	.365**	.381**	.470**
14	Indirect effect (STRGS)	.147*	.218**	.310**	.277**	.240**	.306**	.301**	.445**
15	Oorlogssituaties (STRGS)	.182**	.252**	.211**	.201**	.302**	.392**	.415**	.550**
16	Negatieve attitude (STRGS)	.089	.175**	.112	.128	.303**	.384**	.365**	.450**
	N	216	216	214	214	443	440	440	315

 * $p < .05$; ** $p < .01$

Tabel 3.25 (vervolg) Correlatiecoëfficiënten 'indicatoren van schuld- en schaamtebeleving'

Variabelen (en meetinstrumenten)	9	10	11	12	13	14	15	16
9 Overlevingsschuld	1							
10 Overlevingsschaamte	.787**	1						
11 Omstanderrof (STRGS)	.468**	.565**	1					
12 Normloosheid (STRGS)	.148**	.159**	.663**	1				
13 Overlevingsgedrag (STRGS)	.201**	.245**	.470**	.538**	1			
14 Indirect effect (STRGS)	.275**	.341**	.658**	.812**	.497**	1		
15 Oorlogssituaties (STRGS)	.282**	.371**	.734**	.801**	.534**	.791**	1	
16 Negatieve attitude (STRGS)	.387**	.459**	.676**	.563**	.595**	.603**	.668*	1
N	436	302	446	444	444	444	446	446

* $p < .05$; ** $p < .01$

We zien in Tabel 3.25 een significant positief verband tussen schuldgeneigdheid en schuld als gevolg van 'omstanderrof', 'normloosheid', 'indirect effect' en 'context van oorlog'. Ook voor schaamtegeneigdheid geldt, weliswaar in mindere mate dan we zagen bij schuldgeneigdheid, een significant positieve relatie met 'normloosheid', 'indirect effect' en 'context van oorlog'. Voor schuld als gevolg van 'overlevingsgedrag' en een 'negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied' geldt dat de verbanden met schuld- en schaamtegeneigdheid niet significant zijn. Verder zien we dat er een significant positief verband bestaat tussen schaamtegeneigdheid en de 'mate van schuld- en schaamtebeleving'. Het verband is het sterkste bij de mate van schaamtebeleving. Tussen schuldgeneigdheid en de 'mate van schuldbeleving' zien we geen significant verband, wel tussen schuldgeneigdheid en 'mate van schaamtebeleving'. We zien een significant positief verband tussen schaamtegeneigdheid en 'problematische schuld- en schaamtebeleving', en dat een significant verband ontbreekt bij schuldgeneigdheid en 'problematische schuld- en schaamtebeleving'. Het na een ingrijpende gebeurtenis 'anderen de schuld geven', of externe attributie hangt sterker samen met uitzendinggerelateerde schaamtebeleving en problematische schaamte dan met schuld. Interne attributie of 'zelfbeschuldiging' hangt het sterkste samen met uitzendinggerelateerde en problematische schaamte. Alle dimensies van schuldbeleving hangen significant positief samen met de copingstrategie 'anderen de schuld geven', en drie dimensies ook met 'zelfbeschuldiging', te weten 'overlevingsschuld', schuld als gevolg van 'indirect effect' en 'context van oorlog'. Alleen bij overlevingsschuld is het verband met 'zelfbeschuldiging' sterker dan bij 'anderen de schuld geven'.

We kunnen uit het bovenstaande het volgende concluderen: Allereerst blijkt dat over het algemeen de situatiegerelateerde dimensies van schuldbeleving, gebaseerd op de STRGS-WZ, meer te maken hebben met schuldbeleving en minder met schaamtebeleving, ondanks de significant positieve verbanden tussen schaamtegeneigdheid en schuld als gevolg van 'normloosheid', 'indirect effect' en 'context van oorlog'. Steeds is een sterker verband te zien tussen schuldgeneigdheid en schuld als gevolg van 'omstanderrof', 'normloosheid', 'indirect effect' en 'context van oorlog'.

Daarnaast zien we dat schaamtegeneigdheid en niet schuldgeneigdheid in sterkere mate samenhangt met ‘problematische uitzendinggerelateerde schuld en schaamte’. Hetzelfde vonden we in de literatuur over het verschil tussen schuld en schaamte en de aanwezigheid van psychische klachten⁶². Ook zien we dat de geneigdheid ‘anderen te beschuldigen’ in sterkere mate samenhangt met uitzendinggerelateerde en problematische schaamte dan met schuld en ook, met uitzondering van ‘schuld als gevolg van gedrag voor overleven’, met alle dimensies van schuldbeleving. In de literatuur (paragraaf 7.2.1) vonden we dat het ‘anderen beschuldigen’ duidt op gedrag dat volgt uit schaamte⁶³. Het gaat hier om externe attributie. Maar ook interne attributie, of de ‘zelfbeschuldiging’ zegt iets over schaamte. Dit duidt op de aard van deze emotie die raakt aan het zelfbeeld en de degradatie daarvan. Dit kunnen we bevestigen met de resultaten in Tabel 3.25. Zelfbeschuldiging hangt sterker samen met uitzendinggerelateerde en problematische schaamte dan met schuld.

3.5.4 Operationalisering van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden

Voor het operationaliseren van psychische klachten als gevolg van uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen maken we gebruik van twee gestandaardiseerde meetinstrumenten.

“In 1979 Horowitz and colleagues (...) published a short self-report measure for capturing the level of symptomatic response to specific traumatic stressors as it was manifest in the previous 7 days; (...) the “Impact of Event Scale” (IES).”⁶⁴

Psychische klachten

Met de Schokverwerkings-lijst-22 (SVL-22)⁶⁵ meten we in welke mate de veteraan uitzendinggerelateerde psychische klachten heeft. Dit betreft een Nederlandstalige bewerking van de ‘Impact of Event Scale-Revised (IES-R)’⁶⁶. De oorspronkelijke Schokverwerking-lijst is een Nederlandstalige bewerking⁶⁷ van de ‘Impact of Event Scale (IES)’ van Horowitz et al.⁶⁸, een meetinstrument voor subjectieve stress. Met de IES kunnen twee reacties op een schokkende gebeurtenis gemeten worden: ‘herbeleven’ en ‘vermijden’. De publicatie van de IES vond plaats voordat de derde editie van de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-III; *American Psychiatric Association*, 1980) uitkwam; de eerste druk van het DSM, waarin de angststoornis PTSS werd opgenomen en tevens de gevolgen op lange termijn van een schokkende gebeurtenis (h)erkend werden. De gereviseerde Schokverwerkings-lijst dekt de drie hoofdsymptomen van PTSS (zie Tabel 2.10, de IES indiceert alleen klasse B en C, de IES-R⁶⁹ ook klasse D). We meten hiermee in welke mate veteranen als gevolg van hun uitzendervaringen nog bezig zijn met ‘dwangmatig herbeleven’, ‘vermijden’, alsook een ‘verhoogde prikkelbaarheid’ vertonen. Dit zijn de drie belangrijkste symptoomclusters van posttraumatische stress-stoornis (PTSS). Deze drie primaire symptomen van PTSS vormen de basis van de diagnostische criteria voor PTSS volgens de DSM-IV⁷⁰. De scores op de drie schalen geven aan in welke mate de respondent nog bezig is met de verwerking van ingrijpende uitzendervaringen. Er kan niet worden beoordeeld in welke mate

veteranen uit de onderzoeksgroep daadwerkelijk lijden aan een PTSS. Dit is ook niet het doel van onze studie. Om de diagnose PTSS op een betrouwbare manier te kunnen stellen, is een klinisch interview nodig. Voor het invullen van de SVL-22 moest de respondent een in het kader van de uitzending meegemaakte ingrijpende gebeurtenis in gedachten nemen en vervolgens beoordelen hoe vaak (0 = helemaal niet) de 22 items op hem van toepassing waren tijdens de zeven voorgaande dagen op dat moment. Het betreft bij herbeleven uitspraken als: 'Iedere herinnering bracht de gevoelens weer terug', 'andere dingen deden mij er steeds weer aan denken' en 'ik dacht er aan zonder dat ik dat wilde'. Bij vermijden gaat het om uitspraken als: 'Ik probeerde de gebeurtenis uit mijn geheugen te bannen', 'Ik ging dingen die mij er aan herinnerden uit de weg' en 'Mijn gevoel erover was als het ware verdoofd' en bij verhoogde prikkelbaarheid om: 'Ik was gespannen en schrikachtig', 'Ik was waakzaam en op mijn hoede' en 'Ik was prikkelbaar en boos'. In Tabel C van Appendix 3 vinden we een overzicht van de items bij de drie dimensies. Hogere somscores op de items zijn indicatief voor de mate van de verwerking van ingrijpende ervaringen.

Ook hier was, net als bij de vragen over uitzendinggerelateerde schuld en schaamte, sprake van een stroomschema in de gestructureerde vragenlijst. Veteranen die rapporteerden niets naars te hebben meegemaakt, hoefden de vragen van de SVL-22 niet in te vullen ('heeft u in het kader van (een van) uw uitzending(en) wel eens iets meegemaakt wat u zelf als (erg) naar heeft ervaren?' vormde een routing in de vragenlijst). Bijna 50% van de respondenten heeft de SVL-22 ingevuld. In een onderzoek onder slachtoffers van een aardbeving ($n = 429$) en onder mannelijke Vietnamveteranen ($n = 274$)⁷¹ is op de drie schalen respectievelijk een betrouwbaarheid gevonden van $\alpha = .87$ en $.87$ (8 items) voor herbeleven; voor vermijden $\alpha = .85$ en $.94$ (8 items); en voor verhoogde prikkelbaarheid $\alpha = .79$ en $.91$ (6 items). In ons onderzoek vonden we een betrouwbaarheid van $\alpha = .92$ (8 items) voor vermijden; voor herbeleven $\alpha = .92$ (8 items); en voor verhoogde prikkelbaarheid $\alpha = .94$ (6 items). In de pilot ($n = 38$) vonden we ondanks de kleine steekproef voor herbeleven en vermijden $\alpha = .94$ (8 items); en voor verhoogde prikkelbaarheid $\alpha = .94$ (6 items).

Psychisch welbevinden

We meten de mate van angst, hostiliteit en woede, en depressie met de '*Symptom Check-List* (SCL-90)⁷²'. De SCL-90 is een zelfbeoordelingschaal die zowel psychische als fysieke klachten meet die ervaren zijn gedurende de week voor het invullen van de klachtenlijst. De negentig items⁷³ van de klachtenlijst beschrijven 90 verschillende klachten. Respondenten moeten op een vijfpuntsschaal – waarbij een hogere score duidt op een sterkere aanwezigheid van de klacht (1 = helemaal niet, 5 = heel erg) – beoordelen in welke mate zij last hebben van betreffende klacht. Op basis van factoranalyse kunnen acht schalen onderscheiden worden. Dit zijn hypothetische constructen, aldus de Nederlandse auteurs⁷⁴, die uit de itemverzamelingen afgeleid kunnen worden. Deze Nederlandse schaalindeling is gebaseerd op factoranalytisch onderzoek bij verschillende homogene groepen en op invariantie-onderzoek van de factoren over de groepen heen. Naast de acht klachtendimensies meet de SCL-90 het psychisch disfunctioneren van de respondenten, die 'psychoneuroticisme' (90 items) genoemd wordt. De Nederlandse schalen zijn grotendeels samengesteld conform de oorspronkelijke dimensies en de itemverzamelingen die door Degoratis onderscheiden werden en

die door hem en zijn collega's geselecteerd waren op onder andere hun klinische betekenis, frequent voorkomen, meetbaarheid en mogelijkheid tot empirische verificatie.⁷⁵ De acht constructen komen inhoudelijk in grote mate overeen met klinische begrippen. We zien ook een negende schaal: 'psychotycisme'. Hier gaan we in paragraaf 3.5.5.2 verder op in. In Tabel 3.26 zien we de acht schalen van de SCL-90 en rapporteren we tevens de betrouwbaarheidscoëfficiënten die in eerder onderzoek en in ons eigen onderzoek gelden. In Appendix 3, Tabel D, E, en F presenteren we de itemverzamelingen bij angst, depressie en hostiliteit en woede, waarmee duidelijk wordt wat deze dimensies precies betekenen. In Appendix 9 rapporteren we op welke wijze de verschillende schalen in onze onderzoeksgroep verdeeld zijn. We moeten ten slotte opmerken dat het psychisch welbevinden van de respondenten, dat we met de SCL-90 onderzochten, iets zegt over de psychische gezondheid van veteranen gedurende de week die voorafging aan het invullen van de klachtenlijst. Het is dus onduidelijk of de mate van 'depressie', 'hostiliteit en woede' en 'angst' uitzendinggerelateerd zijn.

Tabel 3.26 Betrouwbaarheid van de schalen van de Symptom Checklist (SCL-90)

Schalen van de SCL-90 ⁷⁶	n = Gezonde populatie ⁷⁷	Pilot: Veteranen van MFO, Golfoorlog, UNTAC (n = 54)	Veteranen uit 14 vredesmissies (n = 1104)
Agorafobie	$\alpha = .83$ (7 items)	$\alpha = .82$ (7 items)	$\alpha = .87$ (7 items)
Angst	$\alpha = .88$ (10 items)	$\alpha = .90$ (10 items)	$\alpha = .89$ (10 items)
Depressie	$\alpha = .91$ (16 items)	$\alpha = .93$ (16 items)	$\alpha = .93$ (16 items)
Somatische klachten	$\alpha = .83$ (12 items)	$\alpha = .84$ (12 items)	$\alpha = .87$ (12 items)
Insufficiëntie van denken en handelen	$\alpha = .83$ (9 items)	$\alpha = .92$ (9 items)	$\alpha = .88$ (9 items)
Wantrouwen en interspers. sensitiviteit	$\alpha = .91$ (18 items)	$\alpha = .96$ (18 items)	$\alpha = .93$ (18 items)
Hostiliteit	$\alpha = .76$ (6 items)	$\alpha = .89$ (6 items)	$\alpha = .77$ (6 items)
Slaapproblemen	$\alpha = .78$ (3 items)	$\alpha = .83$ (3 items)	$\alpha = .82$ (3 items)
Psychoticisme (overige) ⁷⁸	-	$\alpha = .80$ (9 items)	$\alpha = .75$ (9 items)
Psychoneuroticisme	$\alpha = .97$ (90 items)	$\alpha = .98$ (90 items)	$\alpha = .98$ (90 items)

3.5.5 Operationalisering van besluitbevoegdheid, verantwoordelijkheidsbeleving en achtergrondkenmerken

In paragraaf 2.8.2 zagen we dat (uitzendinggerelateerde) schuld en schaamte verweven zijn met een bepaalde mate van verantwoordelijkheidsbeleving. Zonder verantwoordelijkheidsgevoelens ervaren we geen schuld en schaamte. We onderzoeken in dit verband de professionele kenmerken: 'rang gedurende de uitzending', de 'professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de missie' en de 'verantwoordelijkheidsbeleving' gedurende en na afloop van de uitzending. In paragraaf 2.6.1 en 2.9.2 zijn hypothesen geformuleerd over de effecten van deze

variabelen. In paragraaf 3.5.5.1 bespreken we hoe deze geoperationaliseerd zijn. Met paragraaf 3.5.5.2 sluiten we de beschrijving van de operationalisering van de theoretische dimensies af met de operationalisering van de achtergrondkenmerken van de respondenten.

Met deze variabelen willen we vaststellen of de gevonden samenhang tussen variabelen al dan niet te maken heeft met de verschillen in professionele en persoonlijke achtergrond, zoals rang, leeftijd, opleidingsniveau en zelfbeeld. Met andere woorden, we onderzoeken daarmee of de gevonden verbanden in de in hoofdstuk 4 te schatten regressiemodellen geen schijnsamenhang betekenen. Indien we in het onderzoek verzuimen rekening te houden met dergelijke achtergrondkenmerken, kunnen we geen juiste uitspraken doen over de directe verbanden tussen schuld- en schaamtebeleving, psychische gevolgen van uitzendervaringen, het psychisch welbevinden van veteranen en hun determinanten (missiegerelateerde omstandigheden en hevigheid).

3.5.5.1 Besluitbevoegdheid en verantwoordelijkheidsbeleving

Voor ons onderzoek maakten we gebruik van de vragen over professionele kenmerken. Deze zijn opgenomen in de Vragenlijst Nazorg van de Koninklijke Landmacht⁷⁹. In het theoretisch model wordt een tweetal professionele kenmerken van de respondent opgenomen. Samen zeggen zij iets over de besluitbevoegdheid van de veteraan gedurende de missie.

Rang gedurende de uitzending

De eerste variabele is de rang van de respondent bij de (gekozen) missie. De effecten van rang worden bepaald aan de hand van vier dummyvariabelen (zoals te zien in Tabel 3.27). De groep met de hoogste rang (kolonel tot generaal) vormt de referentiegroep.

Professionele verantwoordelijkheid

De vraag: "In welke mate was u persoonlijk verantwoordelijk voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending?" (1 = absoluut niet; 10 = zeer) vormt de tweede variabele die de mate van besluitbevoegdheid gedurende de missie indiceert.

Naast de twee genoemde professionele kenmerken werd aan de respondenten gevraagd of zij gedurende de uitzending een leidinggevende functie vervulden (1 = ja, 2 = nee). Deze dummyvariabele is niet in het theoretisch model opgenomen. Wel kunnen we in Tabel 3.27 zien dat rang en professionele verantwoordelijkheid valide variabelen zijn voor de indicatie van de theoretische dimensie 'mate van besluitbevoegdheid'. In Tabel 3.27 zien we dat bij veteranen met de laagste rangen (soldaat tot korporaal) een leidinggevende functie gedurende de uitzending het minste voorkomt, evenals de professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de uitzending. Beide indicatoren voor besluitbevoegdheid hangen significant positief samen met de rang van 'sergeant tot adjudant onderofficier', gevolgd door de rang van 'tweede luitenant tot luitenant-kolonel'. Dit is aannemelijk, omdat met name militairen met de rang van majoor en luitenant-kolonel ter plaatse als bataljonscommandanten en compagniescommandanten het bevel voeren. In het uitzendgebied en daarmee op operationeel

niveau bekleden zij de leidinggevende functies en zijn zij verantwoordelijk voor het goed functioneren van de eenheid. De militairen met de hoogste rangen (bijvoorbeeld generaals) hebben de eindverantwoordelijkheid en geven bevelen op grote afstand. De militairen met de rangen uit de tweede en derde categorie brengen deze bevelen over, zijn ter plaatse verantwoordelijk voor het goed functioneren van hun mensen en voor de succesvolle uitvoering van het mandaat en zij nemen ter plaatse de besluiten.

Tabel 3.27 Correlatiecoëfficiënten 'Indicatoren voor mate van besluitbevoegdheid'

Besluitbevoegdheid	1	2	3	4	5	6
1 Soldaat - Korporaal	1					
2 Sergeant - Adjutant Onderofficier	-.635**	1				
3 Tweede Luitenant – Luitenant-Kolonel	-.495**	-.314**	1			
4 Kolonel - Generaal	-.128**	-.081**	-.063*	1		
5 Leidinggevend (1 = ja)	-.635**	.435**	.266**	.116**	1	
6 Professionele verantwoordelijkheid	-.279**	.196**	.112**	.043	.372**	1
N	575	334	219	23	559	1125

* $p < .05$; ** $p < .01$

Verantwoordelijkheidsbeleving

Schuld en schaamte wordt juist beleefd door mensen die zich verantwoordelijk voelen voor het welbevinden van anderen en voor het goede verloop van situaties in het leven, zo vinden we in de literatuur over deze morele emoties⁸⁰. In dit verband hebben we in de vragenlijst, naast aandacht voor de professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de missie, aandacht besteed aan de mate waarin de respondent zich verantwoordelijk voelde voor bepaalde gebeurtenissen gedurende de uitzending, met de vraag: "Voelt u zich verantwoordelijk voor bepaalde gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending?"⁸¹ (1 = nooit; 5 = altijd).

Tabel 3.28 Correlatiecoëfficiënten 'Professionele (feitelijke) verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsgevoel gedurende de missie'

Verantwoordelijkheid(sbeleving)	1	2	3	4
1 Professionele (feitelijke) verantwoordelijk voor de eenheid	1			
2 Gevoel van verantwoordelijkheid voor de eenheid	.717**	1		
3 Gevoel van verantwoordelijkheid verloop missie	.546**	.659**	1	
4 Verantwoordelijkheidsgevoel voor verloop situaties	.239**	.246**	.211**	1
N	1086	1086	1086	1098

** $p < .01$

Voor het meten van de tweede en derde variabele voor verantwoordelijkheidsbeleving moesten de respondenten op een tienpuntsschaal (1 = absoluut niet, 10 = zeer) antwoord geven op de volgende vragen: “In welke mate voelde u zich persoonlijk verantwoordelijk voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending?” en “In welke mate voelde u zich persoonlijk verantwoordelijk voor het welslagen van de missie?”.

In Tabel 3.28 zien we aan de over het algemeen lage correlatiecoëfficiënten dat er geen sprake is van een te sterke lineaire samenhang tussen de verschillende dimensies van verantwoordelijkheid(sbeleving). Dat betekent dat de vier variabelen die de verschillende dimensies van verantwoordelijkheid gedurende de uitzending meten tegelijk kunnen worden opgenomen in de regressieanalyses en dat er geen aanleiding is om te concluderen dat multicollineariteit de bevindingen negatief zal beïnvloeden.

3.5.5.2 Achtergrondkenmerken

Huidige relatie

In het laatste deel van ons theoretisch model schatten we de effecten op psychische klachten en het psychische welbevinden van de veteraan. Aan die modellen zullen we de controlevariabele ‘huidige relatie’ toevoegen. Om te indiceren of een respondent momenteel een relatie heeft, gebruiken we een dummyvariabele. De score 1 identificeert de respondenten die een relatie hebben. Dat kan zijn in de vorm van een huwelijk, geregistreerd partnerschap, samenwonend of gewoon een vaste relatie zonder samen te wonen⁸².

Leeftijd

In het hele theoretisch model controleren we voor het effect van leeftijd. We hebben hiervoor vijf dummyvariabelen gemaakt, te weten de leeftijdsgroepen: ‘21-30 jaar’; ‘31-40 jaar’; ‘41-50 jaar’; ‘51-60 jaar’; en ‘ouder dan 60 jaar’. De respondenten die 60 jaar of ouder zijn vormen de referentiecategorie.

Geslacht

Het geslacht van de respondent is een dummyvariabele, waarbij ‘man’ (= 0) de referentiecategorie vormt.

Opleidingsniveau

Voor opleidingsniveau zijn drie dummyvariabelen gevormd, te weten ‘laag’ (basisonderwijs - MAVO, ULO, MULO), ‘middelbaar’ (HAVO, MMS - middelbaar beroepsonderwijs), ‘hoog/zeer hoog’ (hoger beroepsonderwijs - promotieonderzoek), waarbij de respondenten met een hoog tot zeer hoog opleidingsniveau de referentiecategorie vormen.

Psychoticisme

In paragraaf 3.5.4 noemden we de negende schaal van de SCL-90: psychoticisme. Deze schaal wordt door de Nederlandse auteurs⁸³ van de SCL-90 ‘overige’ genoemd. In Tabel G van Appendix 3 vinden we de itemverzameling van deze dimensie en daarmee wat deze schaal betekent. Het gaat om

negen items die niet in de factorstructuur konden worden ondergebracht, zoals we die vonden in de Nederlandse studies onder verschillende homogene groepen.⁸⁴ Psychoticisme als negende dimensies van de SCL-90 vinden we alleen in Amerikaanse studies⁸⁵. In de Amerikaanse literatuur werden zeven van de negen items opgevat als symptomen van psychoticisme. Eén item heeft betrekking op eetstoornissen en één op schuldgevoelens. Inhoudelijk en op beschrijvend niveau zijn de items deels kenmerkend voor psychotische symptomatiek. Psychoticisme uit zich in het hebben van waanbeelden en de onmogelijkheid om daar afstand van te nemen. Ondanks het feit dat de items van de 'overige' categorie niet allemaal in één dimensie zijn in te delen, maken wij toch gebruik van deze negende dimensie van de SCL-90. Een hoge score op deze categorie is voor de clinicus in ieder individueel geval relevant en voor ons onderzoek ook, omdat hoge scores op psychoticisme de intensiteit van de beleving van uitzendervaringen kunnen beïnvloeden. Hetzelfde verwachten we voor de eigenwaarde van respondenten.

Eigenwaarde

Eigenwaarde op het moment van het invullen van de vragenlijst wordt gemeten met de 'Rosenberg Self-Esteem List (RSE)⁸⁶'. Het instrument bestaat uit tien items, waaronder 'Over het geheel genomen ben ik tevreden met mezelf' en 'Soms denk ik dat ik nergens goed in ben' (vierpuntsschaal: 0 = helemaal niet mee eens, 3 = helemaal mee eens). Vijf items doen uitspraken over een positieve eigenwaarde en vijf indiceren een negatieve eigenwaarde. In Tabel H van Appendix 3 vinden we de items bij eigenwaarde.

Zoals te zien is in Tabel 3.29, zijn de meeste respondenten (93%) het níét eens met de stellingen die duiden op een negatieve eigenwaarde en nog meer respondenten (ruim 96%) geven aan dat de stellingen die duiden op een positieve eigenwaarde wél voor hen gelden.

Tabel 3.29 Verdeling respondenten met een positieve eigenwaarde ($\alpha = .81$, 5 items) en een negatieve eigenwaarde ($\alpha = .85$, 5 items)

	Frequentie Negatieve eigenwaarde	%	Frequentie Positieve eigenwaarde	%
Helemaal niet mee eens	630	57.1	1	.1
Niet mee eens	397	35.9	34	3.1
Mee eens	74	6.7	635	57.3
Helemaal mee eens	4	.3	438	39.5
Totaal	1105	100	1108	100

De respondent kan op de RSE-schaal (tien items) een somscore hebben tussen 0 en 30. Het is gebruikelijk om de items die een negatieve eigenwaarde meten te spiegelen. Dit hebben wij dan ook gedaan. Dat zorgt ervoor dat kan worden gesteld dat hoge scores op deze schaal een hoge mate van

eigenwaarde indiceren en lage scores op de schaal een lage eigenwaarde. In onderzoek onder 5.024 Amerikaanse leerlingen uit alle klassen van het voortgezet onderwijs van tien random geselecteerde scholen in New York werd een betrouwbaarheid gevonden van $\alpha = .77$ tot $.88^{87}$. In de pilot is op de schaal voor 'eigenwaarde' een Cronbach's alpha gevonden van $.82$ ($n = 54$). Het berekenen van de betrouwbaarheden voor twee schalen (positieve en negatieve eigenwaarde) afzonderlijk, resulteerde in een Cronbach's alpha van $.81$ voor een lage en een alpha van $.66$ voor een hoge eigenwaarde ($n = 54$).

We sluiten dit onderdeel, dat handelt over de operationalisering van de variabelen, af met een samenvattende tabel waarin alle besproken variabelen uit het theoretisch model zijn opgenomen. In Tabel 3.30 presenteren we allereerst de variabelen, vervolgens het aantal respondenten dat de vragen beantwoordde, vervolgens de minimale en maximale score van de respondenten op betreffende variabelen, de gemiddelde score in de hele onderzoeksgroep en tot slot de gestandaardiseerde afwijking van de scores ten aanzien van het gemiddelde.

Tabel 3.30 Beschrijvende gegevens van de variabelen

Variabelen onderzoeksmodel	N	Minimum	Maximum	Gemiddelde	Standaard-deviatie
<i>Missiegerelateerde kenmerken / omstandigheden</i>					
Vredeshandhavende missies (vredesafdwingende missies = 0)	1137	0	1	.283	
Periode missie tot en met 1990 (ref.)	1099	0	1	.084	
Periode missie 1991-1995	1099	0	1	.238	
Periode missie 1996-2000	1099	0	1	.406	
Periode missie 2001-2006	1099	0	1	.273	
Politieke discussie (1=politieke discussie)	812	0	1	.437	
Adequaatheid geweldinstructies	911	1	5	3.904	1.120
Betrokken bij oorlogssituaties en deelname gevechtshandelingen	1119	0	1	.477	.399
Blootstelling aan geweld en gevaar	1119	0	1	.562	.386
Getuige van ellende en geweld	1119	0	1	.590	.389
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	1119	0	1	.520	.428
<i>Hevigheid missie en uitzendervaringen</i>					
Missie bedreigend	1130	1	5	.572	1.043
Missie aangrijpend	1124	1	5	.024	1.081
Machteloosheid gedurende de missie	1124	1	5	2.693	1.270
Machteloosheid bij uitzendervaringen	1064	1	5	2.493	1.033
Bedreigende uitzendervaringen	1078	1	5	2.423	.947
<i>Uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving</i>					
Mate van schuldbeleving	1114	1	5	1.286	.551
Mate van schaamtebeleving	1105	1	5	1.273	.575
Problematische schuldbeleving	465	1	5	1.480	.705
Problematische schaamtebeleving	389	1	5	1.466	.691
Overlevingsschuld	452	1	5	1.113	.448
Overlevingsschaamte	374	1	5	1.064	.364
<i>Dimensies van uitzendinggerelateerde schuldbeleving</i>					
Schuldbeleving als gevolg van normloosheid	444	1	3.67	1.107	.337
Schuldbeleving als gevolg van omstanderroel	448	1	4.56	1.285	.497
Schuldbeleving als gevolg van houding door de context oorlog	446	1	3	1.126	.268
Schuldbeleving als gevolg van gedrag omwille van overleven	444	1	4.20	1.079	.240
Schuldbeleving als gevolg van indirect effect	444	1	4.20	1.099	.325
Schuldbeleving als gevolg van een negatieve houding	446	1	5	1.218	.482

Hoofdstuk 3

Tabel 3.30 (Vervolg) Beschrijvende gegevens van de variabelen

<i>Verantwoordelijkheid(sbeleving)</i>					
Professionele verantwoordelijkheid eenheid	1125	1	10	6.555	2.547
Verantwoordelijkheidsgevoel eenheid	1125	1	10	7.541	2.185
Verantwoordelijkheidsgevoel missie	1125	1	10	6.661	2.535
Verantwoordelijkheidsgevoel gebeurtenissen of situaties	1098	1	5	1.940	1.255
<i>Rang</i>					
Soldaat tot korporaal	1151	0	1	.500	
Sergeant tot adjudant onderofficier	1151	0	1	.287	
Tweede luitenant tot luitenant-kolonel	1151	0	1	.197	
Kolonel tot generaal (ref.)	1151	0	1	.016	
<i>Psychisch welbevinden</i>					
Vermijden	522	1	4	1.627	1.025
Herbeleven	523	1	4	1.795	1.064
Verhoogde prikkelbaarheid	523	1	4	1.703	1.047
Angst	1104	1	4.30	1.220	.433
Depressie	1105	1	4.38	1.314	.491
Hostiliteit & woede	1104	1	4	1.282	.446
<i>Persoonlijke kenmerken</i>					
Leeftijd 21-30 jaar	1151	0	1	.160	
Leeftijd 31-40 jaar	1151	0	1	.401	
Leeftijd 41-50 jaar	1151	0	1	.078	
Leeftijd 51-60 jaar	1151	0	1	.222	
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)	1151	0	1	.139	
Geslacht (ref. man)	1154	0	1	.081	
Laag opleidingsniveau	1145	0	1	.317	
Middelbaar opleidingsniveau	1145	0	1	.447	
Hoog opleidingsniveau (ref.)	1145	0	1	.236	
Relatie (alleenstaand = 0)	1158	0	1	.810	
Psychoticisme	1104	1	4.11	1.200	.333
Eigenwaarde	1107	.6	3	2.419	.470
Valid N (listwise)	121				

3.6 Empirische bevindingen: beschrijving van de verdeling van de variabelen in de onderzoeksgroep

In deze paragraaf bespreken we de eerste empirische bevindingen uit het onderzoek in de vorm van de beschrijving van de verdeling van de variabelen in de onderzoeksgroep. Pas in hoofdstuk 4 presenteren we de bevindingen die gebaseerd zijn op de regressieanalyses, waarmee we de houdbaarheid van de hypothesen uit hoofdstuk 2 toetsen.

In deze paragraaf rapporteren we verder in verschillende blokken (3.1 tot en met 3.12) onderzoeksresultaten over variabelen die niet in het theoretische model zijn opgenomen, maar die wel een belangrijke aanvulling zijn op de resultaten die voortkomen uit de te schatten regressieanalyses. Het gaat dan in het bijzonder om de antwoorden van de respondenten op de open vragen, en in het bijzonder over uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving. We hebben de antwoorden op de open vragen gecategoriseerd in verschillende thema's. Hiermee kunnen we onder andere meer inzicht krijgen in de aard van de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving van veteranen. Ook wordt in de blokken een beschrijving gegeven van de verdeling van een aantal variabelen dat met de tweede vragenlijst is gemeten. Het gaat dan onder andere om vragen over schuld- en schaamtegeneigdheid en over berouw en spijt die zijn gerelateerd aan uitzendervaringen en om ingrijpende gebeurtenissen in het leven na de uitzending. De operationalisering van deze theoretische dimensies hebben we in de verschillende Appendix opgenomen.

Allereerst bespreken we in paragraaf 3.6.1 de verdeling in de onderzoeksgroep van de missiegerelateerde kenmerken en omstandigheden. Wederom gaat het dan om: 'type missie', 'periode missie', 'uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties', 'de adequaatheid van de geweldsinstructies' en 'politieke aandacht' voor de missie. In paragraaf 3.6.2 bespreken we de verdeling in de onderzoeksgroep voor wat betreft de door de respondenten ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen. In paragraaf 3.6.3 gaan we in op uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving en in paragraaf 3.6.4 op de uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van de respondenten. Tot slot bespreken we in paragraaf 3.6.5 de verdeling in de onderzoeksgroep van variabelen voor mate van besluitbevoegdheid (professionele kenmerken), verantwoordelijkheidsbeleving en achtergrondkenmerken van de respondenten.

3.6.1 Beschrijving van missiegerelateerde kenmerken en omstandigheden

Type missie

In het onderzoek zijn veteranen vertegenwoordigd van veertien verschillende missies. Deze missies zijn voor ons onderzoek onderverdeeld in twee groepen, te weten vredeshandhavende en vredesafdwingende missies. De grootste groep respondenten werd uitgezonden in het kader van een vredesafdwingende missie (ruim 72%, Tabel 3.31).

Periode missie

De meeste veteranen uit onze onderzoeksgroep werden voor de eerste, tweede of derde keer uitgezonden tussen 1996 en 2000. Van de veteranen die deelnamen aan meer recente missies, namelijk die plaatsvonden tussen 2001 en 2005 hadden de meeste al meer dan drie missies op hun naam staan (Appendix 4, Figuur A1). Gedurende de Koude Oorlog werden de minste respondenten uitgezonden, te weten 5%. Bijna 24% werd uitgezonden tussen 1991 en 1995 en een kleine 27% na 2000 (Appendix 4, Figuur A2). In Tabel 3.31 zien we om welke type missies het in dat verband gaat. Dit is conform de werkelijke situatie rondom de Nederlandse deelname aan vredesmissies. Ruim 70% van de VN-vredesmissies werd immers na 1990 uitgevoerd.

Tabel 3.31 Vredesmissies vertegenwoordigd in het onderzoek op basis van ‘gekozen missie’ voor de beantwoording van de vragen (indien de veteranen vaker uitgezonden zijn geweest)

Missie ⁸⁸	% vertegenwoordigd in de steekproef	Type missie
UNTSO (1956-heden)	0.9	Vredeshandhaving
MFO (1982-1995)	4.1	Vredeshandhaving
Golfoorlog (1990-1991)	2.9	Vredesafdwinging
Provide Comfort (1991-1992)	1.8	Vredesafdwinging
UNAVEM II & III (1991-1997)	0.4	Vredeshandhaving
UNAMIC/UNTAC (1992-1993)	4.2	Vredeshandhaving
UNPROFOR (1992-1995)	15.4	Vredeshandhaving
UNOMUR/UNAMIR (1993-1994)	0.1	Vredeshandhaving
Provide Care (1994)	0.2	Vredeshandhaving
IFOR / SFOR (1996-2004)	43.9	Vredesafdwinging
KFOR (1999-2000)	6.6	Vredesafdwinging
UNMEE (2000-2003)	2.6	Vredeshandhaving
Enduring Freedom (2001-heden)	4.9	Vredesafdwinging
SFIR (2003-2005)	12	Vredesafdwinging
Totaal	100% (1137)	

In Blok 3.1 bespreken we de gemiddelde uitzendfrequentie van de respondenten, het tijdstip (perioden) waarop zij Defensie verlieten en de redenen die respondenten noemen voor het verlaten van Defensie.

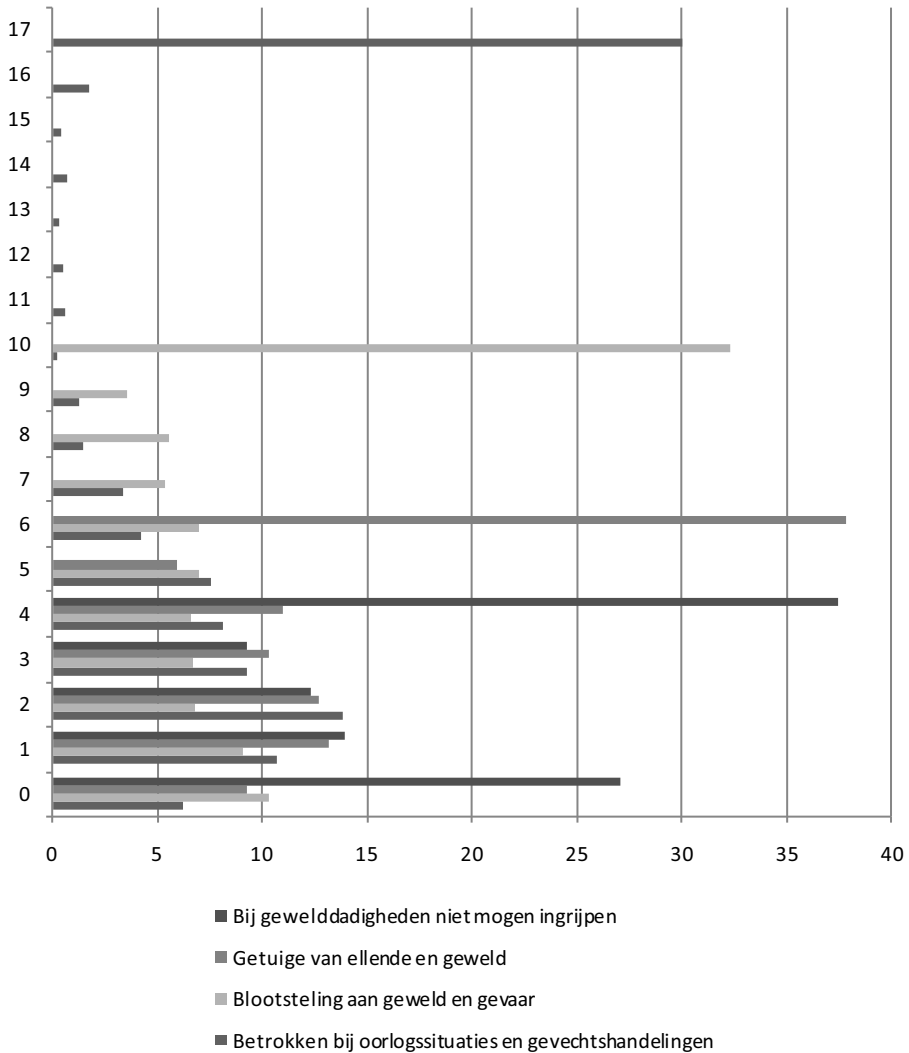
Blok 3.1 Overige missiegerelateerde informatie

Uit ons onderzoek blijkt dat 42% van de veteranen vaker dan één keer werd uitgezonden en dat 18% zelfs drie keer of vaker op uitzending ging (Figuur 3.9). In Figuur B van Appendix 4 zien we dat de meeste veteranen (ruim 55%) Defensie in de periode 2001 tot en met 2006 hebben verlaten, 32% in de periode 1995 tot en met 2000; 9% in de periode 1989 tot en met 1994 en 2% gedurende de Koude Oorlog. De grootste groep, ruim eenderde, geeft als reden op met FLO te zijn gegaan en ruim een kwart van de respondenten noemt 'de beëindiging van het contract' als reden van verlaten van Defensie. Ruim 17% geeft aan zelf ontslag te hebben genomen (Appendix 4, Figuur C).

Uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties

Ruim eenderde van de onderzoeksgroep heeft het gehele scala aan situaties meegemaakt die de betrokkenheid bij oorlogssituaties en de deelname aan gevechtshandelingen indiceren (zoals de 'gijzeling van uzelf' en 'zelf iemand gedood of verwond hebben (met wapen)') en is aan alle items blootgesteld die de confrontatie met geweld en gevaar indiceren ('ik of leden van mijn eenheid zijn aangevallen door terroristen of burgers' en 'beschietingen (ook op u gericht)'). We zien verder dat ruim 40% van de respondenten is blootgesteld aan bijna alle situaties die de dimensie 'getuige van ellende en geweld' indiceren ('het zien van menselijk leed' en 'getuige van het sneuvelen of ernstig gewond raken van kinderen'). Bijna 38% van de respondenten heeft alle situaties meegemaakt die te maken hadden met 'niet mogen ingrijpen bij gewelddadige situaties' ('niet mogen ingrijpen bij conflicten tussen burgers of strijdende partijen' en 'geen controle hebben over de situatie'). Bijna eenderde van de respondenten heeft geen van de situaties en gebeurtenissen meegemaakt die de vier dimensies van exposure indiceren (Figuur 3.11 en Appendix 3, Tabel A).

Figuur 3.11 Gemiddeld aantal meegemaakte situaties die ‘betrokkenheid bij oorlogssituaties en gevechtsacties’ (n = 1106); ‘blootstelling aan geweld en gevaar’ (n = 1106); ‘getuige van ellende en geweld’ (n = 1106) en ‘bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen’ (n = 1106) indiceren (%)

We hebben ook niet-uitzendinggerelateerde gebeurtenissen onderzocht die voor militairen en veteranen een risico kunnen vormen bij de ontwikkeling van psychische en/of fysieke klachten na afloop van de uitzending. We onderzochten in welke mate de respondenten stressvolle gebeurtenissen hebben meegemaakt vooraf aan en na afloop van de uitzending (Appendix 4, Tabel A en B en Figuur D). Het gaat hier om gebeurtenissen die zich hebben voorgedaan in het dagelijks leven. In Blok 3.2 beschrijven we de resultaten.

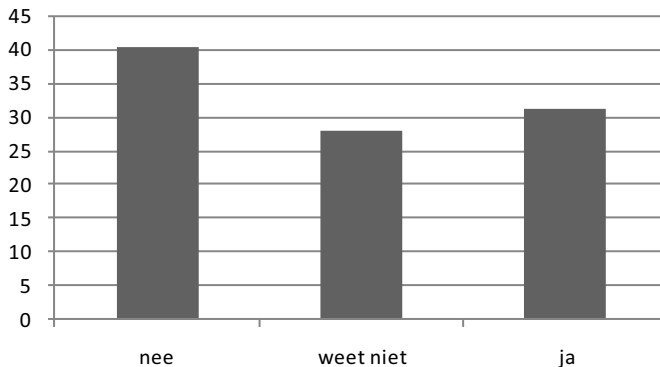
Blok 3.2 Niet-uitzendinggerelateerde stressoren

Ruim 26% van de respondenten heeft voorafgaand aan de uitzending niets ingrijpends meegemaakt en ruim 18% is ook na de uitzending niet blootgesteld aan ingrijpende gebeurtenissen. De meeste respondenten hebben zowel voor als na de uitzending enkele ingrijpende gebeurtenissen meegemaakt. De vijf meest genoemde situaties die zich voor de uitzending afspeelden zijn (Figuur D en Tabel A): 'een dierbare verloren'; 'lichamelijke straf door ouders of opvoeders'; 'een mentale of een levensbedreigende ziekte doorgemaakt, zelf of een dierbare'; 'lichamelijk gekwetst door een ander'; 'scheiding of verlaten door partner of een belangrijke persoon in het leven'. Voor wat betreft stressoren na de uitzending (Figuur D en Tabel B) noemen de veteranen als belangrijkste: 'een dierbare verloren'; 'een mentale of een levensbedreigende ziekte doorgemaakt, zelf of een dierbare'; 'scheiding of verlaten door partner of een belangrijke persoon in het leven'; 'werkeloosheid'; en 'serieuze stressvolle problemen gehad (bijvoorbeeld een zelfmoordpoging of zelfmoord van een ander)'.

Politieke discussie rondom de uitzending

Ruim 31% van de veteranen geeft aan dat in hun beleving rondom de missie politieke discussie bestond (Figuur 3.12). De respondenten die deze vraag beantwoordden met 'ja' konden vervolgens aangeven waar de discussie in hun beleving over ging. In Blok 3.3 bespreken we wat respondenten hierop antwoorden.

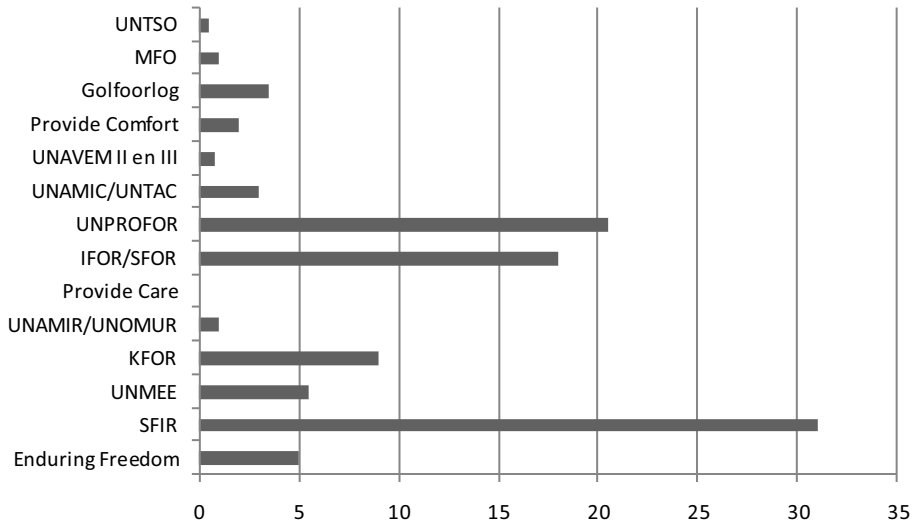
Figuur 3.12 Waren er politieke discussies rondom de uitzending? (% van n = 1125)

Blok 3.3 Onderwerpen van politieke discussie

331 veteranen gaven aan waar de discussie die rondom de uitzending plaatsvond over ging (Appendix 8). Te zien is dat de discussies met name voorafgaand aan de missie plaatsvonden. Het ging dan bijvoorbeeld om: 'het nut van een NAVO-missie', 'het gevaar waar Nederlandse militairen aan blootgesteld konden worden' en 'angst voor sneuvelen van militairen' en daardoor ging het dus om de algemene vraag of Nederland 'wel of niet militairen moet leveren voor internationale crisis- en beheersingsoperaties'. Ook werd de val van de enclave Srebrenica genoemd als onderwerp van politieke discussie.

Figuur 3.13 Waren er politieke discussies rondom de uitzending? (% 'Ja' van n = 1125 per missie)

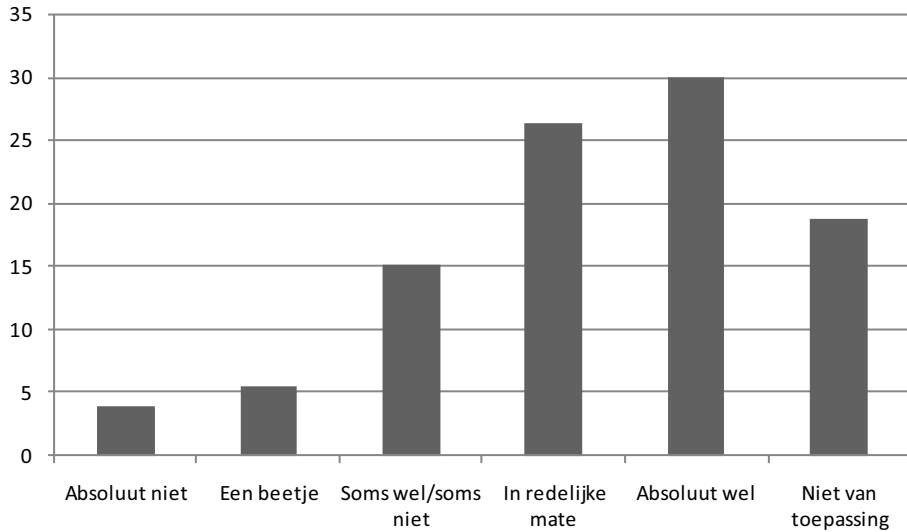
Chi-kwadraat = 242.081, sig. = .000

Met de resultaten uit Figuur 3.13 kan worden bevestigd dat, in de beleving van veteranen, voorafgaand aan een missie de meeste politieke discussie plaatsvond en dat dit voornamelijk ging over de veiligheid van de militairen (Blok 3.3). De meeste discussie vond plaats rondom de vredesafdwingende (NAVO) missie SFIR (ruim 30%). Ruim 17% van de IFOR/SFOR-veteranen geeft aan dat rondom die vredesafdwingende missie politieke discussie bestond. Maar ook veel UNPROFOR-veteranen (ruim 20%) geven aan dat de missie politiek bediscussieerd werd. Het onderwerp van discussie zal met name de val van de enclave Srebrenica geweest zijn. Het onderscheid tussen de typen missies op deze variabele blijkt significant.

Adequaatheid van de geweldsinstructies

De meeste veteranen konden gedurende de uitzending in redelijke mate tot absoluut wel 'uit de voeten' met de geweldsinstructies, ruim 5% een beetje en 4% absoluut niet (Figuur 3.14).

Figuur 3.14 Kon u uit de voeten met de geweldsinstructies? (% van n = 1121)

3.6.2 Beschrijving van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

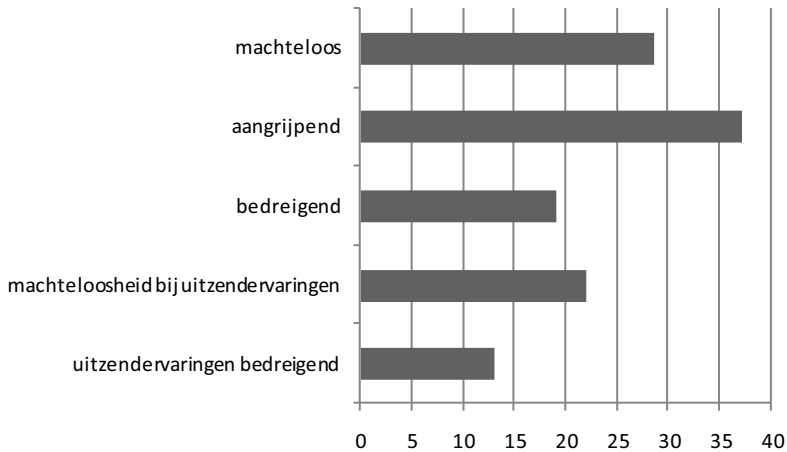
Hevigheid uitzendervaringen

In Figuur 3.15 zien we dat de meeste respondenten de uitzendervaringen helemaal 'niet' of 'nauwelijks' als bedreigend hebben ervaren of zich machteloos hebben gevoeld. 22% voelde zich 'nogal' tot 'zeer' machteloos en bijna 13% ervoer de uitzendervaringen als 'nogal' tot 'zeer' bedreigend.

Hevigheid van de missie

Een kleine 20% van de respondenten heeft de missie als 'nogal' tot 'zeer' bedreigend ervaren, ruim 35% als aangrijpend en we zien dat bijna 30% zich 'nogal' tot 'zeer' machteloos voelde (Figuur 3.15).

Figuur 3.15 Ervaren hevigheid (% 'nagal' tot 'zeer') van de gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending (bedreigend, n = 1078; machteloos, n = 1119) en ervaren hevigheid van de missie (bedreigend, n = 1130; aangrijpend, n = 1124; machteloos, n = 1124)

De hevigheid van de missie en uitzendervaringen kan tevens worden aangetoond met de mate waarin de respondent gedurende de uitzending geconfronteerd is met de kans op eigen overlijden. De mate van het 'overlijdensrisico' is naar verwachting een indicatie voor het geweldsniveau gedurende de missie. Dit geeft ons nog meer inzicht in de hevigheid van missies. We beschrijven de resultaten (van verschillende missies) in Blok 3.4.

Blok 3.4 Verdere informatie over de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

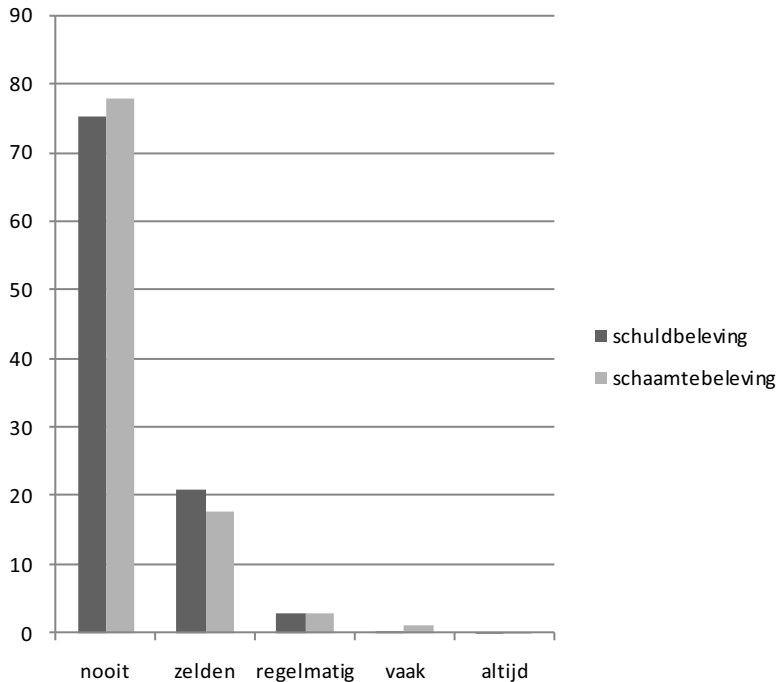
Ruim een kwart van de respondenten geeft aan dat de uitzendervaringen een confrontatie met de eigen dood inhielden. De overige respondenten kunnen dit niet goed aangeven of zijn daar niet of helemaal niet van overtuigd. 19% geeft aan daar nog nooit over te hebben nagedacht (Appendix 5, Figuur A). Respondenten die deelnamen aan UNAVEM II en III (22%), aan UNOMUR/UNAMIR (43%) en Provide Care (19%) geven gemiddeld het meeste aan 'helemaal overtuigd te zijn' van de stelling. De respondenten die werden uitgezonden in het kader van MFO (38%), Provide Comfort (28%), UNTAC (28%) en Provide Care (31%) gaven gemiddeld vaker aan hier nog nooit over te hebben nagedacht. Het verschil tussen de missies is significant (Appendix 5, Figuur B).

3.6.3 Beschrijving van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Mate van schuld- en schaamtebeleving

Ruim een kwart van de respondenten beleeft ('zelden' tot 'vaak') schuld gerelateerd aan de uitzendervaringen. 22% van de veteranen beleeft ('zelden' tot 'vaak') uitzendinggerelateerde schaamte (Figuur 3.16).

Figuur 3.16 Mate van uitzendinggerelateerde schuldbeleving (% van n = 1114) en schaamtebeleving (% van n = 1105)

Veteranen die rapporteerden dat ze gerelateerd aan hun uitzendervaringen nooit schuld of schaamte beleven, mochten de verdere vragen over schuld- en schaamtebeleving overslaan. We merken op dat ongeveer de helft van alle respondenten toch deze vragen heeft ingevuld, terwijl dit eigenlijk een kwart had moeten zijn.

In aanvulling op de gesloten vragen over schuld en schaamte werd onder andere gevraagd of de respondent nog situaties kon toevoegen waarover hij zich na afloop van de uitzending (persoonlijk) schuldig voelde of waarvoor hij zich schaamde. In Blok 3.5 beschrijven we onder andere de thema's die de respondenten zelf noemden. Hiermee kunnen we een nog beter inzicht krijgen in de aard van de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving van veteranen van vredesmissies.

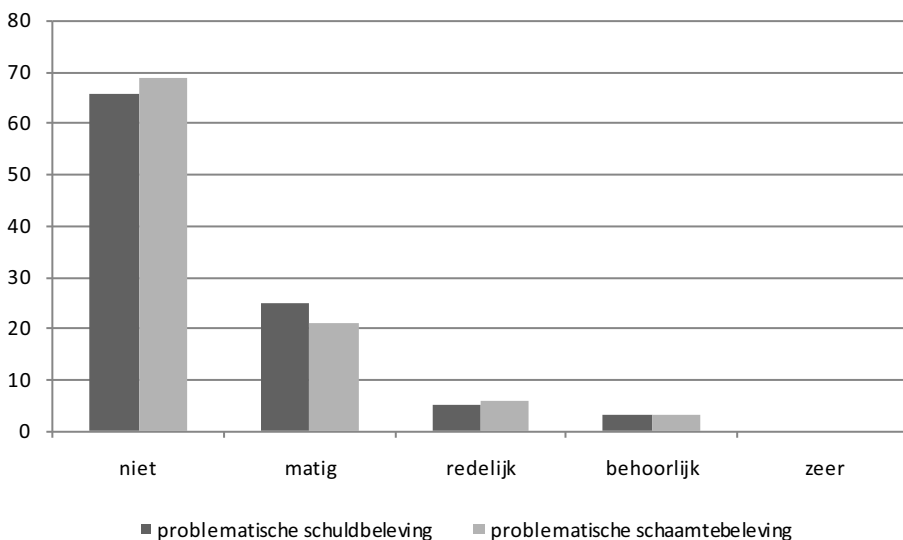
Blok 3.5 Persoonlijke schuldbeleving, reflectie op schuld- en schaamtebeleving en aan schuld gerelateerde schaamte

De veteranen die aangaven uitzendinggerelateerde schuld te beleven moesten de volgende vraag beantwoorden: 'Voelt u zich persoonlijk schuldig over gebeurtenissen gedurende de uitzending?'. Ruim 13% van de veteranen voelt zich persoonlijk schuldig, 78% voelt zich niet persoonlijk schuldig en de overige veteranen weten niet of zij zich persoonlijk schuldig voelen over de gebeurtenissen gedurende de uitzending (Appendix 6, Figuur A1). 47 respondenten gaven aan waarom zij zich schuldig voelen (Figuur A2). Deze antwoorden hebben we gecategoriseerd. Zij noemen 'nagelaten in te grijpen'; 'hun gedrag en houding' en 'indirect effect door besluiten en handelen' als situaties die tot schuldbeleving hebben geleid. De respondenten moesten vervolgens antwoord geven op de vraag: 'Indien u schuldgevoelens heeft over gebeurtenissen gedurende uw uitzending, zijn daar dan ook gevoelens van schaamte aan verbonden?'. 76% ervaart geen schaamte verbonden aan de schuldgevoelens, bijna een kwart wel (Figuur B1). Van die mensen beschrijven 62 respondenten waar het dan om gaat. Ook deze antwoorden konden we onderbrengen in enkele categorieën. Ten eerste noemen zij 'plaatsvervangende schaamte', ten tweede 'schaamte over bepaald gedrag' en tot slot 'schaamte over eigen voorkomen in de groep' (Figuur B2).

Problematische schuld- en schaamtebeleving

Problematische schuldbeleving, oftewel de mate waarin de uitzendinggerelateerde schuldbeleving problemen veroorzaakt in het dagelijks leven, geldt in de onderzoeksgroep voor 34% van de respondenten die uitzendinggerelateerde schuld beleven. De meeste respondenten ondervinden geen of weinig problemen die gerelateerd zijn aan schuldbeleving (Figuur 3.17).

Figuur 3.17 Problematische schuldbeleving (% van n = 465) en problematische schaamtebeleving (% van n = 389)

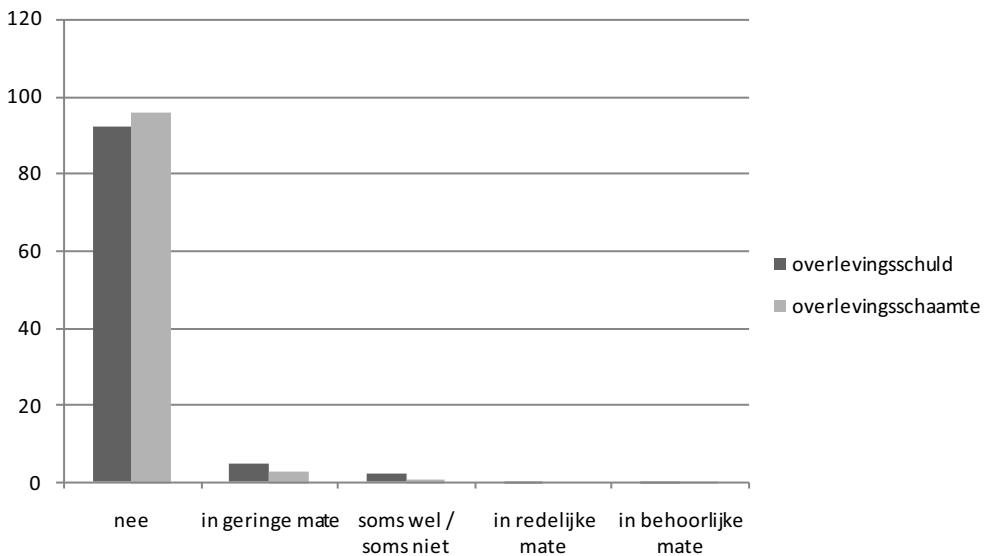

Problematische schaamtebeleving komt in de onderzoeksgroep voor bij 31% van de respondenten die aangaven uitzendinggerelateerde schaamte te beleven. De meeste respondenten ervaren geen of weinig problematische schaamte die is gerelateerd aan hun uitzendervaringen (Figuur 3.17).

Existentiële schuld- en schaamtebeleving

De meeste respondenten beleven geen schuld of schaamte als gevolg van het overleven van de uitzending (Figuur 3.18).

Figuur 3.18 Existentiële schuldbeleving (% van n = 452) en existentiële schaamtebeleving (% van n = 474)

In Blok 3.6 gaan we in op aan schuld en schaamte gerelateerde thema's. Het gaat dan om 'de ervaren discrepantie tussen het zich persoonlijk verantwoordelijk voelen om tot actie over te gaan en de professionele bevoegdheid daartoe'. Ook gaat het om het niveau van uitzendinggerelateerde schaamte en om de beroepstrots van veteranen. Beroepstrots is het tegenovergestelde van schaamte.

Blok 3.6 Verantwoordelijkheid en verdere indicatoren voor schuld- en schaamtebeleving⁸⁹

Bijna de helft van de respondenten voelt zich in bepaalde mate verantwoordelijk voor bepaalde gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending, 8% in zeer sterke mate. Een ruime meerderheid ondervindt als gevolg daarvan in meer of mindere mate problemen in het dagelijks leven en geeft aan dat het om intense verantwoordelijkheidsbeleving gaat. Maar weinig respondenten voelen zich er verantwoordelijk voor dat ze levend van de uitzending teruggekeerd zijn (existentiële verantwoordelijkheidsbeleving). Tot slot geeft bijna een derde van de respondenten aan dat, als zij zich gedurende de uitzending persoonlijk verantwoordelijk voelden om tot actie over te gaan (bijvoorbeeld in te grijpen), dit dan nooit mocht (1 = nooit, Appendix 6, Figuur C). In Tabel A van Appendix 6 zien we dat dit minder vaak voorkomt bij vredeshandhavende missies in vergelijking met vredesafdwingende missies (significant negatief effect). In Figuur D is te zien dat het overgrote deel van de veteranen het gevoel heeft gedurende de uitzending altijd naar eer en geweten te hebben gehandeld (95%). 15% heeft berouw van bepaald gedrag of van bepaalde beslissingen die gedurende de uitzending moesten worden genomen. 9% zwijgt liever over bepaalde uitzendinggerelateerde ervaringen. Een enkeling heeft spijt op uitzending geweest te zijn. In Figuur E zien we dat de schaamte van de meeste respondenten gaat over schaamte voor personen uit de eenheid. In Figuur I zien we dat ruim 40% van de respondenten redelijk tot absoluut trots is op zijn militaire achtergrond.

In Blok 3.7 gaan we dieper in op de aard van uitzendinggerelateerde schaamte. Veteranen moesten de belangrijkste oorzaak van hun uitzendinggerelateerde schaamte beschrijven.

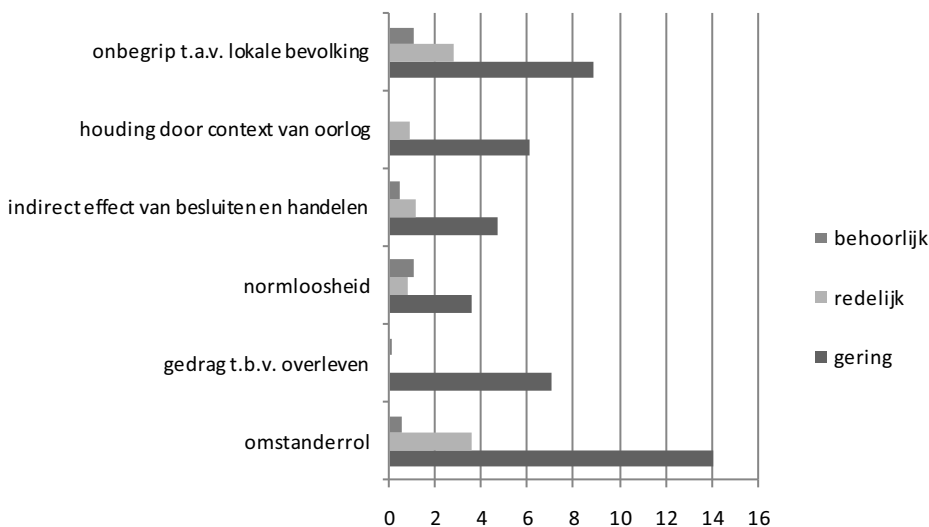
Blok 3.7 Reflectie op uitzendinggerelateerde schaamtebeleving

Het onderdeel dat in de vragenlijst handelde over schaamtebeleving werd afgesloten met een open vraag: 'Wat is voor u de belangrijkste oorzaak voor uw uitzendinggerelateerde schaamte? Beschrijf kort wat er precies gebeurd is en waar u zich voor schaamt of schaamde'. Van de totale onderzoekgroep rapporteert 21% in meer of mindere mate schaamte te beleven over gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending. Van de 242 respondenten die zich schamen hebben 158 respondenten beschreven wat de aard is van hun schaamte. Hierbij wordt eigen 'falen', 'machteloos zijn' en 'tekortschieten' het meeste genoemd, maar ook 'schaamte voor de misdragingen van collega's'. Verder wordt, net als bij schuldbeleving genoemd werd, schaamte beleefd over 'de respectloze en negatieve houding ten aanzien van de burgerbevolking in het uitzendgebied'. Ook schamen veteranen zich 'voor de eigen luxe in het uitzendgebied, terwijl niet ver van de basis mensen honger leden en onder erbarmelijke omstandigheden moesten leven' (Figuur F en Tabel B, Appendix 6).

Dimensies van schuldbeleving

In Figuur 3.19 zien we zes bronnen (dimensies) voor uitzendinggerelateerde schuldbeleving. We zien tevens dat 440 respondenten de vragen over schuldbeleving hebben ingevuld (STRGS). We laten alleen de resultaten zien voor drie antwoordcategorieën ('gering', 'redelijk', 'behoorlijk'). De categorie 'geen schuldbeleving' (samen met 'niet van toepassing') is weggelaten en geen enkele veteraan beleefde in 'extreme mate' uitzendinggerelateerde schuld. De meeste schuld wordt beleefd als gevolg van situaties die de 'omstanderroel' (Appendix 3, Tabel B) van veteranen duiden (18%).

Figuur 3.19 Dimensies van schuldbeleving (% van n = 440)

We onderzochten met een aanvullende open vraag welke situaties volgens veteranen tot schuldbeleving hebben geleid. We bespreken de door de respondenten genoemde situaties in Blok 3.8. Ook bespreken we hier – net als bij uitzendinggerelateerde schaamte (Blok 3.7) – de belangrijkste oorzaak voor uitzendinggerelateerde schuldbeleving die door de respondenten genoemd is.

Blok 3.8 Reflectie op uitzendinggerelateerde schuldbeleving

De STRGS-WZ werd afgesloten met een open vraag, waarmee de respondenten de lijst met schuldgenererende situaties konden aanvullen: “Beschrijf kort elke andere uitzendinggerelateerde schuldbeleving die niet in bovenstaande lijst is voorgekomen.” Van de 275 veteranen die aangaven in meer of mindere mate uitzendinggerelateerde schuld te beleven, vulde 75 veteranen deze vraag in. Zij noemden: “Geen voedsel mogen uitdelen aan burgers, terwijl wij voldoende in voorraad hadden”, “Het gevoel hebben dat je niet alles uit jezelf hebt gehaald om burgers te helpen. Het verschuilen achter je werk om maar niet bij slachtoffers te hoeven zijn”, “Het enige wat ik me in het begin nog wel eens afvroeg was of ik misschien toch niet nog wat meer had kunnen betekenen voor de mensen”, “Ik had de publiciteit moeten zoeken toen ik bemerkte dat alles in de doofpot werd gestopt wat wij aangaven”, “De schuldvraag is misschien dat je zo machteloos bent. Je zou eigenlijk iedereen willen helpen, maar dat kan bij een miljoen mensen niet. En die taak hadden we eigenlijk wel, althans dat vond ik (...)”, “Bepaald leed niet hebben kunnen voorkomen en niet hebben mogen ingrijpen.”. We zien hier dat de schuldbeleving als gevolg van het niet mogen ingrijpen en moeten toezien hoe geweld wordt aangedaan het meest gerapporteerd wordt als bron voor uitzendinggerelateerde schuldbeleving, maar ook, zo blijkt uit de antwoorden op de vraag, het niet mogen helpen en bijstaan van zieke burgers (Appendix 6, Figuur G).

Het onderdeel van de vragenlijst waarin wordt ingegaan op schuldbeleving wordt afgesloten met een open vraag: ‘Wat is voor u de belangrijkste oorzaak voor uitzendinggerelateerde schuldbeleving? Beschrijf kort wat precies gebeurd is en waar u zich schuldig over voelt of schuldig over voelde’. 153 respondenten beantwoordden deze vraag. De belangrijkste oorzaak voor uitzendinggerelateerde schuldbeleving is de ‘ervaren machteloosheid of de onmacht’, die door de respondenten vaak letterlijk zo genoemd wordt. Het gaat om uiteenlopende situaties: van ‘geen geweld mogen gebruiken om het geweld tegen onschuldige burgers (onder meer verkrachtingen) te stoppen’, ‘geen medische hulp kunnen bieden aan vluchtelingen’, tot ‘het niets kunnen doen om het leed van burgers te verzachten’ en ‘geen primaire middelen mogen verstrekken’ (Appendix 6, Figuur F en Tabel B).

We bespraken in paragraaf 3.5.3.1 de verschillende instrumenten die wij voor ons onderzoek gebruikten om de theoretische dimensies schuld en schaamte te operationaliseren. Vervolgens presenteerden we in Tabel 3.25 van die paragraaf de verbanden tussen de verschillende variabelen. Hiermee wilden we de empirische betekenis van de dimensies van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte verduidelijken. Eén van de meetinstrumenten die we hiervoor gebruikten is de *Test of Self Conscious Affect (TOSCA)* van Tangney, Wagner & Gramzow.⁹⁰ Hiermee krijgen we inzicht in de schuld- en schaamtegevoelens van de respondenten in hun dagelijks leven. In Blok 3.9 bespreken we de verdeling van schuld- en schaamtegevoelens in de onderzoeksgroep.

Blok 3.9 Schuld- en schaamtegeneidheid (TOSCA)

In onze onderzoeksgroep scoren de meeste respondenten gemiddeld genomen hoog op reacties die schuldgeneidheid meten (Appendix 6, Figuur H). Deze reacties en de voornamelijk hoge score van de respondenten daarop wijzen op de behoefte om eigen gedrag te corrigeren en zich te verontschuldigen. Ook wijst de gemiddeld genomen hoge score op schuldgeneidheid erop dat de respondenten zich kunnen inleven in de gevoelens van anderen en daarvoor zorg willen dragen. Dat betekent dat de veteranen die deelnamen aan ons onderzoek over een groot verantwoordelijkheidsgevoel beschikken als het gaat om het welzijn van anderen en het positieve verloop van situaties, en dat zij zich verantwoordelijk voelen voor het nastreven van goed gedrag. Op reacties die schaamtegeneidheid meten wordt gemiddeld genomen lager gescoord. Deze reacties wijzen op de behoefte zich af te zonderen, de situatie die schaamte genereerde en de mensen die daarbij betrokken waren te vermijden, en op een zeer negatief zelfbeeld.

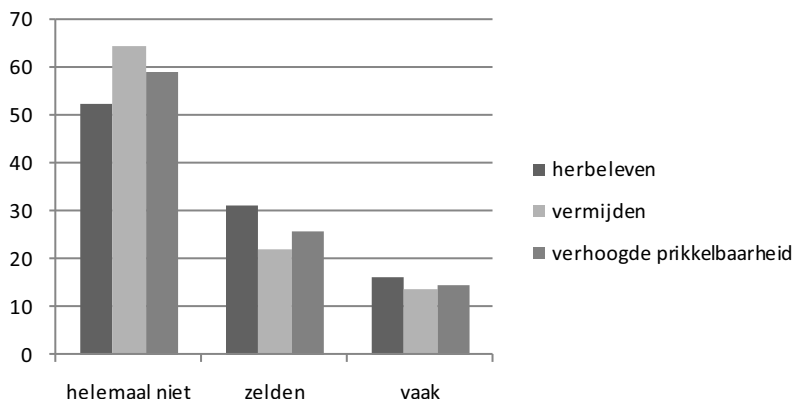
3.6.4 Beschrijving van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden

In paragraaf 3.5.4 zagen we dat we de afhankelijke variabele ‘psychische klachten als gevolg van de uitzendervaringen’ meten met de scores op de drie symptoomclusters van PTSS, te weten: ‘herbeleven’, ‘vermijden’ en ‘verhoogde prikkelbaarheid’. Met scores op ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit’ wordt de afhankelijke variabele ‘psychisch welbevinden’ gemeten.

Psychische klachten

In onze onderzoeksgroep geeft bijna 48% van de respondenten aan de uitzendervaringen in meer of mindere mate te herbeleven; rond 41% rapporteert een meer of mindere mate van verhoogde prikkelbaarheid en bijna 36% tracht in meer of mindere mate de herinnering aan de uitzending te vermijden (Figuur 3.20).

Figuur 3.20 Psychische klachten als gevolg van uitzendervaringen (% van n = 523)

Vermijden als verwerkingsmechanisme betekent dat de getraumatiseerde alles wat aan de ingrijpende ervaring herinnert tracht te vermijden en zo de herinnering wegstopt. Het dwangmatig

herbeleven houdt in dat de ingrijpende gebeurtenis, ook al vond deze lang geleden plaats, steeds weer opnieuw beleefd wordt. De ingrijpende gebeurtenis blijft dus dichtbij en ook in het dagelijks leven aanwezig. Het schokkende moment wordt in een abnormale herinneringsvorm vastgelegd. Deze herinnering kan spontaan tot het bewustzijn doordringen, op onverwachte momenten, in nachtmerries, maar ook als men wakker is als flash-back. Als er sprake is van verhoogde prikkelbaarheid, verkeert de getraumatiseerde in een permanente alarmtoestand. Het gaat om die toestand die gedurende de ingrijpende gebeurtenis juist als beschermingsmechanisme diende. Deze toestand verdwijnt niet, ondanks het feit dat het gevaar geweken is. De fysiologische prikkeling die optrad tijdens het meemaken van de ingrijpende ervaring zet zich voort. De getraumatiseerde slaapt slecht, schrikt snel en is snel geïrriteerd⁹¹.

Voordat veteranen de schokverwerkingslijst (paragraaf 3.5.4) invulden, moesten zij aangeven of zij in het kader van hun uitzending wel eens iets naars hadden meegemaakt: 'Heeft u in het kader van uw uitzending(en) wel eens iets meegemaakt dat u zelf als (erg) naar heeft ervaren?' In Blok 3.10 bespreken we wat de respondenten (van verschillende missies) op die vraag antwoordden.

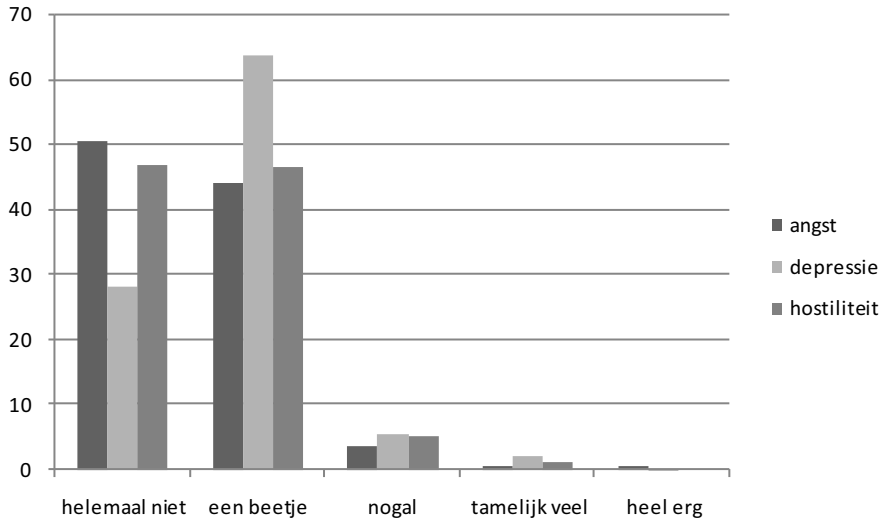
Blok 3.10 Ervaring met een nare situatie gedurende de uitzending

Meer dan de helft van de respondenten heeft geen nare situatie meegemaakt in het kader van de uitzending. Veteranen die in het kader van de tweede generatie vredeshandhavende missie UNAMIR/UNOMUR (Rwanda en Uganda, 1993) werden uitgezonden, rapporteren het vaakst nare ervaringen te hebben meegemaakt, gevolgd door veteranen die in het kader van de vredesafdwingende missie KFOR (Kosovo, 2000) en de tweede generatie vredeshandhavende missie UNPROFOR (voormalig Joegoslavië, 1993-1995) werden uitgezonden (Appendix 7, Figuur A en Tabel A).

Psychisch welbevinden

In Figuur 3.21 zien we dat rond 5% van de respondenten nogal tot in erge mate angstklachten heeft, rond 8% depressieve klachten en dat rond 7% van de respondenten in het dagelijks leven nogal tot in erge mate last heeft van woede of boosheid. We verwijzen naar Figuur A van Appendix 9 waar we de scores op de vijf antwoordcategorieën vinden voor wat betreft de acht symptoomclusters van de SCL-90. Daarmee kunnen we een meer genuanceerd beeld vormen van het psychisch welbevinden van de veteranen die deelnamen aan dit onderzoek.

Figuur 3.21 Psychisch welbevinden in het dagelijks leven (% van n = 1092)

We hebben onderzocht – en hiermee werd de eerste vragenlijst ook afgesloten – of respondenten behoefte hadden aan (psychische) hulp, en zo ja, waarom zij tot dan toe nog geen hulp gezocht hebben. In Blok 3.11 beschrijven we de motieven van de respondenten voor het niet inschakelen van hulp.

Blok 3.11 Motieven van de respondenten om geen hulp in te schakelen

In Appendix 7, Figuur B zien we dat 75% van de veteranen het (absoluut) eens is met de uitspraak 'Ik heb geen hulp meer nodig'. 71% heeft helemaal geen hulp nodig en ruim 65% wordt voldoende gesteund door familie of gezin (thuisfront). Voor 10% van de veteranen geldt dat de drempel naar de hulpverlening te hoog is en rond 26% weet de weg naar de hulpverlening niet te vinden en is niet bekend met wat er aan hulpverlening is. 3% schakelt geen hulp in door schuldgevoelens. Dit kan te maken hebben met schuldgevoelens als gevolg van gebeurtenissen gedurende de uitzending en/of met schuldbeleving over gebeurtenissen na de uitzending. Ruim 9% van de veteranen geeft aan geen hulp in te schakelen uit schaamte. Ook dit kan te maken hebben met wat er tijdens en/of na de uitzending gebeurd is. Maar ook schaamte voor de problemen (ruim 5% vindt die uitspraak (absoluut) van toepassing op zichzelf) kan er toe leiden dat de veteraan geen hulp inschakelt.

3.6.5 Beschrijving van besluitbevoegdheid, verantwoordelijkheidsbeleving en achtergrondvariabelen

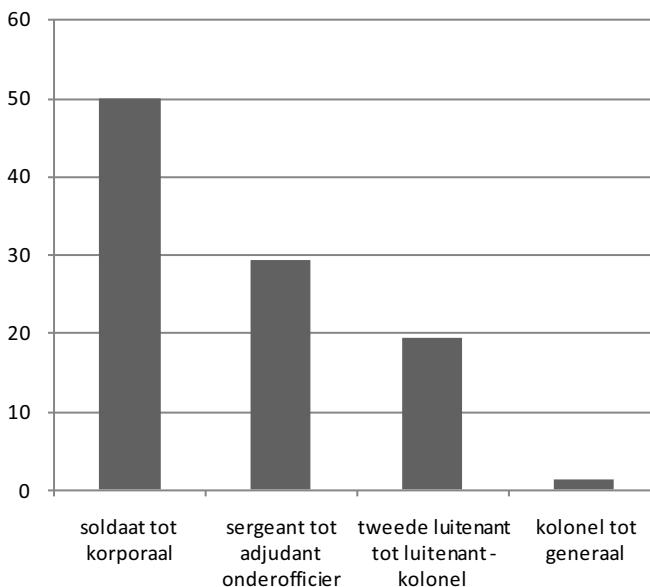
Hieronder beschrijven we de verdeling van de professionele (waaronder feitelijke verantwoordelijkheid en rang gedurende de uitzending) en persoonlijke (waaronder leeftijd, opleidingsniveau en eigenwaarde) achtergrondkenmerken van de respondenten.

3.6.5.1 Besluitbevoegdheid en verantwoordelijkheidsbeleving

Rang gedurende de uitzending

De helft van de respondenten had gedurende de uitzending een lage rang en ongeveer 2% had één van de hoogste rangen (Figuur 3.22).

Figuur 3.22 Rang gedurende de uitzending (% van n = 1150)

Professionele verantwoordelijkheid

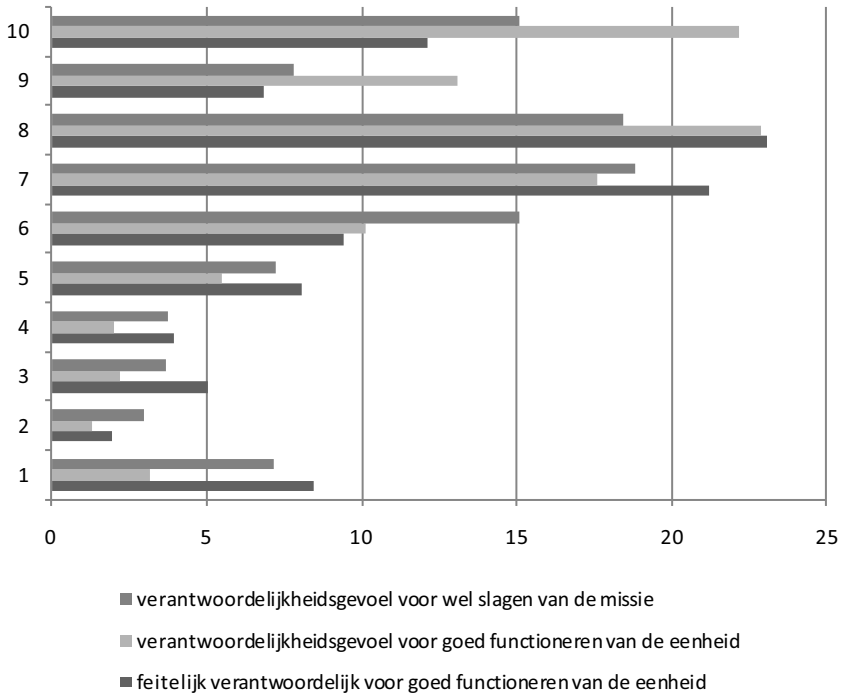
In Figuur 3.23 zien we dat de meeste respondenten ten tijde van de uitzending in sterke mate verantwoordelijk waren voor het goed functioneren van de eenheid.

Verantwoordelijkheidsbeleving

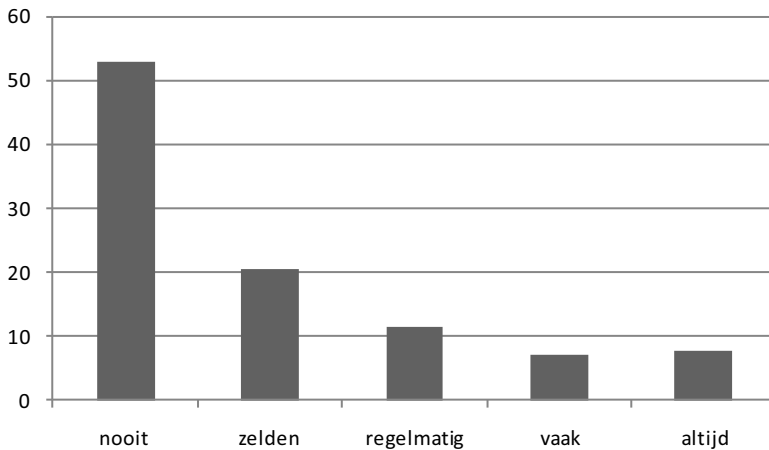
In Figuur 3.23 zien we ook dat de respondenten zich met name in hoge mate verantwoordelijk voelden, zowel voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de uitzending als voor het

welslagen van de missie. Ruim een kwart van de respondenten voelt zich regelmatig tot altijd verantwoordelijk voor bepaalde gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending (Figuur 3.24).

Figuur 3.23 Indicatoren voor verantwoordelijkheid ('absoluut niet' = 1 tot 'zeer' = 10, % van n = 1125)

Figuur 3.24 Voelt u zich verantwoordelijk voor bepaalde gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending? (% van n = 1098)

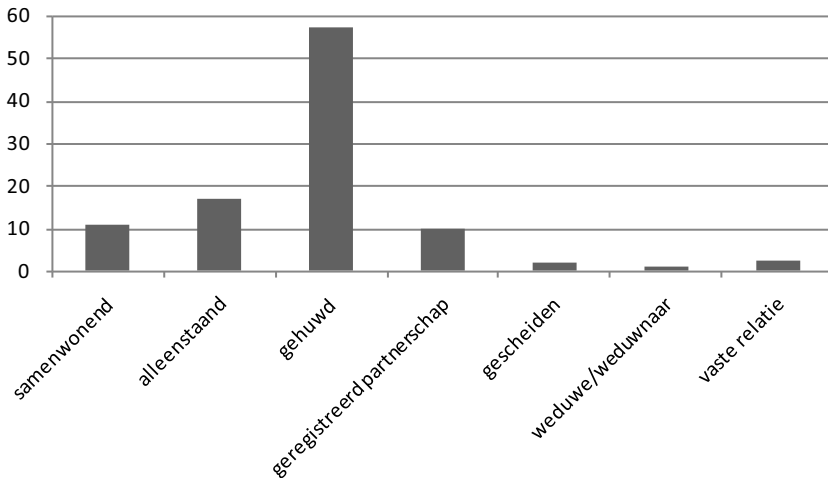

3.6.5.2 Achtergrondvariabelen

Huidige relatie

Een kleine groep van de respondenten (ongeveer 16%) is alleenstaand. De meeste veteranen zijn gehuwd (Figuur 3.25).

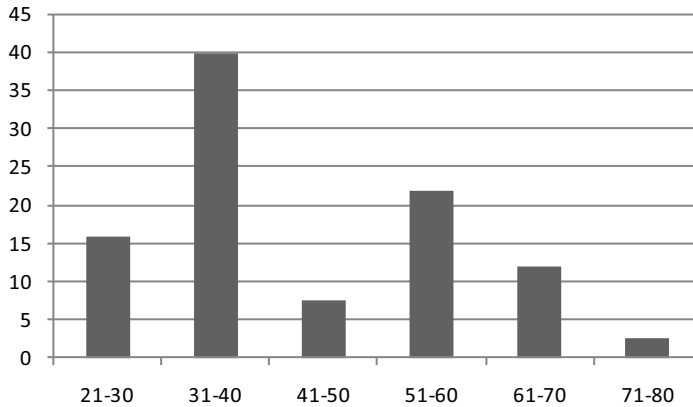
Figuur 3.25 Huidige relatie respondenten (% van n = 1158)

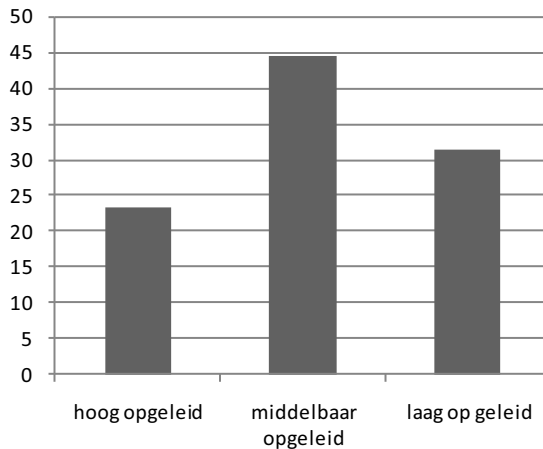
Leeftijd, geslacht, opleidingsniveau

In dit onderzoek is 92% van de respondenten man en 8% is vrouw. Dit is analoog aan de werkelijke verdeling in de populatie militairen en veteranen. De gemiddelde leeftijd van de respondenten is 44 jaar. De leeftijdsgroep 31 tot 40 jaar is in onze onderzoeksgroep het sterkst vertegenwoordigd (Figuur 3.26). De meeste respondenten zijn middelbaar opgeleid (44%) en 23% heeft een hoge opleiding genoten (Figuur 3.27).

Figuur 3.26 Leeftijd respondenten in 2007 (% van n = 1151)

Figuur 3.27 Hoogst voltooide opleiding respondenten (% van n = 1145)

Psychoticisme

In Figuur A van Appendix 9 zien we de verdeling van de gemiddelde scores op de acht symptoomclusters van de SCL-90, die duiden op recent ervaren lichamelijk en psychische klachten, tot een week voorafgaand aan het invullen van de vragenlijst. 45% van de veteranen ervaart geen klachten die duiden op psychoticisme, 51% een beetje en 3% nogal.

Eigenwaarde

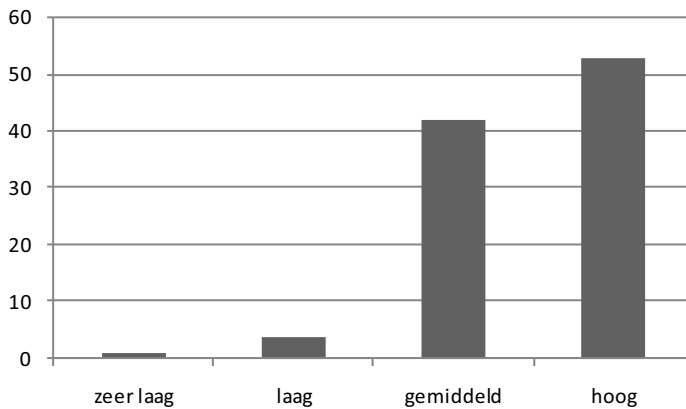
De meeste respondenten scoren gemiddeld genomen hoog op de schaal die eigenwaarde meet, wat aangeeft dat zij een hoge eigenwaarde hebben. Rond 5% van de veteranen rapporteert een 'lage' tot 'zeer lage' eigenwaarde (Figuur 3.28).

Er is ook gevraagd naar veranderingen in het zelfbeeld na de uitzending. In aanvulling hierop moesten respondenten die aangaven dat het zelfbeeld veranderd was, beschrijven welke verandering zij bij zichzelf constateerden. We hebben de antwoorden in vijftien categorieën ondergebracht. In Blok 3.12 bespreken we de resultaten.

Blok 3.12 Veranderd zelfbeeld in vergelijking met voor de uitzending

Ruim eenderde van de respondenten gaf aan dat 'het zelfbeeld' in vergelijking met de tijd voor de uitzending veranderd is (Appendix 9, Figuur B). De meesten (van $n = 385$) noemden in dit verband dat zij na de uitzending 'meer zelfvertrouwen' hebben gekregen en 'meer volwassen en evenwichtig' geworden zijn. Maar ook geeft een grote groep aan meer 'negatief' en 'afgestompt' te zijn in vergelijking met voor de uitzending. De meeste veteranen geven aan dat hun zelfbeeld ten positieve veranderd is. Sommige van de thema's die de respondenten noemden hebben niet direct met een veranderd zelfbeeld te maken, maar met hoe veteranen na de uitzending tegenover het leven en hun omgeving zijn gaan staan (Appendix 9, Figuur C).

Figuur 3.28 Eigenwaarde respondenten ($\alpha = .89$, 10 items, % van $n = 1096$)

3.7 Methoden

In dit hoofdstuk beschreven we hoe de variabelen procentueel in de steekproef verdeeld zijn. Voor enkele variabelen keken we ook naar de verdelingen in de veertien afzonderlijke groepen, gebaseerd op de missies. Daarbij beoordeelden we – afhankelijk van het meetniveau van de variabele – met een Kruskal-Wallistoets (Appendix 5, Figuur B) of de aselechte steekproeven afkomstig zijn uit een populatie met een identieke verdeling. Met een variantie-analyse (Appendix 5, Figuur B) beoordeelen we of de populatiegemiddelden van groepen aan elkaar gelijk zijn en met een chi-kwadraat toets (paragraaf 3.6.1, figuur 3.13 en Appendix 7, Figuur A) onderzoeken we of tussen de variabelen een verband bestaat of dat de variabelen onafhankelijk van elkaar zijn. De Kruskal-Wallistoets is een niet-parametrische toets en moet worden gebruikt als de afhankelijke variabele is gemeten op ordinaal meetniveau en de verdeling afwijkt van een normale verdeling. Indien de verdeling op een variabele normaal verdeeld is en de variabele op interval of rationiveau is gemeten, maken we gebruik van een variantie-analyse. Voor wat betreft de variabelen die zijn gemeten op nominaal meetniveau maken we voor het toetsen van de significantie van de samenhang gebruik van de chi-kwadraat toets.

Om de hypothesen die in het vorige hoofdstuk gepresenteerd zijn te toetsen, schatten we verschillende lineaire OLS regressiemodellen voor de afhankelijke variabelen ‘dimensies van exposure’, ‘hevigheid van de missie en uitzendervaringen’, ‘indicatoren voor schuld- en schaamtebeleving’ en ‘dimensies van schuldbeleving’. Voor de afhankelijke variabele doen we dit voor ‘psychische klachten’ en ‘psychisch welbevinden’. We beschrijven dit in het volgende hoofdstuk. Omdat er in de regressiemodellen steeds meerdere onafhankelijke variabelen zijn opgenomen, maakten we gebruik van multipele regressieanalyse. Voor de beoordeling en de interpretatie van de effecten rapporteerden we ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten. Categorische variabelen werden in de modellen als dummyvariabelen opgenomen. De mate waarin de onafhankelijke variabelen gezamenlijk de afhankelijke variabele bepalen of voorspellen, werd gerapporteerd door middel van de *Adjusted R Squared*. We onderzochten tevens de effecten van ‘type missie’ op de nominale afhankelijke variabele ‘politieke discussie rondom de uitzending’ met een logistische regressieanalyse.

3.8 Samenvatting

In dit derde hoofdstuk zagen we dat voorafgaand aan het definitieve vragenlijstonderzoek zes fasen van voorbereiding zijn doorlopen, namelijk: (1) de literatuurstudie, (2) de eerste empirische veldverkenning (zorgverleners), (3) de tweede empirische veldverkenning (veteranen), (4) de beoordeling van de vragenlijst door een panel van deskundigen, (5) de beoordeling van de vragenlijst door twee proefpersonen en tot slot (6) de pilot van het vragenlijstonderzoek. Deze opzet is gehanteerd om een hogere kwaliteit van de dataverzameling te garanderen.

Het definitieve vragenlijstonderzoek ging van start in juni 2006. Voor de steekproef mochten we gebruikmaken van het veteranenpasbestand van het Veteraneninstituut. Ruim 1100 veteranen uit

veertien voor het onderzoek geselecteerde missies vulden de vragenlijst in. Dat betekende een respons van ongeveer 33%. In het onderzoek moesten alle missies vertegenwoordigd zijn uit de verschillende perioden die illustratief zijn voor de veranderingen in de internationale veiligheidssituatie. Tegen deze achtergrond werden door de Verenigde Naties nieuwe vredesmissies ontplooid en uitgevoerd. Naast de verschillende perioden in de veiligheidssituatie, moesten zowel vredesafdwingende als vredeshandhavende missies vertegenwoordigd zijn in het onderzoek. We maken in de analyseresultaten een vergelijking tussen die twee groepen. Veteranen van vredesafdwingende missies zijn in de onderzoeksgroep het sterkst vertegenwoordigd (72%). Dat is sinds 1995 conform de werkelijke situatie (op basis van de weging van de respondenten, conform de werkelijke verhouding tussen de vertegenwoordiging van de missies). Verder zien we dat 8% van onze onderzoeksgroep vrouw is. De gemiddelde leeftijd van de respondenten is 44 jaar. De leeftijdsgroep '31 tot 40 jaar' is in onze onderzoeksgroep het sterkst vertegenwoordigd en de meeste respondenten zijn middelbaar (44%) tot hoog (23%) opgeleid. Het merendeel van de respondenten heeft Defensie tussen 1995 en 2006 verlaten (87%), van wie 55% tussen 2001 en 2006. Dit betekent dat de vragenlijst door de meesten is ingevuld tot vijf jaar na het verlaten van Defensie. Ruim de helft van de respondenten gaf als reden voor dienstverlating het functioneel leeftijdsontslag of het aflopen van het defensiecontract.

In dit hoofdstuk is beschreven hoe de theoretische dimensies uit het theoretisch kader van hoofdstuk 2 geoperationaliseerd zijn. Conform de bespreking van de operationalisering hebben we in dit hoofdstuk ook de eerste empirische bevindingen besproken. Paragraaf 3.6 bevat de beschrijving van de verdelingen van de variabelen in de onderzoeksgroep: (1) de beschrijving van missiegerelateerde omstandigheden (waaronder 'type' en 'periode missie' en 'gebeurtenissen gedurende de uitzending'), (2) de beschrijving van de hevigheid van de uitzending en uitzendervaringen, (3) de beschrijving van schuld- en schaamtebeleving, (4) de beschrijving van psychische klachten van veteranen als gevolg van de uitzendervaringen, en het psychisch welbevinden in het dagelijks leven en tot slot (5) de beschrijving van de achtergrondkenmerken van de respondenten en van de controlevariabelen.

3.9 Bronnen en noten

¹ Ten Have, 2004.

² Een uitspraak van een veteraan, geciteerd door een behandelende psycholoog van Centraal Militair Hospitaal.

³ Zij waren uitgezonden in het kader van UNIFIL (n = 4), de Golfoorlog (n = 1), UNPROFOR (n = 1), Operation Deny Flight (n = 1), SFOR (n = 1), KFOR (n = 2), EMM (n = 1), Enduring Freedom (n = 1) en SFIR (n = 1).

⁴ Weiss & Marmar, 1997; Kleber & De Jong, 1998.

⁵ 2. Welke uitzending heeft op u als persoon in uw verdere leven de meeste invloed gehad?; 3. Welke uitzending brengt herinneringen met zich mee die u in het dagelijkse leven nog steeds bezighouden?; 4. Tijdens welke uitzending heeft u de meeste steun ontvangen van uw leidinggevende?; 5. Tijdens welke uitzending heeft u het gevoel gehad dat u werkelijk alles op alles hebt moeten zetten om uw taak zo goed mogelijk te kunnen uitvoeren?; 6. Welke uitzending heeft u als meest schokkend ervaren?; 7. Gedurende welke uitzending heeft u de meeste teleurstelling ervaren? -> Indien u vaker uitgezonden bent geweest, kies dan bij de beantwoording van de volgende vragen de uitzending die u bij vraag 2-7 het meeste genoemd heeft. Onthoud deze uitzending goed. Deze vraag komt nog één keer terug zodat u betreffende vragen goed kunt beantwoorden.

⁶ 'Kon u uit de voeten met de geweldsinstructie (*Rules of Engagement*)?'. Antwoordcategorieën: 1 = absoluut niet, 5 = absoluut wel, 6 = niet van toepassing.

⁷ Zimitat & Crebert, 2002.

⁸ Zhang, 1999.

⁹ www.online-enquete.net/voordelen.htm; www.netquestionnaires.nl.

¹⁰ Zhang, 1999.

¹¹ Rietveld, 2006.

¹² Rietveld & Van Iersel, 2006a (Pilotfase).

¹³ www.online-enquete.net/voordelen.htm.

¹⁴ Rietveld, 2006.

¹⁵ Multinational Force and Observers in Sinai (MFO, 1982-1995) en United Nations Transitional Authority in Cambodia (UNTAC, 1992-1993).

¹⁶ Golfoorlog in Irak (1991).

¹⁷ Van de veteranen die niet wilden deelnemen aan het onderzoek gaven de meesten aan al te vaak een vragenlijst ingevuld te hebben. Zij willen voorlopig niet meer meedoen aan vragenlijstonderzoek over veteranen.

¹⁸ Laag opgeleid is 'basisonderwijs' tot en met 'MAVO', middelbaar opgeleid is 'HAVO' tot en met 'MBO', hoog opgeleid is 'HBO' tot en met 'Postacademisch onderwijs' en zeer hoog opgeleid is 'WO' en 'Promotie'.

¹⁹ Veel veteranen hebben meerdere missies op hun naam staan.

²⁰ Bron: Rietveld, N. (2006). Het aankomende vragenlijstonderzoek. *Nieuwsflits nr. 3 januari 2006*, 1-5.

²¹ Bron: Veteraneninstituut, Factsheet 17, december 2008, *Veteranenpashouders*.

²² Bron: Veteraneninstituut, *Handboek Veteraan* (pagina 10) en het Ministerie van Defensie; Veteraneninstituut, Factsheet 18, december 2008, *Veteranenstatus*.

²³ Op 10 mei 2000 heeft de toenmalige minister president Wim Kok het Veteraneninstituut officieel geopend. Het Veteraneninstituut is een samenwerkingsverband tussen de overheid en particuliere organisaties. De doelstelling van het Veteraneninstituut is: het bieden van (na) zorg aan veteranen en hun gezinsleden, het bereiken van maatschappelijke erkenning voor veteranen, en het uitvoeren en ondersteunen van onderzoek. Bron: *Handboek Veteraan*, pagina 9.

²⁴ Bron: Veteraneninstituut, Factsheet 17, december 2008, *Veteranenpashouders*.

²⁵ Militairen die werkelijk zijn ingezet in het kader van betreffende missie. UNTSO (Israël, 1956-heden); MFO (Sinai/Egypte, 1982-1995); Golfoorlog/Provide Comfort (Irak, 1990-1992); UNAVEM II/III (Angola, 1991-1997); UNAMIC/UNTAC (Cambodja, 1992- 1993); UNPROFOR (voormalig Joegoslavië, 1992-1995); IFOR/SFOR (voormalig Joegoslavië, 1995-2004); Provide Care (Rwanda, 1994); UNAMIR/UNOMUR (Uganda/Rwanda, 1994); KFOR

(Kosovo, 1999-2000); UNMEE (Ethiopië/Eritrea, 2000-2003); SFIR (Irak, 2003-2005); Enduring Freedom (Afghanistan, 2001-heden). Bron: Klep & van Gils, 2005.

²⁶ Gebaseerd op gekozen uitzending, indien vaker uitgezonden.

²⁷ Klep & Van Gils, 2005.

²⁸ Bron: Algra, G. (2007). Managementsamenvatting. Sociaal Demografisch Profiel van Jonge veteranen. Veteraneninstituut (inclusief aanvulling); Algra & Mouthaan, 2003.

²⁹ Feitelijke grootte van de missie, uitgedrukt in aantal uitgezonden en ingezette militairen. De wegingsvariabele is aangemaakt op basis van het totale aantal militairen dat per missie werd uitgezonden, zoals begin 2006 gold. UNTSO en Enduring Freedom zijn nog steeds geen afgesloten missies. De proporties van de wegingsvariabele zouden daarom met de actuele aantallen uitgezonden iets kunnen afwijken van de proporties op basis waarvan wij de analyses uitvoerden.

³⁰ Feitelijke waarneming in het databestand, op basis van de door de respondenten 'gekozen missie', indien zij vaker zijn uitgezonden.

³¹ In een pilot (online-vragenlijst) gaven veteranen gemiddeld genomen aan twee uur te doen over het invullen van de (eerste, maar ook van de tweede) vragenlijst.

³² Respondent eerste vragenlijst definitieve vragenlijstonderzoek.

³³ Idem.

³⁴ Vragenlijst Nazorg-KL, Defensie/CDC/Gedragswetenschappen, 1995-2005 (items 1-10 en 12-19).

³⁵ Schok & Kleber, 2004 (items 20-28 en de antwoordcategorieën voor de beoordeling van ervaren bedreiging en machteloosheid bij uitzendervaringen).

³⁶ King, King & Vogt, 2003 (items 30-37). Vertaald uit het Engels door Rietveld & Algra, 2006.

³⁷ Item 29: 'confrontatie met ene andere cultuur'.

³⁸ De items: 11. 'de herinnering aan eerdere uitzendingen kwam boven' (41%); 13. 'het idee dat de missie zinloos was geworden' (49.4%); 14. 'afwijzing door de plaatselijke bevolking' (63.6%); 28. 'intimidatie door een leidinggevende' (48.5%) en 29. 'confrontatie met een andere cultuur' (71.3%) konden niet bij een van de schalen worden ingedeeld.

³⁹ Vragenlijst Nazorg-KL, Defensie/CDC/Gedragswetenschappen, 1995-2005.

⁴⁰ Kubany et al., 1997.

⁴¹ Door Rietveld & Algra, 2006.

⁴² Kubany et al., 1997.

⁴³ De antwoordcategorie 'niet van toepassing' is samengevoegd met 'geen schuldgevoel', zodat we zo weinig mogelijk respondenten zouden verliezen. De cronbach alpha is respectievelijk: $\alpha = .86$ (9 items) voor 'omstandersschuld'; $\alpha = .62$ (5 items) voor 'schuld als gevolg van besluiten en handelen dat tot overleven leidde of de overlevingskans vergrootte'; $\alpha = .67$ (5 items) voor 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen'; $\alpha = .83$ (9 items) voor 'schuld als gevolg van normloosheid'; $\alpha = .83$ (15 items) voor 'schuld als gevolg van houding en gedrag in de context van oorlog en geweld'; en $\alpha = .63$ (3 items) voor 'schuld als gevolg van de negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in uitzendgebied'.

⁴⁴ Kubany et al., 1997.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Tangney et al., 2002; Kubany & Ralston, 2006.

⁴⁷ Tangney & Dearing, 2002.

⁴⁸ Tangney et al., 1989.

⁴⁹ Tangney & Dearing, 2002; De Hooge, 2008.

⁵⁰ Luyten, Fontaine & Corveleyn, 2001.

⁵¹ Met de TOSCA kunnen naast schuld- en schaamtegeneigdheid ook de volgende subschalen worden gevormd: 'externalisation', 'detachment/unconcent', 'alpha pride', 'beta pride'.

-
- ⁵² Fontaine, Luyten, Estas & Corveleyn, 2004.
- ⁵³ Tangney, Wagner, Fletcher & Gramzow, 1992.
- ⁵⁴ Gramzow & Tangney, 1992.
- ⁵⁵ Tangney et al., 1989; Luyten, Fontaine & Corveleyn, 2001 (item 16 en 17 zijn uit een andere TOSCA-lijst toegevoegd, om de vergelijking tussen verschillend onderzoek, waarbij de TOSCA gebruikt werd, te vergroten).
- ⁵⁶ Garnefski, Kraaij & Spinhoven, 2002.
- ⁵⁷ Monat & Lazarus, 1991.
- ⁵⁸ Garnefski, Kraaij & Spinhoven, 2002.
- ⁵⁹ In ons onderzoek ($n = 576$) en in de pilot ($n = 32$) vonden we de volgende betrouwbaarheden op de negen schalen. Tussen haakjes staat de α zoals in de pilot gevonden werd: Jezelf de schuld geven $\alpha = .73$ (.78); Accepteren $\alpha = .80$ (.74); Rumineren $\alpha = .80$ (.90); Concentreren op andere, positieve zaken $\alpha = .81$ (.71); Concentreren op planning $\alpha = .81$ (.83); Positief herinterpreteren $\alpha = .82$ (.84); Relativeren $\alpha = .78$ (.86); Catastroferen $\alpha = .72$ (.52); en Anderen de schuld geven $\alpha = .80$ (.70). In een onderzoek van Garnefski, Kraaij & Spinhoven (2002) onder de Algemene Bevolking van 18-65 jaar vonden we: Jezelf de schuld geven $\alpha = .75$; Accepteren $\alpha = .76$; Rumineren $\alpha = .83$; Concentreren op andere, positieve zaken $\alpha = .85$; Concentreren op planning $\alpha = .86$; Positief herinterpreteren $\alpha = .85$; Relativeren $\alpha = .82$; Catastroferen $\alpha = .79$; Anderen de schuld geven $\alpha = .82$.
- ⁶⁰ Garnefski, Kraaij & Spinhoven, 2002.
- ⁶¹ Ibidem.
- ⁶² Lindsay-Hartz, 1984; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
- ⁶³ Tangney et al., 2007: 26-28.
- ⁶⁴ Weiss & Marmar, 1997: 399.
- ⁶⁵ Olde et al., 2006; Kleber & De Jong, 1998.
- ⁶⁶ Weiss & Marmar, 1997.
- ⁶⁷ Brom & Kleber, 1985.
- ⁶⁸ Horowitz, Wilner & Alvarez, 1979.
- ⁶⁹ Weiss & Marmar, 1997.
- ⁷⁰ Meijer, 2002; Herman, 2002; Kleber & Brom, 2003.
- ⁷¹ Olde et al., 2006.
- ⁷² Arrindell & Ettema, 2005. De SCL-90 is een op Nederlands onderzoek gebaseerde bewerking van de SCL-90-R van Derogatis (1977, 1994). Het instrument is oorspronkelijk door Derogatis et al. (1973) ontwikkeld.
- ⁷³ Niet alle items kunnen worden ingedeeld bij de op basis van factoranalyse gevormde schalen. Wel moeten alle items worden meegerekend om de totaalscore op de klachtenlijst te kunnen bepalen.
- ⁷⁴ Arrindell & Ettema, 2005.
- ⁷⁵ Ibidem.
- ⁷⁶ Voor ons onderzoek hebben wij ons – voor wat betreft de itemverzamelingen bij de verschillende schalen – volledig gebaseerd op de Nederlandse schaalindeling die we in de handleiding van de SCL-90 (2005) vonden. De Factoranalyse (varimax-rotatie) die wij zelf uitvoerden, leidde tot een onduidelijke factorstructuur, terwijl de schalen conform Arrindell & Ettema (2005), voor wat betreft de pilot, alsook in het definitieve onderzoek een hoge betrouwbaarheid laten zien. In afwijking van Arrindell & Ettema (2005) hebben wij wel de ‘overige’ schaal in ons onderzoek gebruikt, namelijk als controlevariabele. Deze schaal meet grotendeels psychoticisme en wordt als zodanig alleen in Amerikaanse studies genoemd en onderscheiden, waaronder door Tangney & Dearing (2002).
- ⁷⁷ Arrindell & Ettema, 2005.
- ⁷⁸ Alleen in de oorspronkelijke Amerikaanse studies (Derogatis, 1977) worden op basis van factoranalyse negen dimensies onderscheiden. Psychoticisme wordt als negende dimensie genoemd. Ook in het meer recente werk

van Tangney & Dearing (2002) werden op basis van drie studies negen dimensies onderscheiden, waaronder psychoticisme. Zij baseerden zich op de SCL-90 van Derogatis et al. (1973). Uit verschillende Nederlandse studies, die in de Nederlandse handleiding van de SCL-90 beschreven zijn (Arrindell & Ettema, 2005), blijkt echter dat psychoticisme niet langer op een stabiele manier te handhaven is (principale componentenanalyse). Arrindell & Ettema noemen het dan ook de 'overige' categorie en gebruiken de naam 'psychoticisme' niet. Voor ons onderzoek kozen we er wel voor de negende dimensie 'psychoticisme' te noemen en deze op te nemen als controlevariabele. Een hoge score op deze schaal duidt namelijk op het last hebben van waanbeelden en het daarvan geen afstand kunnen doen en twee items meten of de respondenten last hebben van eetproblemen en schuldgevoelens. Psychoticisme vormt in ons onderzoek een belangrijke controlevariabele.

⁷⁹ Vragenlijst Nazorg-KL, Defensie/CDC/Gedragswetenschappen, 1995-2005.

⁸⁰ Tangney & Dearing, 2002; De Hooij, 2008.

⁸¹ Gebaseerd op Sources of Trauma-Related Guilt War-Zone Version (STRGS-WZ) van Kubany et al. (1997).

⁸² Weesie, Kalmijn & Ganzeboom, 1995.

⁸³ Arrindell & Ettema, 2005.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Arrindell & Ettema, 2005: 20; Tangney & Dearing, 2002; Derogatis et al., 1973; Derogatis, 1977.

⁸⁶ Rosenberg, 1965.

⁸⁷ Rosenberg, 1965. Dit was tevens de originele steekproef op basis waarvan de RSE-schaal werd ontwikkeld.

⁸⁸ Klep & Van Gils, 2005.

⁸⁹ Met uitzondering van 'existentiële verantwoordelijkheid' en 'discrepancie tussen verantwoordelijkheid en bevoegdheid' zijn de vragen over verantwoordelijkheid, net als de vragen over schuld- en schaamtebeleving gebaseerd op the Sources of Trauma-Related Guilt War-Zone Version (STRGS-WZ) van Kubany et al. (1997).

⁹⁰ Tangney, Wagner & Gramzow, 1989.

⁹¹ Herman, 2002.

Hoofdstuk 4

Verklaring van verschillen in uitzendervaringen, schuld en schaamte en psychisch welbevinden

Soldaten doen het vuile werk De president beslist
Ik hoor hoe hij nog steeds volhardt Al heeft hij zich vergist

De wereld is veranderd Het tij is gekeerd
Dit land waar ik geboren ben Ik ken het soms niet meer

Welkom thuis

Stef Bos, slot uit 'Welkom thuis', 2005

4.1 Inleiding

In paragraaf 3.6 hebben we een beschrijving gegeven van de variabelen die een centrale rol spelen in dit onderzoek. In dit hoofdstuk staat de verklaring van de geconstateerde verschillen tussen veteranen voor wat betreft een aantal van deze variabelen centraal. Het gaat dan om verschillen in ervaren uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties en om verschillen in missiegerelateerde omstandigheden waarmee veteranen tijdens de uitzending geconfronteerd kunnen zijn. Verder gaat het om verschillen in ervaren hevigheid van de missie en van de uitzendervaringen. Ten slotte en in het bijzonder gaat het om de verklaring van verschillen tussen veteranen voor wat betreft uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving en het psychisch welbevinden. In hoofdstuk 2 hebben we een theoretisch model en hypothesen geformuleerd over de determinanten van deze variabelen. In dit hoofdstuk onderzoeken we de houdbaarheid van deze hypothesen en het bijbehorende model door middel van verschillende vormen van regressieanalyse en correlaties.

Omdat het theoretisch model complex is, kiezen wij er in dit hoofdstuk voor om de analyse stapsgewijs uit te voeren. Deze stappen zijn als volgt:

- In paragraaf 4.2.1 staat de verklaring van verschillen in feitelijk meegemaakte uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties centraal.
- In paragraaf 4.2.2 richten we ons op de verklaring van verschillen in ervaren missiegerelateerde omstandigheden. We onderzoeken in hoeverre veteranen met de voor de missie toegekende geweldsinstructie 'uit de voeten konden' en in hoeverre de missie in hun beleving politiek bediscussieerd werd.
- In paragraaf 4.2.3 staan de verklaring van verschillen in de door veteranen gerapporteerde hevigheid van de missie en hevigheid van uitzendervaringen centraal. Met andere woorden gaat het hier om de verklaring van verschillen in de beleving van de missie als geheel en van specifieke gebeurtenissen en situaties in het bijzonder.
- In paragraaf 4.2.4 richten we ons vervolgens op de verklaring van verschillen in uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving.

- In paragraaf 4.2.5 staat ten slotte de verklaring van verschillen in psychisch welbevinden centraal. Daarbij onderscheiden we aan de uitzending gerelateerde psychische klachten (symptoomclusters van PTSS) en het psychisch welbevinden van veteranen in het dagelijkse leven.

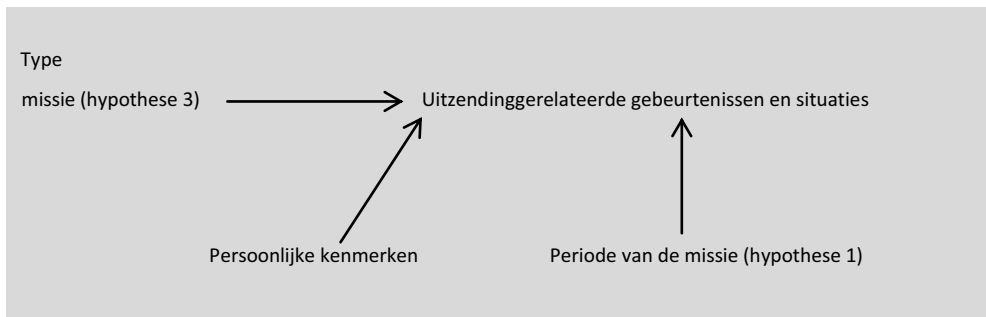
In de bespreking van de resultaten presenteren we steeds eerst dat deel van het onderzoeksmodel met de bijbehorende hypothesen, dat we in de betreffende paragraaf behandelen. Vervolgens rapporteren we de empirische bevindingen op basis van de resultaten van verschillende regressieanalyses¹. We presenteren in de tabellen steeds de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en de modellen zonder (modellen 1 en 2) en met (model 3) opname van de controlevariabelen. We rapporteren vervolgens alleen over het model waarin we voor de controlevariabelen constant houden (model 3). Ten slotte vatten we, steeds in een aparte paragraaf, de bevindingen samen en evalueren we aan de hand van het empirisch gevonden bewijs de hypothesen.

4.2 Empirische bevindingen: het conceptueel model onderzocht

4.2.1 Determinanten van gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending

In Figuur 4.1 geven we een overzicht van de factoren waarvan wij verwachten dat zij verschillen verklaren tussen de door veteranen meegemaakte uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties. De bijhorende hypothesen worden weergegeven in Tabel 4.1.

Figuur 4.1 Onderzoeksmodel ‘determinanten van gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending’

Tabel 4.1 Hypothesen ‘determinanten van gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending’

Hypothesen	Paragraaf
Hypothese 1 a. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 zullen, in vergelijking met de referentiegroep (veteranen uitgezonden vóór 1991), hoger scoren op de ‘blootstelling aan gewelddadige situaties waarin zij niet mochten ingrijpen’. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1996-2000 en 2001-2006 verschillen niet met de referentiegroep. b. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1996-2000 en 2001-2006 zullen lager scoren op de ‘blootstelling aan gewelddadige situaties waarin zij niet mochten ingrijpen’ en hoger op ‘betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen’ in vergelijking met de referentiegroep (veteranen uitgezonden vóór 1991). Dit verschil van beide perioden in ‘mate van betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen’ is tevens groter dan dat van de periode 1991-1995. c. Veteranen die na 2000 werden uitgezonden scoren hoger op de ‘blootstelling aan geweld en gevaar’ dan de referentiegroep. Het effect op die dimensie van exposure is het sterkst voor deze periode, in vergelijking met de perioden 1991-1995 en 1996-2000. d. De veteranen die na 1990 werden uitgezonden zullen hoger scoren op ‘getuige van ellende en geweld’ in vergelijking met de referentiegroep.	§ 2.3.1
Hypothese 3 Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredeshandhavende missies zullen vaker zijn ‘blootgesteld aan geweld en gevaar’ en mochten vaker ‘niet ingrijpen waar geweld werd aangedaan’ dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies. Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies waren naar verwachting vaker ‘betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen’.	§ 2.4.3

In dit onderzoek onderscheiden we – voor wat betreft de door veteranen meegemaakte uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties (‘exposure’) – een viertal dimensies: (1) de betrokkenheid bij oorlogssituaties en de deelname aan gevechtshandelingen, (2) blootstelling aan geweld en gevaar, (3) getuige zijn van ellende en geweld, en (4) het bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen. Dit zijn in onze analyses de afhankelijke variabelen, waarvan wij verwachten dat zij direct samenhangen met het type en het tijdstip van de missie en met professionele en persoonlijke kenmerken van de veteranen, die als controlevariabelen fungeren.

4.2.1.1 Bevindingen

In Tabel 4.2 rapporteren we de resultaten van (OLS) regressieanalyses (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten) van de dimensies van meegemaakte uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties op de onafhankelijke variabelen type en periode missie en professionele en persoonlijke kenmerken van de respondenten, waar we steeds constant voor houden.

Tabel 4.2 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van type missie, periode missie, besluitbevoegdheid en controlevariabelen op de dimensies van exposure

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen			
	Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	Blootstelling aan geweld en gevaar	Getuige van ellende en geweld	Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen
Vredeshandhavende missies (vredesafdwingende missies = 0)	.051	.091*	.059	.081
Periode missie tot en met 1990 (ref.)				
Periode missie 1991 - 1995	.079	.195**	.187**	.181**
Periode missie 1996 - 2000	.107	.104	.149*	.127
Periode missie 2001 - 2006	.078	.115	.131*	.106
<i>Controlevariabelen</i>				
Soldaat tot korporaal	.165	.047	.120	.203
Sergeant tot adjudant onderofficier	.085	.028	.131	.169
Tweede luitenant tot luitenant-kolonel	.085	.035	.071	.176
Kolonel tot generaal (ref.)				
Leeftijd 21 - 30 jaar	-.044	.093	.008	-.001
Leeftijd 31 - 40 jaar	-.036	.050	.017	-.010
Leeftijd 41 - 50 jaar	-.026	.005	-.027	-.071
Leeftijd 51 - 60 jaar	-.016	.018	-.007	-.051
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)				
Geslacht (0 = man)	.002	-.023	.029	.011
Laag opleidingsniveau	.116**	.103**	.063	.113**
Middelbaar opleidingsniveau	.109**	.096**	.107**	.105**
Hoog opleidingsniveau (ref.)				
Constante	.187	.255*	.235*	.117
F-waarde (df)	2.470** (14)	4.124** (14)	3.205** (14)	3.323** (14)
Adjusted R Square	.020	.041	.029	.031
Aantal cases	1016	1016	1016	1016

* $p < .05$; ** $p < .01$

De eerste afhankelijke variabele – betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen – is volgens de resultaten niet direct afhankelijk van het type missie en de periode van de missie. Het gaat hier bijvoorbeeld om situaties als: ‘Gijzeling van uzelf’ of ‘Zelf op iemand geschoten hebben’ (Appendix 3, Tabel A). We zien hier alleen dat er verschillen bestaan tussen opleidingsniveaus van veteranen voor wat betreft hun directe betrokkenheid bij oorlogssituaties: Ten opzichte van veteranen met een hoog opleidingsniveau waren veteranen met een laag ($B = .116^{**}$) en een middelbaar ($B = .109^{**}$) opleidingsniveau relatief vaker direct betrokken bij oorlogssituaties. Het verschil met de laag opgeleide veteranen is daarbij het grootst. Dit resultaat is als volgt te verklaren. Naar verwachting hadden de laagst opgeleide veteranen gedurende de missie vaker de rang van soldaat dan de hoger opgeleide veteranen. Juist soldaten zijn betrokken bij oorlogssituaties en nemen deel aan gevechtshandelingen. Zij gaan op patrouille en kunnen direct geconfronteerd worden met (de gevolgen van) gewelddadigheden en conflicten.

Vervolgens zien we dat missies verschillen voor wat betreft de tweede dimensie van ‘exposure’: de blootstelling aan geweld en gevaar (kolom 2). Hier gaat het bijvoorbeeld om: ‘Onder schot gehouden zijn (wapen op u gericht)’ of ‘Ik of leden van mijn eenheid zijn aangevallen door terroristen of burgers’. De resultaten laten zien dat veteranen die deelnamen aan vredeshandhavende missies gemiddeld genomen vaker blootstonden aan geweld en gevaar dan veteranen van vredesafdwingende missies ($B = .091^{*}$). Verder bestaat er ook een significant verschil voor wat betreft de mate waarin veteranen werden blootgesteld aan gevaar als we kijken naar de verschillende perioden waarbinnen de missies werden uitgevoerd: degenen die werden uitgezonden in het kader van missies die plaatsvonden in de periode 1991-1995 zijn gemiddeld genomen vaker blootgesteld aan gevaar ($B = .195^{**}$) dan de respondenten die vóór 1991 werden uitgezonden. Ten slotte zien we hier ook verschillen tussen de opleidingsniveaus van veteranen, in die zin dat laag opgeleide ($B = .103^{**}$) en middelbaar opgeleide ($B = .096^{**}$) veteranen gemiddeld genomen vaker bloot stonden aan gevaar dan de hoog opgeleide veteranen (referentiegroep).

In het derde model (derde kolom) staat de verklaring van de verschillen in de mate waarin veteranen getuige waren van ellende en geweld centraal. Hier gaat het bijvoorbeeld om: ‘Het zien van menselijk leed’ of ‘Getuige geweest van het sneuvelen of ernstig gewond raken van mensen’. De resultaten laten zien dat veteranen die in de jaren ‘90 ($B = .187^{**}$) en later ($B = .149^{*}$ en $B = .131^{*}$) werden uitgezonden – ten opzichte van degenen die vóór 1991 werden uitgezonden – vaker getuige waren van ellende en geweld. Ten opzichte van deze referentieperiode waren deelnemers aan missies van het begin van de jaren ‘90 (1991-1995) het vaakst getuige van ellende en geweld en deelnemers aan latere missies (1996-2006) in iets mindere mate. Ten slotte zien we bij de controlevariabelen dat veteranen met een middelbaar opleidingsniveau relatief vaker getuige waren van ellende en geweld ($B = .107^{**}$) dan de hoogst opgeleide veteranen. Er bestaat geen verschil tussen veteranen met een laag opleidingsniveau en een hoog opleidingsniveau. Dat middelbaar opgeleide veteranen vaker getuige waren van ellende en geweld is wellicht het gevolg van de grote kans dat de middelbaar opgeleide veteranen tijdens de missie de functie van groeps- of pelotonscommandant hadden, wat een grote verantwoordelijkheid ter plaatse inhield voor de veiligheid en het functioneren van de eenheid, maar ook voor het verloop van soms onverwachte situaties, zoals die onder de burgerbevolking konden plaatsvinden. Deze onderofficieren onderhouden in missiegebied de directe contacten met de vertegenwoordigers en autoriteiten van

de lokale bevolking en vervullen hierin een 'spilfunctie'. Zij begeven zich in ieder geval in het gehele (voormalige) conflictgebied te midden van de manschappen, zijn gelegerd op de verschillende (buiten) posten die verspreid zijn in het missiegebied en gaan soms ook mee op patrouille. Zij rapporteren aan de hogere niveaus die zich veelal in een relatief veilige omgeving bevinden. De hoogst opgeleide veteranen hadden mogelijk de functie van compagnies-, bataljons- of zelfs contingentscommandant. Deze laatste onderhoudt rechtstreeks contact met het Ministerie van Defensie en verblijft doorgaans, net als bataljonscommandanten, op een rustiger locatie in het missiegebied. Contingentscommandanten zijn de 'oren en de ogen' van de minister van Defensie. Zij voorzien het Ministerie van Defensie van informatie over het verloop van de operatie en over de taakinvulling door de Nederlandse eenheden. Zij behartigen tevens de belangen van de Nederlandse militairen². Mogelijk zijn zij, alsook compagnies- en bataljonscommandanten, niet snel direct getuige van de ellende en het geweld in het missiegebied zelf. Het kan zelfs zo zijn dat zij hun post gedurende de hele uitzending weinig verlaten en dat het enige contact dat zij hebben en onderhouden met andere stafleden is en middels het radiocontact met de lagere commandanten. Dat de laag opgeleide veteranen voor wat betreft de mate waarin zij getuige waren van ellende en geweld niet verschillen van de hoogst opgeleide veteranen kan wellicht worden verklaard uit een verschil in interpretatie van de inhoud van de items die dit concept meten, de lading die er door respondenten van de verschillende opleidingsniveaus aan gegeven wordt en de indruk die ellende en geweld op hen maakte.

Als laatste richten we ons op de verklaring van verschillen in de mate waarin veteranen rapporteren dat zij bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen. Voorbeelden hiervan zijn: 'Geen controle hebben over de situatie' of 'Niet mogen ingrijpen bij conflicten tussen burgers of strijdende partijen'. Ook hier zien we dat er verschillen bestaan tussen de perioden waarbinnen de missies plaatsvonden: degenen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 rapporteren relatief vaker dat zij niet mochten ingrijpen wanneer geweld werd aangedaan ($B = .181^{**}$) dan degenen die vóór 1991 werden uitgezonden. Ten slotte is er volgens de resultaten wederom een verschil tussen de opleidingsniveaus van veteranen, in die zin dat veteranen met een laag ($B = .113^{**}$) en een middelbaar ($B = .105^{**}$) opleidingsniveau gemiddeld genomen vaker rapporteren dat zij bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen.

4.2.1.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen

De resultaten in deze paragraaf laten zien dat de uitzendingen die plaatsvonden in de periode 1991-1995 – meer dan de missies die gedurende de Koude Oorlog en na 1995 plaatsvonden – volgens veteranen gekenmerkt worden door een verscheidenheid aan ingrijpende gebeurtenissen, namelijk: de blootstelling aan geweld en gevaar, het bij gewelddadigheden niet hebben mogen ingrijpen, en het waarnemen van ellende en geweld. Veteranen die werden uitgezonden in het kader van missies die plaatsvonden in de periode 1991-1995 verschilden op deze drie dimensies van exposure het sterkste met veteranen die werden uitgezonden vóór 1991. Het gaat hier om ervaringen van veteranen van de vredeshandhavende missie UNAVEM, UNOMUR/UNAMIR, Provide Care, UNPROFOR en UNTAC. Het is de periode waarin de eerste ervaringen werden opgedaan met een nieuw type vredeshandhavende missie – de zogenoemde tweede generatie vredeshandhavende

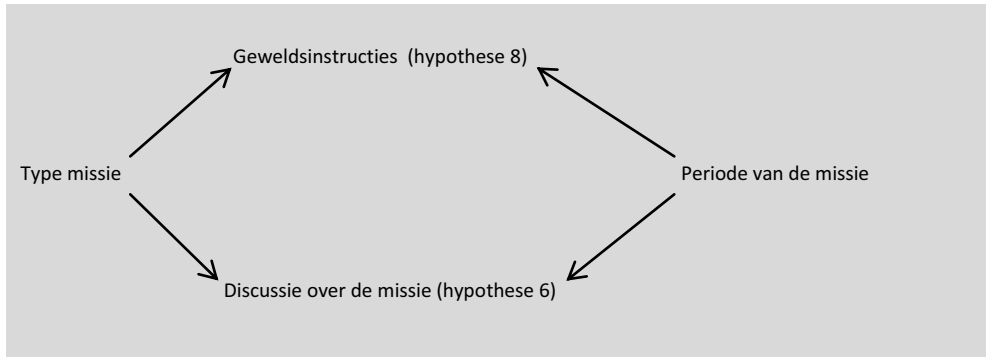
missies³ – die zeker niet allemaal succesvol bleken. De periode 1991-1995 vormt daarmee deels een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de VN en van de uitvoering van VN-vredesmissies. De “*lessons learned*” zijn gepresenteerd in verschillende VN-rapporten⁴ en opgenomen in de verschillende Defensie Doctrines⁵. Ook verscheen onlangs een proefschrift⁶ over de nasleep van de drie, door de auteur zogenoemde ‘ontspoorde’ vredesmissies die tussen 1991-1995 plaatsvonden. Het gaat hier om (de inzet van de Canadian Airborne Regiment als deel van) UNITAF, Somalië 1993; om (de inzet van het Belgische Paracommando-Bataljon tijdens) UNAMIR, Rwanda 1994 en om (de inzet van het Nederlandse Luchtmobiele Bataljon, Dutchbat III in Srebrenica gedurende) UNPROFOR, voormalig Joegoslavië 1995. Tijdens deze missies waren de eenheden nauw betrokken bij schokkende gebeurtenissen van verschillende, maar gruwelijke aard, en de politieke, maatschappelijke en organisatorische nasleep in Canada, België en Nederland was er een van lange duur en van grote intensiteit, aldus de auteur. Tot op de dag van vandaag blijven sommige cruciale morele vragen en vragen omtrent de verantwoordelijkheid van de betrokken militaire eenheden, van de landelijke politiek en van de VN als uitvoeringsorgaan van vredesmissies deels onbeantwoord⁷.

De veteranen die in verschillende perioden werden uitgezonden verschilden niet voor wat betreft hun betrokkenheid bij oorlogssituaties en hun werkelijke deelname aan gevechtshandelingen. Deze resultaten zijn een positief bewijs voor *hypothese 1a* en *hypothese 1d*, en een negatief bewijs voor *hypothese 1b* en *hypothese 1c*. Wel zagen we dat veteranen van vredeshandhavende missies vaker werden blootgesteld aan geweld en gevaar dan veteranen van vredesafdwingende missies. Dit is gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 3*. Ten slotte vonden we dat het opleidingsniveau van veteranen direct samenhangt met de verschillende dimensies van exposure, waarbij de laag opgeleide veteranen over het algemeen hoger scoren op de dimensies van exposure, met uitzondering van de mate waarin zij getuige waren van ellende en geweld. Voor wat betreft die dimensie van exposure verschillen laag opgeleide veteranen niet van de hoog opgeleide veteranen.

4.2.2 Determinanten van ervaren missiegerelateerde omstandigheden

Volgens Figuur 4.2 wordt verwacht dat de door veteranen ervaren missiegerelateerde omstandigheden – de ervaren adequaatheid van de geweldsinstructie voor de missie en de mate waarin in de beleving van de veteranen hun missie werd bediscussieerd in de politiek – afhankelijk zijn van het type van de missie en van de periode waarbinnen de missie plaatsvond. De bijhorende hypothesen worden weergegeven in Tabel 4.3.

Figuur 4.2 Onderzoeksmodel ‘determinanten van adequaatheid geweldsinstructies en politieke discussie rondom de missie’

Tabel 4.3 Hypothesen ‘determinanten van de adequaatheid van de geweldsinstructies en politieke discussie rondom de missie’

Hypothesen	Paragraaf
Hypothese 6 Vredesafdwingende missies worden in de beleving van veteranen naar verwachting vaker dan vredeshandhavende missies politiek bediscussieerd.	§ 2.5.1.1
Hypothese 8 Veteranen die in het kader van een vredesafdwingende missie werden uitgezonden konden ‘beter uit de voeten’ met de geweldsinstructies dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van een vredeshandhavende missie.	§ 2.6.1

4.2.2.1 Bevindingen

In Tabel 4.4 presenteren we de resultaten van de regressie van de door veteranen ervaren adequaatheid van de geweldsinstructies op het type missie en op de periode waarbinnen de missie plaatsvond. De geweldsinstructies of de zogenoemde Rules of Engagement (ROE) vormen de richtlijnen voor commandanten ten aanzien van de aard en de wijze van het gebruik van geweld binnen de vastgestelde politieke en juridische kaders. De ROE informeren commandanten over de mate van beperking of over de toegestane vrijheid die zij hebben bij het uitvoeren van hun toegewezen taken⁸.

Tabel 4.4 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van type missie en periode missie op de adequaatheid van de geweldsinstructies

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabele
	Adequaatheid van de geweldsinstructies
Vredeshandhavende missies (vredesafdw. missies = 0)	-.352*
Periode missie tot en met 1990 (ref.)	
Periode missie 1991 - 1995	-.557**
Periode missie 1996 - 2000	-.296
Periode missie 2001 - 2006	-.441*
Constante	4.382**
F-waarde (df)	9.974** (4)
Adjusted R Square	.041
Aantal cases	849

* $p < .05$; ** $p < .01$

Uit deze resultaten blijkt dat veteranen die deelnamen aan een vredeshandhavende missie de geweldsinstructie die bij deze missie behoorde als minder adequaat ervoeren ($B = -.352^{**}$) dan zij die aan een vredesafdwingende missie deelnamen. Daarnaast is er sprake van verschillen tussen de perioden waarbinnen de missie plaatsvond. In vergelijking met veteranen die werden uitgezonden in de periode tot en met 1990 bestempelden veteranen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 ($B = -.557^{**}$) de geweldsinstructie als minder adequaat. Hetzelfde geldt voor de veteranen wiens missie plaatsvond in de periode 2001-2006 ($B = -.441^{*}$). Het verschil in ervaren adequaatheid van de geweldsinstructie is echter het grootst tussen de uitzendingen van vóór 1991 en de uitzendingen die plaatsvonden in de periode 1991-1995.

Veteranen zullen naar verwachting ook verschillen in de mate waarin zij hebben ervaren dat hun missie politiek bediscussieerd werd. Of de missie al dan niet (in de beleving van veteranen) politiek bediscussieerd werd, is naar verwachting afhankelijk van het type missie en van de periode waarbinnen de missie plaatsvond. Vanwege het feit dat de afhankelijke variabele 'politieke discussie missie' slechts twee nominale categorieën heeft, schatten we hier een zogenaamde logistische regressievergelijking. Dit is een regressiemodel waarmee kan worden onderzocht welke predictor-variabelen significant zijn gerelateerd met de kans dat een bepaalde categorie van de afhankelijke variabele voorkomt.

In Tabel 4.5 rapporteren we de bevindingen van deze analyse in de vorm van zogenaamde odds ratio's; de odds ratio is een maat voor samenhang die de kans vergelijkt dat een bepaalde uitkomst (in ons geval: 'het politiek ter discussie staan van de missie in de beleving van veteranen') hetzelfde is tussen groepen.

Tabel 4.5 Odds ratio's voor de effecten van type missie en periode missie op het bestaan van politieke discussie rondom de missie

<i>Logistische regressie</i>	
Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabele Politieke discussie missie (0 = nee)
Vredeshandhavende missies (vredesafdw. missies = 0)	1.463
Periode missie tot en met 1990 (ref.)	
Periode missie 1991 - 1995	3.880**
Periode missie 1996 - 2000	2.179
Periode missie 2001 - 2006	7.191**
Constante	-2.897**
Chi-kwadraat	62.069** (4)
Pseudo R Square Nagelkerke	.106
Aantal cases	755

* $p < .05$; ** $p < .01$

De resultaten laten zien dat zowel vredeshandhavende als vredesafdwingende missies, in de beleving van veteranen, even vaak politiek bediscussieerd werden. We zien echter wel significante verschillen voor wat betreft het politiek ter discussie staan van de missie in de beleving van veteranen tussen bepaalde periodes waarin de missies plaatsvonden: De kans dat een missie in de beleving van een veteraan politiek werd bediscussieerd is 3.88 keer groter voor missies die plaatsvonden in de periode 1991-1995 dan voor missies die in 1990 of daarvoor plaatsvonden; voor missies die plaatsvonden in de periode 2001-2006 is dit verschil zelfs ruim 7 keer zo groot ($B = 7.191^{**}$). Deze resultaten hebben wellicht te maken met het feit dat voornamelijk na 2000 missies worden uitgevoerd in een hoger geweldspectrum. De grens tussen vredesafdwingende missies en de klassieke gevechtsoperatie is vervaagd na de aanslagen op de Verenigde Staten op 11 september 2001 en als antwoord op de vervolgens wereldwijde terroristische dreiging. Ook de grens tussen vredesmissies en oorlogsmissies – die eerder zo duidelijk van elkaar te onderscheiden waren (hier zijn we in hoofdstuk 1 en 2 op ingegaan) – lijkt te vervagen. Nederlandse militairen lijken in hun deelname aan vredesmissies vaker (tijdelijk of permanent) partij te moeten innemen in, en deel te moeten uitmaken van een gewapende strijd. Dit omwille van de handhaving van de internationale veiligheid. Tegelijkertijd is de 'vijand' waartegen zij vechten niet altijd herkenbaar en behoren zelfmoordaanslagen niet langer meer tot uitzonderlijke gevaren en dreiging. De angst voor het verlies van Nederlandse militairen als gevolg van hun deelname aan vredesmissies is sinds 2001 meer dan ooit aanwezig en daarom vaak onderdeel van de politieke agenda, maar ook onderwerp van het publieke debat.

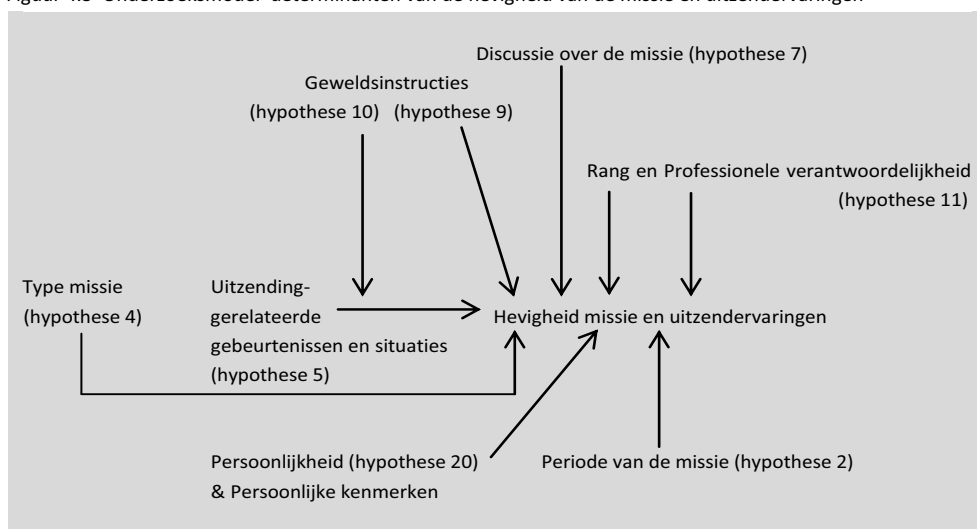
4.2.2.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen

De resultaten in deze paragraaf laten het volgende zien. Allereerst vinden we, ondanks wat we hierboven bespraken, een negatief bewijs voor *hypothese 6*. De missieperioden 1991-1995 en 2001-2006 verschillen met de referentieperiode voor wat betreft het gegeven of de missie in de beleving van veteranen op de politieke agenda stond, maar vredesafdwingende missies zijn in de beleving van veteranen niet vaker dan vredeshandhavende missies politiek bediscussieerd. Voor *hypothese 8* vonden we wel een positief bewijs. Veteranen die in het kader van een vredesafdwingende missie werden uitgezonden, konden beter 'uit de voeten' met de geweldsinstructies dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van een vredeshandhavende missie.

4.2.3 Determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen

In Figuur 4.3 geven we een overzicht van de factoren waarvan wij verwachten dat zij verschillen verklaren in de door veteranen ervaren hevigheid van de missie en hevigheid van de uitzendervaringen. De bijhorende hypothesen worden weergegeven in Tabel 4.6.

Figuur 4.3 Onderzoeksmodel 'determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen'

Tabel 4.6 Hypothesen ‘determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen’

Hypothesen	Paragraaf
Hypothese 2 Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 scoren naar verwachting – in vergelijking met de veteranen die gedurende de Koude Oorlog werden uitgezonden (referentiegroep) – hoger op ‘machteloosheidsbeleving’. Deze periode verschilt het sterkst qua ‘machteloosheidsbeleving’ van de overige perioden. Veteranen die na 2000 werden uitgezonden, zullen de missie en de uitzendervaringen als meer ‘bedreigend’ ervaren in vergelijking met de referentiegroep. Deze periode verschilt het sterkst van de overige perioden qua ervaren ‘bedreiging’.	§ 2.3.1
Hypothese 4 Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredeshandhavende missies zullen hoger scoren op ‘machteloosheidsbeleving’ gerelateerd aan de uitzending en aan de uitzendervaringen dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies.	§ 2.4.3
Hypothese 5 Naar verwachting leidt het vaker ‘bij gewelddadigheden niet hebben mogen ingrijpen’ en het vaker ‘getuige zijn geweest van ellende en geweld’ tot een sterkere ‘machteloosheidsbeleving’ gedurende de missie en bij uitzendervaringen. Naarmate beide typen gebeurtenissen vaker voorkwamen, zal de uitzending door veteranen als meer ‘aangrijpend’ worden beoordeeld. Het vaker ‘betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen’ en zijn ‘blootgesteld aan geweld en gevaar’ leidt tot een mindere mate van ervaren ‘machteloosheid’ gedurende de missie en bij uitzendervaringen en tot lagere scores op de mate waarin veteranen de uitzending ‘aangrijpend’ vonden.	§ 2.4.3
Hypothese 7 Missies die in de beleving van veteranen politiek bediscussieerd zijn, worden als meer ‘bedreigend’ en ‘aangrijpend’ beoordeeld en veteranen hebben zich gedurende die missies en bij de uitzendervaringen in sterkere mate ‘machteloos gevoeld’.	§ 2.5.1.1
Hypothese 9 Naarmate de veteraan in sterkere mate aangeeft niet ‘uit de voeten te hebben gekund’ met de geweldsinstructies, zal hij de missie en uitzendervaringen in sterkere mate als ‘bedreigend’ hebben ervaren dan veteranen die aangaven wel ‘uit de voeten gekund te hebben’ met de geweldsinstructies. Ook zal de veteraan die minder goed ‘uit de voeten kon’ met de geweldsinstructies, zich gedurende de uitzending en bij de uitzendervaringen in sterkere mate ‘machteloos’ hebben gevoeld.	§ 2.6.1
Hypothese 10 Interactie-effect Het effect van de vier ‘dimensies van exposure’ op de mate van ‘machteloosheidsbeleving’, op de mate van ervaren ‘bedreiging’ gerelateerd aan de missie en bij de uitzendervaringen, en op de mate van ervaren ‘aangrijpendheid’ van de missie is afhankelijk van de mate waarin veteranen ‘uit de voeten konden’ met de geweldsinstructies.	§ 2.6.1

Tabel 4.6 (Vervolg) Hypothesen 'determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen'

Hypothesen	Paragraaf
Hypothese 11 Een veteraan die in sterke mate 'professioneel verantwoordelijk' was voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending of een hogere 'rang' had, zal zich in sterkere mate 'machteloos' gevoeld hebben gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen dan een veteraan met een minder sterke 'professionele verantwoordelijkheid' of een lagere 'rang'.	§ 2.6.1
Hypothese 20 a. Naarmate veteranen hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij de uitzending in sterkere mate als 'bedreigend' en 'aangrijpend' hebben ervaren en zullen zij zich in sterkere mate 'machteloos' hebben gevoeld gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen. Ook zullen zij de uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' beoordelen. b. Naarmate veteranen een lagere 'eigenwaarde' rapporteren, zullen zij de uitzending in sterkere mate als 'bedreigend' en 'aangrijpend' hebben ervaren en zullen zij zich in sterkere mate 'machteloos' hebben gevoeld gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen. Ook zullen zij de uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' beoordelen.	§ 2.9.4

In dit onderzoek onderscheiden we voor door veteranen ervaren hevigheid van de missie drie dimensies, te weten: bedreiging en aangrijpendheid van en machteloosheid gedurende de missie (Tabel 4.7). Voor door veteranen ervaren hevigheid van de uitzendervaringen onderscheiden we twee dimensies, namelijk: bedreiging en machteloosheid bij uitzendervaringen (Tabel 4.8). Dit zijn in onze analyses de afhankelijke variabelen waarvan wij verwachten dat zij direct samenhangen met de kenmerken van de missie (het type en de periode) en missiegerelateerde omstandigheden (geweldsinstructies, politieke discussie en de feitelijk meegemaakte uitzendinggerelateerde gebeurtenissen) en met professionele en persoonlijke kenmerken van de veteranen (waaronder leeftijd en opleidingsniveau) en het persoonlijkheidskenmerk eigenwaarde. Deze laatste fungeren als controlevariabelen.

4.2.3.1 Bevindingen

In Tabel 4.7 rapporteren we de resultaten van (OLS) regressieanalyses van de dimensies van de hevigheid van de missie en in Tabel 4.8 van de hevigheid van de uitzendervaringen op de onafhankelijke variabelen type en periode missie, uitzendinggerelateerde omstandigheden, situaties en gebeurtenissen en op professionele en persoonlijke kenmerken. We houden steeds constant voor de persoonlijke kenmerken van de respondenten, en voor eigenwaarde en psychoticisme.

Tabel 4.7 *Vervolg van vorige pagina*

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Soldaat tot korporaal	-.058	-.162	.156	-.287	-.416	-.029	.617	.604	.841*
Sergeant tot adjudant onderofficier	-.031	-.121	.085	-.404	-.521	-.186	.677	.680	.817*
Tweede luitenant tot luitenant-kolonel	-.180	-.282	-.200	-.337	-.461	-.272	.843*	.823*	.934*
Kolonel tot generaal (ref.)									
<i>Interactieve variabelen</i>									
ROE * Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen		-.380*	-.399*		-.462*	-.413		.299	.250
ROE * Blootstelling aan geweld en gevaar		.213	.172		.195	.174		.252	.264
ROE * Getuige van ellende en geweld		-.065	.019		.121	.143		-.624*	-.480*
ROE * Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen		.006	.029		-.087	-.073		-.096	-.050
<i>Controlevariabelen</i>									
Leeftijd 21 - 30 jaar			-.509*			-.373			-.732**
Leeftijd 31 - 40 jaar			-.421*			-.537**			-.664**
Leeftijd 41 - 50 jaar			-.026			-.407			-.802**
Leeftijd 51 - 60 jaar			-.229			-.206			-.308
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)									
Geslacht (man = 0)			.313*			.224			.532**

Vervolg op volgende pagina

Tabel 4.7 Vervolg van vorige pagina

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Laag opleidingsniveau			.004			-.238			.164
Middelbaar opleidingsniveau			-.068			-.233			-.015
Hoog opleidingsniveau (ref.)									
Psychoticisme			.361*			.884**			.857**
Eigenwaarde (positief)			.007			.041			-.215
Constante	2.221**	2.001**	1.589**	2.524**	2.395**	1.492**	2.240**	1.669**	1.562**
F-waarde (df)	13.550** (14)	11.191** (18)	8.126** (27)	5.308** (14)	4.711** (18)	4.642** (27)	13.562** (14)	11.293** (18)	10.844** (27)
Adjusted R Square	.232	.240	.257	.095	.104	.151	.233	.243	.325
Aantal cases	580	580	555	577	677	552	578	578	552

* $p < .05$; ** $p < .01$

De eerste afhankelijke variabele – bedreiging van de missie – is volgens de resultaten direct afhankelijk van de periode waarin de missie plaatsvond. Voor de veteranen die hun uitzending meemaakten in de periode 1991-1995 ($B = .506^*$), 1996-2000 ($B = .417^*$) en in de periode 2001-2006 ($B = .583^{**}$) geldt dat zij de missie in sterkere mate als bedreigend hebben ervaren dan de groep veteranen die werd uitgezonden vóór 1991 (de referentiegroep). Het verschil met de missies die plaatsvonden in de periode 2001-2006 is daarbij het grootst. We zien verder dat er verschillen bestaan tussen de veteranen die aangaven dat in hun beleving rondom de missie politieke discussie bestond en de veteranen die dat niet op die manier hebben ervaren. Veteranen die aangaven dat er rondom de missie politieke discussie bestond, beoordelen de missie in sterkere mate als bedreigend ($B = .302^{**}$). Verder zien we dat veteranen die gedurende de missie een grotere professionele verantwoordelijkheid hadden voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending, de missie in sterkere mate als bedreigend beoordelen ($B = .065^{**}$). Opmerkelijk is dat er geen verschil bestaat tussen de verschillende rangen. Rang zegt immers iets over de mate van feitelijke verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de missie. Voor hoge rangen geldt in dat verband een grotere verantwoordelijkheid.

Verder zien we voor wat betreft de vier interactie-effecten het volgende: de relatie tussen de mate van ‘betrokkenheid bij oorlogssituaties en de deelname aan gevechtshandelingen’ en de mate van ‘beoordeling van de missie als bedreigend’ is afhankelijk van de mate waarin veteranen ‘uit de voeten konden met de geweldsinstructies’ ($B = -.399^*$). Veteranen die beter ‘uit de voeten konden met de geweldsinstructies’ beoordelen de missie als minder bedreigend als zij vaker ‘betrokken waren bij oorlogssituaties en deelnamen aan gevechtshandelingen’ dan hun oud-collega’s die minder goed met de geweldsinstructies uit de voeten konden. Dit resultaat is te verklaren uit het volgende: militairen zijn bij uitstek opgeleid en getraind om met oorlogssituaties en zelfs met een gewapende strijd om te gaan. Het vaker betrokken zijn bij oorlogssituaties of deelnemen aan gevechtshandelingen hoeft dus niet vanzelfsprekend te leiden tot een sterkere ervaring van bedreiging. Echter het tegenovergestelde kan gelden als militairen zichzelf en/of collega’s niet tegen gewelddadigheden of gewapende acties mogen beschermen of daarin beperkt zijn door de geldende geweldsinstructies. Als zij – terwijl zij wel betrokken zijn bij oorlogssituaties of zelfs deelnemen aan gevechtshandelingen – tegelijkertijd te maken hebben met beperkende voorwaarden voor wapengebruik of geweldsuitoefening, en dus met geweldsinstructies die onvoldoende toereikend zijn gezien de werkelijke geweldssituatie, dan zal dit zeker leiden tot een gevoel van bedreiging.

We zien verder dat er verschillen bestaan tussen de leeftijdsgroepen waarin de veteranen konden worden ingedeeld. Ten opzichte van veteranen van ouder dan 60 jaar hebben veteranen in de leeftijdsgroepen 21-30 ($B = -.509^*$) en 31-40 jaar ($B = -.421^*$) de missie in minder sterke mate als bedreigend ervaren. Het verschil met de jongste veteranen (leeftijdsgroep 21-30) is daarbij het grootst. Tot slot zien we in Tabel 4.7 dat vrouwen ($B = .313^*$) de missie in vergelijking met hun mannelijke oud-collega’s in sterkere mate als bedreigend hebben ervaren. Veteranen die hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet, hebben de missie in sterker mate als bedreigend ervaren ($B = .361^*$).

Ook de tweede afhankelijke variabele – aangrijpendheid van de missie – is volgens de resultaten direct afhankelijk van de periode waarin de missie plaatsvond. Voor de perioden 1991-1995 ($B =$

.707**), 1996-2000 ($B = .713^{**}$) en 2001-2006 ($B = .503^{*}$) geldt dat de veteranen van deze missies de missie in sterkere mate als aangrijpend beoordelen in vergelijking met de referentiegroep. Het verschil met de periode 1996-2000 is daarbij het grootst. Verder zien we dat veteranen die een grotere professionele verantwoordelijkheid hadden voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending de missie in sterkere mate als aangrijpend beoordelen ($B = .044^{*}$). De resultaten laten wederom zien dat er geen verschil bestaat tussen de verschillende rangen. In Tabel 4.7 zien we ook dat de vier interactie-effecten niet significant zijn. Wel bestaan er volgens de resultaten verschillen tussen de leeftijdsgroepen. Ten opzichte van veteranen die ouder zijn dan 60 jaar hebben de veteranen in de leeftijd 31-40 jaar de missie in minder sterke mate als aangrijpend ervaren ($B = -.537^{**}$). Tot slot zien we dat veteranen met een hoger score op de schaal die psychoticisme meet, de missie in sterkere mate als aangrijpend beoordelen ($B = .884^{**}$).

De derde afhankelijke variabele – machteloosheid gedurende de missie – is volgens de resultaten, in tegenstelling met de vorige variabelen direct afhankelijk van het type missie. Ten opzichte van veteranen van vredesafdwingende missies hebben veteranen van vredeshandhavende missies zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos gevoeld ($B = .541^{**}$). Wederom zien we een directe afhankelijkheid van de periode waarin de missies plaatsvonden. Voor de veteranen die werden uitgezonden in de perioden 1991-1995 ($B = .881^{**}$), 1996-2000 (1.046^{**}) en 2001-2006 ($B = .865^{**}$) geldt dat zij zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos voelden in vergelijking met de groep veteranen die werd uitgezonden voor 1991 (de referentiegroep). Het verschil met de periode 1996-2000 ($B = 1.046^{**}$) is daarbij het grootst. Tussen 1995 en 1997 werden – met de negatieve ervaringen van vredesmissies die zich in de periode 1991-1995 voordeden nog vers in het geheugen – maar weinig vredesmissies uitgevoerd in nieuwe conflictgebieden of brandhaarden⁹. Sinds 1999 maakte het VN-beleid een radicale verandering door ten aanzien van de uitvoering van vredesoperaties. Voortaan kregen vredesmissies een meer robuust mandaat, wat inhield dat de vredesmacht mocht ingrijpen met militair geweld als schendingen van mensenrechten plaatsvonden (uitbreiding van het zelfverdedigingconcept) en omwille van de succesvolle en veilige uitvoering van het mandaat gingen voortaan vredeshandhavende en vredesafdwingende componenten nauw samen. De mandaten van deze nieuwe VN-operaties bestaan niet alleen meer uit het toezien op vredesverdragen, maar zijn aangevuld met activiteiten en taken die de duurzame oplossing van een conflict moeten realiseren, waaronder het advies bij de oprichting of hervorming van een politiemacht, het opleiden van politieagenten en het organiseren van verkiezingen of toezien dat deze in vrijheid en eerlijkheid geschieden, alsook het onderzoeken van mensenrechtenschendingen¹⁰. Daarnaast kon onmiddellijk worden ingegrepen als een van de strijdende partijen het vredesproces met geweld probeerde te ondermijnen of als schendingen van mensenrechten doorgingen¹¹. De eerdere machteloosheid van de vredesmachten zou hiermee definitief tot het verleden moeten gaan behoren. Bovenstaande verklaart de sterkere ervaring met machteloosheid tot 2000.

Verder zien we, en dit sluit aan bij het bovenstaande, dat de beleefde adequaatheid van de geweldsinstructies van invloed is op de ervaring met machteloosheid gedurende de missie. Naarmate veteranen in minder sterke mate uit de voeten konden met de geweldsinstructies, voelden zij zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos ($B = -.194^{*}$).

Ook bestaan er verschillen voor wat betreft de beleefde machteloosheid in drie van de vier dimensies van exposure. Veteranen die vaker betrokken waren bij oorlogssituaties en vaker deelnamen aan gevechtshandelingen, beleefden een minder sterke mate van machteloosheid gedurende de missie ($B = -2.184^*$). Eerder in dit hoofdstuk zagen we dat dit type exposure een actieve participatie in en betrokkenheid bij oorlogssituaties inhoudt, alsook de actieve deelname aan gevechtshandelingen. Juist op dergelijke situaties en acties zijn militairen in hun opleiding en trainingen voorbereid. Daarbij konden zij mogelijk, als zij vaker betrokken waren bij gevechtshandelingen optreden, om geweld te stoppen. Dit verklaart naar verwachting het negatieve effect van deze dimensie van exposure op machteloosheidsbeleving. Bovenstaande verklaringen kunnen we verder verduidelijken op basis van de positieve effecten van de volgende dimensies van exposure. Veteranen die vaker aangaven getuige te zijn geweest van ellende en geweld, voelden zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos ($B = 1.820^*$). Hetzelfde geldt voor veteranen die vaker rapporteren dat zij bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen ($B = 1.722^*$).

We zien verder dat er volgens de resultaten verschillen bestaan tussen de rangen die veteranen gedurende de missie hadden. Ten opzichte van veteranen met de hoogste rangen (kolonel tot generaal) voelden veteranen met lagere rangen (respectievelijk $B = .841^*$ 'soldaat tot korporaal'; $B = .817^*$ 'sergeant tot adjudant onderofficier'; $B = .934^*$ 'tweede luitenant tot luitenant-kolonel') zich in sterkere mate machteloos gedurende de uitzending. Het verschil met de rang van 'tweede luitenant tot luitenant-kolonel' is het grootst.

Verder zien we dat één interactie-effect significant is. Veteranen die beter uit de voeten konden met de geweldsinstructies, voelden zich gedurende de missie in minder sterkere mate machteloos dan veteranen die aangaven dat zij minder goed uit de voeten konden met de geweldsinstructies, als zij vaker 'ellende en geweld waarnamen' ($B = -.480^*$). We zien hier opnieuw dat bevoegdheid om bij gewelddadigheden met geweld te kunnen reageren een belangrijke rol speelt in de ervaring met al dan niet ervaren machteloosheid.

Er bestaan tevens verschillen tussen de leeftijdsgroepen waarin de veteranen zijn ingedeeld. Ten opzichte van veteranen ouder dan 60 jaar hebben veteranen in de leeftijdsgroepen 21-30 ($B = -.732^{**}$), 31-40 ($B = -.664^{**}$) en ook 41-50 jaar ($B = -.802^{**}$) zich in minder sterke mate machteloos gevoeld gedurende de missie. Het verschil met de leeftijdsgroep 41-50 jaar is het grootst. Ten slotte zien we dat vrouwen zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos voelden ($B = .532^{**}$) dan hun mannelijke oud-collega's en dat veteranen die hoger scores op de schaal die psychoticisme meet, zich gedurende de uitzending in sterkere mate machteloos voelden ($B = .857^{**}$).

Tabel 4.8 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van de beleving van machteloosheid en bedreiging bij uitzendervaringen

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen					
	Machteloosheid bij uitzendervaringen			Bedreigende uitzendervaringen		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Vredeshandhavende missies (vredesafdw. missies = 0)	.272*	.207	.252*	.170	.128	.151
Periode missie tot en met 1990 (ref.)						
Periode missie 1991 - 1995	.499**	.473*	.601**	.310	.288	.372*
Periode missie 1996 - 2000	.502*	.485*	.668**	.343*	.331*	.447**
Periode missie 2001 - 2006	.232	.222	.492*	.187	.173	.357*
Politieke discussie missie (0 = nee)	.008	.011	.047	.099	.106	.081
Adequaatheid geweldsinstructies (ROE)	-.154**	.235**	.195**	-.154**	.081	.059
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	-1.739**	-2.934**	-2.834**	-1.959**	-2.268**	-2.254**
Blootstelling aan geweld en gevaar	-.180	1.122	.970	.591**	.290	.140
Getuige van ellende en geweld	-.049	1.555*	1.097	-.152	1.180*	1.012
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	.872**	1.507*	1.442*	.314	1.098	1.082
Professionele verantwoordelijkheid	.008	-.006	-.006	.034**	.025	.023
Soldaat tot korporaal	.421	.376	.635*	.296	.212	.352
Sergeant tot adjudant onderofficier	.529*	.513*	.601*	.265	.205	.238
Tweede luitenant tot luitenant-kolonel	.599*	.559*	.572*	.316	.230	.207
Kolonel tot generaal (ref.)						

Vervolg op volgende pagina

Tabel 4.8 Vervolg van vorige pagina

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
<i>Interactievariabelen</i>						
ROE * Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen		.297	.271		.073	.066
ROE * Blootstelling aan geweld en gevaar		-.303	-.252		.088	.122
ROE * Getuige van ellende en geweld		-.408*	-.315*		-.334*	-.293*
ROE * Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen		-.155	-.158		-.193	-.198
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd 21 - 30 jaar			-.570**			-.416*
Leeftijd 31 - 40 jaar			-.503**			-.352*
Leeftijd 41 - 50 jaar			-.403*			-.253
Leeftijd 51 - 60 jaar			-.112			-.208
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)						
Geslacht (man = 0)			.285*			.024
Laag opleidingsniveau			.096			.078
Middelbaar opleidingsniveau			.066			.093
Hoog opleidingsniveau (ref.)						
Psychoticisme			.350*			.342**
Eigenwaarde (positief)			-.161			.066
Constante	2.632**	1.161*	1.291*	2.775**	1.952**	1.561**
F-waarde (df)	18.484** (14)	17.557** (18)	14.085** (27)	27.007** (14)	23.346** (18)	16.253** (27)
Adjusted R Square	.300	.343	.392	.387	.411	.427
Aantal cases	571	571	547	577	577	553

* $p < .05$; ** $p < .01$

De effecten op de vierde en vijfde afhankelijke variabele vinden we in Tabel 4.8. De vierde afhankelijke variabele – machteloosheid bij uitzendervaringen – is volgens de resultaten direct afhankelijk van het type missie. Ten opzichte van veteranen van vredesafdwingende missies hebben veteranen van vredeshandhavende missies ($B = .252^*$) zich bij de gebeurtenissen en situaties tijdens de uitzending in sterkere mate machteloos gevoeld. De mate van ervaren machteloosheid is ook direct afhankelijk van de periode waarin de missie werd uitgevoerd. Voor de veteranen van de missies die in de periode 1991-1995 ($B = .601^{**}$), 1996-2000 ($B = .668^{**}$) en de periode 2001-2006 ($B = .492^*$) plaatsvonden, geldt dat zij zich ten opzichte van de groep veteranen die werden uitgezonden vóór 1991 bij de uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties in sterkere mate machteloos voelden. Het verschil met de periode 1996-2000 is wederom het grootst. Opmerkelijk is dat de beleefde adequaatheid van de geweldsinstructies van invloed is, maar op een tegenovergestelde manier dan we in Tabel 4.7 bij de variabele machteloosheid gedurende de missie zagen. Naarmate veteranen beter ‘uit de voeten konden met de geweldsinstructies’ voelden zij zich in sterkere mate machteloos bij de missiegerelateerde gebeurtenis en situaties ($B = .195^{**}$). Mogelijk is dit resultaat te verklaren op basis van het verschil tussen de variabele ‘machteloosheid gedurende de missie (als geheel)’ en ‘machteloosheid bij uitzendervaringen (in het bijzonder)’. Deze laatste duidt op de confrontatie met specifieke situaties en gebeurtenissen die hoe dan ook gevoelens van machteloosheid kunnen genereren. Mogelijk zijn veteranen uit de onderzoeksgroep daar veel vaker aan blootgesteld dan aan situaties die niet automatisch machteloosheid genereren. We kunnen de mogelijke verklaring van het bovenstaande resultaat verder verduidelijken met de effecten van twee dimensies van exposure. Veteranen die vaker rapporteren dat ze betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en dat zij hebben deelgenomen aan gevechtshandelingen, hebben zich bij de uitzendervaringen in minder sterke mate machteloos gevoeld ($B = -2.834^{**}$), terwijl veteranen die vaker aangaven dat zij bij gewelddadige situaties niet mochten ingrijpen zich in sterkere mate machteloos voelden ($B = 1.442^*$).

Verder zien we dat machteloosheidsbeleving afhankelijk is van de rang die de veteranen gedurende de uitzending hadden. Ten opzichte van veteranen met de hoogste rangen (kolonel tot generaal) voelden veteranen met lagere rangen (respectievelijk $B = .635^*$ ‘soldaat tot korporaal’; $B = .601^*$ ‘sergeant tot adjudant onderofficier’; $B = .572^*$ ‘tweede luitenant tot luitenant-kolonel’) zich in sterkere mate machteloos bij de uitzendervaringen. Hier is het verschil met de laagste rangen het grootst. Dit resultaat is wellicht te verklaren op basis van de grootte van besluit- en bevelbevoegdheid die gekoppeld is aan rang en de grootte van de afstand ter plaatse tot de situatie in het (voormalig) conflictgebied. “Het voeren van het commando geeft de commandant de bevoegdheid, de verantwoordelijkheid en ook de plicht om te handelen, of om dat bewust niet te doen, teneinde het aan hem opgedragen doel te bereiken binnen het raamwerk van het oogmerk van zijn hogere commandant. Op alle niveaus van optreden is het bij het voeren van het commando de kunst en de kunde militairen in elke rang tot handelen te motiveren en te dirigeren”¹². Op elk niveau vindt zogenoemde commandovoering plaats. Op hoog niveau worden onder andere besluiten genomen over de inzet van eenheden bij militaire operaties en op lager niveau heeft de commandovoering betrekking op de aansturing van concrete handelingen¹³. Veteranen met lagere rangen hadden ofwel geen besluitbevoegdheid en moesten bevelen opvolgen, ofwel hadden de functie van groeps- of pelotonscommandant en daarmee een commandovoering over bijvoorbeeld

concrete (gevechts)handelingen. Zij waren in ieder geval gestationeerd op de verschillende posten in het (voormalige) conflictgebied zelf en werden daardoor direct blootgesteld aan de gevolgen van oorlog en geweld en aan gewelddadigheden. Tegelijkertijd hadden zij een beperkte bevoegdheid tot commandovoering en waren zij afhankelijk van de bevelen van de hogere commandanten, die veelal gelegerd waren in een relatief veilig gebied. Maar de uiteindelijke besluiten daaromtrent komen altijd van hun meerderen op het hoofdkwartier of de commandopost. Volgens de Nederlandse Defensie Doctrine wordt dan wel gestreefd naar "opdracht gerichte commandovoering"¹⁴, met als doel door de hele organisatie heen een robuust systeem van commandovoering te verzekeren teneinde eenheid van inspanning en zelfstandigheid van alle niveaus van optreden te garanderen. De taken, bevoegdheden en verantwoordelijkheden van commandanten op verschillende niveaus moeten duidelijk zijn vastgelegd en zo nodig kunnen worden afgedwongen. Commandanten moeten tot op alle niveaus in staat worden gesteld zelf te bepalen op welke wijze zij de opdracht uitvoeren. De eenheid ontwikkelt hiermee een hoog operationeel tempo, alsook een betrokkenheid tot op het laagste niveau.¹⁵ Leidinggeven gedurende een vredesoperatie vereist een grote mate van zelfstandigheid op het laagste niveau¹⁶. In bepaalde gevallen is de commandovoering echter niet opdrachtgericht. Dan wordt op hoger of op het hoogste bevelsniveau bepaald hoe de opdracht moet worden uitgevoerd¹⁷.

In Tabel 4.8 zien we verder dat één van de vier interactie-effecten significant is. Veteranen die aangeven dat zij in mindere mate 'uit de voeten konden met de geweldsinstructies' hebben zich in sterkere mate machteloos gevoeld dan veteranen die aangeven dat zij beter met de geweldsinstructies 'uit de voeten konden' als zij vaker 'ellende en geweld hebben waargenomen' ($B = -.315^*$) gedurende de uitzending. Ook bestaan er weer verschillen tussen de leeftijdsgroepen. Ten opzichte van veteranen ouder dan 60 jaar hebben veteranen in de leeftijdsgroepen 21-30 ($B = -.570^{**}$), 31-40 ($B = -.503^{**}$) en 41-50 jaar ($B = -.403^*$) zich bij de uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties in minder sterke mate machteloos gevoeld. Het verschil met de jongste veteranen is daarbij het grootst, gevolgd door de leeftijdsgroep 31-40. Het verschil met de leeftijdsgroep 41-50 jaar is het kleinst en tussen de oudste veteranen en de veteranen van 51 - 60 jaar bestaat geen verschil. Deze resultaten zijn wellicht te verklaren uit het feit dat de jongste generatie veteranen over het algemeen werd uitgezonden in het kader van een nieuw type vredesoperatie, waarbij de beheersing van (opnieuw oploeiende) conflicten beter mogelijk werd en het ingrijpen waar gewelddadigheden voortduurden in ruimere mate was toegestaan. Zij profiteerden mogelijk van de wijzigingen in het VN-beleid en in dat verband van de evolutie die VN-vredesmissies doormaakten (zie hoofdstuk 1 en 2) als antwoord op de schokkende ervaringen gedurende de vredesmissies die tussen 1991-1995 plaatsvonden.

Ten slotte zien we dat vrouwen zich in sterkere mate machteloos voelden in vergelijking met hun mannelijke oud-collega's ($B = .285^*$) en dat veteranen die hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet zich in sterkere mate machteloos voelden bij de gebeurtenissen en situaties die zij meemaakten ($B = .350^*$).

Als laatste bespreken we de effecten van de vijfde afhankelijke. De mate van beleving van de uitzendervaringen als bedreigend is volgens de resultaten niet direct afhankelijk van het type missie, maar wel en wederom van de periode waarin de missies plaatsvonden. Voor de veteranen die

werden uitgezonden in de periode 1991-1995 ($B = .372^*$), 1996-2000 ($B = .447^{**}$) en in de periode 2001-2006 ($B = .357^*$) geldt dat zij – ten opzichte van de groep veteranen die werd uitgezonden vóór 1991 – de uitzendinggerelateerde gebeurtenissen in sterkere mate als bedreigend beleefden. Het verschil met de periode 1996-2000 is hier weer het grootst. We zien verder dat volgens de resultaten alleen de veteranen die vaker rapporteren betrokken te zijn geweest bij oorlogssituaties en dat zij hebben deelgenomen aan gevechtshandelingen de uitzendervaringen in minder sterke mate als bedreigend hebben ervaren ($B = -2.254^{**}$). Zoals we al eerder bespraken, zijn militairen juist voorbereid op en getraind voor de situaties en acties die onder die dimensies van exposure onderscheiden worden. Dat verklaart wellicht de minder ervaren bedreiging bij meer blootstelling aan traditionele oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen. Net als bij machteloosheid bij uitzendervaringen (kolom 1) zien we het volgende voor wat betreft het interactie-effect: het effect van 'getuige van ellende en geweld' op de mate van ervaren bedreiging bij uitzendervaringen is afhankelijk van de mate waarin de veteranen 'uit de voeten konden' met de geweldsinstructies. Veteranen die in mindere mate 'uit de voeten konden met de geweldsinstructies' hebben de uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties in sterkere mate als bedreigend ervaren als zij vaker 'ellende en geweld waarnamen' ($B = -.293^*$) dan veteranen die rapporteren dat zij beter 'uit de voeten konden met de geweldsinstructies'. Wederom zien we dat de inadequate dan wel adequate bevoegdheid tot het reageren met militair geweld een belangrijke rol speelt in de ervaren hevigheid van uitzendervaringen.

Voor het verschil tussen de leeftijdsgroepen geldt dat – ten opzichte van veteranen die ouder zijn dan 60 jaar – veteranen in de leeftijdsgroepen 21-30 ($B = -.416^*$) en 31-40 jaar ($B = -.352^*$) de uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties in minder sterke mate als bedreigend beleefden. Het verschil met de jongste veteranen is daarbij het grootst. Dit resultaat is vermoedelijk te verklaren uit de 'jeugdige onbevangenheid' van jonge mensen of de meer 'stoere of macho'-attitude die zij mogelijk in sterkere mate hebben dan oudere veteranen. Zij stellen zich naar verwachting, mogelijk omwille van zelfbehoud, minder kwetsbaar op dan oudere veteranen dat doen. Oudere veteranen hebben daarbij meer levenservaring en zullen daardoor anders in het leven staan. We weten niet of er een verband bestaat tussen leeftijd tijdens de inzet en de ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen.

Tot slot zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet de uitzendervaringen in sterkere mate als bedreigend beleefden ($B = .342^{**}$).

4.2.3.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen

De resultaten in deze paragraaf laten zowel een (gedeeltelijk) positief als een negatief bewijs zien voor de eerder gestelde hypothesen: Allereerst is de ervaren machteloosheid (gedurende de uitzending en bij de meegemaakte uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties) direct afhankelijk van het type missie. Voormalig vredeshandhavers hebben zich in sterkere mate machteloos gevoeld dan veteranen van vredesafdwingende missies. Deze resultaten zijn positief bewijs voor *hypothese 4*.

Verder rapporteren veteranen een minder sterk ervaren machteloosheid gedurende de missie en bij uitzendervaringen naarmate zij vaker betrokken waren bij oorlogssituaties en vaker

deelnamen aan gevechtshandelingen. Een sterkere machteloosheid (gedurende de missie en bij uitzendervaringen) beleefden zij als zij vaker bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen. We vinden hiermee een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 5*.

De ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen is ook afhankelijk van de perioden waarbinnen de missies plaatsvonden. Dat blijkt uit de resultaten in alle modellen. De missie en uitzendervaringen worden vanaf 1991 als meer hevig ervaren dan gedurende de Koude Oorlog. Steeds verschilt de groep veteranen die werd uitgezonden in de periode 1996-2000 het sterkste met de referentiegroep. Veteranen die na 2000 werden uitgezonden – waarvan de meesten na de aanslagen op de Verenigde Staten op 11 september 2001 – verschillen het sterkste met de referentiegroep in de mate waarin zij aangaven de uitzending als geheel als bedreigend te hebben ervaren. Op basis van deze resultaten vinden we een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 2*.

Ook blijkt dat missies in sterkere mate als bedreigend beoordeeld werden wanneer deze in de beleving van de veteranen op de politieke agenda stonden. Hiermee vinden we een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 7*.

Verder zagen we dat de machteloosheidsbeleving direct afhankelijk is van de mate waarin de veteranen ‘uit de voeten konden met de geweldsinstructies’. We zagen alleen twee aan elkaar tegenovergestelde effecten. Naarmate veteranen in mindere mate uit de voeten konden met de geweldsinstructies voelden zij zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos, en bij uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties was het machteloosheidsgevoel sterker bij juist meer adequate geweldsinstructies. *Hypothese 9* moet op basis hiervan gedeeltelijk worden verworpen.

Ook de feitelijke professionele verantwoordelijkheid van de veteraan hangt direct samen met de ervaren hevigheid van de missie. Veteranen met een grotere verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending beoordeelden de uitzending in sterkere mate als bedreigend en aangrijpend dan veteranen met een minder grote feitelijke verantwoordelijkheid. De mate van ervaren machteloosheid gedurende de missie en bij uitzendervaringen bleek tevens afhankelijk van de rang die de veteraan gedurende de uitzending had. Ten opzichte van veteranen met de hoogste rangen (kolonel tot generaal) voelden veteranen met lagere rangen zich in sterkere mate machteloos gedurende de uitzending en bij de uitzendervaringen. *Hypothese 11* – waarin we de verwachting formuleerden dat een veteraan die in sterke mate ‘professioneel verantwoordelijk’ was voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending en een hogere rang had, zich in sterkere mate ‘machteloos’ zou hebben gevoeld gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen dan een veteraan met een minder sterke ‘professionele verantwoordelijkheid’ of een lagere ‘rang’ – moet worden verworpen.

We zagen zowel in de modellen in Tabel 4.7 als in 4.8 dat het verband tussen uitzendinggerelateerde ervaringen en machteloosheidsbeleving (gedurende de missie en bij uitzendervaringen) afhangt van de mate waarin veteranen met de geweldsinstructies ‘uit de voeten konden’. Dat geldt dan wel alleen voor de mate waarin veteranen rapporteerden dat zij ellende en geweld waarnamen. Als veteranen in sterkere mate te maken hadden met (in hun beleving) inadequate geweldsinstructies, voelden zij zich in sterkere mate machteloos als zij vaker ellende en geweld waarnamen. Ook zagen we dat als veteranen zich bij uitzendervaringen in sterkere mate bedreigd voelden als zij vaker ellende en geweld waarnamen, in sterkere mate te maken hadden

met (in hun beleving) inadequate geweldsinstructies. Ten slotte zagen we voor wat betreft de interactie-effecten het volgende: als veteranen in sterkere mate te maken hadden met (in hun beleving) inadequate geweldsinstructies ervoeren zij de missie in sterkere mate als bedreigend als zij vaker betrokkenheid waren bij oorlogssituaties en deelnamen aan gevechtshandelingen. Op basis van deze resultaten over het interactie-effect kunnen we concluderen dat *hypothese 10* gedeeltelijk moet worden verworpen.

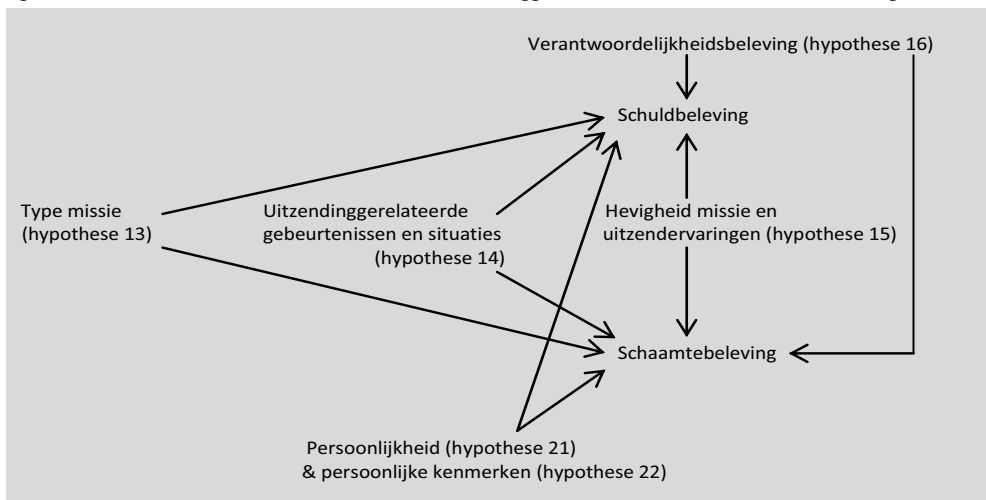
Als veteranen hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet, vonden zij de missie en uitzendervaringen heviger dan wanneer zij lager scoorden op die schaal. Die ervaren hevigheid blijkt niet afhankelijk van de eigenwaarde van de veteraan. We vinden hiermee een positief bewijs voor *hypothese 20a* en een negatief bewijs voor *hypothese 20b*.

Afsluitend, en hiervoor formuleerden we geen hypothesen, zagen we verschillen tussen de verschillende leeftijdsgroepen. Ten opzichte van veteranen ouder dan 60 jaar hebben veteranen van 21-40 jaar de missie en uitzendervaringen in minder sterke mate als bedreigend ervaren. Ook de machteloosheid gedurende de missie en bij de uitzendervaringen werd – in vergelijking met de oudste veteranen – als minder sterk beoordeeld door veteranen van 21 tot en met 60 jaar. Verder zagen we dat vrouwelijke veteranen de missie in sterkere mate als bedreigend ervoeren en dat zij zich in sterkere mate dan hun mannelijke oud-collega's machteloos gevoeld hebben gedurende de missie en bij uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen.

4.2.4 Determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

In Figuur 4.4 geven we een overzicht van de factoren waarvan wij verwachten dat zij verschillen in uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving verklaren. De bijhorende hypothesen worden weergegeven in Tabel 4.9.

Figuur 4.4 Onderzoeksmodel 'determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'

Tabel 4.9 Hypothesen ‘determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving’

Hypothesen	Paragraaf
Hypothese 12 Hoge scores op ‘omstandersschuld’; ‘schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied’ en ‘schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen’ hangen het sterkste samen met hoge scores op uitzendinggerelateerde ‘schaamtebeleving’ en ‘overlevingsschaamte’. Hoge scores op ‘schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld’, ‘schuld als gevolg van normloosheid’ en ‘schuld als gevolg van overlevingsgedrag’ hangen het sterkste samen met hoge scores op uitzendinggerelateerde ‘schuldbeleving’ en ‘overlevingsschuld’.	§ 2.9.1
Hypothese 13 a. Naar verwachting scoren veteranen van vredeshandhavende missies hoger op ‘omstandersschuld’, op ‘schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied’ en op ‘schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen’ in vergelijking met veteranen van vredesafdwingende missies. Veteranen van vredesafdwingende missies scoren naar verwachting hoger op ‘schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld’, ‘schuld als gevolg van normloosheid’ en ‘overlevingsschuld’ dan veteranen van vredeshandhavende missies. b. Naar verwachting scoren vredeshandhavers hoger op ‘uitzendinggerelateerde schaamte’ dan vredesafdwingers.	§ 2.9.2
Hypothese 14 Naarmate veteranen vaker ‘betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en deelnamen aan gevechtshandelingen’ en zij vaker werden ‘blootgesteld aan geweld en gevaar’, zullen zij hoger scoren op schuldbeleving als gevolg van ‘overleven’, ‘normloosheid’, en op schuld als gevolg van ‘houding en gedrag door de context van oorlog en geweld’. We verwachten dat veteranen die vaker zijn ‘blootgesteld aan situaties waarin zij getuige waren van ellende en geweld’ en vaker ‘bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen’ hoger scoren op ‘omstandersschuld’, ‘schuld door de negatieve houding ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied’ en op ‘schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen’.	§ 2.9.2

Tabel 4.9 (Vervolg) Hypothesen 'determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'

Hypothesen	Paragraaf
Hypothese 15 - Naarmate de veteraan hoger scoort op uitzendinggerelateerde 'machteloosheidsbeleving' en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beoordeelt, zal hij hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving'. Naarmate de veteraan de missie en ervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij lager scoren op uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving'. - Naarmate de veteraan de missie en ervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'overlevingsschuld en overlevingsschaamte'. Naarmate de veteraan hoger scoort op uitzendinggerelateerde 'machteloosheidsbeleving' en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beoordeelt, zal hij lager scoren op 'overlevingsschuld en overlevingsschaamte'. - Naarmate de veteraan zich gedurende de uitzending en bij de uitzendervaringen in sterkere mate 'machteloos' gevoeld heeft en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen', 'omstandersschuld' en 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied'. Naarmate de veteraan de uitzending en uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld', 'schuld als gevolg van normloosheid' en 'overlevingsschuld'. - Naarmate de 'machteloosheid' gedurende de missie en bij uitzendervaringen sterker was en de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beleefd is, zullen de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'. Het effect van de mate van ervaren 'bedreiging' gedurende de missie en bij uitzendervaringen zal minder sterk zijn.	§ 2.9.2
Hypothese 16 We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven in sterkere mate uitzendinggerelateerde 'schuld en schaamte' en 'overlevingsschuld' en 'overlevingsschaamte' beleven dan veteranen die zich in mindere mate verantwoordelijk voelen. Ook verwachten we dat de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de uitzending direct positief samenhangt met uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving' en met 'overlevingsschuld' en 'overlevingsschaamte'.	§ 2.9.2

Tabel 4.9 (Vervolg) Hypothesen 'determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'

Hypothesen	Paragraaf
Hypothese 16 b. We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven, hoger scoren op alle 'dimensies van schuldbeleving'. Hetzelfde geldt voor de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending. c. We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven en dat naarmate de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending groter was, de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'.	§ 2.9.2
Hypothese 21 a. Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schaamtebeleving' en op 'overlevingsschaamte'. Zij zullen dan juist lager scoren op uitzendinggerelateerde 'schuldbeleving' en op 'overlevingsschuld'. b. Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij hoger scoren op 'omstandersschuld', op 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen' en op 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied'. c. Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij lager scoren op 'overlevingsschuld', op 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld' en op 'schuld als gevolg van normloosheid'. d. Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen de uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving' in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'.	§ 2.9.4
Hypothese 22 Vrouwen zullen hoger scoren dan mannen op de 'dimensies van schuldbeleving', op de mate van uitzendinggerelateerde 'schuld en schaamte' en op 'overlevingsschuld- en schaamte', en zij ondervinden 'in sterkere mate problemen in het dagelijks leven' als gevolg van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving.	§ 2.9.4

In dit onderzoek onderscheiden we voor uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving twaalf dimensies, te weten: ‘mate van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving’; ‘problematische schuld- en schaamtebeleving’; ‘overlevingsschuld en overlevingsschaamte’ en zes dimensies van uitzendinggerelateerde schuldbeleving die duiden op zes categorieën schuldgenererende uitzendervaringen. Dit zijn in onze analyses de afhankelijke variabelen waarvan wij verwachten dat zij direct samenhangen met het type missie, met feitelijk meegemaakte uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties, met de ervaren hevigheid van de missie en uitzendervaringen, met de mate waarin veteranen persoonlijke verantwoordelijk waren (professionele verantwoordelijkheid) voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending, en zich daar ook verantwoordelijk voor voelden, en met de mate waarin zij zich verantwoordelijk voelden voor het succesvolle verloop van de missie en situaties daarbinnen. Ook verwachten we dat uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving samenhangt met persoonlijke kenmerken en met de eigenwaarde van veteranen en hun score op de schaal voor psychoticisme. Deze kenmerken fungeren in ons onderzoek als controlevariabelen.

4.2.4.1 Bevindingen

In Tabel 4.10 rapporteren we de eerste resultaten van de correlaties tussen de twaalf dimensies van schuld- en schaamtebeleving. Hiermee willen we de houdbaarheid van hypothese 12 onderzoeken waarin we de verwachting formuleerden dat hoge scores op ‘omstandersschuld’, ‘schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied’ en ‘schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen’ het sterkste samenhangen met hoge scores op uitzendinggerelateerde ‘schaamtebeleving’ en ‘overlevingsschaamte’. Tevens formuleerden we in hypothese 12 de verwachting dat hoge scores op ‘schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld’, ‘schuld als gevolg van normloosheid’, en op ‘schuld als gevolg van overlevingsgedrag’ het sterkste samenhangen met hoge scores op uitzendinggerelateerde ‘schuldbeleving’ en ‘overlevingsschuld’. In Tabel 4.11 tot en met 4.16 rapporteren we de resultaten van (OLS) regressieanalyses van de dimensies van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving op de onafhankelijke variabelen type missie, uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties, hevigheid van de missie en uitzendervaringen, verantwoordelijkheid, persoonlijke kenmerken, het persoonlijkheidskenmerk eigenwaarde en de score op de schaal die psychoticisme meet, waarvoor we steeds constant houden.

Tabel 4.10 Correlatiecoëfficiënten 'dimensies van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'

	Dimensies van schuld en schaamte	1	2	3	4	5	6
1	Mate van schuld	1					
2	Mate van schaamte	.513**	1				
3	Problematische schuld	.724**	.601**	1			
4	Problematische schaamte	.489**	.731**	.659**	1		
5	Overlevingsschuld	.335**	.168**	.285**	.222**	1	
6	Overlevingsschaamte	.302**	.170**	.291**	.250**	.787**	1
7	Omstanderroel	.435**	.427**	.498**	.538**	.468**	.565**
8	Normloosheid	.152**	.340**	.289**	.497**	.148**	.159**
9	Overlevingsgedrag	.280**	.365**	.381**	.470**	.201**	.245**
10	Indirect effect	.240**	.306**	.301**	.445**	.275**	.341**
11	Oorlogssituaties	.302**	.392**	.415**	.550**	.282**	.371**
12	Negatieve attitude	.303**	.384**	.365**	.450**	.387**	.459**
	Totaal	443	440	440	315	436	302

** $p < .01$

Tabel 4.10 (vervolg) Correlatiecoëfficiënten 'dimensies van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'

	Dimensies van schuld en schaamte	7	8	9	10	11	12
7	Omstanderroel	1					
8	Normloosheid	.663**	1				
9	Overlevingsgedrag	.470**	.538**	1			
10	Indirect effect	.658**	.812**	.497**	1		
11	Oorlogssituaties	.734**	.801**	.534**	.791**	1	
12	Negatieve attitude	.676**	.563**	.595**	.603**	.668**	1
	Totaal	446	444	444	444	446	446

** $p < .01$

Allereerst zien we in Tabel 4.10 dat de mate van uitzendinggerelateerde schaamte significant sterker samenhangt met alle schulddimensies dan de mate van uitzendinggerelateerde schuld, met uitzondering van schuldbeleving als gevolg van de 'omstanderroel', waarbij een hogere score op die variabele in sterkere mate samenhangt met een hogere score op de mate van uitzendinggerelateerde schuldbeleving. Verder hangen hoge scores op 'problematische schaamte' en op 'overlevingsschaamte' in sterkere mate samen met hoge scores op alle dimensies van schuldbeleving.

Hoofdstuk 4

Tabel 4.11 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van (mate van) uitzendingerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen					
	Mate van schuldbeleving			Mate van schaamtebeleving		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Vredeshandhavende missies (vredesafdwinging = 0)	-.080*	-.071	-.012	-.138**	-.116**	-.071
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	-.150	-.095	-.080	-.193	-.151	-.248*
Blootstelling aan geweld en gevaar	-.077	-.101	-.058	-.112	-.164	-.104
Getuige van ellende en geweld	.354**	.327**	.308**	.382**	.370**	.364**
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	.054	.055	-.051	.103	.122	.055
Missie bedreigend	-.008	-.011	-.010	.006	-.006	-.008
Missie aangrijpend	.079**	.071**	.058**	.018	.008	.004
Machteloosheid gedurende de missie	.112**	.104**	.077**	.108**	.099**	.070**
Machteloosheid bij uitzendervaringen	.008	.014	.014	.008	.008	-.007
Bedreigende uitzendervaringen	.088**	.081**	.075*	.080*	.070*	.049
Professionele verantwoordelijkheid eenheid		-.007	-.005		-.010	-.009
Verantwoordelijkheidsgevoel eenheid		-.001	.006		.023	.024*
Verantwoordelijkheidsgevoel missie		.009	.017*		-.006	.000
Verantwoordelijkheidsgevoel gebeurtenissen of situaties		.059**	.055**		.092**	.077**
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd 21 - 30 jaar			.162*			.098
Leeftijd 31 - 40 jaar			.154**			.124*
Leeftijd 41 - 50 jaar			.041			.073
Leeftijd 51 - 60 jaar			.014			.090
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)						
Geslacht (man = 0)			.007			-.163*
Laag opleidingsniveau			.070			.050
Middelbaar opleidingsniveau			.041			.037
Hoog opleidingsniveau (ref.)						
Psychoticisme			.399**			.503**
Eigenwaarde (positief)			-.157**			-.121**
Constante	.438**	.374**	.175	.631**	.498**	.260
F-waarde (df)	26.754**(10)	20.107**(14)	19.930**(23)	15.629**(10)	14.593**(14)	15.855**(23)
Adjusted R Square	.204	.216	.315	.128	.164	.265
Aantal cases	1004	973	949	994	973	949

* $p < .05$; ** $p < .01$

In Tabel 4.11 vinden we de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor de effecten van de determinanten van de eerste twee afhankelijke variabelen.

De eerste afhankelijke variabele – de mate van uitzendinggerelateerde schuldbeleving – is volgens de resultaten niet direct afhankelijk van het type van de missie. We zien hier wel een verschil in de mate waarin veteranen gedurende de uitzending ellende en geweld waarnamen ($B = .308^{**}$). Veteranen die vaker getuige waren van ellende en geweld, beleven vaker uitzendinggerelateerde schuld. Ook zien we dat de mate van uitzendinggerelateerde schuldbeleving afhankelijk is van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen. Als de uitzending in sterkere mate als aangrijpend beleefd is ($B = .058^{**}$) en veteranen zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos voelden ($B = .077^{**}$), maar ook als zij de uitzendervaringen in sterkere mate als bedreigend beoordelen ($B = .075^{*}$), beleven zij vaker aan hun uitzendervaringen gerelateerde schuld. De mate van schuldbeleving is tevens afhankelijk van de mate van verantwoordelijkheidsbeleving gedurende de missie. Veteranen die zich in sterkere mate verantwoordelijk voelden voor het welslagen van de missie ($B = .017^{*}$) en voor bepaalde gebeurtenissen ($B = .055^{**}$), beleven vaker aan de uitzendervaringen gerelateerde schuld.

Volgens de resultaten bestaan er ook verschillen tussen de leeftijdsgroepen: Ten opzichte van de oudste leeftijdsgroep (boven de 60 jaar) beleven veteranen van 21-30 ($B = .162^{*}$) en van 31-40 jaar ($B = .154^{**}$) relatief vaker aan hun uitzendervaringen gerelateerde schuld. Het verschil met de jongste veteranen (21-30 jaar) is daarbij het grootst. Tot slot zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet ($B = .399^{**}$) en een lagere eigenwaarde rapporteren ($B = -.157^{**}$) vaker aangeven schuld te beleven die is gerelateerd aan hun uitzendervaringen.

Ook de tweede afhankelijke variabele – de mate van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving – is volgens de resultaten direct afhankelijk van twee dimensies van exposure. Veteranen die vaker ‘betrokken waren bij oorlogssituaties en deelnamen aan gevechtshandelingen’ geven minder vaak aan uitzendinggerelateerde schaamte te beleven ($B = -.248^{*}$), terwijl veteranen die vaker aangaven dat ze ‘ellende en geweld hebben waargenomen’ hoger scoren op uitzendinggerelateerde schaamtebeleving ($B = .364^{**}$). Dit resultaat is wellicht het gevolg van het feit dat de klassieke competenties van militairen, alsook hun verwachtingen vanuit hun professie, juist meer tot hun recht komen als zij betrokken zijn bij oorlogssituaties en kunnen deelnemen aan gevechtshandelingen, terwijl het getuige zijn van ellende en gevolgen van geweld militairen juist confronteert met tegenovergestelde ervaringen die duiden op passiviteit en professioneel onvermogen. Het gaat bij deze dimensie van exposure om het waarnemen van menselijk leed en ernstig gewonden en doden of het getuige geweest zijn van het omkomen of ernstig gewond raken van volwassenen en kinderen. Bij dit soort waarnemingen zal eerder schaamte ontstaan dan door actieve stressoren als zelf iemand gedood of verwond hebben of zelf gewond geraakt of gegijzeld zijn.

Volgens de resultaten zien we verder, en dit bevestigt wellicht de bovenstaande verklaring, dat de mate waarin veteranen uitzendinggerelateerde schaamtebeleving rapporteren afhankelijk is van de mate waarin zij zich gedurende de uitzending machteloos voelden. Als zij zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos voelden, beleven zij vaker schaamte die is gerelateerd aan de uitzendervaringen ($B = .070^{**}$). De mate van schaamte is tevens afhankelijk van de mate van

verantwoordelijkheidsbeleving gedurende de missie. Veteranen die zich in sterkere mate verantwoordelijk voelden voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = .024^*$) en voor uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties ($B = .077^{**}$), geven vaker aan dat zij schaamte beleven die is gerelateerd aan de uitzendervaringen.

Volgens de resultaten ervaren, in vergelijking met de oudste leeftijdsgroep (boven de 60 jaar), de veteranen in de leeftijdsgroep 31-40 jaar relatief vaker uitzendinggerelateerde schaamte ($B = .124^*$). Voor de verdere leeftijdsgroepen vinden we geen verschil in vergelijking met de referentiegroep. Verder zien we dat vrouwelijke veteranen minder vaak dan mannelijke veteranen schaamte beleven die is gerelateerd aan gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending ($B = -.163^*$). Dit resultaat heeft wellicht te maken met de masculiene cultuur van Defensie die mannelijke militairen harder zal treffen dan hun vrouwelijke collega's. Hoewel zij als militair en conform hun professie beiden zijn ingebed in die cultuur, zal de maatschappelijke norm blijven gelden. Vrouwen mogen zich kwetsbaarder opstellen dan mannen en worden tevens geacht gevoeliger, socialer en communicatief vaardiger te zijn. Zij worden op grond daarvan ook vaak voor andere taken ingezet en bekleden andere functies dan hun mannelijke collega's. Een voorbeeld hiervan is de deelname van vrouwelijke militairen in een Provinciaal Reconstructie Team (PRT) dat in een missiegebied wederopbouwprojecten opzet en uitvoert samen met de lokale bevolking, waarbij om te beginnen het winnen van *the hearts and minds* van cruciaal belang is. Vrouwelijke militairen spelen hierin een belangrijke rol. Daarnaast zijn vrouwelijke militairen in sommige uitzendgebieden onmisbaar voor de medische posten. De Afghaanse cultuur staat bijvoorbeeld alleen de zorg voor hun vrouwen toe als deze door vrouwelijke militairen of hulpverleners verleend wordt.

Ten slotte zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal voor psychoticisme ($B = .503^{**}$) en een lagere eigenwaarde rapporteren ($B = -.121^{**}$) vaker aangeven schaamte te beleven die is gerelateerd aan uitzendervaringen.

Tabel 4.12 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van problematische schuldbeleving en problematische schaamtebeleving

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen					
	Problematische schuldbeleving			Problematische schaamtebeleving		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Vredeshandhavende missies (vredesafdwinging = 0)	-.157*	-.148*	-.038	-.189*	-.175*	-.157*
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	.384~	.491*	.327~	.222	.331	.241
Blootstelling aan geweld en gevaar	-.380~	-.489*	-.203	-.291	-.274	-.080
Getuige van ellende en geweld	.287~	.254	.242	.102	.116	.129
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	-.007	.016	-.184	.143	.031	-.143
Missie bedreigend	-.019	-.034	-.019	.040	.025	.039
Missie aangrijpend	.112**	.121**	.089**	.096*	.091*	.046
Machteloosheid gedurende de missie	.209**	.200**	.124**	.195**	.204**	.120**
Machteloosheid bij uitzendervaringen	.049	.050	.019	-.087	-.092	-.107~
Bedreigende uitzendervaringen	.107~	.097	.067	.072	.084	.069
Professionele verantwoordelijkheid eenheid		.009	.007		-.054**	-.052**
Verantwoordelijkheidsgevoel eenheid		.003	.007		.094**	.091**
Verantwoordelijkheidsgevoel missie		.004	.014		-.019	-.012
Verantwoordelijkheidsgevoel gebeurtenissen of situaties		.053*	.026		.018	-.009
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd 21 - 30 jaar			.111			-.109
Leeftijd 31 - 40 jaar			.114			-.003
Leeftijd 41 - 50 jaar			-.081			-.129
Leeftijd 51 - 60 jaar			-.035			.055
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)						
Geslacht (man = 0)			-.017			-.458**
Laag opleidingsniveau			-.033			-.016
Middelbaar opleidingsniveau			-.001			.071
Hoog opleidingsniveau (ref.)						
Psychoticisme			.717**			.829**
Eigenwaarde (positief)			-.199**			-.174*
Constance	.017	-.127	-.200	.445**	.167	.035
F-waarde (df)	18.920**(10)	13.544**(14)	16.794**(23)	8.811**(10)	7.678**(14)	15.700**(23)
Adjusted R Square	.293	.298	.475	.178	.207	.492
Aantal cases	432	414	402	361	358	349

~ $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$

In Tabel 4.12 vinden we de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor de effecten van de determinanten op de derde en vierde afhankelijke variabelen.

De derde afhankelijke variabele – de mate waarin uitzendinggerelateerde schuldbeleving problemen veroorzaakt in het dagelijks leven – is maar van enkele variabelen afhankelijk, ten eerste van de ervaren hevigheid van de missie. Als veteranen de uitzending in sterkere mate als aangrijpend beoordelen ($B = .089^{**}$) en zij zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos voelden ($B = .124^{*}$) leidt hun schuldbeleving in sterkere mate tot problemen in het dagelijks leven. Wederom zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet ($B = .717^{**}$) en een lagere eigenwaarde rapporteren ($B = -.199^{**}$) in sterkere mate problemen ondervinden door hun uitzendinggerelateerde schuldbeleving.

Voor de vierde afhankelijke variabele – de mate waarin uitzendinggerelateerde schaamtebeleving problemen veroorzaakt in het dagelijks leven – geldt dat deze volgens de resultaten direct afhankelijk is van het type missie. Veteranen van vredeshandhavende missies ondervinden, als zij schaamte beleven die is gerelateerd aan hun uitzendervaringen, daarvan in minder sterke mate problemen dan veteranen van vredesafdwingende missie ($B = -.157^{*}$). Dit resultaat is wellicht te verklaren uit de aard van de situaties die met name vredesafdwingers meemaken, bijvoorbeeld het feit dat militairen in vredesafdwingende missies met geweld mogen optreden, met alle gevolgen van dien, bijvoorbeeld (onbedoelde negatieve gevolgen) voor de lokale bevolking. Eerder benadrukten we vooral de machteloosheid door inadequate geweldsinstructies. Veteranen van vredesafdwingende missies hebben hier, zoals we in eerdere onderzoeksresultaten zagen, minder last van. Als militairen echter wel mogen reageren met militair geweld, betekent dit niet automatisch dat zij het in missiegebied gemakkelijker hebben. De vredesafdwingende macht heeft als taak desnoods met militair geweld op te treden als betrokken partijen de vredesonderhandelingen proberen te ondermijnen of als conflicten opnieuw (dreigen te) escaleren, maar ook als de vredeshandhavende macht door voordurend militair geweld het mandaat niet succesvol en in relatieve veiligheid kan uitvoeren. De vredesafdwingende NAVO-missie Kosovo Force (KFOR 1999-2000)¹⁸ is hiervan een belangrijk voorbeeld. KFOR werd voor het eerst met die taak belast, zodat the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (UNMIK) haar mandaat (civiele overgangsadministratie, uitvoering van het akkoord over Kosovo) succesvol kon uitvoeren. KFOR was verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde en moest toezicht houden op het staakt-het-vuren en op de terugtrekking van de Servische (para)militairen en de politie-eenheden uit Kosovo. Ook was KFOR verantwoordelijk voor de demilitarisering van het Kosovaarse bevrijdingsleger¹⁹. KFOR kon in 1999 als gevolg van de succesvolle luchtcampagne Allied Force in grote veiligheid zijn werk doen en het mandaat succesvol uitvoeren. Deze campagne is stevig bediscussieerd, door politici, maar ook door journalisten en wetenschappers. Het succes van de operatie (vernietigen van Servische doelen, en het verdrijven van Servische troepen uit Kosovo) ging namelijk gepaard met onbedoelde schade en slachtoffers. Deze nadelen waren voorzien. Niet-ingrijpen had mogelijk nog meer doden onder de burgerbevolking tot gevolg gehad. Dit is een belangrijk voorbeeld van een moreel dilemma waar militairen in een uitzendgebied mee te maken kunnen krijgen. In de militaire ethiek 'het dubbele effect' genoemd²⁰. Zo werd bijvoorbeeld een groot deel van de infrastructuur vernietigd. Dit had gevolgen voor de burgers, die bijvoorbeeld lange tijd geen schoon water meer hadden. De problemen door schaamtebeleving kunnen daarmee te

maken hebben. Achteraf is pas duidelijk wat met een militaire operatie is aangericht en wat de gevolgen waren van besluiten en handelen.

Verder zien we dat als veteranen zich in sterkere mate machteloos voelden gedurende de uitzending, zij in sterkere mate problemen ondervinden door uitzendinggerelateerde schaamte ($B = .120^{**}$). Daarnaast is volgens de resultaten de mate waarin schaamte problemen veroorzaakt in het dagelijks leven afhankelijk van de mate van verantwoordelijkheid(sgevoelens) gedurende de missie. Voor feitelijke persoonlijke verantwoordelijkheid geldt iets anders dan voor de grootte van het eigen verantwoordelijkheidsgevoel. Veteranen die in sterkere mate persoonlijk verantwoordelijk *waren* voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending, ondervinden in minder sterke mate problemen door uitzendinggerelateerde schaamte ($B = -.052^{**}$) en veteranen die zich voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ook in sterkere mate verantwoordelijk *voelden*, ondervinden in sterkere mate problemen in het dagelijks leven door uitzendinggerelateerde schaamte ($B = .091^{**}$).

Ten slotte zien we dat vrouwen minder problemen ondervinden door hun uitzendinggerelateerde schaamte ($B = -.458^{**}$) dan hun mannelijke oud-collega's. Dit kunnen we wellicht – net als het verschil tussen mannen en vrouwen voor wat betreft hun mate van uitzendinggerelateerde schaamte – verklaren uit de binnen Defensie en de samenleving cultuurgerelateerde genderverschillen voor wat betreft het uiten van emoties en ervaringen met bijvoorbeeld angst en onzekerheid. Mogelijk accepteren vrouwelijke veteranen hun angsten, zorgen en verdriet, maar ook hun eventuele psychische problemen als gevolg van de uitzending beter dan mannelijke veteranen en laten zij de emoties, waar schaamte bijhoort, gemakkelijker toe. Zij kunnen mogelijk gemakkelijker over hun angsten en verdriet, maar ook over de ervaringen die tot schaamte leidden praten, waardoor problemen als gevolg daarvan eerder zullen uitblijven.

Ook zien we wederom dat veteranen die hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet ($B = .829^{**}$) en een lagere eigenwaarde rapporteren ($B = -.174^{*}$) in sterkere mate problemen ondervinden door hun uitzendinggerelateerde schaamtebeleving.

Hoofdstuk 4

Tabel 4.13 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van uitzendinggerelateerde overlevingsschuld en overlevingsschaamte

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen					
	Overlevingsschuld			Overlevingsschaamte		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Vredeshandhavende missies (vredesafdwinging = 0)	-.061	-.042	-.015	-.033	-.023	-.014
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	.008	.038	.045	.014	.006	.026
Blootstelling aan geweld en gevaar	.137	.273~	.340*	.100	.083	.134
Getuige van ellende en geweld	.143	-.054	-.037	-.057	-.074	-.048
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	-.099	-.084	-.159	.041	.074	-.006
Missie bedreigend	.037	.052*	.061*	.036~	.035	.037~
Missie aangrijpend	.024	.020	-.004	.044*	.045*	.014
Machteloosheid gedurende de missie	.016	.008	-.019	-.001	-.007	-.028
Machteloosheid bij uitzendervaringen	.067~	.050	.063~	.023	.027	.045
Bedreigende uitzendervaringen	.019	.025	.020	.015	.008	-.001
Professionele verantwoordelijkheid eenheid		.021*	.021*		.011	.011
Verantwoordelijkheidsgevoel eenheid		-.027~	-.027~		-.009	-.010
Verantwoordelijkheidsgevoel missie		-.006	-.001		-.002	.003
Verantwoordelijkheidsgevoel gebeurtenissen of situaties		.030~	.025		.014	.011
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd 21 - 30 jaar			.094			.030
Leeftijd 31 - 40 jaar			.056			.007
Leeftijd 41 - 50 jaar			-.094			-.088
Leeftijd 51 - 60 jaar			-.001			-.047
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)						
Geslacht (man = 0)			.044			-.056
Laag opleidingsniveau			.047			.009
Middelbaar opleidingsniveau			-.007			-.070~
Hoog opleidingsniveau (ref.)						
Psychoticisme			.231**			.269**
Eigenwaarde (positief)			-.060			-.008
Constante	.534**	.608**	.472*	.661**	.663**	.492**
F-waarde (df)	4.551**(10)	4.660**(14)	4.591**(23)	4.118**(10)	3.129**(14)	4.619**(23)
Adjusted R Square	.078	.113	.175	.083	.080	.199
Aantal cases	418	401	389	347	343	335

~ $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$

In Tabel 4.13 vinden we de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor de effecten van de determinanten op de vijfde en zesde afhankelijke variabelen.

De vijfde afhankelijke variabele – schuldbeleving door overleven – is volgens de resultaten direct afhankelijk van de mate waarin veteranen werden blootgesteld aan geweld en gevaar. Het betreft hier de overlevingsschuld die sinds 1973, toen veel militairen terugkwamen uit Vietnam, uitgebreid onderzocht is door Lifton en Shatan²¹. Het werk van Lifton is belangrijk voor ons onderzoek en we bespreken zijn studies in hoofdstuk 2. De eerste studies over veteranen en schuldbeleving gaan in het bijzonder over overlevingsschuld²². Het betreft de schuldgevoelens over het eigen overleven terwijl anderen, bijvoorbeeld kameraden, de dood vonden. Veteranen twijfelen er in dat verband over of zij wel genoeg gedaan hebben om de dood van hun collega(s) te voorkomen en zij wensen hun eigen dood, als die hun kameraad had kunnen laten leven. Overlevingsschuld duidt op het verantwoordelijkheidsgevoel voor het overlijden van collega's en/of dierbaren. Het betreft hier alleen onderzoek onder oorlogsveteranen. In ons onderzoek zien we voor wat betreft veteranen van vredesoperaties dat als zij gedurende de uitzending vaker werden blootgesteld aan geweld en gevaar, zij een sterkere mate van overlevingsschuld beleven ($B = .340^*$). Ook zien we dat als zij de missie in sterkere mate als bedreigend beoordelen, de overlevingsschuld sterker is ($B = .061^*$). Dat juist deze variabelen de verschillen in overlevingsschuld verklaren, is niet opmerkelijk. Hiermee vinden we een relatie met het eerdere onderzoek naar overlevingsschuld bij oorlogsveteranen die per definitie aan geweld en gevaar zijn blootgesteld en te maken hadden met bedreigingen. Overleven houdt een directe confrontatie met de dood in en in dat verband met de risico's voor het eigen leven en dat van anderen. De mate waarin veteranen werden blootgesteld aan geweld en gevaar en daarmee aan risico's voor het eigen leven en voor het leven van collega's, alsook de mate waarin zij de missie als bedreigend beleefden, hangt hier direct mee samen.

Volgens de resultaten voelen veteranen met een grotere feitelijke verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending zich in een sterkere mate schuldig over het feit dat zij levend van de uitzending zijn teruggekeerd en wellicht anderen niet ($B = .021^*$). Dit resultaat is wellicht te verklaren uit het bovengenoemde verantwoordelijkheidsgevoel voor de dood van de ander, dat overlevingsschuld kenmerkt. De grotere professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid en voor de veiligheid van het eigen personeel maakt in dit verband extra kwetsbaar en het morele besef het zelf overleefd te hebben, terwijl anderen de dood vonden, is dan logischerwijs sterker aanwezig. Er kan in dit verband twijfel bestaan over eigen besluiten en handelen.

Ten slotte is overlevingsschuld afhankelijk van de score op psychoticisme. Als veteranen hoger scoren op deze schaal, beleven zij een sterkere mate van overlevingsschuld ($B = .231^{**}$). Voor de mate van eigenwaarde vinden we dit keer geen significant effect.

In Tabel 4.13 zien we vervolgens dat de zesde afhankelijke variabele – overlevingsschaamte – alleen afhankelijk is van een hogere score op de schaal die psychoticisme meet ($B = .269^{**}$).

Hoofdstuk 4

Tabel 4.14 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van schuld door normloosheid en omstanderroel

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen					
	Normloosheid			Omstanderroel		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Vredeshandhavende missies (vredesafdwinging = 0)	-.061~	-.053	-.034	-.123*	-.117*	-.073
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	.119	.145	.036	.078	.137	-.009
Blootstelling aan geweld en gevaar	.020	-.019	.068	.095	.048	.189
Getuige van ellende en geweld	-.118	-.045	-.069	.040	.086	.094
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	.109	.080	.072	.077	.045	-.045
Missie bedreigend	.030	.025	.040*	.035	.031	.052~
Missie aangrijpend	.037~	.040*	.034~	.062*	.064*	.048~
Machteloosheid gedurende de missie	-.011	-.027	-.044**	.043~	.030	-.004
Machteloosheid bij uitzendervaringen	.030	.020	-.008	.107*	.097*	.075~
Bedreigende uitzendervaringen	.009	.008	-.002	.049	.055	.026
Professionele verantwoordelijkheid eenheid		-.044**	-.043**		-.036**	-.038**
Verantwoordelijkheidsgevoel eenheid		.064**	.055**		.042*	.038*
Verantwoordelijkheidsgevoel missie		-.039**	-.034**		-.021~	-.015
Verantwoordelijkheidsgevoel gebeurtenissen of situaties		.047**	.030*		.038*	.020
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd 21 - 30 jaar			-.052			-.067
Leeftijd 31 - 40 jaar			-.054			-.151*
Leeftijd 41 - 50 jaar			-.106			-.277*
Leeftijd 51 - 60 jaar			.075			-.085
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)						
Geslacht (man = 0)			-.008			-.011
Laag opleidingsniveau			-.040			-.046
Middelbaar opleidingsniveau			-.015			-.005
Hoog opleidingsniveau (ref.)						
Psychoticisme			.309**			.466**
Eigenwaarde (positief)			.078*			.019
Constante	.776**	.795**	.481**	.291**	.314*	.099
F-waarde (df)	3.253**(10)	7.638**(14)	7.440**(23)	12.116**(10)	9.988**(14)	8.971**(23)
Adjusted R Square	.052	.189	.276	.211	.238	.318
Aantal cases	410	399	388	415	403	392

~ $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$

In Tabel 4.14 vinden we de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor de effecten van de determinanten op de zevende en achtste afhankelijke variabelen. Het gaat hier om twee van de zes

dimensies van uitzendinggerelateerde schuldbeleving. De overige vier bespreken we in Tabel 4.15 en 4.16.

De zevende afhankelijke variabele – schuld als gevolg van normloos gedrag of wandaden in uitzendgebied – is volgens de resultaten direct afhankelijk van de hevigheid van de missie. Het gaat hier bijvoorbeeld om: ‘Veroorzaken van kwaad uit vrees of angst’ en ‘Het bewust pijn doen of doden van kinderen’. Volgens de resultaten wordt dit type schuldbeleving in sterkere mate beleefd als de uitzending meer bedreigend was ($B = .040^*$) en in een mindere mate als gedurende de missie in sterkere mate machteloosheid beleefd werd ($B = -.044^{**}$). Dit laatste resultaat heeft wellicht te maken met de aard van deze schulddimensie die duidt op bewust handelen gedurende de uitzending. De veteraan neemt de verantwoordelijkheid voor de daad op zich en wijdt deze niet aan machteloosheid en daarmee aan controleverlies. Dit type schuldbeleving is niet afhankelijk van de sterke machteloosheid gedurende de uitzending. De veteraan stelt zichzelf nog steeds verantwoordelijk voor zijn (wan)daden. De mate van schuld door normloosheid is verder afhankelijk van de mate van professionele verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsgevoelens gedurende de missie. In dit verband zien we dat naarmate de professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = -.043^{**}$) en het verantwoordelijkheidsgevoel voor het slagen van de missie ($B = -.034^{**}$) groter was, de schuld door normloosheid minder sterk is. Deze schulddimensie is sterker bij een groter verantwoordelijkheidsgevoel voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending en voor meegemaakte uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen ($B = .055^{**}$). Wederom zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal die de mate van psychoticisme meet, zich meer schuldig voelen als gevolg van normloos gedrag ($B = .309^{**}$). Ook zien we dat naarmate veteranen een hogere eigenwaarde rapporteren, zij zich meer schuldig voelen ($B = .078^*$). Dit resultaat duidt op het feit dat in de schulddimensie een bewuste bedoeling van het bewuste handelen ligt, waar men zich achteraf schuldig over voelt. De veteraan neemt de verantwoordelijkheid voor eigen (wan)daden en voor het leed dat hij anderen aandeed. Juist de hoge eigenwaarde duidt op een groot geweten; hij verschuilt zich niet achter negatieve gedachten over zichzelf.

De achtste afhankelijke variabele – schuld als gevolg van de omstanderroel – is volgens de resultaten afhankelijk van twee dimensies van verantwoordelijkheid. Het gaat hier om situaties als: ‘Je onvermogen te voorkomen dat ietsel wordt toegebracht aan burgers’ en ‘Niet hebben geprotesteerd tegen bruutheid of niet geprobeerd hebben bruutheid te voorkomen’. Naarmate de professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending groter is, beleven veteranen een minder sterke mate van omstandersschuld ($B = -.038^{**}$). Bij een groter verantwoordelijkheidsgevoel voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending zien we dat veteranen zich in sterkere mate schuldig voelen als gevolg van hun omstanderroel ($B = .038^*$). We zien ook een verschil in leeftijdsgroepen. Ten opzichte van de oudste veteranen in onze onderzoeksgroep (boven 60 jaar) zien we dat veteranen in de leeftijdsgroep 31-40 ($B = -.151^*$) en 41-50 jaar ($B = -.277^*$) in mindere mate schuld beleven als gevolg van hun omstanderroel. Het verschil is het sterkste in vergelijking met de groep respondenten van 41-50 jaar. Wederom zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal voor psychoticisme zich in sterkere mate schuldig voelen als gevolg van hun omstanderroel ($B = .466^{**}$).

Hoofdstuk 4

Tabel 4.15 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld en besluiten en handelen om te overleven

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen					
	Schuld door gedrag door context van oorlog			Schuld door overlevingsgedrag		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Vredeshandhavende missies (vredesafdwinging = 0)	-.065*	-.055*	-.039	-.076**	-.080**	-.076**
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	.049	.076	-.003	-.019	-.002	-.032
Blootstelling aan geweld en gevaar	-.092	-.130	-.071	-.041	-.056	.020
Getuige van ellende en geweld	.017	.057	.061	-.061	-.019	-.035
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	.138~	.127~	.090	.161*	.135*	.088
Missie bedreigend	.031	.029~	.038*	.029~	.028~	.038*
Missie aangrijpend	.007	.012	.007	.002	.003	-.013
Machteloosheid gedurende de missie	.027*	.010	-.004	.011	.009	-.011
Machteloosheid bij uitzendervaringen	.030	.022	.008	.031	.027	.019
Bedreigende uitzendervaringen	.016	.015	-.001	.005	.004	-.002
Professionele verantwoordelijkheid eenheid		-.024**	-.025**		-.017**	-.017**
Verantwoordelijkheidsgevoel eenheid		.023*	.022*		.036**	.028**
Verantwoordelijkheidsgevoel missie		-.022**	-.020**		-.019**	-.013*
Verantwoordelijkheidsgevoel gebeurtenissen of situaties		.046**	.040**		.002	-.008
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd 21 - 30 jaar			-.035			-.030
Leeftijd 31 - 40 jaar			-.055			-.011
Leeftijd 41 - 50 jaar			-.093			-.097~
Leeftijd 51 - 60 jaar			-.019			-.028
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)						
Geslacht (man = 0)			-.031			-.051
Laag opleidingsniveau			.022			-.064*
Middelbaar opleidingsniveau			.049			-.022
Hoog opleidingsniveau (ref.)						
Psychoticisme			.205**			.251**
Eigenwaarde (positief)			-.001			-.013
Constante	.763**	.845**	.747**	.861**	.833**	.774**
F-waarde (df)	6.192**(10)	8.270**(14)	7.079**(23)	4.121**(10)	4.527**(14)	6.294**(23)
Adjusted R Square	.112	.202	.264	.071	.110	.239
Aantal cases	413	401	390	410	399	388

~ $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$

In Tabel 4.15 vinden we de volgende resultaten. De negende afhankelijke variabele – schuld als gevolg van houding en gedrag door de context van oorlog en geweld – is volgens de resultaten direct

afhankelijk van de hevigheid van de missie. Het gaat hier bijvoorbeeld om: 'Het niet delen van beperkte middelen (bijvoorbeeld voedsel, voorraad, munitie, etc.)' en 'Het sorteren van gewonden of het kiezen welke gewonde behandeld zal worden'. Veteranen die de missie in sterkere mate als bedreigend beoordelen, beleven een sterkere mate van schuld als gevolg van hun houding en gedrag door de context van oorlog en geweld ($B = .038^*$). De mate van schuldbeleving is verder afhankelijk van de mate van professionele verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsgevoelens gedurende de missie. In dit verband zien we dat naarmate de professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = -.025^{**}$) en het verantwoordelijkheidsgevoel voor het welslagen van de missie ($B = -.020^{**}$) groter was, de schuld als gevolg van houding en gedrag door de context van oorlog en geweld minder sterk is. Deze schulddimensie is wederom juist sterker bij een groter verantwoordelijkheidsgevoel voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = .022^*$) en voor meegemaakte uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen ($B = .040^{**}$). Wederom zien we dat wanneer veteranen hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet, zij zich in sterkere mate schuldig voelen ($B = .205^{**}$).

De tiende afhankelijke variabele – schuld als gevolg van besluiten en handelen die tot overleven leidden of de overlevingskans vergrootten – is volgens de resultaten direct afhankelijk van het type missie, maar niet van uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties. Het gaat hier bijvoorbeeld om 'Niet in dezelfde mate en omvang risico's hebben genomen zoals anderen dit deden' en 'Datgene wat je hebt moeten doen om te overleven of je te verdedigen'. Veteranen van vredesafdwingende missies beleven dit type schuld in sterkere mate dan veteranen van vredeshandhavende missies ($B = -.076^{**}$). Dit is mogelijk te verklaren door de aard van het mandaat en de geweldsinstructies bij vredesafdwingende missies. Indien nodig mag met militair geweld gereageerd worden. De kans op overlijden en op verliezen onder collega's is daarbij direct aanwezig. Ook is het mogelijk dat zij door bepaalde operaties, waarbij met militair geweld mocht en moest worden opgetreden, onschuldige burgerslachtoffers maakten. Het volgende resultaat kan deze mogelijke verklaring verder bevestigen. Voor wat betreft de invloed van de hevigheid van de missie zien we hetzelfde als bij de vorige dimensie van uitzendinggerelateerde schuldbeleving: wanneer de missie door veteranen in sterkere mate als bedreigend wordt beoordeeld, beleven zij een sterkere mate van 'schuld als gevolg van besluiten en handelen die tot overleven leidden of de overlevingskans vergrootten' ($B = .038^*$). Ook deze schulddimensie is weer afhankelijk van de mate van professionele verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsgevoelens gedurende de missie. Naarmate de professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = -.017^{**}$) en het verantwoordelijkheidsgevoel voor het slagen van de missie ($B = -.013^*$) groter waren, rapporteren veteranen een minder sterke schuldbeleving en deze schulddimensie is wederom juist sterker bij een groter verantwoordelijkheidsgevoel voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = .028^{**}$). Verder vonden we dat het opleidingsniveau van veteranen direct samenhangt met de mate waarin zij zich schuldig voelen over handelingen en beslissingen die tot overleven leidden of die wellicht de overlevingskans gedurende de uitzending vergrootten. Ten opzichte van veteranen met een hoog opleidingsniveau voelen veteranen met een laag opleidingsniveau zich in minder sterke mate schuldig ($B = -.064^*$). Wederom

zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet, zich in sterkere mate schuldig voelen ($B = .251^{**}$).

Tabel 4.16 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van schuldbeleving als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen en een negatieve houding ten aanzien van de bevolking

Onafhankelijke variabelen	Afhangelijke variabelen					
	Indirect effect			Negatieve attitude		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Vredeshandhavende missies (vredesafdwinging = 0)	-.019	-.012	-.002	-.147**	-.133**	-.095~
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	.116	.153	.092	-.066	-.051	-.130
Blootstelling aan geweld en gevaar	.041	-.014	.072	.097	.076	.141
Getuige van ellende en geweld	-.155~	-.098	-.101	-.190	-.122	-.053
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	.079	.059	.025	.232~	.205~	.108
Missie bedreigend	.002	.001	.015	.097**	.090**	.088**
Missie aangrijpend	.063**	.065**	.048**	.024	.034	.019
Machteloosheid gedurende de missie	.004	-.012	-.036*	.029	.010	-.004
Machteloosheid bij uitzendervaringen	.013	.005	-.006	.109*	.097*	.108*
Bedreigende uitzendervaringen	.006	.004	.002	-.064	-.064	-.095*
Professionele verantwoordelijkheid eenheid		-.033**	-.033**		-.032*	-.033**
Verantwoordelijkheidsgevoel eenheid		.038**	.029**		.048**	.051**
Verantwoordelijkheidsgevoel missie		-.024**	-.019*		-.046**	-.041**
Verantwoordelijkheidsgevoel gebeurtenissen of situaties		.049**	.036**		.046*	.037*
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd 21 - 30 jaar			-.004			.126
Leeftijd 31 - 40 jaar			-.014			-.009
Leeftijd 41 - 50 jaar			-.052			-.033
Leeftijd 51 - 60 jaar			.095~			.016
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)						
Geslacht (man = 0)			.032			-.144~
Laag opleidingsniveau			.019			.014
Middelbaar opleidingsniveau			.015			.071
Hoog opleidingsniveau (ref.)						
Psychoticisme			.321**			.297**
Eigenwaarde (positief)			.029			-.010
Constante	.786**	.829**	.519**	.646**	.746**	.470~
F-waarde (df)	3.441**(10)	5.954**(14)	6.868**(23)	7.223**(10)	7.455**(14)	6.148**(23)
Adjusted R Square	.056	.148	.258	.131	.184	.233
Aantal cases	410	399	388	413	401	390

~ $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$

In Tabel 4.16 vinden we de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor de effecten van de determinanten op de laatste twee afhankelijke variabelen. De elfde afhankelijke variabele – schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen – duidt op onder meer ‘Het per ongeluk kwaad veroorzaken ten aanzien van volwassen burgers’ of ‘Het bevriend raken met een burger die later gedood is, mogelijk als gevolg van jouw vriendschap met hem of haar’. Deze schulddimensie is afhankelijk van de hevigheid van de missie. Als de uitzending in sterkere mate als aangrijpend beleefd werd, beleven veteranen in sterkere mate schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen ($B = .048^{**}$). Wanneer zij zich gedurende de missie in minder sterke mate machteloos gevoeld hebben, beleven veteranen in mindere mate schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen ($B = -.036^{*}$). Uit dit laatste resultaat blijkt dat de veteraan met een sterkere mate van dit type schuldbeleving niet vindt dat hij aan willekeur was overgeleverd, terwijl deze schulddimensie duidt op situaties waar de veteraan niets aan kon doen. De veteraan lijkt zichzelf verantwoordelijk te stellen voor iets waar hij in principe niets aan kon doen. Deze schuldbeleving lijkt een tragische schuld te zijn, die raakt aan zelfveroordeling en schaamte zonder dat er sprake is van een juridische schuld. De mate van dit type schuld is verder afhankelijk van de mate van professionele verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsgevoelens gedurende de missie. In dit verband zien we dat naarmate de professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = -.033^{**}$) en het verantwoordelijkheidsgevoel voor het slagen van de missie groter was ($B = -.019^{*}$) de schuldbeleving door indirect effect van besluiten en handelen minder sterk is. Als veteranen zich in sterkere mate verantwoordelijk voelden voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = .029^{**}$) en voor uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen ($B = .036^{**}$), beleven zij een sterkere mate van schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen. Tot slot zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal voor psychoticisme in sterkere mate schuld beleven als gevolg van het indirecte effect van hun besluiten en handelen ($B = .321^{**}$).

Als laatste richten we ons op de verklaring van verschillen in de mate waarin veteranen rapporteren schuld te beleven als gevolg van een negatieve houding ten aanzien van de bevolking in uitzendgebied. Voorbeelden zijn: ‘Geen begrip hebben voor de cultuur of waarden die leven onder de bevolking in het conflictgebied’ en ‘Boosheid voelen ten aanzien van de burgerbevolking’. Deze schulddimensie is afhankelijk van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen. Als de uitzending in sterkere mate als bedreigend beleefd wordt ($B = .088^{**}$) en als veteranen zich bij gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending in sterkere mate machteloos voelden ($B = .108^{*}$), beleven zij in sterkere mate schuld als gevolg van hun negatieve houding. De verklaring van dit resultaat ligt wellicht in het gegeven dat de blootstelling aan sterke bedreiging leidt tot irritatie, woede en frustratie. De vredesmacht wordt in dat geval zelf gedupeerd door (de gevolgen van) gewelddadigheden, terwijl zij er toch juist zijn om de orde en vrede te herstellen of bewaren, met alle goede bedoelingen voor de mensen in het betreffende conflictgebied. De vredesmacht kan hierin worden tegengewerkt, onder andere door de lokale bevolking die zich al dan niet onder de strijdende partijen begeeft. De bedreiging komt niet zelden van de te beschermen bevolking, zoals we in Bosnië zagen. Als de situaties en gebeurtenissen ook nog eens sterkere machteloosheid oproepen kan de positieve houding ten aanzien van de burgerbevolking omslaan in een negatieve.

Militairen kunnen zichzelf af gaan vragen waarom mensen elkaar al dat geweld en die ellende toch aandoen. Maar ook kan de vraag ontstaan naar de zin van de aanwezigheid van de vredesmacht. Het volgende resultaat is in dit verband dan wel opmerkelijk: als de gebeurtenissen en situaties die veteranen hebben meegemaakt meer bedreigend waren, rapporteren zij juist een minder sterke mate van schuld door de negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in uitzendgebied ($B = -.095^*$). Mogelijk kunnen we dit verklaren uit het feit dat het hier om bepaalde uitzendervaringen gaat waarbij wel iets kon worden gedaan aan de situatie en antipathie ten aanzien van de bevolking mogelijk uit kon blijven. Maar ook kan dit resultaat te maken hebben met de door de ervaren bedreiging ontstane verbintenis van de veteranen met de door oorlog en geweld gedupeerde bevolking. Het kan zijn dat veteranen ter plaatse een duidelijk onderscheid maken tussen de strijdende partijen en de burgerbevolking. De mate van dit type schuld is verder afhankelijk van de mate van professionele verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsgevoelens gedurende de missie. In dit verband zien we wederom dat naarmate de professionele verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = -.033^{**}$) en het verantwoordelijkheidsgevoel voor het slagen van de missie groter was ($B = -.041^{**}$), de schuld als gevolg van de negatieve attitude minder sterk is. Deze schulddimensie is sterker bij een groter verantwoordelijkheidsgevoel voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending ($B = .051^{**}$) en voor meegemaakte uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen ($B = .037^*$).

Ten slotte zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal voor psychoticisme in sterkere mate schuld beleven als gevolg van hun negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in uitzendgebied ($B = .297^{**}$).

4.2.4.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen

Allereerst vonden we een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 12*: De mate van uitzendinggerelateerde schaamte hangt, met uitzondering van schuld als gevolg van de 'omstanderrol', sterker samen met alle schulddimensies. Verder hangen alle dimensies van schuldbeleving in sterkere mate samen met overlevingsschaamte dan met overlevingsschuld.

Verder zagen we dat volgens de resultaten twee van de twaalf variabelen afhankelijk zijn van het type missie. Veteranen van vredesafdwingende missies rapporteren in sterkere mate schuld als gevolg van hun besluiten en handelen ten behoeve van hun eigen overleven en zij ondervinden in sterkere mate problemen in het dagelijks leven als gevolg van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving. Op basis hiervan vinden we een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 13a* en een negatief bewijs voor *hypothese 13b*.

Vervolgens zagen we dat naarmate veteranen vaker ellende en gewelddadigheden waarnamen, zij vaker uitzendinggerelateerde schuld beleven. Als zij vaker werden blootgesteld aan geweld en gevaar, rapporteren zij in sterkere mate overlevingsschuld. Naarmate veteranen minder vaak betrokken waren bij oorlogssituaties en deelnamen aan gevechtshandelingen, beleven zij vaker uitzendinggerelateerde schaamte. We vinden geen significante effecten van de dimensies van exposure op de zes dimensies van schuldbeleving. Daarmee vinden we een negatief bewijs voor *hypothese 14*.

Naarmate de missie door de veteranen in sterkere mate als bedreigend wordt beoordeeld, is de (klassieke) overlevingsschuld en schuld als gevolg van normloosheid sterker. Ook is de schuldbeleving als gevolg van houding en gedrag door de context van oorlog en geweld en schuld als gevolg van de negatieve houding ten aanzien van de bevolking in uitzendgebied dan sterker. Als gedurende de missie een sterkere mate van machteloosheid beleefd werd, beleven veteranen vaker uitzendinggerelateerde schuld en schaamte en ondervinden zij in sterkere mate problemen in het dagelijks leven door hun uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving. Zij beleven in dat geval in mindere mate schuld als gevolg van normloosheid en indirect effect van besluiten en handelen. Veteranen beleven vaker uitzendinggerelateerde schuldbeleving als de missie in sterkere mate aangrijpend was, en zij ondervinden dan ook in sterkere mate problemen in het dagelijks leven door hun schuldgevoelens. Tevens is de schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen dan sterker. Naarmate de uitzendervaringen in de beleving van veteranen in sterkere mate bedreigend waren, beleven zij vaker uitzendinggerelateerde schuld en minder schuld als gevolg van een negatieve attitude. Sterkere schuldgevoelens als gevolg van de negatieve houding hangen samen met een sterkere mate van beleefde machteloosheid bij uitzendervaringen. Op basis hiervan vinden we een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 15a* tot en met *hypothese 15d*.

De resultaten laten ons verder zien dat uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving in belangrijke mate afhankelijk is van de grootte van de verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsgevoelens. Hierbij geldt wel een verschil tussen deze feitelijke persoonlijke verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending en de persoonlijke *beleving* van verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending en het verloop van bepaalde gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending. Een grotere feitelijke verantwoordelijkheid leidt tot minder schuldbeleving en schaamte en sterkere verantwoordelijkheidsgevoelens tot een sterkere beleving van schuld en schaamte. De verantwoordelijkheidsbeleving voor het slagen van de missie leidt over het algemeen juist tot minder sterke uitzendinggerelateerde schuldbeleving. We vinden voor *hypothese 16a tot en met 16c* een gedeeltelijk positief bewijs.

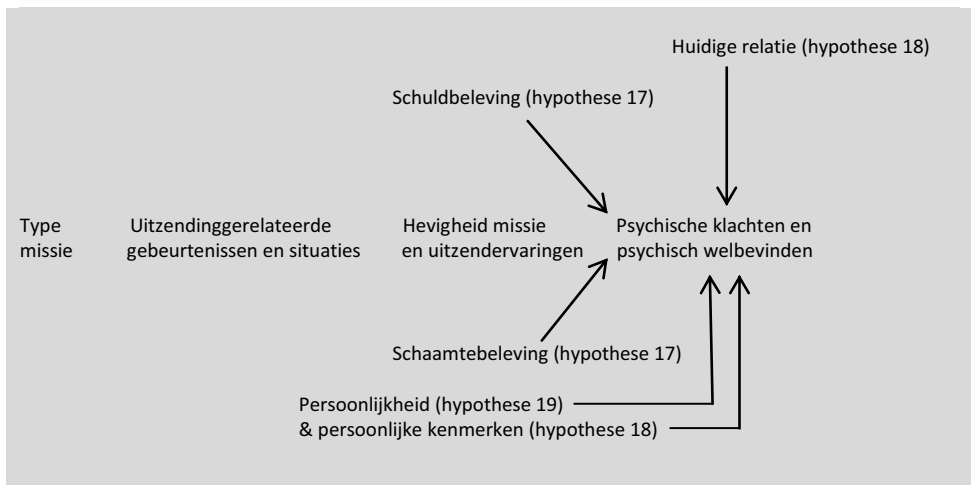
Ten slotte zien we dat alle dimensies van schuld- en schaamtebeleving direct afhankelijk zijn van de score die veteranen op de schaal voor psychoticisme hebben. Voor de eigenwaarde van veteranen geldt dat veteranen met een lage eigenwaarde zich gerelateerd aan de uitzendervaringen vaker schuldig voelen en schamen, en dat zij in sterkere mate problemen ondervinden door schuld en schaamte. Volgens de resultaten rapporteren veteranen die zich in sterkere mate schuldig voelen als gevolg van wandaden gedurende de uitzending een hogere eigenwaarde. We vinden voor *hypothese 21a* en *hypothese b* een gedeeltelijk positief bewijs, voor *hypothese 21c* geen en voor *hypothese 21d* wel een positief bewijs.

Tot slot vinden we een negatief bewijs voor *hypothese 22*. Vrouwelijke en mannelijke veteranen verschillen niet in de mate waarin zij uitzendinggerelateerde schuld beleven. We zien wel dat mannen vaker dan vrouwelijke veteranen aan hun uitzending gerelateerde schaamte beleven en dat zij door deze schaamte in sterkere mate problemen ondervinden in het dagelijks leven.

4.2.5 Determinanten van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden

In Figuur 4.5 geven we een overzicht van de factoren waarvan wij verwachten dat zij de verschillen verklaren in door veteranen ervaren psychische klachten als gevolg van de uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen in het dagelijks leven. De bijhorende hypothesen worden weergegeven in Tabel 4.17. Wij onderzoeken hier – voor wat betreft de rol van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving – omwille van de helderheid alleen de mate van schuld en schaamte, problematische schuld en schaamte en overlevingsschuld en -schaamte. Deze variabelen zijn namelijk met soortgelijke instrumenten gemeten (onder andere op basis van de vertaling van Deel 1 van, en verder geïnspireerd op de STRGS-WZ van Kubany et al.²³) en er zijn in dat verband evenveel vragen gesteld voor het meten van schuld als voor het meten van schaamte. We kijken dus niet of de mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen afhankelijk is van de zes dimensies van uitzendinggerelateerde schuldbeleving, waarvoor we 46 items uit het tweede deel van de STRGS aan de respondenten voorlegden in onze vragenlijst. Voor schaamte ontbreekt in onze vragenlijst een dergelijk meetinstrument en verdere (gesloten) vragen, corresponderend met het niveau van de 46-items lange vragenlijst gebaseerd op de STRGS-WZ. Door in het onderzoeksmodel alleen de evenredige variabelen voor schuld en schaamte op te nemen, kunnen we de verschillen tussen schuld en schaamte in hun relatie tot uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen het beste onderzoeken.

Figuur 4.5 Onderzoeksmodel ‘determinanten van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden’

Tabel 4.17 Hypothesen ‘determinanten van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden’

Hypothesen	Paragraaf
Hypothese 17 a. Naarmate veteranen hoger scoren op uitzendinggerelateerde ‘schaamtebeleving’ en op ‘schaamte als gevolg van het overleven’, scoren zij hoger op de ‘symptoomclusters van posttraumatische stress’ en op ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit’. b. Naarmate veteranen hoger scoren op uitzendinggerelateerde ‘schuldbeleving’ en ‘overlevingsschuld’, scoren zij lager op de ‘symptoomclusters van posttraumatische stress’ en op ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit’. c. Naarmate veteranen in het dagelijks leven in ‘sterkere mate problemen ondervinden door hun uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving’, scoren zij hoger op de ‘symptoomclusters van posttraumatische stress’ en op ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit’.	§ 2.9.3
Hypothese 18 a. Veteranen met een ‘lager opleidingsniveau’ scoren hoger op ‘symptoomclusters van PTSS’ en op ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit’ dan veteranen met een ‘hoger opleidingsniveau’. b. ‘Alleenstaande’ veteranen scoren hoger op ‘symptoomclusters van PTSS’ en op ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit’ dan veteranen met een ‘vaste relatie’.	§ 2.9.4
Hypothese 19 Naarmate veteranen een lagere ‘eigenwaarde’ rapporteren en hoge scores op de schaal die ‘psychoticisme’ meet, zullen zij hoger scoren op ‘symptoomclusters van PTSS’ en op ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit’.	§ 2.9.4

In dit onderzoek onderscheiden we voor uitzendinggerelateerde psychische klachten de drie symptoomclusters van posttraumatische stress, te weten: ‘vermijden’, ‘herbeleven’ en ‘verhoogde prikkelbaarheid’ en voor psychisch welbevinden in het dagelijks leven onderscheiden we drie van de acht klachtendimensies van de SCL-90²⁴, te weten: ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit en woede’. Dit zijn in onze analyses de afhankelijke variabelen, waarvan wij verwachten dat zij direct samenhangen met uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving, en met de persoonlijke kenmerken van de veteranen, hun eigenwaarde en de score op de schaal voor psychoticisme. De persoonlijke kenmerken van de veteranen, alsook eigenwaarde en psychoticisme dienen als controlevariabelen.

4.2.5.1 Bevindingen

Allereerst onderzoeken we of – net als in de verschillende studies²⁵ die we in paragraaf 2.7.1 en 2.8.1 bespraken – schaamte minder dan schuld samenhangt met psychische klachten en met psychisch welbevinden. In Appendix 10 Tabel A rapporteren we de resultaten van de correlatiecoëfficiënten van de verschillende dimensies van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving, psychische klachten en psychisch welbevinden (en psychoticisme en eigenwaarde). We zien allereerst dat hoge scores op (de mate van) uitzendinggerelateerde schuldbeleving in sterkere mate dan hoge scores op (de mate van) uitzendinggerelateerde schaamtebeleving samenhangen met uitzendinggerelateerde psychische klachten (met uitzondering van vermijden) en het psychisch welbevinden van veteranen. Verder zien we dat overlevingsschuld (met uitzondering van vermijden) en problematische schuld sterker dan overlevingsschaamte en problematische schaamte samengaan met uitzendinggerelateerde psychische klachten. Hoge scores op angst, depressie, hostiliteit en woede gaan in sterkere mate samen met hoge scores op overlevingsschaamte dan met overlevingsschuld. Problematische schuldbeleving hangt sterker dan schaamte samen met angst en depressie. Problematische schaamte hangt sterker samen met hostiliteit dan schuldbeleving met hostiliteit. We vinden hier over het geheel genomen geen empirische bevestiging van wat we in de literatuur en in onderzoek over schuld en schaamte en psychische klachten vonden²⁶. Dit heeft naar verwachting te maken met de manier waarop wij schuld en schaamte hebben gemeten. Onze meetinstrumenten zijn situatie-gerelateerd (uitzendervaringen) en speciaal ontworpen voor de onderzoeksgroep (veteranen van militaire operaties). Er bestaat een kloof tussen de emotie- en gedragsgerelateerde literatuur over schuld en schaamte en de empirie die geldt voor specifieke groepen en situaties.

In Appendix 10, Tabel B rapporteren we de correlatiecoëfficiënten van de persoonlijkheidsdimensies schuld- en schaamtegeneigdheid, uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden (en psychoticisme en eigenwaarde). Deze resultaten stemmen wel overeen met de bevindingen uit de bestaande literatuur over schuld en schaamte, psychische klachten en psychisch welbevinden²⁷, alsook met bevindingen uit eerder onderzoek²⁸, vermoedelijk omdat voor het meten van schuld- en schaamtegeneigdheid in het dagelijks leven steeds hetzelfde meetinstrument gebruikt werd, namelijk de *Test of Self-Conscious Affect*²⁹. In paragraaf 2.7.2 hebben we drie verschillende benaderingen besproken om schuld en schaamte voor empirisch onderzoek te kunnen operationaliseren, namelijk: (1) door het voorleggen van situaties, (2) door het voorleggen van een lijst met bijvoeglijk naamwoorden en (3) door het voorleggen van scenario's die in het dagelijks leven kunnen voorkomen, en de mogelijke reacties daarop (die duiden op schaamtegeneigdheid of op schuldgeneigdheid). In paragraaf 2.7.2 bespraken we ook de voordelen, zoals Tangney et al.³⁰ benadrukken, voor gebruikmaking van scenario-gebaseerde meetinstrumenten, als we schuld en schaamte empirisch willen onderzoeken.

We vonden in ons onderzoek, voor wat betreft schuld- en schaamtegeneigdheid, uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden de volgende relaties. Schaamtegeneigdheid hangt significant positief en sterker samen met psychische klachten en psychisch welbevinden dan schuldgeneigdheid. We zien dat het verband tussen schuldgeneigdheid

en de symptoomclusters van PTSS ‘herbeleven’ en ‘verhoogde prikkelbaarheid’ niet significant zijn. Ook hangt schuldgeneigdheid niet en schaamtegeneigdheid wel significant samen met eigenwaarde. Ook deze bevindingen komen over het algemeen overeen met de bestaande literatuur³¹. In een recente studie onder 180 Vietnamveteranen³² werd gevonden dat onder andere schaamtegeneigdheid – dat net als in ons onderzoek met de TOSCA³³ gemeten werd – een belangrijke verwerkingsfactor is die gerelateerd is aan de ontwikkeling en het voortbestaan (*maintenance*) van PTSS. Schuldgeneigdheid bleek een emotioneel proces te zijn dat gerelateerd is aan een op aanpassing gerichte coping (Self-Worth Assumptions en Meaningfulness Assumptions) met psychotrauma³⁴.

In Tabel 4.18 en 4.19 rapporteren we de resultaten van de (OLS) regressieanalyses van uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden op de onafhankelijke variabelen ‘uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving’, persoonlijke kenmerken, psychoticisme en eigenwaarde. Voor de persoonlijke kenmerken, psychoticisme en eigenwaarde houden we steeds constant.

Tabel 4.18 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van de symptoomcluster van PTSS

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen					
	Vermijden			Herbeleven		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Verhoogde prikkelbaarheid						
Vredeshandhavende missie (vredesafdwingende missies = 0)	-.275**	-.391*	-.383*	-.355**	-.122	-.124
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	.543*	.674	-.030	-.148	-.251	-.817~
Blootstelling aan geweld en gevaar	-.447	-1.487**	-1.224*	.224	-.549	-.532
Getuige van ellende en geweld	.456*	.560	.805*	.441*	.755*	.798*
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	-.063	.156	.431	.104	.486	.870*
Dimensies van hevigheid missie en uitzendervaringen						
Missie bedreigend	.088	.151~	.149~	.007	.063	.037
Missie aangrijpend	.029	.024	.047	.150**	.254*	.331**
Machteloosheid gedurende de missie	.215**	.148~	.148~	.172**	.028	-.003
Machteloosheid bij uitzendervaringen	.049	-.019	-.062	.203*	.113	.025
Bedreigende uitzendervaringen	.131	.296~	.323*	.093	.100	.133
Dimensies van schuld- en schaamtebeleving						
Mate van schuldbeleving		-.287~	-.376*		-.105*	-.102
Mate van schaamtebeleving		.140	-.073		.180*	.080
Problematische schuldbeleving		.464**	.441**		.322	.235
Problematische schaamtebeleving		.196	.158		.300	.275~
Overlevingsschuld		-.217	-.284		-.284	-.121
Overlevingsschaamte		-.044	-.245		.034	-.030

Tabel 4.18 *Vervolg van vorige pagina*

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
<i>Controlevariabelen</i>									
Leeftijd 21 - 30 jaar			.324			-.210			-.029
Leeftijd 31 - 40 jaar			.774**			-.054			.003
Leeftijd 41 - 50 jaar			.121			.206			.150
Leeftijd 51 - 60 jaar			.639*			.078			.211
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)									
Geslacht (man = 0)			-.302			-.364			.575*
Laag opleidingsniveau			.405*			-.113			.244
Middelbaar opleidingsniveau			.278			.266			.336*
Hoog opleidingsniveau (ref.)									
Relatie (alleenstaand = 0)			-.125			-.556**			.029
Psychoticisme			.668**			.193			.259
Eigenwaarde (positief)			-.102			-.097			.133
Constante	-.077	-.236	-.840	-.411*	-1.073	-.395	-.571**	-1.218**	-2.053**
F-waarde (df)	10.964** (10)	8.900** (16)	6.923** (26)	15.910** (10)	11.253** (16)	7.639** (26)	18.277** (10)	15.812** (16)	9.582** (26)
Adjusted R Square	.167	.390	.447	.232	.454	.475	.260	.545	.539
Aantal cases	492	197	191	493	197	191	493	197	191

~ $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$

De eerste afhankelijke variabele – vermijden – is volgens de resultaten direct afhankelijk van het type missie in het kader waarvan de veteraan werd uitgezonden. Vermijden betekent dat de veteraan alles wat aan de ingrijpende ervaring herinnert, tracht te vermijden. Hij probeert bewust te vermijden dat hij aan bepaalde beangstigende of bedreigende uitzendervaringen denkt. We zien in Tabel 4.18 dat veteranen van vredeshandhavende missies de herinnering aan de ingrijpende gebeurtenis minder vaak vermijden dan veteranen van vredesafdwingende missies ($B = -.383^*$).

Verder zien we dat veteranen die vaker werden blootgesteld aan geweld en gevaar de herinnering aan ingrijpende uitzendervaringen in mindere mate vermijden ($B = -1.224^*$). Als zij vaker getuige waren van ellende en geweld, vermijden zij vaker de herinnering aan ingrijpende uitzendervaringen ($B = .805^*$). Deze verschillende richtingen van de effecten zijn wellicht te verklaren door de aard van de situaties. In de laatste ligt mogelijk een verlies van controle en machteloosheid besloten. Het gaat bij getuige van ellende en geweld in ieder geval om het nalaten in te grijpen, en om de rol van de getuige als *bystander*. Herman³⁵ stelt dat psychische trauma's aandoeningen zijn van de machtelozen. Op het moment dat de gebeurtenis plaatsvindt, verkeert het slachtoffer in een hulpeloze toestand als gevolg van een overweldigende externe krachtenontplooiing. Het kan dan gaan om natuurkrachten bij een natuurramp en om wreedheden of gruweldaden als het om mensen gaat. Dergelijke gebeurtenissen vernietigen, aldus Herman, de normale patronen van zorg en zorgzaamheid die mensen een gevoel van zeggenschap, verbondenheid en zinvolheid geven. Dit hoeft niet het geval te zijn bij de blootstelling aan geweld en gevaar. Bij deze dimensie van exposure kon nog steeds actief gereageerd en zelfs adequaat gehandeld worden.

We zien voor wat betreft de hevigheid van de missie en uitzendervaringen alleen een verschil in de mate waarin veteranen hun uitzendervaringen als bedreigend ervoeren. Gemiddeld genomen rapporteren veteranen vaker dat zij de herinnering aan uitzendervaringen vermijden als de ervaringen meer bedreigend voor hen waren ($B = .323^*$). Vermijden van de herinnering aan ingrijpende uitzendervaringen is tevens afhankelijk van uitzendinggerelateerde schuldbeleving en niet van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving. Naarmate veteranen in sterkere mate schuld beleven, vermijden zij minder vaak de herinnering aan ingrijpende uitzendervaringen ($B = -.376^*$). Als schuldbeleving in sterkere mate problemen veroorzaakt in het dagelijks leven, blijken veteranen volgens de resultaten de herinneringen vaker te vermijden ($B = .441^{**}$). We zien ook verschillen tussen de leeftijdsgroepen. Ten opzichte van de oudste veteranen in onze onderzoeksgroep zijn veteranen in de leeftijd 31-40 jaar ($B = .774^{**}$) en 51-60 jaar ($B = .639^*$) vaker bezig met het vermijden van herinneringen aan ingrijpende uitzendervaringen. Het verschil met de eerste groep is hierbij het sterkste. Voor het opleidingsniveau van veteranen geldt dat in vergelijking met de hoog opgeleide veteranen de laag opgeleide veteranen vaker de uitzendinggerelateerde herinneringen vermijden ($B = .405^*$). Ten slotte zien we weer een significant positief effect van psychoticisme ($B = .668^{**}$). De mate waarin veteranen de herinnering aan hun ingrijpende uitzendervaringen vermijden is niet afhankelijk van de eigenwaarde van de respondenten.

De tweede afhankelijke variabele – herbeleven – is volgens de resultaten slechts van vier variabelen afhankelijk. Herbeleven houdt in dat op onverwachte momenten en zonder dat we daarop invloed kunnen uitoefenen ingrijpende ervaringen en de bijhorende emoties het (dagelijks) leven

binnendringen. We beleven de ingrijpende ervaringen als het ware opnieuw. Ook al is betrokkene lang geleden geconfronteerd met een ingrijpende gebeurtenis, de herinnering kan spontaan tot het bewustzijn doordringen, op onverwachte momenten, in nachtmerries, maar ook als men wakker is in de vorm van flash-backs³⁶. Betrokkene kan hierop op dat moment geen controle uitoefenen, het overvalt hem. In de verwerking van een schokkende ervaring wordt deze herbeleving afgewisseld met vermijding. “Het alterneren van herbeleven en vermijden en de fysieke agitatie die daarmee gepaard gaat zijn zelfs voorwaarden voor de verwerking van trauma’s”³⁷.

We zien in Tabel 4.18 dat veteranen die vaker ellende en geweld waarnamen ($B = .798^*$) en vaker niet mochten ingrijpen bij gewelddadige situaties ($B = .870^*$), de ingrijpende uitzendervaringen ook vaker herbeleven. Ook het in sterkere mate als aangrijpend hebben ervaren van de missie leidt tot vaker herbeleven van ingrijpende uitzendervaringen ($B = .331^{**}$). Volgens de resultaten is de mate van herbeleven niet afhankelijk van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving en ook niet van de mate waarin schuld en schaamte problemen veroorzaken in het dagelijks leven. Wel zien we een verschil tussen veteranen met een vaste relatie en alleenstaande veteranen. Gemiddeld genomen beleven alleenstaande veteranen hun ingrijpende uitzendervaringen vaker opnieuw dan veteranen met een vaste relatie ($B = -.556^{**}$). De mate waarin veteranen hun ervaringen herbeleven is niet afhankelijk van hun score op de schaal die psychoticisme meet, en ook eigenwaarde speelt geen rol.

De derde variabele – verhoogde prikkelbaarheid of hyperarousal³⁸ – duidt op de mate van overmatige waakzaamheid als gevolg van het meemaken van een ingrijpende situatie. Een persoon verkeert dan in een permanente alarmtoestand, een mechanisme dat in de mens zelf plaatsvindt. Tijdens het meemaken van een ingrijpende gebeurtenis heeft deze alarmtoestand een zelfbeschermend effect en vervult hij een belangrijke en misschien zelfs levensreddende functie. Door deze toestand gaan we immers vluchten of verdedigen we onszelf en blijven we extra voorzichtig en scherp. Deze fysiologische prikkel kan echter, ook nog lange tijd na afloop van de ingrijpende gebeurtenis, in het lichaam aanwezig blijven. Alsof het gevaar elk moment kan terugkeren, blijft betrokkene dan alert, slaapt slecht, schrikt snel, en is snel geïrriteerd³⁹. Hij verkeert in een toestand waarin het lichaam zich voortdurend voorbereidt op vluchten of op vechten⁴⁰. Deze afhankelijke variabele is volgens de resultaten direct afhankelijk van het type missie. Vredeshandhavers hebben minder vaak last van verhoogde prikkelbaarheid dan veteranen van vredesafdwingende missies ($B = -.380^*$). Veteranen van vredesafdwingende missies hebben door de aard van die missies vaker deelgenomen aan gevechtshandelingen en geweldsacties, immers om de verdere escalatie van conflicten tussen strijdende partijen te voorkomen, om gewapende strijd en schending van mensenrechten te stoppen, of om de ondermijning en schending van vredesverdragen te stoppen of voorkomen. De alertheid die toen zo intens gevoeld werd, de behoefte te vluchten of te vechten, kan nog lang in het lichaam aanwezig zijn. De reacties die toen functioneel waren en nodig omwille van de bescherming van het eigen leven en dat van bijvoorbeeld collega's en/of kwetsbare burgers, zijn in het dagelijks leven waar vrede en rust heerst echter onbruikbaar en disfunctioneel. Immers er hoeft daar doorgaans niet gevochten en gevlucht te worden. Hyperarousal werd al gevonden bij voormalig frontsoldaten van de Eerste Wereldoorlog.

Maar deze reactie op schokkende ervaringen werd vele jaren later, toen veteranen al enkele jaren uit Vietnam waren teruggekeerd, op de juiste manier begrepen en erkend⁴¹.

We zien verder dat veteranen die vaker ellende en geweld waarnamen, vaker last hebben van verhoogde prikkelbaarheid ($B = .930^{**}$). Hetzelfde geldt voor veteranen die de missie als geheel in sterkere mate als aangrijpend beoordelen ($B = .170^*$) en die zich gedurende de missie in sterkere mate machteloos voelden ($B = .199^{**}$). Veteranen die in het dagelijks leven in sterkere mate problemen ondervinden door uitzendinggerelateerde schuldbeleving, zijn vaker prikkelbaar ($B = .375^{**}$). Verder zien we dat volgens de resultaten dat vrouwelijke veteranen vaker prikkelbaar zijn dan hun mannelijke oud-collega's ($B = .575^*$). Mogelijk hebben zij vaker in een toestand van extreme alertheid verkeerd. Vrouwelijke veteranen hebben ten tijde van de uitzending mogelijk vaker dan hun mannelijke collega's te maken gehad met fysieke dreiging, bijvoorbeeld met ongewenste seksuele intimiteiten of de dreiging daartoe. Zij zijn, omdat zij vrouw zijn en in de minderheid, hoe dan ook kwetsbaarder. Ten slotte zien we dat ten opzichte van de hoogst opgeleide veteranen de middelbaar opgeleide veteranen vaker verhoogd prikkelbaar zijn ($B = .336^*$).

Tabel 4.19 (OLS) Regressiecoëfficiënten (ongestandaardiseerd) voor de effecten van determinanten van ‘angst’, ‘depressie’ en ‘hostiliteit & woede’

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen					
	Angst			Depressie		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Hostiliteit & woede						
Vredeshandhavende missie (vredesafdwingende missies = 0)	-.074*	-.036	-.041	-.061~	-.013	-.055
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	.035	-.087	-.029	.050	-.029	-.147
Blootstelling aan geweld en gevaar	-.180*	-.235	.006	-.171~	-.147	.177
Getuige van ellende en geweld	.081	.058	-.015	.063	.046	.110
Bij gewelddadigheden niet mogen ingrijpen	.193**	.234	.178	.152~	-.109	-.167~
Dimensies van hevigheid missie en uitzendervaringen						
Missie bedreigend	.034*	.064~	.073*	-.014	-.019	.004
Missie aangrijpend	.054**	.034	.002	.059**	.021	-.002
Machteloosheid gedurende de missie	.040**	-.065*	-.090**	.076**	.062~	.014
Machteloosheid bij uitzendervaringen	.034	.174*	.172**	.052*	.129*	.113**
Bedreigende uitzendervaringen	.012	-.074	-.065	-.034	-.143*	-.125**
Dimensies van schuld- en schaamtebeleving						
Mate van schuldbeleving		.131*	.076		.190**	.091*
Mate van schaamtebeleving		-.119*	-.019		-.172**	-.099*
Problematische schuldbeleving		.219**	.178**		.136*	.047
Problematische schaamtebeleving		.361**	.129*		.425**	.075~
Overlevingsschuld		-.071	-.114		-.184~	-.207**
Overlevingsschaamte		.018	-.156~		.215~	-.061

Vervolg op volgende pagina

Tabel 4.19 Vervolg van vorige pagina

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
<i>Controlevariabelen</i>									
Leeftijd 21 - 30 jaar			.167~			-.110			.237*
Leeftijd 31 - 40 jaar			-.027			-.115~			.102
Leeftijd 41 - 50 jaar			.179			.060			.117
Leeftijd 51 - 60 jaar			.025			-.090			-.017
Leeftijd boven 60 jaar (ref.)									
Geslacht (man = 0)			.210*			-.104			-.106
Laag opleidingsniveau			.012			.088~			.107
Middelbaar opleidingsniveau			.008			.069			-.024
Hoog opleidingsniveau (ref.)									
Relatie (alleenstaand = 0)			.144*			-.071			.211**
Psychoticisme			.831**			1.116**			.670**
Eigenwaarde (positief)			.025			-.188**			-.077
Constante	.700**	.173	-.540*	.889**	.541**	.659**	.761**	.349**	-.019
F-waarde (df)	15.818** (10)	20.000** (16)	24.768** (26)	12.179** (10)	17.642** (16)	50.408** (26)	12.577** (10)	18.789** (16)	21.122** (26)
Adjusted R Square	.130	.534	.704	.101	.494	.832	.104	.516	.668
Aantal cases	995	267	260	995	267	260	995	267	260

~ $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$

In Tabel 4.19 zien we dat de eerste afhankelijke variabele die het psychisch welbevinden van veteranen meet – angst – afhankelijk is van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen. Angst duidt onder andere op: ‘Zenuwachtigheid of van binnen trillen’ en ‘Zomaar plotseling schrikken of bang worden’. Veteranen die de missie in sterkere mate als bedreigend beleefden ($B = .073^*$) en zich bij hun uitzendervaringen in sterkere mate machteloos voelden ($B = .172^{**}$), rapporteren meer last te hebben van angst in het dagelijks leven. Voor machteloosheid gedurende de missie ($B = -.090^{**}$) geldt het tegenovergestelde. Angst in het dagelijks leven is volgens de resultaten ook afhankelijk van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving. Naarmate veteranen in het dagelijks leven in sterkere mate problemen ondervinden door uitzendinggerelateerde schuld ($B = .178^{**}$) en schaamte ($B = .129^*$), rapporteren zij meer last te hebben van angstgevoelens in het dagelijks leven. Ten slotte rapporteren vrouwen ten opzichte van hun mannelijke oud-collega’s meer angstklachten ($B = .210^*$). Ook veteranen met een vaste relatie ($B = .144^*$) rapporteren meer angstklachten. Mogelijk heeft dit te maken met de zorg en verantwoordelijkheid voor de partner, en voor eventuele kinderen en met de angst voor verlies of dat de ander iets overkomt. We zien wederom een positief significant effect van psychoticisme ($B = .831^{**}$).

De tweede afhankelijke variabele – depressie – is volgens de resultaten direct afhankelijk van de hevigheid van de uitzendervaringen. Depressie meet bijvoorbeeld ‘Denken om er maar een eind aan te maken’ en ‘Nare gedachten of ideeën niet kwijt kunnen raken’. Veteranen die zich bij uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties in sterkere mate machteloos voelden, rapporteren een sterkere mate van depressieve klachten ($B = .113^{**}$), maar wanneer die ervaringen in sterkere mate als bedreigend werden beleefd, hebben zij juist in minder sterke mate last van depressieve klachten ($B = -.125^{**}$). Verder zien we dat de mate waarin veteranen depressieve klachten hebben, afhankelijk is van de mate van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving. Naarmate veteranen vaker uitzendinggerelateerde schuldbeleving rapporteren, scoren zij hoger op depressieve klachten ($B = .091^*$) en naarmate zij vaker schaamte beleven, rapporteren zij een minder sterke mate van depressieve klachten ($B = -.099^*$). Hetzelfde geldt voor overlevingsschuld ($B = -.207^{**}$), maar voor overlevingsschaamte vinden we geen significant effect. Overlevingsschuld leidt – zoals Lifton ons al liet zien met zijn studies over onder ander Vietnamveteranen⁴² – niet tot depressieve of andere psychische klachten of stoornissen. Dat verklaart het resultaat in ons onderzoek. Lifton maakte het verschil duidelijk tussen het destructieve karakter van het zelfverwilt van Vietnamveteranen en het constructieve en positieve karakter van het zelfonderzoek⁴³, dat gepaard gaat met morele vragen en het hernemen van verantwoordelijkheid: alles gelegen in de overlevingsschuld. Ten slotte zien we dat veteranen die hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet ($B = 1.116^{**}$) en dat veteranen met een lagere eigenwaarde in sterkere mate last hebben van depressieve klachten ($B = -.188^{**}$).

De derde afhankelijke variabele voor psychisch welbevinden – hostiliteit en woede – is volgens de resultaten direct afhankelijk van het type missie. Bij ‘hostiliteit en woede’ gaat het bijvoorbeeld om ‘de aandrang voelen anderen te slaan, te verwonden of pijn te doen’ en ‘de aandrang voelen dingen te vernielen of stuk te gooien’. We zien in Tabel 4.19 dat vredeshandhavers minder dan veteranen van vredesafdwingende missies in het dagelijks leven last hebben van woede en hostiliteit ($B = -$

.114*). Wellicht kunnen we hiervoor dezelfde verklaring vinden als we gaven bij *hyperarousal*. Alleen blijft hier het vechtmechanisme standhouden dat gedurende de vredesafdwingende missie mogelijk domineerde en diende als zelfbehoud. Ook kan het zijn dat voormalige vredesafdwingers, door de gewelddadige acties waarbij zij direct betrokken waren en moesten zijn, meer het 'recht' menen te hebben toe te geven aan gevoelens van woede, ook na afloop van de uitzending. De gewelddadige uitzendervaringen kunnen een 'laagje beschaving' hebben weggenomen.

We zien verder, en dit sluit aan bij het vorige resultaat en de verklaring ervoor, dat veteranen die vaker bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen in mindere mate last hebben van woede en hostiliteit in het dagelijks leven ($B = -.313^*$). Volgens de resultaten zijn de mate van woede en hostiliteit in het dagelijks leven afhankelijk van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen. Als veteranen de missie in sterke mate als bedreigend beoordelen ($B = .102^{**}$) en als zij zich in sterkere mate machteloos hebben gevoeld bij situaties en gebeurtenissen ($B = .113^*$), scoren zij hoger op hostiliteit en woede in het dagelijks leven. Naarmate veteranen de missie als meer aangrijpend beleefden, scoren zij lager op hostiliteit en woede ($B = -.095^{**}$). De mate van hostiliteit en woede is volgens de resultaten ook afhankelijk van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving. Als veteranen zich vaker schuldig voelden ($B = .125^*$), maar zich in mindere mate voor hun uitzendervaringen schamen ($B = -.115^*$), scoren zij hoger op hostiliteit en woede. Ook zien we dat als schaamtebeleving in sterkere mate problemen veroorzaakt in het dagelijks leven, veteranen in het dagelijks leven in sterkere mate woede en hostiliteit ervaren ($B = .239^{**}$).

We zien verder een verschil tussen de leeftijdsgroepen. Ten opzichte van veteranen van boven de 60 jaar rapporteren de jongste veteranen (21-30 jaar) gemiddeld genomen een sterkere woede in het dagelijks leven ($B = .237^*$). Ook zien we dat in vergelijking met alleenstaande veteranen respondenten met een vaste relatie meer woede ervaren ($B = .211^{**}$). Hostiliteit en woede gaat ook over een hoge mate van prikkelbaarheid. Een partner of de kinderen roepen dit, door de intensiteit van de contacten, mogelijk eerder op dan gewone vrienden of familie. In het samenleven met een partner of kinderen zullen eerder gevoeligheden of irritaties opgeroepen worden en er zal eerder een confrontatie ontstaan die, ook over en weer, tot woede of irritatie leidt. Daarbij zal het 'abnormale gedrag' van een persoon eerder opvallen in het samenleven met anderen. Als iemand alleenstaand is, kan het gedrag misschien naar buiten toe beter in 'normale' staat gereguleerd of geuit worden in sociaal contact dan wanneer er voortdurend mensen om je heen zijn. Ten slotte zien we wederom significant positief effect van psychoticisme ($B = .670^{**}$) en dat het significante effect van eigenwaarde ontbreekt.

4.2.5.2 Samenvatting en evaluatie van de hypothesen

De resultaten uit deze paragraaf laten het volgende zien. De mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten is niet en het psychisch welbevinden van veteranen – dan wel alleen angst en hostiliteit en woede – is wel afhankelijk van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving. De effecten zijn negatief, wat in tegenstelling is met de literatuur over het onderscheid tussen schuld en schaamte en de relatie met psychische klachten en welbevinden⁴⁴. Verder zien we geen significante effecten voor wat betreft overlevingsschaamte. We vinden hiermee een negatief bewijs voor *hypothese 17a*. We vinden een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 17b*. Volgens de

resultaten zijn veteranen die zich vaker schuldig voelen minder vaak bezig de herinnering aan ingrijpende uitzendervaringen te vermijden. Als veteranen vaker schuld beleven, hebben zij echter in sterkere mate last van depressieve klachten en hostiliteit en woede. Overlevingsschuld leidt juist tot minder sterke depressieve klachten. Naarmate veteranen in het dagelijks leven in sterkere mate problemen ondervinden als gevolg van hun uitzendinggerelateerde schuldbeleving, zijn zij vaker bezig met het vermijden van herinneringen aan ingrijpende uitzendervaringen en scoren zij hoger op verhoogde prikkelbaarheid en angst. Naarmate veteranen in sterkere mate problemen ondervinden van hun uitzendinggerelateerde schaamte, scoren zij hoger op angst en hostiliteit en woede. Voor problematische schaamte en psychische klachten (symptoomclusters van PTSS) ontbreken de significante effecten. We vinden hiermee een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 17c*.

Voor *hypothese 18a* vinden we een gedeeltelijk positief bewijs. Laag opgeleide veteranen scoren gemiddeld genomen hoger op vermijden dan hoog opgeleide veteranen, en middelbaar opgeleide veteranen scoren gemiddeld genomen hoger op verhoogde prikkelbaarheid dan hoog opgeleide veteranen. Alleenstaanden rapporteren minder angstklachten en woede in het dagelijks leven dan veteranen met een vaste relatie, maar zij herbelevten gemiddeld genomen wel vaker dan veteranen met een vaste relatie de ingrijpende uitzendervaringen. We vinden hiermee een gedeeltelijk positief bewijs voor *hypothese 18b*. Ook voor *hypothese 19* vinden we een gedeeltelijk positief bewijs. De mate waarin veteranen herbelevten en verhoogd prikkelbaar zijn, is niet afhankelijk van hun score op psychoticisme. Het psychisch welbevinden van veteranen is in sterkere mate negatief als zij hoger scoren op de schaal die psychoticisme meet. Voor wat betreft de eigenwaarde van veteranen zien we dat veteranen met een lage eigenwaarde gemiddeld genomen in sterkere mate depressieve klachten rapporteren.

Ook laten de resultaten in deze paragraaf zien – en hier hebben we geen hypothesen over geformuleerd – dat veteranen van vredesafdwingende missies vaker aangeven dat zij de herinnering aan uitzendinggerelateerde ingrijpende gebeurtenissen uit hun geheugen trachten te bannen en zaken uit de weg gaan die hen eraan herinnerden (items van het symptoomcluster van PTSS ‘vermijden’). Zij zijn vaker bezig de herinnering aan uitzendinggerelateerde schokkende gebeurtenissen te vermijden. Ook zijn zij vaker prikkelbaar en boos en geven zij vaker aan moeilijk in slaap te komen (items van het symptoomcluster van PTSS ‘hyperarousal’). Zij rapporteren tevens in sterkere mate last te hebben van woede en dat zij gemakkelijk verveeld of geïrriteerd raken (items van hostiliteit).

In Tabel A en B van Appendix 10 rapporteerden we de correlatiecoëfficiënten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving, schuld- en schaamtegeneigdheid, psychische klachten, psychisch welbevinden en de controlevariabelen in ons onderzoeksmodel: psychoticisme en eigenwaarde. Met deze resultaten kunnen we deels de bevindingen uit eerdere kwalitatieve en kwantitatieve studies over schuld en schaamte⁴⁵ empirisch ondersteunen. Schaamtegeneigdheid hangt significant positief en sterker samen met psychische klachten en psychisch welbevinden dan schuldgeneigdheid. We zien zelfs dat het verband tussen schuldgeneigdheid en de symptoomclusters van PTSS ‘herbelevten’ en ‘verhoogde prikkelbaarheid’ niet significant zijn. Ook hangt schuldgeneigdheid niet en schaamtegeneigdheid wel significant (positief) samen met (een negatieve) eigenwaarde.

4.3 Samenvattend overzicht van de getoetste hypothesen

In deze laatste paragraaf vatten we de bevindingen uit paragraaf 4.2.1 tot en met 4.2.5 samen in een overzicht (Tabel 4.20). In het overzicht is te zien voor welke hypothesen we (gedeeltelijk) positief bewijs vonden en welke hypothesen moeten worden verworpen. In het laatste hoofdstuk vatten we de belangrijkste bevindingen uit ons onderzoek samen in een nieuw conceptueel model en bespreken we de resultaten in het licht van de bestaande theoretische en empirische kennis rondom schuld- en schaamteonderzoek bij veteranen.

Tabel 4.20 Overzicht van de bevindingen uit het empirisch onderzoek

Hypothesen 'determinanten van gebeurtenissen en situaties gedurende de uitzending'	Bevestigd?
Hypothese 1 a. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 zullen, in vergelijking met de referentiegroep (veteranen uitgezonden vóór 1991), hoger scoren op de 'blootstelling aan gewelddadige situaties waarin zij niet mochten ingrijpen'. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1996-2000 en 2001-2006 verschillen niet met de referentiegroep. b. Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1996-2000 en 2001-2006 zullen lager scoren op de 'blootstelling aan gewelddadige situaties waarin zij niet mochten ingrijpen' en hoger op 'betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen' in vergelijking met de referentiegroep (veteranen uitgezonden vóór 1991). Dit verschil van beide perioden in 'mate van betrokkenheid bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen' is tevens groter dan dat van de periode 1991-1995. c. Veteranen die na 2000 werden uitgezonden scoren hoger op de 'blootstelling aan geweld en gevaar' dan de referentiegroep. Het effect op die dimensie van exposure is het sterkst voor deze periode, in vergelijking met de perioden 1991-1995 en 1996-2000. d. De veteranen die na 1990 werden uitgezonden zullen hoger scoren op 'getuige van ellende en geweld' in vergelijking met de referentiegroep.	Ja Nee Nee Ja
Hypothese 3 Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredeshandhavende missies zullen vaker zijn 'blootgesteld aan geweld en gevaar' en mochten vaker 'niet ingrijpen waar geweld werd aangedaan' dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies. Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies waren naar verwachting vaker 'betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen'.	Gedeeltelijk

Tabel 4.20 (Vervolg) Overzicht van de bevindingen uit het empirisch onderzoek

Hypothesen 'determinanten van adequaatheid geweldsinstructies en politieke discussie rondom de missie'	Bevestigd?
Hypothese 6 Vredesafdwingende missies worden in de beleving van veteranen naar verwachting vaker dan vredeshandhavende missies politiek bediscussieerd.	Nee
Hypothese 8 Veteranen die in het kader van een vredesafdwingende missie werden uitgezonden konden 'beter uit de voeten' met de geweldsinstructies dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van een vredeshandhavende missie.	Ja
Hypothesen 'determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen'	Bevestigd?
Hypothese 2 Veteranen die werden uitgezonden in de periode 1991-1995 scoren naar verwachting – in vergelijking met de veteranen die gedurende de Koude Oorlog werden uitgezonden (referentiegroep) – hoger op 'machteloosheidsbeleving'. Deze periode verschilt het sterkst qua 'machteloosheidsbeleving' van de overige perioden. Veteranen die na 2000 werden uitgezonden, zullen de missie en de uitzendervaringen als meer 'bedreigend' ervaren in vergelijking met de referentiegroep. Deze periode verschilt het sterkst van de overige perioden qua ervaren 'bedreiging'.	Gedeeltelijk
Hypothese 4 Veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredeshandhavende missies zullen hoger scoren op 'machteloosheidsbeleving' gerelateerd aan de uitzending en aan de uitzendervaringen dan veteranen die werden uitgezonden in het kader van vredesafdwingende missies.	Ja
Hypothese 5 Naar verwachting leidt het vaker 'bij gewelddadigheden niet hebben mogen ingrijpen' en het vaker 'getuige zijn geweest van ellende en geweld' tot een sterkere 'machteloosheidsbeleving' gedurende de missie en bij uitzendervaringen. Naarmate beide typen gebeurtenissen vaker voorkwamen zal de uitzending door veteranen als meer 'aangrijpend' worden beoordeeld. Het vaker 'betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen' en zijn 'blootgesteld aan geweld en gevaar' leidt tot een mindere mate van ervaren 'machteloosheid' gedurende de missie en bij uitzendervaringen en tot lagere scores op de mate waarin veteranen de uitzending 'aangrijpend' vonden.	Gedeeltelijk

Tabel 4.20 (Vervolg) Overzicht van de bevindingen uit het empirisch onderzoek

Hypothesen 'determinanten van de hevigheid van de missie en uitzendervaringen'	Bevestigd?
Hypothese 7 Missies die in de beleving van veteranen politiek bediscussieerd zijn, worden als meer 'bedreigend' en 'aangrijpend' beoordeeld en veteranen hebben zich gedurende die missies en bij de uitzendervaringen in sterkere mate 'machteloos gevoeld'.	Gedeeltelijk
Hypothese 9 Naarmate de veteraan in sterkere mate aangeeft niet 'uit de voeten te hebben gekund' met de geweldsinstructies, zal hij de missie en uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' hebben ervaren dan veteranen die aangaven wel 'uit de voeten gekund te hebben' met de geweldsinstructies. Ook zal de veteraan die minder goed 'uit de voeten kon' met de geweldsinstructies, zich gedurende de uitzending en bij de uitzendervaringen in sterkere mate 'machteloos' hebben gevoeld.	Gedeeltelijk
Hypothese 10 Interactie-effect Het effect van de vier 'dimensies van exposure' op de mate van 'machteloosheidsbeleving', op de mate van ervaren 'bedreiging' gerelateerd aan de missie en bij de uitzendervaringen, en op de mate van ervaren 'aangrijpendheid' van de missie is afhankelijk van de mate waarin veteranen 'uit de voeten konden' met de geweldsinstructies.	Gedeeltelijk
Hypothese 11 Een veteraan die in sterke mate 'professioneel verantwoordelijk' was voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending of een hogere 'rang' had, zal zich in sterkere mate 'machteloos' gevoeld hebben gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen dan een veteraan met een minder sterke 'professionele verantwoordelijkheid' of een lagere 'rang'.	Nee
Hypothese 20 a. Naarmate veteranen hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij de uitzending in sterkere mate als 'bedreigend' en 'aangrijpend' hebben ervaren en zullen zij zich in sterkere mate 'machteloos' hebben gevoeld gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen. Ook zullen zij de uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' beoordelen. b. Naarmate veteranen een lagere 'eigenwaarde' rapporteren, zullen zij de uitzending in sterkere mate als 'bedreigend' en 'aangrijpend' hebben ervaren en zullen zij zich in sterkere mate 'machteloos' hebben gevoeld gedurende de uitzending en bij uitzendervaringen. Ook zullen zij de uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' beoordelen.	Ja Nee

Tabel 4.20 (Vervolg) Overzicht van de bevindingen uit het empirisch onderzoek

Hypothesen ‘determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving’	Bevestigd?
Hypothese 12 Hoge scores op ‘omstandersschuld’; ‘schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied’ en ‘schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen’ hangen het sterkste samen met hoge scores op uitzendinggerelateerde ‘schaamtebeleving’ en ‘overlevingsschaamte’. Hoge scores op ‘schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld’, ‘schuld als gevolg van normloosheid’ en ‘schuld als gevolg van overlevingsgedrag’ hangen het sterkste samen met hoge scores op uitzendinggerelateerde ‘schuldbeleving’ en ‘overlevingsschuld’.	Gedeeltelijk
Hypothese 13 a. Naar verwachting scoren veteranen van vredeshandhavende missies hoger op ‘omstandersschuld’, op ‘schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied’ en op ‘schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen’ in vergelijking met veteranen van vredesafdwingende missies. Veteranen van vredesafdwingende missies scoren naar verwachting hoger op ‘schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld’, ‘schuld als gevolg van normloosheid’ en ‘overlevingsschuld’ dan veteranen van vredeshandhavende missies. b. Naar verwachting scoren vredeshandhavers hoger op ‘uitzendinggerelateerde schaamte’ dan vredesafdwingers.	Gedeeltelijk Nee
Hypothese 14 Naarmate veteranen vaker ‘betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en deelnamen aan gevechtshandelingen’ en zij vaker werden ‘blootgesteld aan geweld en gevaar’, zullen zij hoger scoren op schuldbeleving als gevolg van ‘overleven’, ‘normloosheid’, en op schuld als gevolg van ‘houding en gedrag door de context van oorlog en geweld’. We verwachten dat veteranen die vaker zijn ‘blootgesteld aan situaties waarin zij getuige waren van ellende en geweld’ en vaker ‘bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen’ hoger scoren op ‘omstandersschuld’, ‘schuld door de negatieve houding ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied’ en op ‘schuld als gevolg van het indirecte effect van besluiten en handelen’.	Nee

Tabel 4.20 (Vervolg) Overzicht van de bevindingen uit het empirisch onderzoek

Hypothesen 'determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'	Bevestigd?
Hypothese 15 a. Naarmate de veteraan hoger scoort op uitzendinggerelateerde 'machteloosheidsbeleving' en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beoordeelt, zal hij hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving'. Naarmate de veteraan de missie en ervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij lager scoren op uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving'. b. Naarmate de veteraan de missie en ervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'overlevingsschuld en overlevingsschaamte'. Naarmate de veteraan hoger scoort op uitzendinggerelateerde 'machteloosheidsbeleving' en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beoordeelt, zal hij lager scoren op 'overlevingsschuld en overlevingsschaamte'. c. Naarmate de veteraan zich gedurende de uitzending en bij de uitzendervaringen in sterkere mate 'machteloos' gevoeld heeft en hij de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen', 'omstandersschuld' en 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied'. Naarmate de veteraan de uitzending en uitzendervaringen in sterkere mate als 'bedreigend' heeft beleefd, zal hij hoger scoren op 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld', 'schuld als gevolg van normloosheid' en 'overlevingsschuld'. d. Naarmate de 'machteloosheid' gedurende de missie en bij uitzendervaringen sterker was en de missie in sterkere mate als 'aangrijpend' beleefd is, zullen de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'. Het effect van de mate van ervaren 'bedreiging' gedurende de missie en bij uitzendervaringen zal minder sterk zijn.	Gedeeltelijk Gedeeltelijk Gedeeltelijk Gedeeltelijk
Hypothese 16 a. We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven in sterkere mate uitzendinggerelateerde 'schuld en schaamte' en 'overlevingsschuld' en 'overlevingsschaamte' beleven dan veteranen die zich in mindere mate verantwoordelijk voelen. Ook verwachten we dat de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid gedurende de uitzending direct positief samenhangt met uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving' en met 'overlevingsschuld' en 'overlevingsschaamte'. b. We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven, hoger scoren op alle 'dimensies van schuldbeleving'. Hetzelfde geldt voor de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending.	Gedeeltelijk Gedeeltelijk

Tabel 4.20 (Vervolg) Overzicht van de bevindingen uit het empirisch onderzoek

Hypothesen 'determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving'	Bevestigd?
Hypothese 16 c. We verwachten dat veteranen die in sterkere mate aan de uitzending gerelateerde 'verantwoordelijkheid' beleven en dat naarmate de 'professionele verantwoordelijkheid' voor het goed functioneren van de eenheid binnen de uitzending groter was, de uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'.	Gedeeltelijk
Hypothese 21 a. Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schaamtebeleving' en op 'overlevingsschaamte'. Zij zullen dan juist lager scoren op uitzendinggerelateerde 'schuldbeleving' en op 'overlevingsschuld'. b. Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij hoger scoren op 'omstandersschuld', op 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen' en op 'schuld als gevolg van een negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied'. c. Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen zij lager scoren op 'overlevingsschuld', op 'schuld over houding en gedrag door de context van oorlog en geweld' en op 'schuld als gevolg van normloosheid'. d. Naarmate veteranen aangeven een lagere 'eigenwaarde' te hebben en hoger scoren op de schaal voor 'psychoticisme', zullen de uitzendinggerelateerde 'schuld- en schaamtebeleving' in sterkere mate 'problemen veroorzaken in het dagelijks leven'.	Gedeeltelijk Gedeeltelijk Nee Ja
Hypothese 22 Vrouwen zullen hoger scoren dan mannen op de 'dimensies van schuldbeleving', op de mate van uitzendinggerelateerde 'schuld en schaamte' en op 'overlevingsschuld- en schaamte', en zij ondervinden 'in sterkere mate problemen in het dagelijks leven' als gevolg van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving.	Nee

Tabel 4.20 (Vervolg) Overzicht van de bevindingen uit het empirisch onderzoek

Hypothesen 'determinanten van uitzendinggerelateerde klachten en psychisch welbevinden'	Bevestigd?
Hypothese 17 a. Naarmate veteranen hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schaamtebeleving' en op 'schaamte als gevolg van het overleven', scoren zij hoger op de 'symptoomclusters van posttraumatische stress' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit'. b. Naarmate veteranen hoger scoren op uitzendinggerelateerde 'schuldbeleving' en 'overlevingsschuld', scoren zij lager op de 'symptoomclusters van posttraumatische stress' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit'. c. Naarmate veteranen in het dagelijks leven in 'sterkere mate problemen ondervinden door hun uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving', scoren zij hoger op de 'symptoomclusters van posttraumatische stress' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit'.	Nee Gedeeltelijk Gedeeltelijk
Hypothese 18 a. Veteranen met een 'lager opleidingsniveau' scoren hoger op 'symptoomclusters van PTSS' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit' dan veteranen met een 'hoger opleidingsniveau'. b. 'Alleenstaande' veteranen scoren hoger op 'symptoomclusters van PTSS' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit' dan veteranen met een 'vaste relatie'.	Nee Gedeeltelijk
Hypothese 19 Naarmate veteranen een lagere 'eigenwaarde' rapporteren en hoge scores op de schaal die 'psychoticisme' meet, zullen zij hoger scoren op 'symptoomclusters van PTSS' en op 'angst', 'depressie' en 'hostiliteit'.	Gedeeltelijk

4.4 Bronnen en noten

¹ Alle gerapporteerde regressieanalyses zijn gecontroleerd op het optreden van multicollineariteit. Dit is gebeurd door middel van een zorgvuldige inspectie van alle correlatiecoëfficiënten tussen de onafhankelijke variabelen, en door middel van de berekening van de Variance Inflation Factor (VIF), waarbij een VIF > 10 aanleiding is tot een nadere inspectie van de resultaten. Deze aanvullende analyses gaven geen aanleiding om te concluderen dat multicollineariteit de bevindingen negatief heeft beïnvloed.

² Klep & Van Gils, 2005.

³ Bellamy, Williams & Griffin, 2004; Klep & Van Gils, 2005.

⁴ *Supplement to an Agenda for peace: position paper of the secretary-general on the occasion of the fiftieth anniversary of the United Nations*, 3 Januari 1995, A/50/60-S/1995/1; *Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report')*, 21 augustus 2000, A/55/305-S/2000/809.

⁵ LDP III, 1999.

⁶ Somalië, Rwanda, Srebrenica. De nasleep van drie ontspoorde missies. Door: Christ Klep.

⁷ Klep, 2008.

⁸ Defensiestaf, 2005.

⁹ Pauwels, 2002b.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Pauwels, 2005.

¹² Defensiestaf, 2005: 89.

¹³ Defensiestaf, 2005.

¹⁴ Defensiestaf, 2005: 93.

¹⁵ Defensiestaf, 2005.

¹⁶ LDP III, 1999.

¹⁷ Defensiestaf, 2005.

¹⁸ Klep & Van Gils, 2005.

¹⁹ Pauwels, 2002; Pauwels, 2002b.

²⁰ Van Baarda & Van Iersel, 2002.

²¹ Lifton, 1973; Shatan, 1973.

²² Lifton, 1973; Shatan, 1973; Glover, 1984; Glover et al., 1990.

²³ Kubany et al., 1997.

²⁴ Arrindell & Ettema, 2005.

²⁵ Lindsay-Hartz, 1984; Stone, 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.

²⁶ Waaronder: Lewis, 1971; Lindsay-Hartz, 1984; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Tangney & Dearing, 2002.

²⁷ Waaronder: Lewis, 1971; Lindsay-Hartz, 1984; Tangney & Dearing, 2002.

²⁸ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Tangney & Dearing, 2002; Harrigan, 2007.

²⁹ Test of Self-Conscious Affect (TOSCA): Tangney, Wagner & Gramzow, 1989; Test of Self-Conscious Affect-3 (TOSCA-3): Tangney, Dearing, Wagner & Gramzow, 2000.

³⁰ Tangney, 1990; Tangney et al., 2002.

³¹ Lindsay-Hartz, 1984; Stone, 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.

³² Harrigan, 2007.

³³ Tangney, Wagner & Gramzow, 1989.

³⁴ Harrigan (2007: 34) vond in zijn studie onder 180 Vietnamveteranen de volgende correlaties tussen de centrale variabelen in zijn onderzoek: Schaamtegeneigdheid en PTSD: $r = .41^{**}$; Schuldgeneigdheid en PTSD: $r = -.25^{**}$; Schaamtegeneigdheid en *Meaningfulness Assumptions*: $r = -.12$; Schuldgeneigdheid en *Meanfulness*

Assumptions: $r = .21^{**}$; *Schaamtegeneigdheid en Self-Worth Assumptions*: $r = -.37^{**}$; *Schuldgeneigdheid en Self-Worth Assumptions*: $r = .26^{**}$ ($** p < .01$).

³⁵ Herman, 2002.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Aarts, 2007: 31.

³⁸ Aarts, 2007.

³⁹ Herman, 2002.

⁴⁰ Wertheim-Cahen, 2007.

⁴¹ Herman, 2002.

⁴² Lifton, 1973.

⁴³ Lifton, 1973; Herman, 2002.

⁴⁴ Tangney & Dearing, 2002.

⁴⁵ Waaronder: Lewis, 1971; Lindsay-Hartz, 1984; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Tangney & Dearing, 2002.

Hoofdstuk 5

Conclusies en discussie

Samen staan we sterk Ik heb het nooit geloofd
Hield alles op een afstand
En woonde in mijn hoofd
Tot ik werd overvallen
Door een storm op volle zee
Ik ben eruit gekomen
Maar ik kon het niet alleen

Stef Bos, uit 'Samen Staan We Sterk', 2005

5.1 Samenvatting

Beleven veteranen schuld en schaamte in relatie tot hun uitzendervaringen, en zo ja, welke uitzendervaringen genereren de gevoelens van schuld en schaamte? En welke rol spelen schuld en schaamte in het psychisch welbevinden van veteranen?

Uit ons onderzoek blijkt dat veel veteranen (ongeveer een kwart, Figuur 3.16) na afloop van de uitzending morele vragen stellen die gaan over de juistheid van de beslissingen die zij tijdens de uitzending maakten en over de juistheid van hun gedrag. Veel veteranen voelden zich verantwoordelijkheid voor het verloop van situaties en gebeurtenissen gedurende de uitzending (rond 47%, Figuur 3.24) en de meeste veteranen voelden zich verantwoordelijk voor het verloop van de missie en het functioneren van de eenheid daarbinnen (Tabel 3.30 en Figuur 3.23). Verantwoordelijkheid speelt een belangrijke rol in het ontstaan van schuld en schaamte. Daarnaast vonden we in ons onderzoek en in de traumaliteratuur¹ dat ook de ervaring met machteloosheid een belangrijke rol speelt bij het achteraf ervaren van schuld en schaamte. Deze machteloosheid kan subjectief en/of objectief zijn. Met subjectieve machteloosheid bedoelen we de persoonlijk ervaren machteloosheid als gevolg van bepaalde ingrijpende of schokkende situaties die ons overkomen. De subjectieve machteloosheid speelt direct een rol in de ontwikkeling van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte. Schuld en schaamte blijken daarnaast indirect afhankelijk van een objectieve machteloosheid, waarmee we de machteloosheid bedoelen die besloten ligt in de mate van bevoegdheid tot reageren met militair geweld, die militairen vinden in de geweldsinstructies die zij op uitzending meekrijgen en waaraan zij zich dienen te houden. Het gaat hierbij om politieke en juridisch vastgelegde regels en richtlijnen die in bepaalde uitzendsituaties inadequaat kunnen zijn.

In hoofdstuk 1 bespraken we de doelstelling van het onderzoek. Deze studie is vooral een beginsituatieonderzoek die samenvattend de volgende doelen dient. Met behulp van dit onderzoek over de aard van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving:

1. leveren we een bijdrage aan de *theorievorming* over hoe verschillen in schuld en schaamte kunnen worden verklaard.

2. krijgen we inzicht in de stressoren waaraan veteranen van vredesmissies zijn blootgesteld en wat dit voor hen betekent. Hiermee kunnen we aan de 'binnenkant' van uitzendervaringen komen. Het gaat dan onder andere om morele dilemma's gedurende de missie, alsook om de morele en existentiële vraagstukken die veteranen na afloop van een missie bezig kunnen houden. Kennis daarover werpt een licht op de *morele vorming* van militairen en hun voorbereiding op toekomstige missies. Immers die voorbereiding moet, zo volgt uit deze studie, mede worden ingekleurd door de zelfevaluatie die militairen achteraf blijkbaar voltrekken.
3. krijgen we inzicht in de specifieke hulpvragen die veteranen, maar ook militairen in huidige missies als gevolg van de deelname aan een vredesmissie kunnen bezighouden. We dragen hiermee bij aan de verbetering van de *nazorg* aan veteranen.
4. dragen we bij aan inzicht in de noodzaak van *erkenning* van veteranen.

5.2 Antwoord op de onderzoeksvragen

In hoofdstuk 1 formuleerden we de vier onderzoeksvragen. In deze paragraaf beantwoorden we achtereenvolgens de eerste onderzoeksvraag in paragraaf 5.2.1, in paragraaf 5.2.2 de tweede, in paragraaf 5.2.3 de derde en de vierde onderzoeksvraag in paragraaf 5.2.4.

5.2.1 De gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte

In paragraaf 2.7 hebben we schuld en schaamte gedefinieerd vanuit het perspectief van gedragswetenschappelijke theorieën en in paragraaf 2.8 onderzochten we de functie van schuld en schaamte in de context van de sociaalpsychologische attributietheorie. In dit onderzoek combineren we dus de aandacht voor de inhoud van schuld en schaamte met de aandacht voor de functie ervan. Op basis daarvan kunnen we de eerste onderzoeksvraag beantwoorden, die luidde:

1. Welke betekenis en relevantie van schuld- en schaamtebeleving vinden we in gedragswetenschappelijke theorieën?

De eerste literatuurstudie leerde ons dat schuld en schaamte morele, zelfbewuste en sociale emoties zijn. Als morele emoties houden schuld en schaamte kort gezegd in dat ze het gevolg zijn van de overtreding van regels, normen en waarden of ons vermoeden daarvan. Voorwaarde is wel dat we ons verantwoordelijk voelen voor het naleven van die regels, normen en waarden en dat we ons ervan bewust zijn dat we in overtreding zijn. Dat maakt dat schuld en schaamte ook zelfbewuste emoties zijn. Als we schuld en schaamte beleven, duidt dit erop dat we een zelfbewust persoon zijn en dat we in staat zijn tot zelfreflectie. In dit verband evalueren en veroordelen we ons gedrag als we ons schuldig voelen en onze persoonlijkheid ('het zelf') of ons karakter als we ons schamen. Deze benadering vindt zijn oorsprong bij Lewis², die er in 1971 als eerste op wees dat schuld en schaamte verschillende emoties zijn, en wel door de rol van 'het zelf' die bij schuld dus anders is dan bij schaamte. Deze benadering vond later en vindt nog steeds empirische steun vanuit verschillende studies onder verschillende onderzoeksgroepen. Maar weinig empirische steun werd gevonden voor de benadering waarin het onderscheid tussen schuld en schaamte zou liggen in de structuur of inhoud van de situaties die de schuld- en schaamte-ervaring bepalen, of in het domein waarbinnen schuld en schaamte zich zouden manifesteren (publiek of privaat)³. Gevoelens van schaamte zijn op

het zelf georiënteerde gevoelens, en daarmee zijn zij in het bijzonder relevant voor iemands eigenwaarde⁴. Schaamte kan onze eigenwaarde zelfs vernietigen. Schaamte kan hierdoor zo pijnlijk zijn, dat de persoon die zich schaamt zich afzondert, of dat betrokkene irritatie en woede voelt en uit ten aanzien van anderen. Terwijl schuld leidt tot verbetering van relaties, kan schaamte bestaande relaties juist vernietigen. Als gevolg van een schuldgevoel passen we ons gedrag aan, bijvoorbeeld om de relatie met een gedupeerde te herstellen of een situatie ten gunste te keren. Schuld en schaamte hebben dan ook een maatschappelijke functie. In onze motivatie en inspanning schuld en schaamte te vermijden zijn we geneigd en gemotiveerd tot positief handelen en tot een positieve houding ten aanzien van anderen. We vermijden een deviante houding en gedrag. Schuld en schaamte motiveren tot sociaal geaccepteerd gedrag en demotiveren tot deviant gedrag en het bewust duperen van anderen. Hiermee zijn schuld en schaamte ook sociale emoties. Als sociale emoties hebben schuld en schaamte tevens een duidelijke cognitieve component en dienen zij een belangrijke functie. Hiermee begeven we ons op het terrein van de sociale psychologie en in het bijzonder op het terrein van de attributietheorie.

In paragraaf 2.8.2.2 werd de functie van schuld en schaamte verder verduidelijkt tegen de achtergrond van deze attributietheorie. Het gaat hier om een sociaalpsychologische benadering van schuld en schaamte die uitgaat van de causaliteitsbehoefte die ieder mens in het dagelijks leven ervaart. Iedereen heeft de behoefte om dat wat in het leven gebeurt te verklaren en om reacties van anderen te begrijpen. Dit geeft ons inzicht in hoe we vervolgens moeten reageren en wat we kunnen verwachten. Het geeft een gevoel van regie over het verloop van situaties in het bijzonder en over ons leven in het algemeen. Mensen worden liever niet opgeschrikt en overvallen door onverwachte situaties, bijvoorbeeld een ingrijpende of schokkende gebeurtenis, waarbij we overgeleverd zijn aan willekeur en ons machteloos voelen. Dat maakt immers angstig en onzeker. Als een voorval ons overkomt, proberen we dan ook de regie te herwinnen. Hier speelt verantwoordelijkheid een belangrijke rol en daarmee schuld- en schaamtebeleving. We kunnen dit als volgt verduidelijken. Bij een ingrijpende of schokkende gebeurtenis worden we overvallen door betreffend voorval, maar ook door allerlei emoties en reacties die we misschien niet eens van onszelf kennen. Met name gaat het dan om machteloosheid, angst en onzekerheid. In dat geval stellen we liever onszelf verantwoordelijk voor datgene wat gebeurde en voelen we ons liever ongelukkig over die zelfbeschuldiging, dan dat moet worden geaccepteerd dat het leven blijkbaar een angstig en onzeker leven kan zijn, namelijk dat we aan willekeur kunnen zijn overgeleverd⁵.

Gevoelens van verantwoordelijkheid en controle, zo hebben we ook in ons onderzoek gezien, spelen zowel een belangrijke rol bij het meemaken van een ingrijpende of schokkende gebeurtenis, als bij de beleving van schuld en schaamte. Bij schuld en schaamte gaat het, als zij een reactie zijn op controle- en zinverlies als gevolg van een ingrijpende of schokkende ervaring, om de motivatie tot herstel daarvan. Met name wanneer we iets schokkends hebben meegemaakt dat tot een psychotrauma kan leiden is deze 'causaliteitsbehoefte' van groot belang. Het helpt ons betekenis toe te kennen aan iets wat eigenlijk niet te begrijpen en te accepteren is, iets dat ver uitstijgt boven ons begripvermogen en nauwelijks inpasbaar is in ons zingevingskader en in onze persoonlijke ervaringsschema's. Jezelf verantwoordelijk stellen voor iets geeft immers, naast de emotionele pijn die het schuldgevoel of de schaamte met zich meebrengt, een gevoel de regie over het eigen leven en over de toekomst te hervinden. Daarnaast kan het zoeken naar een verklaring helpen betekenis

toe te kennen aan een voorval en duidelijkheid geven over de werkelijke rol in het gebeurde en de gevolgen daarvan, wat tot herstel van verloren eigenwaarde kan leiden. Deze manier van omgaan met een schokkende ervaring kan mogelijk het risico voor de ontwikkeling van symptomen voor PTSS of andere psychische klachten reduceren.

Met het bovenstaande begeven we ons binnen een belangrijk domein van ons onderzoek: de inhoud en de functie van schuld- en schaamtebeleving bij veteranen. De morele vragen die veteranen zich na afloop van hun uitzending stellen en die gerelateerd zijn aan hun uitzendervaringen vervullen een belangrijke rol in het begrijpen van wat zij meemaakten en van eigen gedrag, gevoelens en reacties. Deze functie en betekenis van schuldbeleving is ook te vinden in de studies van Lifton⁶, waarin hij de juist niet-pathologische aard en betekenis van schuld, en in het bijzonder overlevingsschuld benadrukt. Hij vond in zijn studies naar geweldsgetroffenen dat overlevingsschuld een vorm van schuld is die voorkomt bij mensen die aan een extreme schokkende gebeurtenis zijn blootgesteld en die deze gebeurtenis als een van de weinigen hebben overleefd. Lifton maakte het verschil tussen het destructieve karakter van het zelfverwijt van Vietnamveteranen en het constructieve en positieve karakter van het zelfonderzoek, wat hij in de overlevingsschuld van veteranen ziet, dat gepaard gaat met morele vragen en het hernemen van verantwoordelijkheid⁷. Ook van Iersel⁸ en Herman⁹ stellen dat betekenis van schuld ligt in het hernemen van verantwoordelijkheid, waarbij een verbinding gelegd wordt naar de herstelfase na traumatisering. “In dat verband wordt zin gesticht”¹⁰, aldus Van Iersel.

5.2.2 De mate en de aard van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Beleven Nederlandse veteranen van vredesmissies schuld en/of schaamte gerelateerd aan hun uitzendervaringen, en zo ja, waar hebben schuld en schaamte in dit verband mee te maken? Of anders gezegd: wat is de aard van die schuld- en schaamtebeleving? In het onderstaande beschrijven we de belangrijkste bevindingen over de omvang en aard van schuld en schaamte, zoals blijkt te gelden voor onze onderzoeksgroep: veteranen van vredesmissies. Daarmee kan de tweede onderzoeksvraag beantwoord worden. Deze luidde als volgt:

2. Van welke omvang en aard zijn de schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van een vredesmissie?

In paragraaf 2.8.1 zagen we dat Kubany et al.¹¹ schuld definiëren als een onplezierig gevoel dat samengaat met de overtuiging (of overtuigingen) dat betrokkene anders had moeten denken, voelen of handelen. Schaamte definiëren zij¹² als een onaangenaam gevoel en een negatieve zelfevaluatie van iemands complete persoonlijkheid, iemands karakter of intelligentie. Bij schaamte staat de negatieve gedachte over de eigen persoonlijkheid (*‘one’s entire ‘self’*) centraal, en bij schuld de negatieve gedachte over het eigen gedrag in een specifieke situatie (*‘one’s specific actions’*). Dit onderscheid, zoals we al zagen, vindt zijn oorsprong bij Lewis¹³ en kon op basis van verschillende studies empirisch bevestigd worden¹⁴. Ook voor ons onderzoek gingen we uit van bovenstaande definitie van schuld en schaamte en hun onderscheid.

We zagen in paragraaf 3.6.3 dat rond 25% van de veteranen aangaf schuld en schaamte te beleven gerelateerd aan hun uitzendervaringen, en dat ongeveer 4% van de veteranen zich zelfs ‘regelmatig’ tot ‘vaak’ schuldig voelt of schaamt. De schuldbeleving van veteranen blijkt te zijn gebaseerd op en terug te leiden naar zes typen situaties die zich in een vredesmissie en door de deelname eraan kunnen voordoen. Daarmee kan schuldbeleving onderverdeeld worden in zes dimensies (Figuur 3.19, gebaseerd op de STRGS van Kubany et al.¹⁵). Deze dimensies geven ons inzicht in de aard van uitzendinggerelateerde schuldbeleving. De meeste veteranen gaven aan schuld te beleven als gevolg van de ‘omstanderrof’ (rond 18%, 4% in redelijke tot in behoorlijke mate); als gevolg van ‘hun negatieve houding ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied’ (rond 13%, 4% in redelijke tot in behoorlijke mate); en als gevolg van een ‘indirect effect van besluiten en handelen’ (rond 7%, rond 4% in redelijke tot in behoorlijke mate). We zagen verder dat de ‘aan geweld en gevecht gerelateerde schuldbeleving’, waaronder overlevingsschuld, in mindere mate gerapporteerd werd.

De schulddimensies die we in ons onderzoek kunnen onderscheiden brengen ons tot de kern van de inhoud van uitzendervaringen van veteranen. Uit de aard van de schuld die door veteranen het meest gerapporteerd werd, kunnen we opmaken dat de schuldbeleving van veteranen en de veroordeling daarmee van het eigen gedrag, allereerst te maken hebben met het nalaten te handelen en het mogelijk anderen daarmee (onbedoeld) de gelegenheid hebben gegeven gewelddadigheden te plegen (het onvermogen te voorkomen dat letsel werd toegebracht aan burgers) en ‘niet geprotesteerd hebben tegen bruutheid of niet geprobeerd hebben bruutheid te voorkomen’; met negatieve gedachten en een negatieve houding (‘boosheid ten aanzien van de burgerbevolking’ en ‘het geloof dat de bevolking in het conflictgebied minderwaardig is’); en met het onbedoeld kwaad hebben aangedaan en het onbedoeld duperen van anderen (‘het bevriend zijn geraakt met een burger die later gedood is, mogelijk als gevolg van je vriendschap met hem of haar’ en ‘per ongeluk letsel toebrengen aan kinderen’).

Het bovenstaande toont ook aan dat de veteranen in het uitzendgebied voornamelijk te maken moeten hebben gehad met morele dilemma’s. In mindere mate heeft de schuldbeleving te maken met gebeurtenissen die de behoefte tot zelfbehoud opriepen (‘het niet in dezelfde mate en omvang risico’s hebben genomen zoals anderen dit deden’ en ‘datgene dat je hebt moeten doen om te overleven’) en met situaties die aanzetten tot ongebruikelijke acties en gedrag (‘het sorteren van gewonden of het kiezen welke gewonde behandeld zal worden’ en ‘doden van vee of huisdieren’). Alsook heeft de schuldbeleving in mindere mate te maken met bewust gepleegde (wan)daden (‘Iemand seksueel intimideren of pesten’; ‘Het bewust pijn doen of doden van kinderen’). Deze laatste typen schuldbeleving blijken – in tegenstelling tot bij veteranen van vredesmissies – een belangrijk thema te zijn bij oorlogsveteranen, zo blijkt uit de eerdere studies die we in paragraaf 2.8.1 bespraken.

Uit eerder onderzoek onder veteranen blijkt dat veel van deze oud-strijders diepgaande gevoelens van schuld beleven als gevolg van het overleven van de oorlog terwijl collega’s sneuvelden¹⁶, en dat schuldgevoelens kunnen worden gerelateerd aan pijnlijke oorlogsherinneringen¹⁷. Veel Vietnamveteranen blijken nog jaren na de oorlog gevoelens te hebben van schuld, schaamte en zelfhaat, en last te hebben van het gevoel dat wat zij gedaan hebben onvergeeflijk was. Zij vinden mede daarom moeilijk aansluiting bij de samenleving¹⁸. Op basis van deze eerste studies naar

schuld- en schaamtebeleving bij (Vietnam-)veteranen kunnen we concluderen dat overlevingsschuld één van de belangrijkste thema's is waar oorlogsveteranen, ook nog jaren na de oorlog, mee worstelen. Dat betekent dat zij morele vragen stellen over het eigen overleven en hun eigen rol daarbinnen. Zij vragen zich af waarom anderen, die zich immers in dezelfde situatie begaven, niet overleefden en wat zij hadden moeten en kunnen doen om dat te voorkomen¹⁹. De categorieën van schuld die we in deze eerste studies vonden zijn tweeledig, te weten: 'overlevingsschuld' en 'schuld als gevolg van gevechtsacties en ander oorlogsgeweld'. Zij worden ook wel beide *combat guilt* genoemd. De onderzoeken zijn verricht onder oorlogsveteranen (*combat-veterans*). Er is nauwelijks onderzoek verricht over schaamtebeleving van veteranen, en het weinige onderzoek dat (ook) handelt over schaamte meet schaamtegeneigdheid en schaamte in het dagelijks leven²⁰.

Sinds de afgelopen vijftien jaar bestaat er meer aandacht voor de, dan wel theoretische, variëteit in categorieën van missiegerelateerde schuldbeleving, en daarmee voor een breder scala aan situaties die morele vragen kunnen oproepen en daarmee tot schuld- en schaamtebeleving kunnen leiden. Het gaat dan in het bijzonder over morele dilemma's. Kubany²¹ noemde in dit verband '*catch-22'-guilt*, maar ook '*I should have known better'-guilt* en '*I should have done more'-guilt*, die alle duiden op schulddimensies die wij in ons onderzoek sterker dan *combat guilt* vertegenwoordigd zagen. Kubany en Kubany et al.²² definiëren schuld als een multidimensionaal construct dat is samengesteld uit een negatief gevoel en uit vier schuldgerelateerde overtuigingen of cognities, namelijk: 'ingebeelde verantwoordelijkheid'; 'ingebeelde ontoereikendheid van rechtvaardiging van acties'; 'ingebeelde overtreding van waarden'; en 'ingebeelde voorzienbaarheid en voorkombaarheid van negatieve gevolgen'. Schuld- en schaamtebeleving duiden hier wederom op morele vragen achteraf en op een verantwoordelijkheid die betrokkene zichzelf toebedeelt.

De aard van de schuldbeleving die door de veteranen die deelnamen aan ons onderzoek het meeste gerapporteerd werd, komt overeen met de door Kubany²³ genoemde theoretische categorieën van schuld, alsook met de door Kubany et al.²⁴ beschreven overtuigingen en cognities.

De aard van de schuldbeleving van veteranen van vredesmissies geeft inzicht in ervaringen die, in tegenstelling tot wat we in meeste eerdere studies onder oorlogsveteranen²⁵ zagen, met name te maken hebben met het gevoel van tekortschieten, immers met het na hebben gelaten in te grijpen of het ongewild (bijvoorbeeld door gebrek aan informatie) anderen te hebben gedupeerd. Veteranen van recente vredesmissies werden met name geconfronteerd met hun onvermogen de negatieve situatie ten goede te keren, met machteloosheid en het onvermogen geweld te stoppen. Tegelijkertijd werden zij geconfronteerd met het feit dat in het uitzendgebied andere (persoonlijke) normen en waarden gelden dan wij gewend zijn en als normaal beschouwen en ervoeren zij dat dit leidde tot een andere manier van reageren dan betrokkene van zichzelf gewend was of kende. Dat kan tot gevolg hebben gehad dat na terugkomst thuis niet altijd meer kan worden begrepen, verantwoord en uitgelegd waarom op een bepaalde manier besloten of gereageerd werd. Achteraf kan dit verschillende morele vragen oproepen.

Het voorgaande kan verder worden verduidelijkt met de antwoorden die de respondenten gaven op de open vragen over uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving. De vragenlijst waarmee we de zes dimensies van schuldbeleving konden onderscheiden, werd afgesloten met een open vraag waarmee de respondenten de lijst met schuldgenererende situaties konden aanvullen. 75

veteranen (Appendix 6, Figuur G) vulden deze vraag in van de 275 veteranen die aangaven in meer of mindere mate uitzendinggerelateerde schuld te beleven. De volgende citaten illustreren de aard van de schuldbeleving, en daarmee wederom de kern van uitzendervaringen van veteranen van vredesmissies: “Geen voedsel mogen uitdelen aan burgers, terwijl wij voldoende in voorraad hadden”; “Het gevoel hebben dat je niet alles uit jezelf hebt gehaald om burgers te helpen. Het verschuilen achter je werk om maar niet bij slachtoffers te hoeven zijn”; “Het enige wat ik me in het begin nog wel eens afvroeg, was of ik misschien toch niet nog wat meer had kunnen betekenen voor de mensen”; “Ik had de publiciteit moeten opzoeken, toen ik bemerkte dat alles in de doofpot werd gestopt van wat wij aangaven”; “De schuldvraag is misschien dat je zo machteloos bent. Je zou eigenlijk iedereen willen helpen, maar dat kan bij een miljoen mensen niet. En die taak hadden we eigenlijk wel, althans dat vond ik (...)”; en “Bepaald leed niet hebben kunnen voorkomen en niet hebben mogen ingrijpen”.

Ook als belangrijkste oorzaak voor hun uitzendinggerelateerde schaamte noemden de respondenten relatief vaak: ‘falen’, ‘machteloos zijn’ en ‘tekortschieten’, maar ook schaamden veteranen zich voor de ‘misdragingen van collega’s’, ‘de respectloze en negatieve houding ten aanzien van de burgerbevolking in het uitzendgebied’, en schrijft een veteraan:

“schaamte voor de eigen luxe in uitzendgebied, terwijl niet ver van de basis vandaan mensen honger leden en onder erbarmelijke omstandigheden moesten leven.”

Ten slotte noemden respondenten als belangrijkste oorzaak voor schuldbeleving: ‘ervaren machteloosheid of de onmacht’, vaak letterlijk zo genoemd. Het gaat verder bij schuld om situaties als ‘geen geweld mogen gebruiken om het geweld tegen onschuldig burgers te stoppen (onder meer verkrachtingen)’, ‘geen medische hulp kunnen bieden aan vluchtelingen’, ‘het niets kunnen doen om het leed van burgers te verzachten’ en ‘geen primaire middelen mogen verstrekken’ (Figuur F en Tabel B, Appendix 6).

In hoofdstuk 2 vonden we dat schuld en schaamte niet zozeer verschillen in de inhoud en in de structuur van de situatie die eraan voorafging. Het *‘machteloos zijn’* en *‘tekort hebben geschoten’* worden zowel als schuld als schaamte genererende ervaringen genoemd. Als een alleen schaamte genererende situatie wordt ‘schaamte voor misdragingen van collega’s’ genoemd, wat op plaatsvervangende schaamte duidt. Schuld en schaamte verschillen ook niet zo zeer voor wat betreft het domein waarin de situaties die deze gevoelens kunnen oproepen zich voordoen, dat privaat of publiek kan zijn.²⁶ Mogelijk verklaart dit waarom de thema’s die veteranen zelf bij schuld en bij schaamte noemen niet heel duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Schuld en schaamte verschillen immers in de gevoelens die erdoor worden opgeroepen, en in het gedrag en de houding die door schuld en schaamte gegenereerd worden.²⁷

Als we kijken naar de aard van de schuldbeleving die wij in ons onderzoek vonden, dan zien we een gelijkenis met de (overlevings)schuld zoals Lifton²⁸ in zijn studie onder Viernamveteranen vond. Lifton beschrijft in dat verband het volgende:

*"Images and feelings of guilt are generally associated with transgression—with having crossed boundaries that should not be crossed, gone beyond limits that should not be exceeded. Here the transgression had to do with two kinds of death; that which they witnessed and "survived" (deaths and buddies), and that which they inflicted on Vietnamese. (...) they are survivors who cannot inwardly justify what they have seen and done—and are, therefore caught in a vicious circle of death and guilt."*²⁹

Overlevingsschuld is de schuld als gevolg van het hebben zien lijden en sterven van dierbaren. Tegelijkertijd is er het volste besef dat betrokkene zelf is blijven leven. Het gaat om het overleven waar anderen juist het leven hebben moeten laten. De overlevende vindt dat hij dit niet verdient en hij beschuldigt zichzelf ervan te weinig gedaan te hebben om de dood van de ander te voorkomen³⁰. De aard van de schuldbeleving die in ons onderzoek centraal blijkt te staan, heeft dan wel niet zozeer te maken met het getuige zijn van het sterven en het lijden van kameraden, terwijl betrokkene zelf overleefde. We zien wel een duidelijke gelijkenis voor wat betreft de morele thema's die gerelateerd zijn aan overlevingsschuld, en die we in paragraaf 2.8.1 bespraken. De schuldervaringen die veteranen van ons onderzoek rapporteren gaan in essentie over het tekort zijn geschoten, falen, geen bescherming hebben kunnen bieden, maar tegelijkertijd wel het getuige zijn geweest van de dood en het leed van burgers. Bij overlevingsschuld van oorlogsveteranen gaat het om het gevoel dierbaren niet (voldoende) beschermd te hebben, waardoor hun dood mogelijk voorkomen had kunnen worden.

Samengevat gaat het bij schuld en schaamte van veteranen van vredesmissies om het 'navolgend geweten', wat een evaluatieve terugblik inhoudt op reeds gemaakte keuzes en reeds verrichte of nagelaten handelingen. Daaraan tegenovergesteld is het 'voorafgaand geweten' dat een keuze veronderstelt uit beschikbare handelingsalternatieven. Deze laatste vorm vonden we terug in eerder onderzoek over schuld bij oorlogsveteranen³¹. De schuldbeleving van veteranen heeft te maken met negatieve gedachten over het eigen gedrag in een specifieke situatie, wat conform de definitie van schuld is waar onder andere Kubany et al.³² van uitgingen, en waarmee ook het onderscheid met schaamte geduid kan worden, zoals Lewis³³ in 1971 dit introduceerde en dat later door verschillende onderzoekers werd overgenomen, onder wie door Kubany et al.³⁴:

*"(...) shame can be defined as an unpleasant feeling plus a negative evaluation of one's entire self, personality, intelligence, or character (e.g., "I feel inadequate")."*³⁵

In ons onderzoek zien we echter ook dat uitzendinggerelateerde schuld en schaamte lastig of niet van elkaar te onderscheiden zijn. In de literatuur die we in paragraaf 2.7.1 behandelden, zagen we dat schuld en schaamte niet zozeer verschillen voor wat betreft de inhoud en de structuur van de situaties waardoor ze gegenereerd worden. Dit kunnen we op basis van het empirisch onderzoek inderdaad bevestigen. Daarbij hebben we in ons onderzoek alleen voor schuld onderzocht welke categorieën konden worden onderscheiden; voor het meten van uitzendinggerelateerde schaamte

beperkten we ons tot enkele instrumenten. We komen hier in de discussie (paragraaf 5.4.3) op terug. Om bovenstaande redenen vinden we geen empirische bevestiging voor het onderscheid tussen schuld en schaamte. Als we uitgaan van de bovenstaande definitie van schaamte, dan lijkt het erop dat in de schulddimensies (waaronder omstandersschuld) die in ons onderzoek het meest gerapporteerd zijn, ook een schaamtecomponent besloten ligt.

Samengevat: we weten nu wat de omvang is van de schuld- en schaamtebeleving van de veteranen die deelnamen aan ons onderzoek. Ook hebben we inzicht gekregen in de aard van de schuldgenererende situaties. Hiermee kunnen we een beeld vormen van 'de kern' van de uitzendervaringen die mogelijk kenmerkend zijn voor vredesmissies. We zagen bijvoorbeeld dat veteranen van vredesmissies te maken hebben met andere schuldtypen dan veteranen van oorlogsmissies. Veteranen van vredesmissies rapporteren met name schuld als gevolg van tekortschieten en indirecte en onbedoelde geweldpleging (door niet-ingrijpen anderen die gelegenheid geven tot kwaad). Bij oorlogsveteranen staat met name gevechtsgelateerde schuld als gevolg van directe en bedoelde geweldpleging centraal. Vredesmissies genereren naar verwachting andere situaties dan oorlogsmissies. Vredesmachters worden echter ook geconfronteerd met oorlog en geweld. Tegelijkertijd moeten zij echter voorkomen dat zij onderdeel gaan uitmaken van een conflict. Reageren met militair geweld om bijvoorbeeld mensenrechtenschendingen te stoppen lijkt al snel op inmenging in een conflict. De verschillende ervaringen die voortvloeien uit de positie en taken van de vredesmacht vinden we ook in de aard van de schuldbeleving die veteranen rapporteren. Op basis van de verdere resultaten uit het empirisch onderzoek konden we nagaan welke missiegerelateerde omstandigheden en uitzendinggerelateerde ervaringen, en welke persoonlijke kenmerken van veteranen de verschillen in schuld- en schaamtebeleving (zoals zich in de onderzoeksgroep voordoen) kunnen verklaren. We gaan hier in de volgende paragraaf op in en beantwoorden daarmee de derde onderzoeksvraag.

5.2.3 Determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Om de verschillen in de mate en de aard van schuld- en schaamtebeleving van veteranen te kunnen begrijpen en verklaren hebben we in hoofdstuk 2 hypothesen geformuleerd. Deze verwachtingen betreffen vermoedens rondom de indirecte invloed van missiegerelateerde kenmerken (type en periode missie) en uitzendinggerelateerde omstandigheden (adequaatheid geweldsinstructies en uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen) op schuld en schaamte, alsook vermoedens over de directe invloed van de ervaren hevigheid van de uitzendervaringen en van de achtergrondkenmerken van de respondenten op schuld en schaamte. De derde onderzoeksvraag luidde in dit verband:

3. In hoeverre en op welke wijze hangen verschillen in schuld- en schaamtebeleving samen met kenmerken van de missie en met kenmerken van de veteranen?

In hoofdstuk 3 (paragraaf 3.6.3) vonden we dat ongeveer een kwart van de veteranen gerelateerd aan de uitzending schuld en schaamte beleeft, en dat de aard van schuldbeleving met name

gekenmerkt wordt door de ‘omstanderroel’ van militairen in het uitzendgebied, hun ‘negatieve houding ten aanzien van de bevolking’ en als derde wordt ‘het onbedoeld kwaad hebben aangedaan (*indirect effect*)’ het meeste gerapporteerd. De eerste en tevens meest gerapporteerde schulddimensie duidt op het getuige zijn van ellende en geweld. Het schuldgevoel heeft te maken met het feit dat betrokkene getuige was van ellende en geweld en ook echt alleen als omstander betrokken was en bleef. Hij kon de negatieve situatie niet ten positieve keren en gewelddadigheden niet stoppen. Het betreft hier ook het anderen onbedoeld de gelegenheid hebben gegeven tot kwaad (een van de items van schuld door omstanderroel is: ‘Niet hebben geprotesteerd tegen bruutheid of niet geprobeerd hebben bruutheid te voorkomen’, Appendix 3, Tabel B). We kunnen deze aard van schuldbeleving van veteranen van vredesmissies verduidelijken met de volgende empirische bevindingen uit ons onderzoek, waarmee we tevens de verschillen in de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte kunnen verklaren.

Uit ons onderzoek blijkt, en we verwijzen ook naar de bevindingen in hoofdstuk 4, dat verschillende factoren (indirect en/of direct) van invloed zijn op aan de uitzending gerelateerde schuld en schaamte van veteranen. Indirect van invloed op schuld en schaamte is het ‘type missie’, de ‘periode van de missie’, de ‘geweldsinstructies’, en gebeurtenissen en situaties die gekenmerkt werden door ‘betrokken zijn bij oorlogssituaties en de deelname aan gevechtshandelingen’, ‘het bij gewelddadigheden niet hebben mogen ingrijpen’ en ‘getuige van ellende en geweld’. We zien verder dat de confrontatie met ‘machteloosheid gedurende de uitzending’ direct afhankelijk is van de bovengenoemde factoren en dat schuld en schaamte direct afhankelijk zijn van de ervaren ‘machteloosheid gedurende de missie’.

De veteranen van vredeshandhavende missies voelden zich gedurende de uitzending in sterkere mate machteloos dan de veteranen die deelnamen aan een vredesafdwingende missie. Verder zien we dat de veteranen van recente missies (waaronder 1991-1995) in sterkere mate machteloosheid beleefden dan veteranen die gedurende de Koude Oorlog werden uitgezonden. Als veteranen gedurende de missie vaker ‘getuige waren van ellende en geweld’ en ‘bij gewelddadigheden niet mochten ingrijpen’ voelden zij zich gedurende de uitzending in sterkere mate machteloos. Als zij vaker ‘betrokken waren bij oorlogssituaties en deelnamen aan gevechtshandelingen’ werden zij juist in mindere mate geconfronteerd met machteloosheid.

De aard van de schuldbeleving van veteranen – ‘omstanderroel’, ‘negatieve attitude’ en ‘indirect effect’ – kunnen we verder verduidelijken door de rol die verantwoordelijkheidsbeleving speelt in de mate waarin veteranen zich gerelateerd aan hun uitzending schuldig voelen of schamen. Naast machteloosheid zijn schuld en schaamte direct afhankelijk van de mate waarin veteranen zich verantwoordelijk voelden voor (het verloop van) situaties en gebeurtenissen gedurende de uitzending.

De directe effecten op de mate van schuld- en schaamtebeleving hebben we samengevat in Tabel 5.1. We rapporteren in dit conclusie- en discussiehoofdstuk alleen de significante effecten. Het gaat hier immers om een samenvattend overzicht met de belangrijkste resultaten uit hoofdstuk 4. In Tabel 5.1 zien we dat de verschillen in de onderzoeksgroep in mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte, naast met ‘machteloosheid’ en ‘verantwoordelijkheid’, te maken hebben met verschillende factoren, waaronder ‘uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen’, de

‘hevigheid van de missie en uitzendervaringen’ en met ‘persoonlijke kenmerken’ van de respondenten. In Tabel 5.1 zien we ook dat de verschillende factoren samen 32% van de variantie in de mate van uitzendinggerelateerde schuld en 27% van de variantie in de mate van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving verklaren.

Tabel 5.1 De verklaring van de verschillen (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten) in de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte (tussen haakjes de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

Onafhankelijke variabelen	Afhankelijke variabelen	
	Mate van schuld	Mate van schaamte
Exposure		
Getuige van ellende en geweld	.308** (.205**)	.364** (.238**)
Betrokken bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen	-	-.248* (-.167*)
Hevigheid van de missie		
Aangrijpendheid	.058** (.107**)	-
Machteloosheid	.077** (.170**)	.070** (.152**)
Hevigheid van de uitzendervaringen		
Bedreigend	.075* (.122*)	-
Verantwoordelijkheid		
Situaties en gebeurtenissen	.055** (.120**)	.077** (.165**)
Succesvolle verloop missie	.017* (.076*)	-
Functioneren eenheid	-	.024* (.092*)
Persoonlijke kenmerken		
Leeftijd 21-30 jaar (ref. > 60)	.162*	-
Leeftijd 31-40 jaar (ref. > 60)	.154**	.124*
Geslacht (ref. = Man)	-	-.163*
Opleiding	-	-
Psychotycisme	.399** (.218**)	.503** (.268**)
Eigenwaarde	-.157** (-.131*)	-.121** (-.099**)
Verklaarde Variantie (R ² Adjusted)	32%	27%
N	949	949

* $p < .05$; ** $p < .01$

We zagen al dat veteranen die met een vredeshandhavende missie werden uitgezonden zich in sterkere mate dan veteranen die met een vredesafdwingende missie werden uitgezonden (gedurende de missie en bij bepaalde situaties en gebeurtenissen) machteloos hebben gevoeld. Weisaeth³⁶ ziet vooral de vredeshandhavende missies van na de Koude Oorlog als een bron voor nieuwe en niet-traditionele stressoren voor militairen bij de uitoefening van hun beroep. Dat blijkt uit ons onderzoek, maar ook uit de studies die Weisaeth bespreekt. Veteranen van recente missies blijken vaker te maken te hebben met machteloosheid bij gewelddadigheden in de rol als getuige. Van de Noorse militairen van de UNIFIL-missie rapporteerde ruim 3% en van de Zweedse militairen

van de UNPROFOR-missie rapporteerde 16% vaak of zo nu en dan getuige te zijn geweest van dode mensen. 7% van de Zweedse militairen rapporteerde dagelijks of regelmatig geconfronteerd te zijn met dode en gewonde mensen. Van de verschillende situaties en gebeurtenissen die vredeshandhavers meemaken, is het meest typisch het getuige zijn van geweld tegen burgers zonder in staat te zijn hen te helpen. Weisaeth noemt de positie van vredessoldaten in dit verband als volgt:

*"(...) being a helpless spectator to helpless victims."*³⁷

Volgens hem komt dit door de mandaten die het gebruik van militair geweld omwille van zelfverdediging toestaan, maar die het gebruik van militair geweld omwille van het stoppen van gewelddadigheden juist in de weg staan. Als een militair getuige is van gewelddadigheden, kan hij als enige reactie een rapport schrijven over het incident, in de hoop dat dit snel door het VN-systeem heen bij de juiste personen terecht komt en dus effect heeft. Dit is echter niet genoeg om de militair ervan te verzekeren dat het geweld stopt en dat verder leed voorkomen is. Ook leidt dit er niet toe dat de militair na afloop van de missie een betekenis kan toekennen aan de uitzendervaringen, aldus Weisaeth³⁸. Het niet weten waartoe dergelijke rapportage geleid heeft en achteraf niet kunnen controleren hoe het de slachtoffers is vergaan of vergaat, kan de omgang met extreme uitzendervaringen bemoeilijken.

Weisaeth³⁹ onderscheidt vier typen stressoren die door VN-personeel genoemd werden en die kenmerkend blijken voor verschillende vredesmissies: (1) *"personal exposure to danger"*, (2) *"witnessing very stressful events involving civilians"*, (3) *"experiencing humiliation by former warring factions"*, en (4) *"frustration in the operational tasks"*. We gingen hier in paragraaf 2.4.3 op in. Deze stressoren komen voor een belangrijk deel overeen met de uitzendervaringen die bij de veteranen die deelnamen aan ons onderzoek schuldbeleving genereerden.

Uit het bovenstaande en uit de resultaten die we in hoofdstuk 4 bespraken kunnen we over het algemeen concluderen dat bij schuld en schaamte van veteranen de volgende thema's samenkomen: 'feitelijke onmacht' (beperkte bevoegdheid tot reageren met militair geweld, oftewel 'falende' geweldsinstructies); '(subjectieve) machteloosheidsbeleving' (ervaren hevigheid gedurende de missie en bij bepaalde gebeurtenissen en situaties); 'het controleverlies' (exposure); 'tekortschieten' en 'onbedoeld kwaad aanrichten' (aard van schuld); en 'verantwoordelijkheidsgevoelens voor (het verloop van) situaties en gebeurtenissen'.

In ons onderzoek zien we dat de mate van de beleving van schuld en schaamte afhankelijk is van de mate waarin de veteraan zich gedurende de missie verantwoordelijk voelde voor anderen en voor het verloop van situaties. In paragraaf 2.7.1 zagen we dat een belangrijke voorwaarde voor de beleving van schuld en schaamte is dat we ons verantwoordelijk kunnen voelen voor anderen en ons in de ander kunnen verplaatsen. Het gaat hier om verantwoordelijkheid die we onszelf toebedelen en niet om de verantwoordelijkheid die van buitenaf wordt opgelegd. Schuldbeleving duidt op een empathisch vermogen, en daarmee op verantwoordelijkheid voor het gevoel en voor het welzijn van anderen⁴⁰. De aard van de schuldbeleving van veteranen van vredesmissies duidt er allereerst op dat veteranen over sterke verantwoordelijkheidsgevoelens beschikken. Daarnaast duidt dit type

schuldbeleving op de confrontatie met ervaringen waarbij controleverlies en machteloosheid een belangrijke rol spelen. We vinden hier een empirisch bewijs voor het gegeven dat het bij schuldbeleving niet uitmaakt of betrokkene ook daadwerkelijk schuldig was. Mensen kunnen zichzelf de schuld te geven, ongeacht de situatie en de feitelijke betrokkenheid en rol bij een voorval. De relatie tussen schuld en schaamte en de confrontatie met een schokkende gebeurtenis en machteloosheid vonden we in verschillende studies over overlevenden van oorlog en geweld⁴¹, en de relatie tussen verantwoordelijkheid en schuld en schaamte in de attributietheorie⁴² (paragraaf 2.8.2.2).

Schuld, maar ook schaamte, kan helpen om een gevoel van controle te creëren op hetgeen in ons leven en om ons heen gebeurt. De betrokken persoon heeft op die manier het gevoel de negatieve uitkomst van het voorval of een vergelijkbare gebeurtenis of situatie in de toekomst voortaan te kunnen voorkomen door anders te zijn en/of anders te handelen dan hij eerder deed. Schuld en schaamte kunnen op die manier bijdragen aan de verwerking van ingrijpende ervaringen, mits wordt voorkomen dat betrokkenen zichzelf blijft afvragen wat hij anders had moeten doen en zichzelf verwijten blijft maken⁴³. Schuld en schaamte kunnen in dat laatste geval ook schadelijk zijn voor het psychisch welbevinden. Kubany et al.⁴⁴ toonden in hun studies over overlevenden van oorlog en geweld aan dat zowel schuld als schaamte in relatie tot door geweld en oorlog veroorzaakte stressoren psychische problemen genereren en Tangey et al.⁴⁵ stellen dat schuld leidt tot problemen als deze gevoelens samengaan met schaamte. Problemen met schuld ontstaan als mensen een overdreven of vertekend beeld hebben van hun verantwoordelijkheid voor bepaalde situaties of gebeurtenissen of voor de gevolgen daarvan⁴⁶. Chronische zelfbeschuldiging en een obsessief peinen over verwerpelijk gedrag leiden tot psychische problemen. Schuldgevoelens kunnen door de verantwoordelijkheid die betrokkene naar zich toetrekt tot eindeloos gepieker leiden, over wat er had kunnen gebeuren als men anders had gehandeld of besloten⁴⁷ (paragraaf 2.9.3). In deze studie onderzochten we deze rol van schuld en schaamte bij het ontstaan van uitzendinggerelateerde psychische klachten en bij het psychisch welbevinden van veteranen. Hier gaan we in de volgende paragraaf op in, waarmee we de laatste onderzoeksvraag beantwoorden.

5.2.4 De rol van schuld en schaamte bij de mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen

Wat kunnen we op basis van dit onderzoek zeggen over de rol van schuld en schaamte bij veteranen, en daarmee over de verklaring van de verschillen in de onderzoeksgroep in uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen? In het onderstaande geven we antwoord op de vierde onderzoeksvraag die luidde:

4. In hoeverre en op welke wijze hangen verschillen in schuld- en schaamtebeleving samen met de psychische gevolgen van uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen?

In paragraaf 3.6.4 zagen we dat 48% van de respondenten aangeeft de uitzendervaringen in meer of mindere mate te herbeleven. 41% rapporteert een meer of mindere mate van verhoogde prikkelbaarheid (*hyperarousal*) en 36% tracht de herinnering aan uitzendervaringen in meer of

mindere mate te vermijden (Figuur 3.20). In Figuur 3.21 zagen we dat rond 50% van de respondenten wel eens angstklachten heeft, rond 72% depressieve klachten en dat rond 53% van de respondenten in het dagelijks leven wel eens last heeft van woede. Rond 5% van de respondenten heeft nogal tot heel erg veel last van angsten, depressieve gevoelens en gevoelens van woede.

De resultaten uit paragraaf 4.2.5 laten zien dat de mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten niet (symptoomclusters van PTSS) en het psychisch welbevinden van veteranen – angst en woede – wel afhankelijk is van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving. De effecten zijn negatief. Deze bevindingen wijken af van de literatuur en van bevindingen uit ander onderzoek over het onderscheid tussen schuld en schaamte in de relatie met psychische klachten en het psychisch welbevinden⁴⁸ en met eerder onderzoek over de relatie tussen schaamte en PTSS bij oorlogsveteranen⁴⁹. Uit betreffende studies blijkt dat schaamteneigendheid positief correleert met de symptomen van PTSS en schuldgeneigdheden niet. De geneigdheid tot schuldgevoelens bleek geen invloed te hebben op ontwikkeling van symptomen van PTSS⁵⁰. De afwijkende bevindingen uit ons onderzoek worden mogelijk veroorzaakt door de gebruikte instrumenten voor het meten van met name schaamte. In de andere studies werd onder andere een meetinstrument gebruikt dat is gebaseerd op verschillende scenario's die zich in het dagelijks leven kunnen voordoen. De scores op de voorgelegde reacties op die scenario's meten een bepaalde mate van schuld- en schaamteneigendheid. Schuld- en schaamteneigendheid vormden hier twee persoonlijkheidsdimensies. In alle studies werd schaamte gerelateerd aan ervaringen in het dagelijks leven gemeten en in geen één studie werd schaamte gemeten die gerelateerd is aan specifieke uitzendervaringen. In de meeste studies werd wel gebruik gemaakt van instrumenten waarmee *combat guilt* kon worden gemeten (zie ook Tabel 2.9).

Volgens de resultaten uit ons onderzoek zijn veteranen die zich vaker schuldig voelen minder vaak bezig de herinnering aan ingrijpende uitzendervaringen te vermijden. Als veteranen vaker schuld beleven, hebben zij echter in sterkere mate last van depressieve klachten, hostiliteit en woede. Overlevingsschuld leidt juist tot minder sterke depressieve klachten. Naarmate veteranen in het dagelijks leven in sterkere mate problemen ondervinden als gevolg van hun uitzendinggerelateerde schuldbeleving, zijn zij vaker bezig met het vermijden van herinneringen aan ingrijpende uitzendervaringen en scoren zij hoger op verhoogde prikkelbaarheid en angst. Naarmate veteranen in sterkere mate problemen ondervinden door hun uitzendinggerelateerde schaamte, scoren zij hoger op angst en hostiliteit en woede. Voor problematische schaamte en psychische klachten (symptoomclusters van PTSS) ontbreken significante effecten.

Ten slotte bewijzen het negatieve effect van overlevingsschuld op depressie en het ontbrekende effect van overlevingsschuld en overlevingschaamte op uitzendinggerelateerde psychische klachten en psychisch welbevinden de niet-pathologische aard van overlevingsschuld zoals Lifton sinds 1973 benadrukt⁵¹.

In Tabel 5.2 zien we de directe effecten op depressieve klachten en op hostiliteit en woede. We rapporteren, net als in Tabel 5.1, alleen de significante effecten. Het gaat hier wederom om een samenvattend overzicht met de belangrijkste resultaten uit hoofdstuk 4. Beide indicatoren voor psychisch welbevinden blijken zowel afhankelijk te zijn van schaamte als van schuld. Dit is in

tegenstelling tot uitzendinggerelateerde psychische klachten (met uitzondering van het negatieve verband tussen 'mate van schuld' en 'vermijden') en angst, zoals we in paragraaf 4.2.5 zagen. Het 'type van de missie', het vaker 'bij gewelddadige situaties niet mogen ingrijpen', de 'hevigheid van de missie en uitzendervaringen', 'schuld', 'schaamte' en 'persoonlijke kenmerken' van de respondenten verklaren 67% van de variantie in klachten die hostiliteit en woede indiceren en een deel van deze factoren verklaart maar liefst 83% van de variantie in de mate van ervaren depressieve klachten.

Tabel 5.2 De verklaring van de verschillen (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten) in de mate van psychisch welbevinden (tussen haakjes de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

		Afhankelijke Variabelen
Onafhankelijke variabelen	Depressie	Hostiliteit & woede
Type missie		
Vredeshandhavende missies (ref. = vredesafdwinging)	-	-.114*
Exposure		
Bij gewelddadige situaties niet mogen ingrijpen	-	-.313* (-.197*)
Hevigheid van de missie		
Bedreigend	-	.102** (.175**)
Aangrijpend	-	-.095** (-.160**)
Hevigheid van de uitzendervaringen		
Machteloosheid	.113** (.170**)	.113* (.185*)
Bedreigend	-.125** (-.178**)	-
Uitzendinggerelateerde schuld en schaamte		
Mate van schuldbeleving	.091* (.103*)	.125* (.154*)
Mate van schaamtebeleving	-.099* (-.121*)	-.115* (-.153*)
Problematische schuld	-	-
Problematische schaamte	-	.239** (.311**)
Overlevingsschuld	-.207** (-.131**)	-
Persoonlijke kenmerken		
Leeftijd 21-30 jaar (ref. > 60)	-	.237*
Relatie (ref. = alleenstaand)	-	.211**
Psychotycisme	1.116** (.732**)	.679** (.477**)
Eigenwaarde	-.188** (-.152**)	-
Verklaarde Variantie (R ² Adjusted)	83%	67%
N	260	260

* $p < .05$; ** $p < .01$

In ons onderzoek (Tabel 4.19) zagen we dat het last hebben van angsten, in tegenstelling tot depressie en hostiliteit, onafhankelijk is van (de mate van) uitzendinggerelateerde schuld en schaamte. Angst blijkt wel afhankelijk te zijn van de mate waarin schuld en schaamte problemen veroorzaken in het dagelijks leven. Beide effecten zijn positief. Voor wat betreft depressie ontbreken

de significante effecten en bij hostiliteit zien we alleen een positief effect van problematische schaamte. In een studie⁵² ($n = 584$, gemiddelde leeftijd 13 jaar) naar de relatie tussen cognitieve copingstrategieën, symptomen van depressie en angst (zoals in ons onderzoek gemeten met de SCL-90) en suïcidaliteit zagen we dat een hoge waarde op de copingstrategie 'jezelf de schuld geven' samengaat met een hoge score op depressie: $B = .27$ en angst: $B = .19$ ($p < .001$). Een hoge waarde op 'anderen de schuld geven' gaat samen met lage waarden op depressie ($B = -.07$) en angst ($B = -.07$), echter die effecten zijn niet significant. Verder zien we in betreffend artikel dat suïcidaliteit afhankelijk is van beide copingstrategieën (respectievelijk $B = .27$, $p < .001$ en $B = -.13$, $p < .01$). De neiging hebben jezelf de schuld te geven bleek naast rumineren (waaronder "ik hou me veel bezig met alles wat ik denk en voel over wat ik heb meegemaakt") de belangrijkste voorspeller van symptomen van depressie en angst. De mate van suïcidaliteit blijkt het beste te voorspellen uit de mate waarin de omgang met een nare ervaring gekenmerkt wordt door het zogenoemde catastroferen (waaronder "Ik bedenken me voortdurend hoe verschrikkelijk het is wat ik allemaal heb meegemaakt"), echter ook bleek 'jezelf de schuld geven' ook hier een belangrijke voorspeller en een beschermende werking blijkt 'het leggen van de schuld van wat betrokkene is overkomen bij anderen' te vervullen.

In Tabel 3.25 zagen we dat 'jezelf de schuld geven' (ook in ons onderzoek gemeten met de CERQ) het sterkste samenhangt met schaamte- en schuldgeneigdheid, met de mate van uitzendinggerelateerde schaamte, problematische schaamtebeleving en schuld als gevolg van gedrag dat de kans op overleven vergrootte of tot overleven leidde.

In Tabel A en B van Appendix 10 rapporteerden we de correlatiecoëfficiënten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving, schuld- en schaahtegeneigdheid, psychische klachten, psychisch welbevinden en de controlevariabelen in ons onderzoeksmodel: psychoticisme en zelfbeeld. Deze resultaten ondersteunen deels de bevindingen uit eerdere kwalitatieve en kwantitatieve studies over schuld en schaamte⁵³. We gebruikten voor het meten van schuld- en schaahtegeneigdheid dan ook hetzelfde meetinstrument. Schaahtegeneigdheid hangt positief en sterker samen met psychische klachten en psychisch welbevinden dan schuldgeneigdheid. We zien zelfs dat het verband tussen schuldgeneigdheid en de symptoomclusters van PTSS 'herbeleven' en 'verhoogde prikkelbaarheid' niet significant zijn. Ook hangt schuldgeneigdheid niet en schaahtegeneigdheid wel significant (positief) samen met (een negatieve) eigenwaarde.

Zoals we hierboven en in paragraaf 2.7.1 bespraken, werd het verschil tussen schuld en schaamte voor wat betreft de relatie met PTSS of andere psychische klachten op basis van verschillende empirische studies onder verschillende populaties bevestigd. Schaahtegeneigdheid correleert positief met psychopathologie (waaronder depressie, woede, bezorgdheid, en psychoticisme bij studenten)⁵⁴ en met PTSS bij voormalig krijgsgevangenen⁵⁵ en Vietnamveteranen⁵⁶. Voor wat betreft de relatie tussen schuldgeneigdheid en PTSS of andere psychische symptomen werd in betreffende studies een negatief effect gevonden⁵⁷ of een ontbrekend effect⁵⁸. In een vrij recente (2007) studie onder Vietnamveteranen wordt als schuldervaring 'getuige van het overlijden van kameraden genoemd'. 30 jaar nadat deze oud-strijders terugkwamen uit Vietnam noemen zij: *"I could have done more to save them"*, *"I was not brave enough"*, of *"I am a bad person because of what I did not do back then"*⁵⁹ als ervaringen waar

zij zich nog steeds schuldig over voelen. De verklaring voor het negatieve effect van schuld op PTSS vonden de onderzoekers in het vermoeden dat schuld dan wel een onprettig gevoel veroorzaakt, maar een copingstijl is die is gericht op aanpassing en die betrokkene juist motiveert op constructieve wijze met de psychische stress om te gaan. Wanneer veteranen worden herinnerd aan hun oorlogservaringen, voelen zij pijn en verdriet, en schuld over hun overleven of dat zij niet in staat waren het leven van kameraden te redden. Dit wijst echter op schuldgevoel door gebrek aan constructieve reacties, en daarmee op de negatieve beoordeling van het eigen gedrag, in plaats van de veroordeling van iemands zelf (*'characterological self-blame'*), zoals schaamtegeneigde mensen doen, aldus Harrigan⁶⁰.

Ook in een recente studie (2009) over therapeutische ervaringen van slachtoffers van oorlog en geweld (*"Working through Shame in groups for Victims of Trauma and War"*), onder wie oorlogsveteranen⁶¹ (mannelijke ex-krijgsgevangenen die gevangen werden genomen, gemarteld en mishandeld in concentratiekampen in Bosnië en Bosnische oorlogsveteranen) blijkt dat de meest moeilijke traumagerelateerde thema's minder aan schuld gerelateerd zijn dan aan schaamte. In deze studie werd onderzocht op welke manier schaamte het beste kan worden verwerkt door slachtoffers van oorlog en geweld. De onderzoekers stellen dat schaamte één van de moeilijkste affecten is om in psychotherapie mee om te gaan. De thema's die zij in hun studie bespreken en die de oorlogsslachtoffers noemden hebben met name te maken met het tekortschieten. De levens van anderen konden niet gered worden en de martelingen en mishandelingen konden niet worden voorkomen. De ex-krijgsgevangenen en oorlogsveteranen droegen dezelfde emotionele last, die was opgesloten in hun ziel. Opmerkelijk is dat Harrigan⁶², in zijn verklaring van de negatieve relatie tussen schuld en PTSS dergelijke thema's, die ook onder Vietnamveteranen leven, juist als schuldgenererende ervaringen ziet en niet als schaamte-ervaringen.

Schaamte is, zoals we al zagen, gerelateerd aan minderwaardigheid en door schaamte halen we onszelf neer. We illustreren dit met een citaat, afkomstig van een voormalige officier van het Joegoslavische Nationale Leger (YNA). Hij vertelde het volgende in een therapie (groeps-)sessie:

*"I am ashamed that I was not able to help my people. I was enlisted in the army that attacked us, but I did not see their intentions on time. (...) Everything was happening in front of my eyes but I could not see anything. I am ashamed when I remember that I laughed and shared the same table with them. I was fine and considered them my friends".*⁶³

De gebruikelijke reactie van de ex-krijgsgevangenen en oorlogsveteranen was, als zij besloten deel te nemen aan de groepstherapie, *"I'll join the Group if you wish, but I will not be able to share my shame with others."*⁶⁴ Alsof het een regel was, duurde het weken en soms zelfs maanden eer veteranen, nadat zij zich hadden aansloten bij de therapiegroep, hun verhalen gingen delen. Dit duidt op de pijnlijke gevoelens die schaamte zo kenmerken.

5.3 Conclusies en nieuw conceptueel model

In paragraaf 4.3 Tabel 4.20 presenteerden we voor welke hypothesen we (gedeeltelijk) positief bewijs vonden en welke hypothesen moesten worden verworpen. De belangrijkste bevindingen uit hoofdstuk 4 bespraken we vervolgens in paragraaf 5.2.3 en 5.2.4 van dit conclusie- en discussiehoofdstuk. Een samenvattend overzicht daarvan vinden we in Tabel 5.1 en 5.2. We vinden in die tabellen de verschillende ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en tussen haakjes steeds de gestandaardiseerde. Zoals we al aangaven, kozen we er voor alleen de significante verbanden tussen de variabelen te presenteren. Het gaat hier immers om een samenvatting van de belangrijkste resultaten.

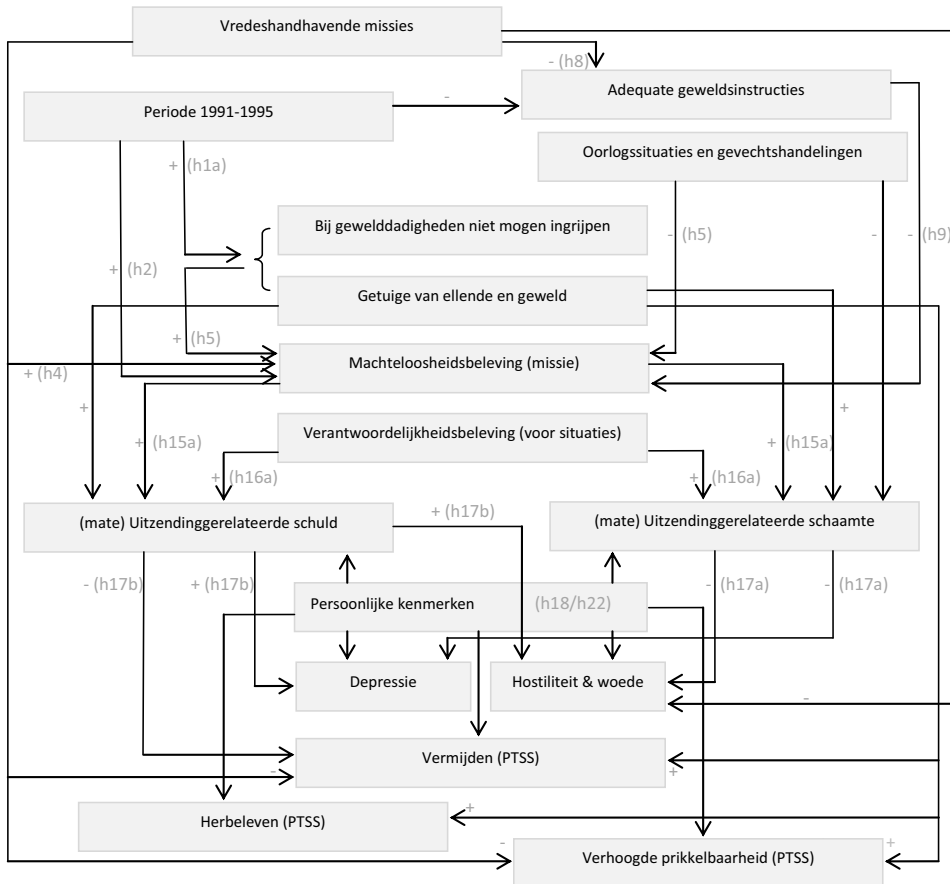
Ten slotte vatten we de belangrijkste bevindingen uit ons onderzoek samen in een nieuw conceptueel model. Dit model wordt gepresenteerd in Figuur 5.1. Dit conceptuele model bestaat uit een samenstelling van de belangrijkste resultaten uit het onderzoek. Dat houdt in dat de vijf onderzoeksmodellen, die we in hoofdstuk 4 presenteerden in respectievelijk Figuur 4.1 tot en met Figuur 4.5 voor dit nieuwe conceptueel model zijn samengevoegd. De pijlen in Figuur 5.1 staan voor de verwachte verbanden, zoals we die formuleerden in de verschillende hypothesen (hypothese 1a is bijvoorbeeld + h1a), maar ook voor de overige verbanden die we tussen de variabelen vonden (de pijlen met alleen - of +) en die we, naast de bevestigde hypothesen, in paragraaf 5.2.3 en 5.2.4 bespraken. We lichten het bovenstaande toe met een paar voorbeelden:

Bij ‘- (h9)’ staat de pijl in het model voor hypothese 9, en de ‘-’ geeft hierin aan dat de richting van het gevonden verband negatief is. Dat houdt in dat naarmate veteranen gedurende de uitzending beter ‘uit de voeten konden’ met de geweldsinstructies, zij zich gedurende de uitzending in minder sterke mate machteloos hebben gevoeld.

Bij ‘+ (h15a)’ staat de pijl in het model voor hypothese 15a, en de ‘+’ geeft hierin aan dat de richting van het gevonden verband positief is. Dit houdt in dat naarmate veteranen zich gedurende de uitzending in sterkere mate machteloos voelden, zij na afloop van de uitzending vaker aan de uitzendervaring gerelateerde schuld beleven.

We concluderen dat het conceptuele model dat in hoofdstuk 1 werd gepresenteerd en als leidraad heeft gediend bij de analyse van de inter-relaties tussen schuld, schaamte en psychologisch welbevinden en hun determinanten over het algemeen adequaat is gebleken. Het model in Figuur 5.1 biedt een meer concrete invulling op het niveau van variabelen en laat zien dat onze theorie die stelt dat missie- en persoonsgerelateerde kenmerken van invloed zijn op schuld- en schaamtebeleving, en deze op hun beurt weer van invloed zijn op psychologisch welbevinden van veteranen, in belangrijke mate ondersteuning geniet. Hiermee kunnen we aanknopingspunten bieden voor de voorbereiding van huidige militairen op toekomstige missies, voor de (morele) begeleiding van militairen in huidige missies, alsook voor de nazorg aan veteranen. Dit werken we uit in de volgende paragraaf (5.4).

Figuur 5.1 Conceptueel model op basis van de belangrijkste resultaten

5.4 Discussie

In deze paragraaf voeren we een discussie over de relevantie van de empirische bevindingen uit onze studie. We bespreken eerst welke bijdrage we met het onderzoek kunnen leveren aan de wetenschap. Vervolgens bespreken we de maatschappelijke relevantie van het onderzoek. Afsluitend besteden we aandacht aan de methodologische beperkingen en sterke kanten van het onderzoek.

5.4.1 Wetenschappelijke relevantie

Vernieuwend onderzoek

In hoofdstuk 1 formuleerden we de doelstellingen van ons onderzoek. Eén daarvan was een bijdrage te leveren aan een verkenning op het terrein van de *‘descriptieve militaire ethiek’*. We zagen dat militaire ethiek de wetenschap is van vraagstukken van goed en kwaad in een specifieke context, namelijk dat van krijgsmachten en individuele militairen. Het betreft de vragen naar goed en kwaad in relatie tot morele attitudes, emoties, cognities en gedragingen, zoals deze zich in de specifieke context van een krijgsmacht en bij individuele militairen kunnen voordoen. Militaire ethiek omvat zowel fundamentele vraagstukken over de legitimiteit van legaal geweld, maar ook meer toegepaste vraagstukken, zoals de voorbereiding op morele dilemma’s in oorlogen en bij vredesoperaties. In deze studie ligt het accent op de elementen uit de ‘toegepaste’ militaire ethiek. Dat wil zeggen dat het accent ligt op die elementen die relatief dicht bij de militaire beroepsuitoefening en praktijk staan en dus bij het concrete militaire besluiten en handelen in een oorlogssituatie en bij zogeheten vredesoperaties, alsook op de inhoud van de morele zelfevaluatie van veteranen na afloop van de uitzending. In het bijzonder besteedden we aandacht aan schuld- en schaamtebeleving in de militaire beroepsuitoefening.

Dit onderwerp werd nog niet eerder behandeld als descriptief ethische vraag en ook nog niet eerder, tenminste onder Nederlandse veteranen, empirisch onderzocht. In zoverre wordt met deze studie een innovatie op het vakgebied van de nog relatief jonge professionele militaire ethiek bereikt. Met de empirische studie brachten we het landschap van de feitelijk levende beroepsmoraal van militairen, in het bijzonder veteranen, verkennend in kaart. De empirische methode die bij de verkenning gebruikt is, is van gedragswetenschappelijke aard. Dit wil vooral zeggen, dat van de existentiële morele thema’s is onderzocht op welke manier zij het gevolg zijn van gedrag en houding. Ondanks het gedragswetenschappelijk onderzoeksinstrumentarium liggen deze thema’s tegelijkertijd wel degelijk volledig op ethisch terrein. In concreto staat immers de schuldbeleving en schaamtebeleving van veteranen centraal en daarmee, zoals in de klassieke westerse moraalfilosofie en moraaltheologie genoemd wordt, het ‘navolgend geweten’. In de moraalfilosofie en in de moraaltheologie onderscheidt men van oudsher het ‘voorafgaand geweten’, dat een keuze maakt uit beschikbare handelingsalternatieven van het ‘navolgend geweten’. Het navolgend geweten is evaluatief. Het bevat een terugblik op reeds gemaakte keuzes en reeds verrichte of nagelaten handelingen. Gesteld in termen van deze disciplines richt deze studie zich op het navolgend geweten van militairen, waarbij het gaat om militairen die ‘veteraan’ zijn geworden. Daarbinnen ligt de nadruk niet op het concept geweten of op de vraag of dit begrip als zodanig functioneert bij militairen. De nadruk ligt op de inhoud van de morele zelfevaluatie. De grondstructuur van schuld en schaamte blijkt met name te gaan om het tekortschieten en als gevolg daarvan het anderen de gelegenheid bieden kwaad te doen. Ethisch gezien blijkt niet alleen interessant te zijn wat mensen doen, maar ook wat mensen laten. Ook daaraan zijn schuld- en schaamtebeleving gerelateerd. Het bleek dus zinvol de normatieve militaire ethiek een empirische basis te geven. Militaire ethiek zou er in moeten voorzien dat militairen zelf niet aan anderen de

naaste gelegenheid van het kwaad geven, ook niet onbedoeld. Zij moeten hoe dan ook in staat gesteld worden het kwaad te voorkomen of stoppen.

Empirisch onderzoek naar schuld en schaamte van Nederlandse veteranen van vredesmissies vond dus niet eerder plaats. Echter, de theoretische aandacht voor schuldbeleving en schaamte ontbreekt niet in trauma-studies over Nederlandse militairen en veteranen en over de nasleep van oorlog en geweld⁶⁵. Met onze empirische studie kunnen we een bijdragen leveren aan een verdere theorievorming (Figuur 5.1) over de verklaring van verschillen in schuld en schaamte bij veteranen en over de mechanismen die schuld, schaamte en psychisch welbevinden genereren. Ook konden we met ons onderzoek verschillende dimensies van schuld en schaamte identificeren en kregen daarmee inzicht in de inhoud van schuld en schaamte, en daarmee in ‘de kern’ van de uitzendervaringen van veteranen van vredesmissies. Tevens kregen we inzicht in de aard van de morele vragen die veteranen na afloop stellen en in de aard van verdere existentiële uitzendinggerelateerde thema’s. In het Amerikaanse onderzoek naar schuld en schaamte bij oorlogsveteranen werd steeds alleen de relatie tussen schuld en schaamte en psychische klachten onderzocht en niet de morele inhoud en functie van (uitzendinggerelateerde) schuld en schaamte.

Met ons onderzoek leverden we dan ook een bijdrage aan de instrumentontwikkeling voor empirisch onderzoek onder Nederlandse veteranen van vredesoperaties. We hebben voor onze studie deels nieuwe instrumenten ontwikkeld waarmee onder andere verschillende categorieën van *uitzendinggerelateerde schuldbeleving* onderscheiden kunnen worden. Het belangrijkste instrument voor het meten van uitzendinggerelateerde schuldbeleving is gebaseerd op the Sources of Traume-Related Guilt Survey (STRGS) van Kubany et al.⁶⁶. De STRGS diende verder als uitgangspunt voor de instrumenten waarmee we uitzendinggerelateerde schaamte en verantwoordelijkheid konden meten. In eerder onderzoek (paragraaf 2.8.1) naar schaamte bij veteranen werd geen gebruik gemaakt van instrumenten waarmee schaamte gerelateerd aan uitzendervaringen kon worden gemeten. Wel onderzochten de onderzoekers onder andere schaamteneigtheid in het dagelijks leven bij veteranen met een PTSS. In de studies naar schuld bij veteranen werden wel instrumenten gebruikt waarmee aan de uitzendervaringen gerelateerde schuld gemeten kon worden. Echter werden in die studies steeds alleen twee categorieën van schuld onderscheiden, en alleen de relatie met PTSS en/of andere psychische klachten onderzocht. Het betreft ‘overlevingsschuld’ en ‘*combat guilt*’. Henning & Frueh⁶⁷ vormen hierin een uitzondering. Zij ontwikkelden voor hun onderzoek een nieuw instrument waarmee verschillende categorieën van schuld en schaamte gerelateerd aan gevechtservaringen onderscheiden konden worden. De vragenlijst zou door veteranen van uiteenlopende militaire missies kunnen worden ingevuld. In de literatuur over veteranen en schuldbeleving worden wel verschillende categorieën van missiegerelateerde schuld besproken.

Empirisch bewijs voor theoretische inzichten

Behalve dat onze studie nieuwe inzichten heeft geleverd voor het terrein van de ‘*descriptieve militaire ethiek*’ vonden we op basis van onze studie ook empirisch bewijs voor bestaande theoretische inzichten over schuld, schaamte en attributie. Allereerst zagen we in hoofdstuk 2.7.2 dat Kubany⁶⁸ twee typen schuld onderscheidde waarmee hij een cognitief model voorstelde voor

behandelaars van veteranen met trauma-gerelateerde schuld (*"cognitive relabeling treatment strategies which have a "type" specific focus are outlined"*⁶⁹). Beide typen schuld vragen aandacht voor de cognitieve *'after-the-fact'* evaluaties van veteranen over hun gedrag gedurende de ingrijpende gebeurtenis. Het gaat hier om schuldbeleving die gebaseerd is op specifieke valse veronderstellingen en zogenoemde fouten in de logica, die Kubany vond bij overlevenden van verschillende schokkende gebeurtenissen: *'I should have known better'* en de *'catch-22' guilt*⁷⁰. Op basis van onze studie vonden we empirisch bewijs voor beide typen schuld, alsook voor de definitie van schuld waar hij en zijn collega's⁷¹ zich in verdere studies op baseerden en die we in hoofdstuk 2 bespraken.

Ten tweede komen de bevindingen uit ons onderzoek, dat hoofdzakelijk kwantitatief van aard is, over de aard van schuldbeleving (overlevingsschuld) en psychopathologie in sterke mate overeen met de bevindingen uit de kwalitatieve studies die Lifton verrichtte onder Vietnamveteranen⁷², overlevenden van de aanval op de atoombom Hiroshima⁷³, overlevenden van de Duitse vernietigingskampen en van grote overstromingen⁷⁴. Lifton's studies over overlevingsschuld kunnen in belangrijke mate richtinggevend zijn om de aard van de schuldbeleving van veteranen van vredesmissies te kunnen begrijpen. Schuld en schaamte van veteranen worden als onderdeel van het *navolgend geweten* beschouwd en, zoals Lifton benadrukte, als dimensies waarin existentiële vragen, die door de confrontatie met (oorlogs)geweld en leed worden opgeroepen, besloten liggen en tot uiting komen. Het gaat bij overlevingsschuld niet alleen om de vraag naar eigen overleven, terwijl anderen in dezelfde situatie stierven. De morele vragen gaan ook over het tekortschieten en over wat gedaan had moeten worden om het leed en overlijden van anderen te kunnen voorkomen. Schuldbeleving als gevolg van de omstanderrol en als gevolg van het onbedoeld kwaad hebben aangericht ligt in overlevingsschuld besloten. Deze schuldcategorieën vormen in ons onderzoek eigen dimensies en kunnen dus uit de overlevingsschuld gelicht worden.

Ook Kubany's⁷⁵ schuldcategorieën raken aan de dimensies van schuldbeleving die veteranen in ons onderzoek het meeste rapporteren. Alleen willen wij schuldbeleving niet, zoals Kubany wel deed, tot een pathologie reduceren. De schulddimensies duiden volgens ons immers op functionele zelfevaluatie van werkelijk vertoond gedrag en niet op categorieën psychische klachten. De resultaten uit onze studie tonen aan dat Lifton terecht de pathologische (therapeutische) reductie van schuld afwijst. In ons onderzoek stond, net als in de studies van Lifton, niet de psychopathologie van veteranen centraal. Dit was voor ons van begin af aan een belangrijk uitgangspunt.

We zouden op basis van ons onderzoek beide theorieën kunnen verfijnen. Lifton's⁷⁶ kwalitatieve studies over overlevingsschuld zouden met kwantitatief onderzoek verfijnd en aangevuld kunnen worden. Hetzelfde geldt voor Kubany's⁷⁷ theoretische studie naar dimensies van schuldbeleving bij veteranen. Daardoor wordt immers niet alleen de aard en de verscheidenheid van het verschijnsel schuld duidelijk, maar ook de omvang. Kubany's bevindingen verdienen daarnaast een bredere interpretatie dan de pathologische benadering van aan oorlogservaringen gerelateerde schuldbeleving. Het aan jezelf toekennen van schuld is immers tegelijkertijd het jezelf de mogelijkheid geven tot verwerking van de ingrijpende ervaringen. Naast Lifton bevestigt ook Herman⁷⁸ dit op basis van haar studies onder slachtoffers van oorlog en geweld. Zij duidt tevens het mechanisme dat tussen ervaren machteloosheid en verantwoordelijkheid bestaat en waarin de

functionele en constructieve aard van schuldbeleving zichtbaar wordt. Hier begeven we ons op het terrein van attributie.

De functie van schuld en schaamte bij veteranen benaderen we in onze studie tegen de achtergrond van de attributietheorie. Interne attributie blijkt bij veteranen van vredesmissies, bij de morele evaluatie van (eigen rol en betrokkenheid bij) uitzendervaringen, een belangrijke rol te spelen. Ook Bandura⁷⁹ hield zich bezig met thema's als schuld en attributie. Echter in zijn studies benadert hij de andere kant, namelijk die van '*moral disengagement*', wat altijd een externe attributie inhoudt. Betrokkene legt de oorzaak van een situatie of een gebeurtenis volledig buiten zichzelf. Hij gedraagt zich normloos en wijdt dit aan anderen of omstandigheden waarvan hij slachtoffer zou zijn. Dit is een gevaarlijke houding, omdat deze een voedingsbodem is voor kwaad en het plegen van en aanzetten tot wandaden. Uit ons onderzoek blijkt dat in de houding van vredessoldaten het tegenovergestelde, namelijk '*moral engagement*', centraal staat en door veteranen geprefereerd wordt. Maar we zagen ook dat schuldgevoel achteraf over de negatieve houding ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied relatief vaak gerapporteerd werd. Dit duidt er op dat de veteraan gedurende de uitzending een negatieve houding aannam tegenover de lokale bevolking, maar tegelijkertijd duidt dit op een moreel besef (schuldgevoel) dat deze houding onterecht en onjuist was. De veteraan keurt deze houding zelf af. Tevens zagen we (Figuur 3.19) dat ongeveer 6% van de veteranen zich schuldig heeft gemaakt aan normloosheid en wandaden, en tegelijkertijd dat zij zich daar ook schuldig over voelen.

Lifton⁸⁰ ontdekte dat bij alle oorlogs- en geweldsgetroffenen het verschijnsel van '*psychic numbing*' (emotionele afstomping) optreedt en daarmee het onvermogen om intense emoties bij het waarnemen van geweld te voelen. De militair moet onder grote druk kunnen presteren en aan gevaarlijke situaties het hoofd bieden. Het militaire beroep is een gevaarlijk en risicovol beroep. Tijdens uitzendingen sneuvelen militairen of raken militairen gewond. Ook worden militairen geconfronteerd met machteloosheid, in die zin dat zij het geweld niet kunnen stoppen of verder leed niet kunnen voorkomen. De gevolgen van oorlog en geweld kunnen de militair, en al helemaal als hij er niets tegen kan doen en ertegen niet mag optreden, met afschuw vervullen.

De krijgsmacht beschouwt ethiek als een kernwaarde van het militaire beroep, die als een intrinsieke waarde deel moet uitmaken van de persoonlijkheidsstructuur van de militair⁸¹. Desondanks kunnen ook militairen, net als leden van de strijdende partijen, vervallen in normloosheid en wangedrag. Ofwel omdat zij als persoon een verminderd geweten hebben, ofwel omdat zij de extreme spanning en druk niet het hoofd kunnen bieden. We gaan hieronder kort in op het fenomeen van de '*moral disengager*', een persoon die de morele verantwoordelijkheid volledig mijdt.

"Mensen zijn *morally disengaged* wanneer zij zich niet houden aan de waarden en normen die zij huldigen. De waarden en normen waar zij zich aan behoren te houden, stellen zij buiten werking."⁸²

'*Moral disengagement*' is een fenomeen dat uitgebreid bestudeerd is door Bandura⁸³ en dat in de militair ethische literatuur prominent aanwezig is. En dat is terecht, als tegenhanger van morele verantwoordelijkheid en moreel gedrag, en in dit verband van ethiek. De *moral disengager* kan elke

morele verantwoordelijkheid buiten zichzelf plaatsen, terwijl hij zich tegelijkertijd beraadt op een kwaadaardige daad, kwaad aandoet of al heeft aangedaan. Hij maakt in de rechtvaardiging van zijn gedrag en in het ontlopen van gevoelens van schuld en schaamte gebruik van verschillende motieven. Morele waarden en normen komen niet in zijn persoonlijkheidsstructuur en zelfconcept voor. Bandura onderscheidt acht mechanismen die *moral disengagement* kunnen veroorzaken of morele rechtvaardiging van kwaad en normloosheid kunnen bepalen (Tabel 5.3). Mechanismen die tot *moral disengagement* leiden, kunnen al op jonge leeftijd zijn ontwikkeld. Indien dit zo is, maakt dit verminderd geweten deel uit van de persoonlijkheidsstructuur van betreffende persoon en vormt hij een gevaar voor de samenleving.

Tabel 5.3 Mechanismen voor moral disengagement⁸⁴

- een verzachtende beoordeling van normoverschrijding of bagatelliseren;
- een flatteuze vergelijking van het eigen perspectief tegenover dat van het slachtoffer;
- het zichzelf ontslaan van alle verantwoordelijkheid; verplaatsing van de verantwoordelijkheid naar derden of naar omstandigheden;
- vervaging van verantwoordelijkheden, bijvoorbeeld door arbeidsverdeling (vervreemding);
- een ontkenning of de verdraaiing van de consequenties van het handelen of deze trachten te vergeten;
- ontmenselijking of demoniseren van de tegenstander;
- de schuld van een normoverschrijding bij een tegenstander of bij een omstander leggen;
- miskennen van de aard of ernst van de normoverschrijding.

Bandura gaat nog een stap verder. Hij stelt dat deze mensen bepaalde kenmerken profileren en in dit verband te herkennen zijn aan het volgende. Ten eerste blijken deze mensen minder last te hebben van schuldgevoelens, als ze op het punt staan een norm te overtreden. Schuld als cognitieve emotie en in dat verband als moderator voor moreel juist gedrag werkt bij hen dus niet. *Moral disengagers* zijn slecht in staat zich te verplaatsen in de ander. Sommige mensen vervallen in *moral disengagement*, omdat zij juist ernstig gebukt gaan onder een schuldgevoel. Deze mensen mogen niet met *moral disengagers* worden verward.

Ten tweede zijn *moral disengagers* minder pro-actief in het nemen van verantwoordelijkheid voor anderen of het dragen van zorg voor de ander.

Ten derde hebben deze mensen de neiging te piekeren over wraak en vergelding. Dat dit militairen treft die een kameraad hebben verloren door toedoen van een van de strijdende partijen maakt deze overlevende niet automatisch tot een *moral disengager*. Maar een dergelijke tragische ervaring kan wel een risico vormen voor normloos gedrag, met name na een lange periode van confrontatie met oorlog, ellende, bedreiging en geweld zonder verbetering van de situatie. Hier vervult de commandant een belangrijke functie en wordt een nog groter appèl dan anders gedaan op het zelfcontrolerend en zelfreflectief vermogen van de militair in kwestie. Ten vierde zijn zij geneigd tot piekeren over de krenking van een ander.

Ten vijfde, en dit mechanisme is van een ander niveau dan de vorige vier, vinden normoverschrijdende activiteiten niet zelden plaats onder druk van de 'peer group'. Dit zagen we bij Amerikaanse militairen die Irakezen martelden en vernederden in de 'Abu Ghraib'-gevangenis.

Binnen het uitzendgebied wordt veel waarde gehecht aan de samenhangigheid en 'bonding' binnen de eenheid. Bijna elke veteraan refereert aan de ervaren verbondenheid met collega's, de vriendschappen en het gemis daarvan na verlaten van Defensie. De verbondenheid wordt alleen maar groter naarmate de omstandigheden verslechteren en het gevaar groter wordt. Als in die groep *moral disengagers* zijn, kan het soms moeilijk zijn voor de anderen zich daarvan te distantiëren en is de kans op antisociaal gedrag groter.

De militaire opleiding en de militaire vorming zullen zich ook moeten richten op de tijdige herkenning van militairen die zich schuldig maken aan *moral disengagement*. Daarnaast is een sterke controle noodzakelijk op de in Tabel 5.3 genoemde mechanismen, die normloosheid voeden en wangedrag rechtvaardigen.⁸⁵ Zeker, ook de omstandigheden in een uitzendgebied kunnen bijdragen aan de transformatie van een moreel handelende militair tot een dader. De herkenning van mechanismen voor *moral disengagement* en van *moral disengagers* binnen het militaire beroep is van onschatbare waarde.

De enige manier om te voorkomen dat in extreme situaties misdaden worden begaan, is het ontwikkelen van een innerlijke en intrinsieke morele bewustwording en een besef van de intrinsieke relevantie en noodzaak van het moreel verantwoord handelen, in welke situatie ook. Iedereen moet in diens handelen tegenover mensen geleid worden door het besef van de intrinsieke waardigheid van de mens, van ieder mens. Een scherpe controle hierop en sancties bij overtreding mogen hier niet in ontbreken.

Uit de bevindingen uit ons onderzoek blijkt dat veteranen van vredesmissies moreel geëngageerde mensen zijn. Dit en de inzichten over '*moral disengagement*' brengen ons tot de maatschappelijke relevantie van de bevindingen uit ons onderzoek. Hier gaan we in de volgende paragraaf verder op in.

5.4.2 Maatschappelijke en politieke relevantie

De voorkant van de deelname aan vredesmissies - professionele vorming

Uit ons onderzoek blijkt dat Nederlandse veteranen '*moral engagement*' prefereren boven '*moral disengagement*'. Dat blijkt onder andere uit de aard van de situaties waarover veteranen zich achteraf schuldig voelen. Zij keuren het kwaad en de normloosheid af en voelen zich er schuldig over dat zij niets hebben gedaan om gewelddadigheden te stoppen. Dat veteranen sterk moreel geëngageerd zijn is een winst voor de krijgsmacht. Deze inzichten, alsook de belangrijkste bevindingen uit ons onderzoek (Figuur 5.1) kunnen aanknopingspunten bieden voor de verbetering van de morele vorming van militairen in hun voorbereiding op toekomstige vredesmissies. Dit lichten we hieronder toe.

Het nieuwe conceptuele model dat vorm kreeg op basis van de belangrijkste resultaten uit ons onderzoek (hoofdstuk 4), laat ons zien dat verschillende factoren indirect of direct een rol spelen bij de mate waarin veteranen hun functioneren in het uitzendgebied na afloop evalueren. Het gaat hierbij om de invloed van missiegerelateerde kenmerken (type en periode missie) en van omstandigheden zoals de geweldsinstructies en uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties

die in belangrijke mate de context vormen waarbinnen militairen hun taken moeten uitvoeren. De krijgsmacht zelf (specifiek militaire omgeving) biedt als organisatie de grenzen waarbinnen de militair dient te besluiten, handelen en functioneren, maar legt ook de grenzen vast waarbinnen veteranen hun functioneren achteraf evalueren. De krijgsmacht draagt vanwege zijn aard en functies factoren in zich die van invloed zijn op de schuld- en schaamtebeleving van de jonge veteraan, door de risico's waaraan de militair wordt blootgesteld, bijvoorbeeld de grote kans op onjuist genomen besluiten en verantwoordelijkheden. De militair heeft te maken met een mandaat en geweldsinstructies en het tegemoet treden daaraan leidt tot een verplicht te nemen verantwoordelijkheid of juist verplicht nalaten daarvan. Verder heeft de militair te maken met een hiërarchische bevelstructuur en moet hij vertrouwen op de adequaatheid en juistheid van de bevelen, al schat hij ter plekke de situatie en hetgeen moet gebeuren anders in dan de meerdere. Ingaan tegen een bevel of beleid maakt een militair per definitie schuldig. De militair begeeft zich te midden en maakt deel uit van deze brede externe omgeving waarbinnen hij zo accuraat en adequaat mogelijk dient te handelen, besluiten en oordelen, veelal te midden van verschillende door elkaar heen lopende spanningsvelden. Van militairen wordt verwacht dat zij hoe dan ook naar behoren functioneren, ongeacht de situaties waaraan zij worden blootgesteld en de omstandigheden tijdens de missie.

In de voorbereiding van militairen op toekomstige missies zouden commandanten bewust gemaakt moeten worden van deze factoren en de invloed daarvan op het functioneren van militairen, alsook op de manier waarop veteranen na afloop hun eigen functioneren evalueren. De ongemakkelijke omstandigheden gedurende de uitzending moeten vooraf bekend zijn en tijdens de missie door met name commandanten herkend worden. De omgang daarmee en de evaluatie van eigen rol daarbinnen zouden al in de eerste nazorg, met name die door de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht wordt aangeboden, besproken kunnen worden.

De uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving van veteranen duidt op het navolgend geweten van veteranen, wat het vermogen tot morele evaluatie van het gedrag, besluiten en handelen en van de eigen houding inhoudt. Dit duidt een belangrijk veld van competenties aan die in de uitoefening van het militaire beroep een sleutelfunctie vervullen. Immers veel militairen worden in het uitzendgebied geconfronteerd met morele wanorde, normloosheid en geweld, en dat gecombineerd met machteloosheid zou tot ontsporing kunnen leiden. We bespraken eerder in deze paragraaf het risico voor *moral disengagement* en de gevolgen daarvan. Dit gebeurt niet, of de kans daartoe is klein, juist als militairen bekwaam zijn zichzelf en de situatie waarin zij verkeren vanuit zichzelf moreel te beoordelen. Het gaat hier, zoals blijkt uit ons onderzoek, bij uitstek om de zelf opgelegde verantwoordelijkheid die functioneel kan zijn en stimuleert tot moreel juist functioneren en normloosheid voorkomt, ook wel de 'actief-vrijwillige' verantwoordelijkheidsinvulling genoemd: "spontaan, door de betrokkenen ervaren als een primair ethisch noodzakelijk zuivere stap"⁸⁶. Het gaat hier om de verantwoordelijkheid die de militair niet op zich neemt, omdat hij onder druk wordt gezet of omdat anderen hem op de verantwoordelijkheid wijzen⁸⁷. Uit ons onderzoek blijkt dat in situaties waarin de militair geconfronteerd wordt met een sterk gevoel van machteloosheid, hij te maken krijgt met deze vorm van verantwoordelijkheid. De verantwoordelijkheid wordt op eigen initiatief genomen en is sterk verbonden aan een (tragische) schuldervaring. Deze proactieve verantwoordelijkheid grenst theoretisch gezien aan trots en schaamte. Immers een zichzelf

opgelegde norm wordt overschreden en de veteraan heeft het gevoel dat hij als persoon en als professional gefaald heeft. Deze verantwoordelijkheid en de vorming daartoe zou een belangrijke plaats moeten innemen in alle militaire opleidingen en in de morele vorming in de voorbereiding op toekomstige missies.

De professionele verantwoordelijkheid van militairen heeft ook nog andere aspecten. Deze hebben te maken met de wisselwerking die plaatsvindt tussen de taken die de militair geacht wordt te vervullen, de bevoegdheden die hij tot zijn beschikking heeft waarbinnen een taak al dan niet naar behoren kan worden uitgevoerd (commando, structuur, en geweldsinstructies) en het afbreukrisico voor de organisatie indien 'onjuist' besloten of gehandeld is⁸⁸. Het lijkt een nauwelijks te dragen verantwoordelijkheid waar militairen echter wel mee te maken krijgen. Het onderkennen van die verantwoordelijkheid voorkomt wel dat zij zelf, door de confrontatie met geweld en onrecht, tot geweld en onrecht overgaan. De relatie tussen schuld, schaamte, verantwoordelijkheid en machteloosheid die wij in ons onderzoek vonden, vertelt ons meer over de ambivalente rol van verantwoordelijkheid van militairen en de onpartijdige rol binnen vredesmissies.

Hier stuiten we op de volgende vraag: sturen we onze militairen weg met onmogelijke opdrachten? Dat dit wel gebeurd is, blijkt wel uit de ervaringen van veteranen die aanwezig waren bij de val van de enclave Srebrenica, op 11 juli 1995. Klep⁸⁹ schreef onder andere over die missie een proefschrift. Hij analyseerde onder andere het verantwoordelijkheidsproces en de daarmee samenhangende verantwoordelijkheidsinvulling gedurende de nasleep van UNPROFOR. Uit dit proefschrift blijkt onder andere dat het nemen van verantwoordelijkheid door de individuele militair of veteraan een moeilijke en belastende opdracht is. Maar tevens dat de militairen als uitvoerders méér dan de politici in termen van verantwoordelijkheidsethiek dachten: "was er 'verstandig' gehandeld in relatie tot de risico's, de uitvoerbaarheid en de mogelijke consequenties?"⁹⁰, en daarmee hun eigen besluiten en handelen ter discussie stelden. Juist de veteranen hadden ervaren hoe complex en problematisch de uitzending geweest was, aldus Klep⁹¹. Ook uit ons onderzoek blijkt op basis van de dimensies van schuld die wij vonden, alsook door de negatieve beoordeling van veteranen als het gaat om de adequaatheid van de geweldsinstructies, dat er een spanningsveld kan bestaan tussen wat politiek als zinvol wordt beoordeeld en wat de militair ter plaatse en achteraf als zinvol en juist ervaart. De regering oefent gezag uit dat zowel vooraf (in de vorm van vastgelegde geweldsinstructies), alsook gedurende en na afloop van de uitzending bepaalt waaruit de (ook innerlijk) morele beoordeling en besluitvorming van de (ex-)militair moet bestaan en binnen welke kaders hij ervaringen dient te beoordelen. Zowel de collectieve als de individuele schuld- en schaamtebeleving van veteranen wordt uitgedaagd waar de politiek achteraf geen verantwoordelijkheid op zich neemt voor verkeerd genomen besluiten en voor ingrijpende situaties, die zich mogelijk als gevolg daarvan hebben voorgedaan. De kwestie Srebrenica en de nasleep daarvan is een belangrijk voorbeeld van de gedurende lange tijd niet-genomen politieke verantwoordelijkheid.

In ons onderzoek maakten we een onderscheid tussen vredeshandhavende en vredesafdwingende missies. In hoofdstuk 4 en in Figuur 5.1 zagen we dat voormalige vredesafdwingers beter 'uit de voeten konden' met de geweldsinstructies en dat zij zich gedurende de missie in mindere mate

machteloos hebben gevoeld. We zien echter ook dat zij hoger scoren op hostileiteit en woede (waaronder: 'woedeuitbarstingen die je niet in de hand hebt' en 'aandrang voelen anderen te slaan, te verwonden of pijn te doen') in het dagelijks leven en op twee symptoomclusters van PTSS, namelijk 'verhoogde prikkelbaarheid' en 'vermijden'. In hoofdstuk 2 (paragraaf 2.5 en 2.6) zagen we dat wanneer militairen wel de bevoegdheid hebben om het geweld te stoppen weer andere onzekerheden ontstaan. Immers, was de geweldsuitoefening legaal en wordt de militair na terugkomst thuis mogelijk civielrechtelijk aangesproken en misschien wel gestraft? Ook hier spelen verantwoordelijkheid en morele zelfevaluatie een centrale rol. De bevoegdheid tot geweldsuitoefening maakt de deelname aan een militaire missie in ieder geval niet eenvoudiger.

In Figuur 5.1 zagen we tevens dat schaamte te maken heeft met een gebrek aan beroepstrots. Dit verduidelijken we als volgt. Als veteranen gedurende hun missie vaker betrokken waren bij oorlogssituaties en als zij vaker deelnamen aan gevechtsacties, blijken zij een mindere mate van machteloosheid te hebben ervaren. Deze veteranen rapporteren tevens minder vaak uitzendinggerelateerde schaamte te beleven. Veteranen die vaker getuige waren van ellende en geweld ervoeren in sterkere mate machteloosheid gedurende de missie en na afloop blijken zij vaker aan de uitzending gerelateerde schuld en schaamte te beleven. We kunnen hieruit concluderen dat de beroepstrots van militairen wordt aangetast als zij hun werk niet conform hun professie kunnen uitvoeren, en in dat verband, wanneer zij beperkingen ondervinden als het gaat om het optreden conform de klassieke militaire competenties waarvoor militairen nog steeds worden opgeleid. Externe factoren belemmeren de militair op die manier ook daadwerkelijk adequaat te functioneren en de opdrachten uit te voeren, waaronder het stoppen van gewelddadigheden. Juist het tegenovergestelde 'het de naasten de gelegenheid geven tot kwaad' is dan het gevolg. We kunnen wel stellen dat de militaire leiding, alsook de regering, hier een belangrijke verantwoordelijkheid hebben in het behoud en herstel van de beroepstrots.

Tegen de achtergrond van ons onderzoek ligt het voor de hand om in de militaire ethiek het begrip verantwoordelijkheid en de hantering ervan een centrale plaats te laten innemen. De volgende vragen spelen hierbij een belangrijke rol en kunnen we op basis en ter samenvatting van het voorgaande stellen: 'Hoe moeten mensen verantwoordelijkheid dragen die ze al dan niet terecht gekregen hebben?', 'Wat is de verhouding tussen morele schuld en juridische aansprakelijkheid?' en 'Wat is de verhouding tussen persoonlijke morele verantwoordelijkheid en professionele verantwoordelijkheid?'. Dilemmatrainingen leveren deels een bijdrage aan, alsook aanknopingspunten voor de juiste en persoonlijke omgang met verantwoordelijkheden. Gewetensvorming speelt hierin echter een nog belangrijkere rol. Deze moet voorafgaand aan de missie plaatsvinden, maar zeker ook gedurende de uitzending een belangrijke plaats blijven innemen. De ethische nazorg, die de geestelijk verzorger kan bieden, kan al in een vroeg stadium van de uitzending, als vorm van eerste nazorg, functioneel zijn. De geestelijk verzorger bekleedt hierin, als relatief onafhankelijke persoon binnen de krijgsmacht, een kernfunctie. De geestelijk verzorger begeeft zich immers op het terrein van zingeving en ethiek.

De achterkant van de deelname aan vredesmissies - Nazorg

Het onderzoeksmodel dat we in paragraaf 5.3 presenteerden (Figuur 5.1) biedt naast aanknopingspunten voor de verbetering van de morele vorming van militairen in hun voorbereiding op toekomstige vredesmissies aanknopingspunten voor de nazorg aan veteranen en daarmee voor interventie aan de achterkant van vredesmissies. De inzichten uit ons onderzoek kunnen bijdragen aan de verbetering van de nazorg aan veteranen. De bevindingen uit deze studie bieden ons immers inzicht in de kern van de situaties en gebeurtenissen waaraan veteranen werden blootgesteld en waar zij al dan niet direct deel van uitmaakten, en in de morele (hulp)vragen die veteranen bezighouden. De aard van de schuldbeleving laat ons zien dat veteranen te maken hebben met innerlijke (gewetens)conflicten. Veteranen hoeven geen (blijvende) psychische klachten te ontwikkelen, juist als aandacht en begripvorming bestaat voor de morele vragen die zij achteraf stellen en de verantwoordelijkheid die zij zichzelf toebedelen. In een recent onderzoek naar Bosnische ex-krijgsgevangenen en veteranen werd gesteld dat schaamte en schuld belangrijke verliezen verbergen en dat het belangrijk is om die innerlijke wereld te reconstrueren en de identiteit van de veteranen, zoals bestond voordat hij aan oorlog en geweld werd blootgesteld, te hervinden⁹². De Nederlandse samenleving en de krijgsmacht moeten rekening houden met het feit dat deze verwerking achteraf een gewoon proces is. Veteranenzorg vereist daarom altijd een begeleiding bij de morele identiteitsontwikkeling van de veteranen. Deze thema's zijn altijd aan de orde, ook bij veteranen waarbij de schuld en de schaamte niet pathologisch van aard zijn. Voor psychologen betekent dit dat ze zich niet moeten beperken tot gedragsgerelateerde therapieën en interventies. Morele identiteit vraagt niet om behandeling, maar juist om begeleiding. De morele vragen die veteranen zichzelf stellen zijn dan ook bij uitstek het terrein van de geestelijk verzorger. Deze begeeft zich op het domein van zingeving en ethiek en kan zich daarin vrij bewegen, als relatief onafhankelijke persoon in de krijgsmacht. Het betreft existentiële vragen inzake de zoektocht naar betekenisverlening. Het zijn juist geestelijk verzorgers die kunnen omgaan met vragen die verankerd liggen in de morele identiteit van mensen. Schuld en schaamte moeten niet vanuit pathologisch oogpunt worden benaderd, maar juist als goed functionerend navolgend geweten van veteranen. En voorkomen moet worden dat schuld en schaamte genegeerd of vermeden worden. Immers zijn schuldervaringen reële ervaringen die als vorm van morele zelfreflectie in hun aard moeten worden begeleid. De verschillende zorgverleners en hulpverlening moeten hierin samenwerken. De zorgvraag van veteranen is doorgaans niet de vraag naar een behandeling, maar naar hulp bij de omgang met schuld en schaamte en met existentiële vragen. Het antwoord op schaamte en schuld is erkenning.

Erkenning van de veteranen

Erkenning heeft te maken met zowel schaamte als met beroepstrots. Hoe moet de samenleving in dit verband met schuld en schaamte van veteranen omgaan? En hoe kan de samenleving toetsen of de attributies van veteranen terecht zijn of juist niet? Urlic & Simunkovic⁹³ vonden in hun studie *“Working through Shame in groups for Victims of Trauma and War”* dat het moeilijk is schaamte te onthullen, omdat schaamte gerelateerd is aan onze narcistische aard. Schaamte is een pijnlijke

emotie en kan bij veteranen daarom tot afzondering en isolement leiden. Het is dan ook van uiterst belang dat de waardigheid en de trots van veteranen hersteld worden. Maatschappelijke erkenning vervangt volgens ons de schaamte van veteranen. Schaamte en schuldbeleving hebben alles te maken met beroepstrots. Dat zagen we ook in de dimensies van uitzendinggerelateerde schuldbeleving die het meest door veteranen gerapporteerd werden, waaronder omstandersschuld en schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen.

Zoals we al zagen, is een belangrijke conclusie uit ons onderzoek dat schuld en schaamte niet te reduceren zijn tot alleen maar sentimenten. Beide hebben alles te maken met morele zelfevaluatie en verantwoordelijkheid, en daarmee met een moreel bewustzijn. Hiermee bestaan schuld en schaamte uit een cognitieve component. De cognitieve component houdt verband met opvattingen en overtuigingen en met het beoordelen van de eigen verantwoordelijkheid. Militairen blijken in dit verband moreel geëngageerde professionals te zijn. Het is voorts belangrijk om te beseffen dat gedemobiliseerde militairen uiterst gevoelig zijn voor de mate van steun die ze in hun eigen omgeving ondervinden. Ze zoeken tastbare bewijzen van publieke erkenning. Behalve dat militairen erkenning zoeken, proberen ze in de morele houding van de burgergemeenschap de zin te vinden van hun confrontatie met dood en geweld. Ze willen weten of hun ervaringen worden beschouwd als heldhaftig of juist als eerloos, als moedig of als laf, en of hun aanwezigheid in missiegebied beschouwd wordt als noodzakelijk en nuttig of juist als zinloos. Als de algemene stemming in de samenleving er een is van realistische aanvaarding en acceptatie, dan bevordert dat de herintegratie van (ex-)militairen in het burgerleven. Een afwijzende en afkeurende stemming vergroot daarentegen hun isolement.

5.4.3 Sterkten en beperkingen van het onderzoek

Allereerst komen in het proefschrift verschillende disciplines samen, te weten: historische kennis, sociologische en sociaalpsychologische inzichten en inzichten uit de ethiek. Het empirisch onderzoek bevat zowel psychologische als sociologische elementen en is daarmee sociaalwetenschappelijk van aard. De kracht van dit proefschrift ligt in het multidisciplinaire karakter ervan.

Ten tweede, empirisch onderzoek heeft altijd te maken met beperkingen. In ons onderzoek speelt bijvoorbeeld waarschijnlijk het probleem van selectie-effecten onder de respondenten. We hebben te maken met een selecte steekproef, ook al zijn er aselecte steekproeftrekkingen gedaan. Zo weten we niet of de achtergrondkenmerken van de veteranen die in het veteranenpasbestand zijn geregistreerd verschillen met de niet-geregistreerde veteranen. Verder hebben de veteranen er zelf voor gekozen om mee te doen met het onderzoek. De respons was rond 33%. Het kan zo zijn dat in de non-responsgroep die veteranen vertegenwoordigd zijn met de meest negatieve ervaringen (en de grootste psychologische problemen). Zij zijn, net als de niet-geregistreerde veteranen, buiten het onderzoek gebleven. Het kan dus zo zijn dat – als selectie een rol heeft gespeeld – sommige effecten op schuld- en schaamtebeleving en effecten van schuld- en schaamtebeleving op variabelen die psychische dimensies meten door ons onderschat worden, vanwege *‘restriction of range’* op deze afhankelijke variabelen.

Ten derde is een sterke kant van het onderzoek dat we erin zijn geslaagd om een grootschalige empirische dataverzameling op te zetten om schuld, schaamte en psychisch welbevinden en hun determinanten onder Nederlandse veteranen in kaart te brengen. We hebben in dit onderzoek een groot aantal variabelen kunnen meten die vanuit het multidisciplinaire aspect van onze studie zijn aangereikt, en hun belang kunnen vaststellen.

Ten vierde, we hebben ons voor de empirische studie gebaseerd op een vergelijking tussen twee typen missies. We tonen met ons onderzoek de winst aan van onderzoek op basis van relatief eenvoudige typologieën, in ons geval vredesmissies. Onder andere konden we hierdoor juist de invloed van de geweldsinstructies, die een belangrijk onderdeel van het mandaat van een vredesmissie uitmaken en daarmee van de politieke en juridische context voor militair handelen, empirisch onderzoeken.

De discussie daarover hebben we in het tweede hoofdstuk opgenomen (paragraaf 2.4). In dat hoofdstuk zijn we ingegaan op de rol van de Verenigde Naties en op de ontwikkeling die de internationale veiligheidssituatie heeft doorgemaakt. De veranderde veiligheidssituatie in de wereld, alsook de eerste ervaringen met vredesmissies speelden een zeer belangrijke rol bij de ontwikkeling en uitvoering van (nieuwe) vredesoperaties en de besluitvorming daaromtrent. Hier wordt in sociaalwetenschappelijke (niet historische) studies over veteranen bijna altijd ten onrechte aan voorbij gegaan. Deze veranderingen hebben echter grote gevolgen voor (de beleving en ervaringen van) de individuele militair, namelijk voor de omstandigheden waarbinnen hij zijn werk moet uitvoeren (politieke geladenheid en geweldsinstructies), en voor de gebeurtenissen en situaties (nieuwe stressoren) waaraan de militair gedurende (nieuwe) vredesmissies blootgesteld wordt. Wij hebben deze factoren wel meegenomen in onze empirische studie door onder andere twee typen vredesmissies met elkaar te vergelijken. We kozen dus niet voor één van de indelingen in typen missies die we in de literatuur (Appendix 1) vonden, die overigens in geen enkel empirisch onderzoek onder veteranen van vredesmissies als uitgangspunt dienden en zelfs zouden kunnen dienen. We maakten wel ook een vergelijking tussen vier perioden waarin de veranderingen in de aard van vredesmissies – als antwoord op de veranderingen in de veiligheidssituatie in de wereld – het meest opvallend en ingrijpend waren.

Door de tweedeling in typen missies konden we de invloed van de geweldsinstructies op (de beleving van) ervaringen van veteranen mogelijk maken. De invloed van (falende of dubbelzinnige) geweldsinstructies op ervaringen van veteranen werd nooit eerder empirisch onderzocht, maar er is wel – met als belangrijk voorbeeld de ervaringen van Dutchbat III in Srebrenica in Bosnië – veelvuldig over geschreven en geoordeeld⁹⁴. Omdat we kozen voor deze tweedeling maakten we empirisch onderzoek mogelijk naar de verschillende sociologische en historische determinanten van ervaringen en belevingen van veteranen van vredesmissies. In de onderzoeksresultaten zien we ook verklaarbare verschillen tussen vredeshandhavende missies en vredesafdwingende missies.

Ten vijfde, en zoals bij alle niet-longitudinale studies het geval is, is ook ons onderzoek te bekritiseren op causaliteit tussen de verschillende variabelen. Prospectief onderzoek geeft meer noodzakelijke informatie (tijdsaspect) als het gaat om causale uitspraken over de richting van verbanden tussen variabelen. De ontwikkeling van psychisch welbevinden en de rol van schuld en

schaamte is wellicht beter in kaart te brengen door middel van een panelstudie. We zouden de vragenlijst tijdens de missie door militairen kunnen laten invullen en vervolgens (een bepaalde tijd) na de missie. De vragenlijst moet dan wel sterk ingekort worden.

Ten zesde hebben we de respondenten zelf laten beslissen op basis van welke missie zij de vragen in de vragenlijst gingen beantwoorden. Idealiter hadden we de veteranen gevraagd de vragenlijst in te vullen voor elke uitzending waaraan zij deelnamen. De veteranen zouden dan wel overbelast worden, omdat het invullen van de vragenlijst dan veel te veel tijd in beslag neemt. Ondanks de vraag naar keuze missie voor het beantwoorden van de vragen, kunnen we nooit helemaal met zekerheid zeggen welke missie de context vormt van de antwoorden op de vragen. We zouden onderzoek kunnen doen dat gebaseerd is op de eerste uitzending, echter blijft dan mogelijk hetzelfde probleem bij meerdere uitzendingen bestaan.

Ten zevende is het onderzoeksinstrumentarium van schaamte in vergelijking met het instrumentarium voor het meten van schuld beperkt. We zouden de 46 items die gebaseerd zijn op de Nederlandse vertaling van de STRGS van Kubany et al.⁹⁵ kunnen voorleggen met antwoordcategorieën die schaamte meten ('geen schaamtegevoel' tot 'in extreme mate een schaamtegevoel'). Vervolgens zou het interessant zijn te onderzoeken (factor en/of schaalanalyse) welke categorieën kunnen worden geïdentificeerd en in hoeverre deze verschillen met de schulddimensies. Het verschil tussen schuld en schaamte ligt dan wel niet zozeer in de inhoud en structuur van de situaties die eraan voorafgaan, maar in de gevoelens die zij oproepen en in de gedragingen waartoe zij motiveren⁹⁶. Toch is het interessant te onderzoeken of dit ook in ons onderzoek standhoudt. Dit zou in vervolgonderzoek onderzocht kunnen worden. In de volgende paragraaf bespreken we waar vervolgstudies verder op gericht zouden moeten worden.

Ten slotte kan ieder vragenlijstonderzoek problemen opleveren over de validiteit van de antwoorden die respondenten geven, bijvoorbeeld bij een instrument als de SCL-90. De items van deze vragenlijst, die verschillende klachten inhouden, moeten worden beoordeeld zoals ervaren in de voorafgaande week. Wat betekent dit als veteranen een paar weken doen over het invullen van de vragenlijst? Verder vragen we ons af wat het echte effect is van de mate waarin de missie politiek bediscussieerd werd. Als bijvoorbeeld voorafgaand aan de missie gediscussieerd wordt over de grote kans op verliezen en gewonden, dan bestaat de kans dat militairen zich bij voorbaat, voordat zij naar het missiegebied vertrekken, bedreigd voelen. Wat betekenen in dit verband precies de antwoorden op de vragen naar de hevigheid van de missie? Want is de sterk ervaren bedreiging van te voren aangepraat of is deze door veteranen destijds echt zo beleefd?

5.5 Aanzet tot vervolgonderzoek

Ons onderzoek vond plaats onder veteranen van vredesmissies en we hebben de resultaten vergeleken met de resultaten uit onderzoek onder Amerikaanse veteranen van oorlogsmissies. In vervolgonderzoek zouden we de schuldbeleving van Nederlandse veteranen van oorlogsmissies en/of van recente gevechtsoperaties kunnen onderzoeken.

Vervolgonderzoek zou verder gericht kunnen zijn op hoe veteranen met schuld en schaamte begeleid kunnen worden, en wat een adequate begeleiding inhoudt. Het onderzoek zou een verkennende en een vergelijkende studie onder zorg- en hulpverleners, maar ook onder verschillende zorg- en hulpverlenende disciplines kunnen inhouden.

Ook zouden we onder veteranen een kwalitatieve studie kunnen verrichten over schuld en schaamte, bijvoorbeeld om de inhoudsvaliditeit van de meetinstrumenten die we gebruikten om schuld en schaamte te meten te kunnen onderzoeken. Maar ook zouden we op basis van interviews met veteranen over schuld en schaamte kunnen onderzoeken of het onderscheid tussen schuld en schaamte, zoals we in de literatuur vonden en waarop we in hoofdstuk 2 ingingen, stand houdt als de schuld en schaamte situatiespecifiek is, oftewel uitzending gerelateerd en verband houdende met de uitoefening van het militaire beroep.

Vervolgonderzoek zou ook kunnen gaan over de verdieping van de betekenis van de beroepsidentiteit als onderdeel van de morele identiteit. Het loont de moeite nader onderzoek te doen naar componenten van de morele identiteit van militairen en veteranen.

Ten slotte kunnen we met de data van ons onderzoek nog vele andere vragen beantwoorden, bijvoorbeeld over de weerbaarheidfactoren die veteranen beschermen tegen psychische klachten, of de invloed van verdere missiegerelateerde omstandigheden op de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte, waaronder de ervaren steun van de eenheid gedurende de uitzending en de steun na terugkomst thuis van familie en vrienden. In de tweede vragenlijst⁹⁷ van ons onderzoek zijn verschillende instrumenten opgenomen van de redelijk recente 'Deployment Risk and Resilience Inventory' (DRRI) van King, et al.⁹⁸. Dit is een verzameling van meetinstrumenten speciaal ontwikkeld voor onderzoek naar militairen, veteranen en hun uitzendervaringen, die inzicht kunnen bieden in risico- en weerbaarheidfactoren voor de ontwikkeling van psychische klachten als gevolg van de uitzending. Wij hebben in de tweede vragenlijst de volgende meetinstrumenten van de DRRI opgenomen en deze in het Nederlands vertaald volgens de translation - back translation-procedure: 'steun van de eenheid gedurende de uitzending'; 'potentiële stress genererende omgevingsfactoren en omstandigheden in het uitzendgebied'; 'feitelijke ervaringen aan het einde van de missie'; 'angsten en zorgen gedurende de uitzending'; 'ingrijpende ervaringen na de uitzending'⁹⁹ en 'steun na terugkomst thuis van familie en vrienden'¹⁰⁰.

Interessant is te onderzoeken wat de houding van vrienden en familie, alsook van de samenleving als geheel (publieke opinie) betekent voor veteranen en wat daarvan de invloed is op de ontwikkeling van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte en beroepstrots. De vraag die hieraan gerelateerd is kan luiden: 'Speelt de externe morele oordeelvorming, van bijvoorbeeld familie en vrienden, maar ook van de samenleving als geheel een rol bij het bestaan en blijven voortbestaan van schuld en schaamte bij veteranen of is de morele oordeelvorming van veteranen zelf, over hun besluiten en handelen gedurende de uitzending, bij uitstek een innerlijk proces waar externe oordelen niets aan kunnen afdoen of bijdragen?'.

5.6 Concluderende opmerkingen

Als 25% van de veteranen van zowel vredeshandhavende als vredesafdwingende missies in bepaalde mate uitzendinggerelateerde schuld en schaamte beleven en schuldbeleving met name te maken heeft met tekortschieten en onbedoeld kwaad hebben gedaan, dan is het zinvol een politieke en publieke discussie te voeren over de verhouding tussen de onpartijdige positie van de vredesmacht (inclusief mandaat en geweldsinstructies) en de verantwoordelijkheid van militairen die de missie moeten uitvoeren. Deze discussie is omtrent de Srebrenica-casus niet op die manier gevoerd. De betrokken autoriteiten zijn dan wel ingaan op het verantwoordelijkheidsvraagstuk, maar de verantwoordelijkheid voor de ontoereikende mandaten en geweldsinstructies, alsook voor de slachtoffers (Bosnische vluchtelingen maar ook Dutchbat III-veteranen) als gevolg daarvan wijzen zij af. Uit ons onderzoek blijkt echter dat deze, en ook veteranen van andere missies, wel de verantwoordelijkheid dragen voor de gevolgen van niet-ingrijpen. Klep¹⁰¹ concludeerde in zijn proefschrift dat de regeringspartijen en bewindslieden verantwoordelijkheidsethisch redeneerden: zij hadden gedaan wat verstandig en juist leek. Zij hadden echter niet, zoals Dutchbat III ter plaatse, voor de onmogelijke taken en keuzen gestaan.

We kunnen ons op basis van de bevindingen uit ons onderzoek misschien wel veel beter voorstellen wat onder andere Dutchbat III-veteranen hebben moeten doormaken, en wat sommigen van hen nu nog steeds moeten doormaken, juist omdat zij zich wel verantwoordelijk voelen. Erkenning speelt hier een grote rol en kan hen helpen bij de verwerking van de uitzendervaringen. Erkenning herstelt immers beroepstrots.

Het loont in ieder geval de moeite de normatieve militaire ethiek een empirische basis te geven. Ethisch gezien blijkt niet alleen interessant te zijn wat mensen doen, maar ook wat mensen niet (kunnen of mogen) doen en wat zij laten. Daaraan zijn schuld- en schaamtebeleving immers ook gerelateerd. Of dat vernieuwend inzicht is, is de vraag. De grondstructuur van schuld en schaamte van veteranen van vredesmissies gaat om het gelegenheid geven aan anderen tot het doen van kwaad. Militaire ethiek zou er in moeten voorzien dat militairen zelf niet aan anderen de naaste gelegenheid van het kwaad geven, ook niet onbedoeld. Zij moeten hoe dan ook in staat gesteld worden het kwaad te voorkomen of stoppen.

5.7 Bronnen en noten

¹ Herman, 2002; Kleber & Brom, 2003.

² Lewis, 1971.

³ Tangney & Dearing, 2002.

⁴ Ibidem.

⁵ Herman, 2002.

⁶ Lifton, 1973; 1987.

⁷ Lifton, 1973.

⁸ Van Iersel, 2001.

⁹ Herman, 2002.

¹⁰ Van Iersel, 2001: 47

¹¹ Kubany, 1994; Kubany et al., 1996; Kubany et al., 1997; Kubany & Ralston, 2006.

-
- ¹² Kubany & Ralston, 2006.
 - ¹³ Lewis, 1971.
 - ¹⁴ Tangney & Dearing, 2002.
 - ¹⁵ Kubany et al., 1997.
 - ¹⁶ Lifton, 1973; Glover, 1984; Leskela et al., 2002; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1996.
 - ¹⁷ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Glover et al., 1990; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.
 - ¹⁸ Singer, 2004.
 - ¹⁹ Lifton, 1973; Shatan, 1973.
 - ²⁰ Harrigan, 2007; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Stone, 1992.
 - ²¹ Kubany, 1994.
 - ²² Kubany, 1994; Kubany & Ralston, 2006.
 - ²³ Kubany, 1994.
 - ²⁴ Kubany & Ralston, 2006.
 - ²⁵ Waaronder Lifton, 1973; Shatan, 1973; Glover, 1984; Glover et al., 1990; Harrigan, 2007.
 - ²⁶ Tangney & Dearing, 2002.
 - ²⁷ Tangney & Dearing, 2002; De Hooze, 2008.
 - ²⁸ Lifton, 1973.
 - ²⁹ Lifton, 1973: 100, 101.
 - ³⁰ Lifton, 1973; Herman, 2002.
 - ³¹ Lifton, 1973; Shatan, 1973; Glover, 1984; Glover et al., 1990; Harrigan, 2007.
 - ³² Kubany, 1994; Kubany et al., 1997; Tangney & Dearing, 2002; Kubany & Ralston, 2006.
 - ³³ Lewis, 1971; Tangney & Dearing, 2002.
 - ³⁴ Kubany & Ralston, 2006.
 - ³⁵ Kubany & Ralston, 2006: 260.
 - ³⁶ Weisaeth, 2003.
 - ³⁷ Weisaeth, 2003: 213.
 - ³⁸ Weisaeth, 2003.
 - ³⁹ Weisaeth, 2003: 212.
 - ⁴⁰ Tangney & Dearing, 2002.
 - ⁴¹ Lifton, 1973; Herman, 2002; Kleber & Brom, 2003; Aarts, 2007.
 - ⁴² Heider, 1958.
 - ⁴³ Singer, 2004.
 - ⁴⁴ Kubany & Ralston, 2006.
 - ⁴⁵ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007.
 - ⁴⁶ Tangney, Stuewig & Mashek, 2007; Tangney & Dearing, 2002.
 - ⁴⁷ Frijda, 2005.
 - ⁴⁸ Tangney & Dearing, 2002; Harrigan, 2007.
 - ⁴⁹ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
 - ⁵⁰ Ibidem.
 - ⁵¹ Lifton, 1973; 1987.
 - ⁵² Garnefski et al., 2001.
 - ⁵³ Waaronder: Lewis, 1971; Lindsay-Hartz, 1984; Leskela et al., 2002; Tangney & Dearing, 2002; Harrigan, 2007.
 - ⁵⁴ Tangney, Wagner & Gramzow, 1992; Tangney & Dearing, 2002.
 - ⁵⁵ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002.
 - ⁵⁶ Harrigan, 2007.
 - ⁵⁷ Ibidem.

-
- ⁵⁸ Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Tangney & Dearing, 2002.
- ⁵⁹ Harrigan, 2007: 45, 46.
- ⁶⁰ Harrigan, 2007.
- ⁶¹ Urlic & Simunkovic, 2009.
- ⁶² Harrigan, 2007.
- ⁶³ Urlic & Simunkovic, 2009: 167, 168.
- ⁶⁴ Urlic & Simunkovic, 2009: 170.
- ⁶⁵ Meijer, 2002; Bramsen et al., 2007.
- ⁶⁶ Kubany et al., 1997.
- ⁶⁷ Henning & Frueh, 1998.
- ⁶⁸ Kubany, 1994.
- ⁶⁹ Kubany, 1994: 3.
- ⁷⁰ Kubany, 1994.
- ⁷¹ Kubany et al., 1997; Kubany & Ralston, 2006.
- ⁷² Lifton, 1973.
- ⁷³ Lifton, 1991.
- ⁷⁴ Lifton, 1987.
- ⁷⁵ Kubany, 1994.
- ⁷⁶ Lifton, 1973; 1987; 1991.
- ⁷⁷ Kubany, 1994.
- ⁷⁸ Herman, 2002.
- ⁷⁹ Bandura, 1999.
- ⁸⁰ Lifton, 1973.
- ⁸¹ Van Iersel & Van Baarda, 2002.
- ⁸² Van Baarda, 2004: 80.
- ⁸³ Bandura, 1999.
- ⁸⁴ Van Iersel & Van Baarda, 2002; Bandura, 1999.
- ⁸⁵ Van Iersel & Van Baarda, 2002.
- ⁸⁶ Klep, 2008: 15.
- ⁸⁷ Klep, 2008.
- ⁸⁸ Van Iersel, 2002b.
- ⁸⁹ Klep, 2008.
- ⁹⁰ Klep, 2008: 218.
- ⁹¹ Klep, 2008.
- ⁹² Urlic & Simunkovic, 2009.
- ⁹³ Ibidem.
- ⁹⁴ Waaronder Faber, 2002; Blom et al., 2002; Klep, 2002; Klep, 2008.
- ⁹⁵ Kubany et al., 1997.
- ⁹⁶ Tangney & Dearing, 2002.
- ⁹⁷ Rietveld & Van Iersel, 2006b.
- ⁹⁸ King, King & Vogt, 2003; King et al., 2006.
- ⁹⁹ 'Unit Support'; 'Deployment Environment'; 'Post-Battle Experiences'; 'Deployment Concerns'; 'Post-Deployment Live Events' uit de *Deployment Risk and Resilience Inventory (DRRI)* van King, King & Vogt (2003). In 2006 vertaald door Rietveld & Algra.
- ¹⁰⁰ 'Post-Deployment Support' uit de *DRRI* van King, King & Vogt (2003). In 2004 vertaald door Schok & Rebholz.
- ¹⁰¹ Klep, 2008.

Appendix

Appendix 1

Overzicht van indelingen in typen vredesmissies conform verschillende literatuur

Auteur of bron	Uitgangspunten voor de indeling	Indeling in typen missies
An Agenda for Peace (1992) ¹	Evaluatie van de veranderde verantwoordelijkheid van de VN sinds de Koude Oorlog en de conclusie dat met de sterke toename van intrastatelijke conflicten en conflicten tussen nieuwe onafhankelijke staten (dekolonialisatie) het voormalige <i>peacekeeping</i> concept niet meer toereikend is. De nieuwe typen missies vullen elkaar aan en zijn onderling met elkaar verbonden. <i>Peace-enforcement</i> wordt geïntroduceerd als betrokken partijen zich niet houden aan een staakt-het-vuren of een vredesverdrag schenden. Dan moet de vrede worden afgedwongen.	Areas for action or peacekeeping operations Preventive diplomacy; Peacemaking (ook Peace-enforcement units); Peacekeeping; Post-conflict peacebuilding.
	<i>"These four areas for action, taken together, and carried out with the backing of all Members, offer a coherent contribution towards securing peace in the spirit of the Charter."</i> ²	
	De oorspronkelijke grondbeginselen van vredeshandhaving (instemming van conflictpartijen met de VN-vredesmacht, onpartijdigheid en geweldgebruik alleen omwille van zelfverdediging) blijven gehandhaafd.	
The Supplement to an Agenda for Peace (1995) ³	Evaluatie van de veranderde verantwoordelijkheid van de VN na de falende missies in Rwanda, Somalië en Bosnië. De vredesmacht moet voortaan kunnen optreden met geweld als strijdende partijen doorgaan met schending van mensenrechten en de succesvolle uitvoering van het mandaat wordt ondermijnd. Verder mag zonder instemming van 'het gastland' worden opgetreden, om een staakt-het-vuren af te dwingen. <i>Disarmament</i> , <i>Sanctions</i> en <i>Enforcement action</i> worden als nieuwe instrumenten van de VN toegevoegd. Deze instrumenten dienen ervoor de succesvolle uitvoering van andere missies mogelijk te maken.	Peacekeeping operations Preventive diplomacy & Peacemaking; Peacekeeping; Post-conflict peacebuilding; Disarmament; Sanctions; Enforcement action.
	<i>"considered the vital role of the United Nations in pursuing and preserving peace. A central theme of this report is that the role of the United Nations must be to assist in a progression from conflict prevention, resolution and emergency assistance to reconstruction and rehabilitation, and then to economic and social development."</i> ⁴	

Vervolg op volgende pagina

¹ *An Agenda for peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping. Report of the secretary-general pursuant to the statement adopted by the summit meeting of the Security Council, 31 januari 1992, A/47/277-S/24111.*

² *An Agenda for peace, 1992: II, 22.*

³ *Supplement to an Agenda for peace: position paper of the secretary-general on the occasion of the fiftieth anniversary of the United Nations, 3 January 1995, A/50/60-S/1995/1; United Nations Department of Public Information. The blue helmets: a review of United Nations peacekeeping.* 3de druk, New York, 1996, pagina 3-9, inleiding door Boutros Boutros-Ghali.

⁴ United Nations Department of Public Information, 1996: 5.

Auteur of bron	Uitgangspunten voor de indeling	Indeling in typen missies
LDP III (1999) ⁵	De 'Landmacht Doctrinepublicatie Deel III' verstaat onder 'vredesoperaties' vredesondersteunende operaties, evacuatie van non-combattanten, militaire assistentie en humanitaire operaties. ⁶ De indeling in typen missies is puur inhoudelijk en gebaseerd op overeenkomstige doelen, middelen en functies. De indeling in typen missies die is opgenomen in de LDP III is gebaseerd op de indeling die is opgenomen in <i>An Agenda for Peace</i> en in <i>The Supplement</i> .	Vormen van vredesoperaties Conflictpreventie/preventieve diplomatie; Herstellen van de vrede; Vredeshandhaving; Post-conflict vredesopbouw; Vredesafdwinging; Humanitaire operaties.
NAVO (LDP III, 1999) ⁷	De NAVO gebruikt de richtlijnen van de VN bij het indelen van zogenoemde niet-oorlogsoperaties. De NAVO verfijnt deze door concrete taken aan te geven die worden uitgevoerd in nationaal en bi-nationaal of multinationaal verband, te weten: militaire assistentie, afdwingen van sancties, evacuatie van non-combattanten, contra-terrorisme-operaties, anti-drugsoperaties en operaties tegen een irregulier optredende tegenstander. De NAVO gebruikt zelf de begrippen ' <i>peacekeeping operations</i> ' en ' <i>peace-support operations</i> '. ⁸ <i>"Bosnia and Herzegovina has been the scene of many firsts for NATO, and decisions taken in response to events in that country have helped shape the Alliance's evolution and develop its peacekeeping and peace-support capabilities."</i> ⁹	Vredesondersteunende operaties Conflictpreventie; Herstellen van de vrede; Vredeshandhaving; Vredesafdwinging; Vredesopbouw; Humanitaire hulpverlening; SAR-operaties.
Brahimi-rapport (2000) ¹⁰	Het Brahimi-rapport houdt een studie in naar vredesoperaties van de voorgaande tien jaren. Dit gebeurt op basis van de verschillende VN-onderzoeken die verschenen over met name de missies in Rwanda en Bosnië waarin de rol van de verschillende partijen bekritiseerd werd, alsook de confrontatie van VN-militairen met morele dilemma's onder de aandacht werd gebracht. De verantwoordelijkheid van de VN wordt opnieuw onder de loep genomen. De commissie levert een hard oordeel over de mandaten en geweldsinstructies van deze vredesmissies en de gevolgen daarvan voor militairen. De striktheid van het principe van onpartijdigheid of altijd gelijke behandeling van de conflictpartijen wordt bediscussieerd. Zowel op operationele gronden maar ook op morele grond moet voortaan het gebruik van geweld door de VN-troepenmacht gerechtvaardigd worden. Als burgers bij een gewapend conflict worden aangevallen, en als humanitaire hulpverlening aan de door de oorlog getroffen burgerbevolking wordt tegengewerkt of onmogelijk gemaakt, is dit namelijk een vorm van bedreiging van de internationale vrede en veiligheid.	Peace operations Conflict prevention and Peacemaking; Peacekeeping (met een robuust mandaat); Peacebuilding.

Vervolg op volgende pagina

⁵ LDP III, 1999.

⁶ LDP III, 1999: 17.

⁷ LDP III, 1999: 17, 18.

⁸ NATO/OTAN Handbook (2006). NATO Public Diplomacy Division. Brussels.

⁹ NATO/OTAN Handbook (2006). NATO Public Diplomacy Division. Brussels: 143.

¹⁰ Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report'), 21 augustus 2000, A/55/305-S/2000/809.

Auteur of bron	Uitgangspunten voor de indeling	Indeling in typen missies
(Vervolg) Brahimi-rapport (2000)	In dat geval mag voortaan op basis van Hoofdstuk VII van het Handvest geweld worden gebruikt. In de voorbereiding op en in de uitvoering van een vredesmissies wordt voortaan uitgegaan van een worst-case scenario en dus de onwelwillendheid van conflictpartijen in de totstandkoming van een vredesproces. De principes van vredeshandhavende missies (instemming van lokale partijen, onpartijdigheid en het uitsluitend mogen reageren met geweld omwille van zelfverdediging) bleken niet functioneel binnen intrastatelijke/transnationale conflicten. De belangrijkste uitkomst van het Brahimi-rapport is de nieuwe <i>'peacekeeping doctrine'</i> als antwoord op: <i>'The need for robust doctrine and realistic mandates'</i>. Het Brahimi-panel eist een risicoanalyse voor de lidstaten die militairen moeten gaan leveren bij de meer risicovolle missies. Samen met de Veiligheidsraad moet vertrouwen worden ingewonnen met een deugdelijk strategie- en operatieconcept¹¹.	
Ten Cate (2003) ¹²	Ten Cate verrichtte een studie naar de eerste reguliere waarnemingsmissies volgens artikel 33 van het VN-Handvest: <i>United Nations Truce Supervision Organisation in Palestine</i> (UNTSO, 1948 tot heden). Het was een van de eerste keren dat de VN voor de wereldvrede in actie kwamen. Militaire waarnemers werden uitgezonden naar de pas uitgeroepen staat Israël, in eerste instantie om de bestandslijnen te observeren. UNTSO is de tweede en langstlopende vredesmissie van de VN. Ten Cate beschrijft het verloop van deze waarnemingsmissie tussen 1948 en 2003. Hij onderscheidt UNTSO van vredeshandhaving en vredesafdwinging op inhoudelijke en pragmatische gronden (doelen, middelen en functie van de missie). Centraal in zijn studie staat de evolutie die de waarnemingsmissie UNTSO tot 2003 doormaakte.	Vredesoperaties Waarnemingsmissies; Vredeshandhavende missies; Vredesafdwingende missies.
Weisaeth (2003) ¹³	In zijn bijdrage <i>'The Psychological Challenge of Peacekeeping Operations'</i> besteedt Weisaeth aandacht aan de stressoren waar in het bijzonder militairen die deelnemen aan vredeshandhavende missies aan worden blootgesteld. <i>"The contrast between stress factors in peacekeeping mission, in which the conflicting parties consented to bring in the UN, the 'blue beret missions', with the 'green helmet missions' serves as a cornerstone for understanding the possible development of a unique set of symptoms consistent with non-traditional deployment stressors."</i>¹⁴	Peace missions UN presence; Observer missions; Peacekeeping missions; Enforcement operations.

Vervolg op volgende pagina

¹¹ Hagenaars, 2000.

¹² Ten Cate, 2003.

¹³ Weisaeth, 2003.

¹⁴ Weisaeth, 2003: 208.

Auteur of bron	Uitgangspunten voor de indeling	Indeling in typen missies
(Vervolg)	In zijn definiëring van vredesmissies stelt Weisaeth het volgende:	
Weisaeth (2003)	<i>"Two distinctly different approaches could, according to the UN Charter be applied to resolve disputes between nations; a non-violent and a violent approach. The following main categories came into practice: (1) UN presence, (2) observer missions, (3) peacekeeping missions, and (4) enforcement operations."</i>¹⁵ De 'Non-violent Approach' krijgt vorm in Hoofdstuk VI van het VN-Handvest en de 'Enforcement Approach' in Hoofdstuk VII van het VN-Handvest. Waesaeth onderscheidt in navolging van het VN-Handvest peacekeeping ('blue beret missions') van peace-enforcement ('green helmet missions'). Zijn onderzoek steunt op deze tweedeling in typen missie.	
Bellamy, Williams & Griffin (2004) ¹⁶	Kennis over vredeshandhaving vanuit historisch perspectief kan een bijdrage leveren aan het globaal begrijpen van de wereldpolitiek. In deze studie staan twee vragen centraal: 1. Wat zijn de voornaamste eigenschappen van de eigentijdse politieke omgeving waarbinnen vredeshandhavers opereren? 2. En op welke manier kunnen vredeshandhavers hun rol daarbinnen begrijpen? De indeling van Bellamy et al. is bij uitstek een chronologische indeling in typen vredeshandhavende missies en dus niet in vredesmissies. Bellamy et al. gaan hierin ook uit van de VN-rapporten die in 1992, 1995 en 2000 verschenen. Zij beginnen met 'Traditional peacekeeping' met als eerste voorbeeld UNTSO (1948 tot heden) en eindigen met 'Peace-support operations' met als voorbeelden IFOR, SFOR, KFOR en ISAF (1996 tot heden). <i>"(...) the primary distinction between the five types of peacekeeping operations lies in the desired ends they hope to achieve rather than the means that are employed to achieve them."</i>¹⁷	Peacekeeping missions Traditional peacekeeping; Managing transition; Wider peacekeeping; Peace-enforcement; Peace-support operations.
Vervolg op volgende pagina		

¹⁵ Weisaeth, 2003: 209.

¹⁶ Bellamy et al., 2004.

¹⁷ Bellamy et al., 2004: 5.

Overzicht van indelingen in typen vredesmissies conform verschillende literatuur

Auteur of bron	Uitgangspunten voor de indeling	Indeling in typen missies
Teunissen (2004) ¹⁸	In deze studie staat de krijgsmacht in internationaal verband centraal. Binnen crisisbeheersing worden grofweg twee typen operaties onderscheiden: vredesoperaties en de humanitaire operaties. Teunissen onderscheidt missies waarbij geïntervenieerd wordt tussen staten: <i>enforcement</i> en waarneming, en missies waar geopereerd wordt binnen staten: tweede generatie vredeshandhavende operaties, die kunnen variëren van waarneming tot <i>peace-enforcement</i>. De gedachte van <i>peacebuilding</i> is hieraan (door de VN) toegevoegd en houdt in: het na afloop van een gewapend conflict bevorderen van de duurzame vrede door maatregelen op militair, politiek, economisch en sociaal domein, alsook door humanitaire hulpverlening. Intervenierende strijdkrachten moeten dus een breed scala aan activiteiten kunnen uitvoeren, waaronder het leveren van humanitaire hulp aan de burgerbevolking, en zij moeten kunnen samenwerken met civiele instanties. De indeling in typen missies die Teunissen beschrijft is gebaseerd op 'An Agenda for Peace'. Deze indeling is gebaseerd op inhoudelijke gronden en op de alledaagse praktijk van vredesmissies.	Peace Operations Preventive deployment; Peace-support operations; Peace restoration; Peacebuilding; Stabilisation mission.
Annan (2004) ¹⁹	In dit rapport wordt het onderzoek uitgewerkt naar de hedendaagse veiligheidssituatie in de wereld en de hervormingen van de VN. Annan houdt hiermee een pleidooi voor de radicale hervorming van het systeem van de VN. De nieuwe '<i>peacekeeping-doctrine</i>' die in het Brahimi-rapport werd geïntroduceerd blijft van kracht en daarmee de verantwoordelijkheid van de internationale gemeenschap om burgers te beschermen tegen gewelddadigheden. De aanslagen van 11 september hebben duidelijk gemaakt dat de internationale gemeenschap niet bij machte is om de nieuwe bedreiging van de internationale veiligheid te onderdrukken of weg te nemen. In het rapport worden zes categorieën bedreigingen genoemd: economische en sociale (bijvoorbeeld armoede en milieuvervuiling); interstatelijke conflicten; interne conflicten (bijvoorbeeld genocide, burgeroorlogen, en andere misdaden op grote schaal); nucleaire, radiologische, chemische en biologische wapens; terrorisme; en grensoverschrijdende, georganiseerde misdaad.	Peace operations Conflictprevention; Peacekeeping (met een robuust mandaat); Peace-enforcement; Post-conflict peacebuilding.

Vervolg op volgende pagina

¹⁸ Teunissen, 2004.

¹⁹ A more secure world: Our shared responsibility. Report of the Secretary-General's High level Panel on Threats. Challenges and changes, 2 december 2004, A/59/565.

Auteur of bron	Uitgangspunten voor de indeling	Indeling in typen missies
(Vervolg) Annan (2004)	Het rapport bepleit ‘een helder kader voor preventieve interventie’ en “a clear framework for the use of force”²⁰. Regionale organisaties die over militaire capaciteit beschikken worden in het rapport van Annan aangemoedigd deze ter beschikking van de VN te stellen. De VN en regionale organisaties moeten beter samenwerken en de relatie moet meer structureel of continue van aard zijn. Bedreiging moet in een vroeg stadium, definitief en collectief worden aangepakt. Voor deze aanpak moet een nieuw kader worden opgesteld dat als leidraad kan dienen bij legitimering van gebruik van geweld. Aan artikel 51 en Hoofdstuk VII van het VN-Handvest hoeft in dit verband niets te worden veranderd. Beide zijn nog steeds voldoende toereikend en bieden voldoende ruimte voor de internationale gemeenschap om adequaat op de meest negatieve geweldscenario’s te kunnen reageren. Het rapport legt tevens de nadruk op de rol van de VN in <i>post-conflict peacebuilding</i>: “when wars have ended post-conflict peacebuilding is vital”²¹. Conflictoplossing en vredeshandhaving alleen is niet voldoende om een land verder te helpen in het vredesproces. Een post-conflict situatie is kwetsbaar. Een land of gebied heeft hulp nodig bij de wederopbouw op economisch, sociaal en juridisch gebied. Die ondersteuning van de internationale gemeenschap kan helpen om de vrede te bestendigen en funderen.	
Pauwels (2005) ²²	In haar bijdrage ‘De VN en Vredesoperaties’ beschrijft Pauwels de evolutie die de verschillende typen missies hebben doorgemaakt tegen de achtergrond van de veranderde veiligheidssituatie in de wereld en de reactie van de VN daarop. Daarnaast bespreekt zij de moeilijkheid en onopgeloste problemen rondom het adequate en succesvolle optreden van de VN omwille van de handhaving van de internationale vrede en veiligheid, door de huidige conflicten en bloedige intrastatelijke oorlogen die de wereld teisteren. Haar indeling in typen missies is chronologisch van aard.	VN-vredesoperaties Traditionele vredeshandhavende operaties; Tweede generatie vredeshandhavende operaties; Vredesafdwinging; Humanitaire operaties.

Vervolg op volgende pagina

²⁰ A more secure world: Our shared responsibility. Report of the Secretary-General’s High level Panel on Threats. Challenges and changes, 2 december 2004, A/59/565: 4.

²¹ A more secure world: Our shared responsibility. Report of the Secretary-General’s High level Panel on Threats. Challenges and changes, 2 december 2004, A/59/565: 5.

²² Pauwels, 2005.

Overzicht van indelingen in typen vredesmissies conform verschillende literatuur

Auteur of bron	Uitgangspunten voor de indeling	Indeling in typen missies
Klep & Van Gils (2005) ²³	In hun historische studie naar alle vredesmissies waar Nederland tot 2005 aan heeft deelgenomen, hanteren Klep en van Gils allereerst een tweedeling in typen militaire operaties: internationale vredesoperaties en internationale gevechtsoperaties. Als de belangrijkste drie typen internationale vredesoperaties noemen zij de waarnemingsmissies, vredeshandhavende operaties (<i>peacekeeping operations</i>) en afdwingende operaties (<i>peace-enforcement operations</i>). Zij onderscheiden daarnaast drie typen vredeshandhavende missies. Hiermee besteden zij ook aandacht aan de evolutie die met name vredeshandhavende missies doormaakten. De afdwingende operatie wordt onderscheiden van de niet-gemandateerde gevechtsoperaties. Deze indeling in typen missies dient enkel als praktisch handvat voor de lezer van het boek, aldus Klep & van Gils. In de praktijk komt het vaak voor dat de verschillende typen missies elkaar overlappen, of worden missies met elementen van een ander type uitgebreid. Soms wordt humanitaire inzet van militairen toegevoegd aan een missie die in essentie alleen vredeshandhavend is. Zij sluiten hun boek af met een overzicht van alle missies en operaties waar Nederland tot 2005 aan deelnam. De indeling in typen missies is zowel chronologisch als inhoudelijk van aard.	Internationale vredesoperaties Waarnemingsmissies; Vredeshandhavende operaties (<i>peacekeeping</i>); Eerste generatie vredeshandhaving (<i>chapter six-and-a-half-operations</i>) en tweede generatie vredeshandhaving (<i>wider peacekeeping</i>); Vredesafdwingende operaties; Niet-gemandateerde gevechtsoperaties; Humanitaire operaties.
Nederlandse Defensie Doctrine (2005) ²⁴	In de Nederlandse Defensiedocctrine wordt een integraal samenwerkingsverband vastgelegd tussen de verschillende krijgsmachtdelen in de deelname aan de crisisbeheersingsoperaties. De Nederlandse krijgsmacht is omgevormd tot een militair apparaat dat zowel taken verricht op nationaal niveau (onder andere de bescherming van eigen en bondgenootschappelijk NAVO grondgebied) als op internationaal niveau (de inzetbaarheid op korte termijn voor crisisbeheersingsoperaties overal ter wereld). De indeling in de kolom hiernaast duidt op de verschijningsvormen van vredesondersteunende operaties, zoals deze door de Nederlandse krijgsmacht gehanteerd wordt. Het doel is het bereiken van een duurzame politieke oplossing in een conflict. De troepenmacht is onpartijdig. In de regel is het mandaat gebaseerd op een VN-resolutie of een overeenkomstig besluit van een andere internationale organisatie, zoals de OVSE²⁵. De NDD maakt liever gebruik van de term activiteiten dan van operaties om te verduidelijken dat een indeling in typen operaties niet meer reëel is. In een operatie kunnen meerdere activiteiten voorkomen, die eerder als een afzonderlijke operatie werd geduid.	Verschijningsvormen van militaire vredesondersteunende activiteiten Conflictpreventie (conflict prevention / preventive deployment); Vredeshandhavende operatie (<i>peacekeeping</i>); Vredesafdwingende operatie (<i>peacemaking / enforcement action</i>); Vredesopbouwende operatie (<i>peacebuilding</i>); Humanitaire operatie (<i>humanitarian operation</i>).

Vervolg op volgende pagina

²³ Klep & Van Gils, 2005.

²⁴ Defensiestaf (Red.), (2005). Nederlandse Defensie Doctrine. Den Haag.

²⁵ Defensiestaf (Red.), (2005). Nederlandse Defensie Doctrine. Den Haag: 73.

Auteur of bron	Uitgangspunten voor de indeling	Indeling in typen missies
NAVO (NDD, 2005) ²⁶	De NAVO onderscheidt in de Nederlandse Defensiedoctrine twee typen militaire operaties: (1) Operaties in het kader van de collectieve verdediging (vastgelegd in artikel 5 van het NAVO-verdrag) en (2) ‘<i>Non-Article 5 Crisis Response Operations (NASCRO)</i>’. De nationale term van deze laatste is ‘crisisbeheersingsoperaties’. Crisisbeheersingsoperaties kunnen, conform de NAVO, worden onderverdeeld in twee groepen: (1) Vredesondersteunende activiteiten (PSO): conflictpreventie, herstellen van de vrede, vredeshandhavende, vredesafdwingende, vredesopbouwende en humanitaire activiteiten en (2) Overige activiteiten en taken: humanitaire hulpverlening, rampenbestrijding, <i>search and rescue</i>, extractie, evacuatie van non-combattanten, militaire steunverlening aan civiele autoriteiten en afdwingen van sancties. De NAVO hanteert een indeling in ‘typen activiteiten’ en niet in typen missies. De indeling hiernaast kan worden aangevuld met de ‘overige activiteiten en taken’. De indeling is inhoudelijk van aard.	Vredesondersteunende activiteiten (PSO) Conflictpreventie; Herstellen van de vrede; Vredeshandhavende activiteiten; Vredesafdwingende activiteiten; Vredesopbouwende activiteiten; Humanitaire activiteiten.
Leurdijk (2006a) ²⁷	In zijn studie ‘Nederlandse militairen op vredesmissie: de scenario’s’ zoomt Leurdijk in op de evolutie van de Nederlandse bijdrage aan crisisbeheersingsoperaties. De Prioriteitennota van 1992 vormde daarvoor het uitgangspunt. Daarin werd vastgelegd dat de hoofdtaak van het Nederlandse defensiebeleid verschoof van de bescherming van het eigen (NAVO) bondgenootschappelijk grondgebied naar de deelname aan crisisbeheersingsoperaties overal ter wereld. Leurdijk noemt ook de discussies die ontstonden over de Nederlandse bijdrage aan vredesmissies na de val van de enclave Srebrenica en de bijdrage aan de multinationale troepenmacht ISAF, wat weer heel andere problemen met zich meebrengt als gevolg van het hoge geweldsniveau van de missie en de onveilige situatie in het conflictgebied. Volgens Leurdijk biedt <i>het Toetsingskader</i> van 2001 enigszins houvast in de besluitvorming over deelname aan dergelijke missies. Leurdijk maakt met een onderscheid in zes modellen van inzet van militairen in internationale vredesmissies duidelijk hoe verscheiden de omstandigheden en mandaten zijn in de verschillende domeinen waar militairen worden ingezet. Hij maakt in dat verband een indeling in zes typen missies. Leurdijk deelt de missies in op chronologische en inhoudelijke grond.	Modellen van inzet van Nederlandse militairen in internationale vredesmissies Bij missies met een traditioneel ‘peacekeeping’ mandaat in VN-verband; Missies met een ‘robuust peacekeeping’ mandaat in VN-verband; In het kader van multinationale strijdmachten; Tijdens een bezetting; ‘in tijd van oorlog’; Zonder formele autorisatie van de VN-Veilighedsraad.

²⁶ Defensiestaf (Red.), (2005). Nederlandse Defensie Doctrine. Den Haag.

²⁷ Leurdijk, 2006a.

Appendix 2

Meetinstrumenten voor het meten van schuld en schaamte

Tabel A Meetinstrumenten voor het meten van schuldgeneigdheid (alleen volwassenen)

Measures assessing guilt-proneness but not shame-proneness²⁸

- **Forced-Choice Guilt Inventory** (FCGI; Mosher, 1966). This measure is composed of 79 incomplete sentence stems, each followed by two completions. People are “forced to make a choice” between the two completions. The FCGI yields three subscales: Hostility-Guilt (29 items), Sex-Guilt (28 items), and Morality-Conscience (22 items).
- **Guilt Inventory** (Kugler & Jones, 1992). This measure includes a Trait Guilt Scale composed of 20 items (e.g., “Guilt and remorse have been a part of my life for as long I can recall”). People rate how well each item describes themselves on a 5-point scale.
- **Hostility-Guilt Inventory** (Buss & Durkee, 1957). The Buss-Durkee Inventory includes a 9-item Guilt Scale. People indicate whether they agree or disagree with 9 descriptive statements (e.g., “I am concerned being forgiven for my sins”).
- **Interpersonal Guilt Questionnaire-45** (IGQ-45; O'Connor et al., 1997) is a 45-item measure yielding four subscales: Survivor Guilt, Separation/Disloyalty Guilt, Omnipotent Responsibility Guilt, and Self-Hate Guilt.
- **Perceived Guilt Index** (PGI; Otterbacher & Munz, 1973). The G-Trait scale of the PGI is essentially a single-item measure. People are asked to select one adjective from a list of 11 adjectives (varying in level of guilt) that best describes how they “normally feel”.
- **Situational Guilt Scale** (Klass, 1987). On this measure, people rate their likely emotional reactions to 22 specific situations presumed to induce guilt.
- **Trauma-Related Guilt Inventory** (TRGI; Kubany et al., 1996) is a 32-item measure that yields scales assessing Global Guilt (4 items), Distress (6 items), and Guilt-Cognition (22 items). The Guilt Cognitions scale can be broken down into three subscales assessing Hindsight-Bias/Responsibility, Wrongdoing, and Lack of Justification.

Zelf toegevoegd²⁹:

- **Attitudes About Guilt Survey** (AAGS; Kubany et al., 1995; Kubany & Manke, 1995; Kubany et al., 2004b). Is a brief questionnaire that is used to assess the presence and magnitude of guilt components with regard to highly specific guilt issues. It assesses the magnitudes of four guilt-related beliefs and the magnitudes of distress and guilt related to specified guilt issues (7 items measure).
-

²⁸ Tangney & Dearing, 2002: 29. Voor de volledige referenties bij de meetinstrumenten verwijzen wij naar: Tangney, J.P. & Dearing, R.L. (2002). *Shame and Guilt*. New York, London: The Guilford Press.

²⁹ Kubany & Ralston, 2006: 263. Voor de volledige referentie bij het meetinstrument verwijzen wij naar: Kubany, E.S. & Ralston, T.C. (2006). Cognitive Therapy for Trauma-related Guilt and Shame. In V.M. Follette & J.I. Ruzek (Eds), *Cognitive-Behavioral Therapies for Trauma* (p. 258-289). New York: Guilford Press.

Tabel B Meetinstrumenten voor het meten van schaamtegeneigdheid (alleen volwassenen)

	<u>Measures assessing shame-proneness but not guilt-proneness³⁰</u>
	• Internalized Shame Scale (ISS; Cook, 1998). The most recent version of the ISS is composed of 24 items (and 6 items from the Rosenberg Self-Esteem scale as fillers), each related on a 5-point scale. Cook (1988) defines “internalized shame” as an “enduring, chronic shame that has become internalized as part of one’s identity and which can be most succinctly characterized as a deep sense of inferiority, inadequacy, or deficiency.” • Shame Interview assessing shame about one’s body (B. Andrews, 1995) and feelings of shame in response to more general situations (B. Andrews & Hunter, 1997) distinguishing between “characterological” and “behavioral” shame. • Experiencing of Shame Scale (B. Andrews, Qian & Valentine, in press) is a 25-item questionnaire based on B. Andrews and Hunter’s (1997) interview, yielding measures of bodily shame, characterological shame and behavioral shame.
Zelf toegevoegd ³¹ :	• The Binder Shame Proneness Scale (Binder, 1970; revised by Harder, 1984). Formulated a set of criteria for assessing shame proneness with the early memory test (Mayman, 1968, 1974b; Mayman & Faris, 1960), a projective device used by clinicians. Binder’s criteria consisted of 15 content themes that theoretically represented the characteristics anxieties, wishes, adaptive, and defensive activities of the shame prone person.

³⁰ Tangney & Dearing, 2002: 29. Voor de volledige referenties bij de meetinstrumenten verwijzen wij naar: Tangney, J.P. & Dearing, R.L. (2002). *Shame and Guilt*. New York, London: The Guilford Press.

³¹ Harder & Lewis, 1987: 92. Voor de volledige referentie bij het meetinstrument verwijzen wij naar: Harder, D.W. & Lewis, S.J. (1987). The assessment of shame and guilt. In J.N. Butcher & C.D. Spielberger (Eds.), *Advances in personality and assessment*, 6, 89-114. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Tabel C Meetinstrumenten voor het meten van schuld- en schaamteneigtheid (alleen volwassenen)

Zelf toegevoegd :

Guilt-inducing situations

- **Sources of Trauma-Related Guilt (War-Zone Version)** (Kubany, et al., 1997).³² This measure is composed of two parts. The first part is composed on 4 questions measuring 'overall guilt' (e.g., "Circle the number which indicates how often you experience guilt that relates to wartime events" and "To what extent does guilt about wartime events cause you problems in daily living?"). Ratings on a 5-point scale: "Never" to "Always". The second part is composed of 120 guilt-inducing situations associate with 120 trauma-related war-zone events. (e.g., "Not being able to do more for those who were wounded or suffering" and "Surviving an incident, battle, or the war when others did not"). Ratings (6-point scale "Does not apply to me"; "No guilt" to "Extreme guilt") for 'guilt-inducing' situations are aggregated to create indices of guilt-proneness, respectively.
- **Combat Guilt Scale** (CGS; Henning & Frueh, 1997).³³ An 18-item scale, created for the original study as an exploratory measure of combat severity. The measure could be used with veterans from any area. Items on the scale assessed various types of guilt and shame concerning combat experiences. I.e., survival guilt, guilt of acts of omission, guilt of acts of commission, guilt about thoughts/feelings. Several items relating to shame were included (e.g., "If people knew more about the things I did during the war they would think less of me"). Subjects completed the measure by answering true/false for each question, some of which were reversed. The total score was produced by summing all of the items positive for guilt.

Shame- versus guilt-inducing situations³⁴

Several measures assess reactions to presumably distinct "shame-inducing" versus "guilt-inducing" situations (Perlman, 1958; Beall, 1972; Johnson et al., 1987; Cheek & Hogan, 1983).

- **Anxiety Attitude Survey** (AAS; Perlman, 1958). This measure is composed of 26 situations presumably likely to induce shame and 26 situations presumably likely to induce guilt. Respondents rate on a 9-point scale how anxious "most people would be were this to happen to them." Ratings for "shame-inducing" versus "guilt-inducing" situations are aggregated to create indices of shame-proneness and guilt-proneness, respectively.
- **Beall Shame-Guilt Test** (Beall, 1972). Respondents rate how much they themselves would be "upset" by a series of presumably shame- and guilt-inducing situations (e.g., "You find a lost wallet. It has only five dollars. You take the money and then turn the wallet in." and "You feel a nagging worry that you are not doing what you should do to help solve social problems."). Ratings for "shame-inducing" versus "guilt-inducing" situations are aggregated to create indices of shame-proneness and guilt-proneness, respectively.
- **Measure of Susceptibility to Guilt and Shame** (Cheek & Hogan, 1983). This measure is composed of 5 situations presumably likely to induce shame and 5 situations presumably likely to induce guilt. Respondents rate on a 5-point scale "the guilt or shame you would feel in each situation." Ratings for "shame-inducing" versus "guilt-inducing" situations are aggregated to create indices of shame-proneness and guilt-proneness, respectively.
- **Dimensions of Conscience Questionnaire** (DCQ; Johnson et al., 1987). This measure is an abbreviated 28-item version of a much longer (121 item) instrument developed by Johnson and Noel (1970). Respondents rate on a 7-point scale "How badly they would feel after committing" 13 "shame-inducing" and 15 "guilt-inducing" situations. Ratings are aggregated to create indices of shame-proneness and guilt-proneness, respectively.

Vervolg op volgende pagina

³² Kubany, Abueg, Kilauano, Manke & Kaplan, 1997.

³³ Henning & Frueh, 1997.

³⁴ Tangney & Dearing, 2002: 34. Voor de volledige referenties bij de meetinstrumenten verwijzen wij naar: Tangney, J.P. & Dearing, R.L. (2002). *Shame and Guilt*. New York, London: The Guilford Press.

Tabel C (Vervolg) Meetinstrumenten voor het meten van schuld- en schaamtegevoel (alleen volwassenen)

Global adjective checklists³⁵

- **Revised Shame-Guilt Scale** (RSGS; Hoblitzelle, 1987) consists of 16 shame adjectives and 20 guilt adjectives. Respondents use a 5-point scale to rate how well each adjective describes the self.
- **Personal Feelings Questionnaire** (PFQ; Harder & Lewis, 1987). Respondents are presented with a list of 5 shame and 3 guilt-related affective descriptions and asked to rate the frequency with which they experience such feelings.
- **Personal Feelings Questionnaire-2** (PFQ-2; Harder et al., 1992). An expansion of the PFQ consisting of 10 shame- and 6 guilt-related affective descriptions (e.g., for guilt, "intense guilt", "regret", "remorse", "worry about hurting or injuring another"; for shame, "embarrassment", "feeling ridiculous", "feeling childish", "feeling disgusting to others").

Scenario-based measures³⁶

- **Self-Conscious Affect and Attribution Inventory** (SCAAI; Tangney et al., 1988) is the forerunner of the TOSCA measures; it was developed for use with college students. The SCAAI is composed of 13 situations commonly experienced by college students, each followed by several possible responses. Across the various scenarios, the responses capture affective, cognitive, and behavioral features associated with shame and guilt. Also included are items assessing externalization of blame, detachment/unconcern, alpha pride (pride in self), and beta pride (pride in behavior).
- **Test of Self-Conscious Affect** (TOSCA; Tangney et al., 1989) was modeled after the SCAAI. The TOSCA also consist of a series of brief scenarios (10 negative and 5 positive) and associated responses, yielding indices of Shame, Guilt, Externalization, Detachment/Unconcern, Alpha Pride, and Beta Pride subscales. This entirely new set of scenarios was drawn from written accounts of personal shame, guilt and pride experiences provided by a sample of several hundred college students and non-college adults. The new responses were drawn from a much larger pool of affective, cognitive, and behavioral responses provided by a second sample of noncollege adults, thus enhancing the ecological validity of the measure. The measure was developed for adults of all ages, not specially college students.
- **Test of Self-Conscious Affect-2** (TOSCA-2; Tangney, Ferguson et al., 1996) augmented the TOSCA with a new subscale aimed at tapping a chronic, ruminative, unresolved type of guilt—the Maladaptive Guilt scale. In creating the TOSCA-2, we also added two new scenarios and deleted one original scenario. Subsequent analyses indicated problems with discriminant validity of the Maladaptive Guilt scale vis-à-vis shame.
- **Test of Self-Conscious Affect-3** (TOSCA-3; Tangney et al., 2000), the most recent version of our adult measure, retains the 16 scenarios from the TOSCA-2 but eliminates the Maladaptive Guilt scale owing to problems with discriminant validity. In addition, the TOSCA-3 includes the option of a shorter 10 scenario version (dropping positive scenarios).
- **Test of Self-Conscious Affect-SD** (TOSCA-SD; Hanson & Tangney, 1995) is a 10-scenario version of the TOSCA modified for use with "socially deviant" populations, especially incarcerated individuals.

Vervolg op volgende pagina

³⁵ Ibidem.

³⁶ Tangney & Dearing, 2002: 34, 35. Voor de volledige referenties bij de meetinstrumenten verwijzen wij naar: Tangney, J.P. & Dearing, R.L. (2002). *Shame and Guilt*. New York, London: The Guilford Press.

Tabel C (Vervolg) Meetinstrumenten voor het meten van schuld- en schaamtegeïgheid (alleen volwassenen)

Measures assessing state shame and/or guilt³⁷

- **Differential Emotions Scale** (DES; Izard, 1977). Various forms of the DES exist, some relying on single-word descriptions of key emotions (e.g., guilt, shyness, sadness) and others drawing on clusters of closely related emotion words to describe each key emotion (e.g., for guilt: repentant, guilty, blameworthy), each rated on a 5-point scale in reference to the respondent's current feeling state. Mosher and White (1981) modified the DES to provide separate shame, embarrassment, and shyness clusters.
- **Experiential Shame Scale** (ESS; Turner, 1998) is composed of 9 semantic differential items assessing physical, emotional, and social markers of shame experiences "in the moment." Terms such as "shame", "embarrassment", and "humiliation" are not used. The ESS was developed as an implicit ('opaque') measure of shame to circumvent defensive responding.
- **State Guilt Scale** (Kugler & Jones, 1992), part of the Guilt Inventory, is composed of 10 items such as "I have recently done something that I deeply regret." Like many dispositional measures that do not explicitly attempt to assess and distinguish between shame and guilt, some of the items seem likely to tap shame experiences (e.g., "Lately, it hasn't been easy being me." and "Lately, I have felt good about myself and what I have done.") as well as guilt experiences.
- **State Shame and Guilt Scale** (SSGS; Marschall et al., 1994) is composed of brief phenomenological descriptions of shame (5 items, e.g., "I feel humiliated, disgraced", "I want to sink into the floor and disappear") and guilt (5 items, e.g., "I feel remorse, regret", "I cannot stop thinking about something bad I have done") experiences, each rated on a 5-point scale.

³⁷ Tangney & Dearing, 2002: 36. Voor de volledige referenties bij de meetinstrumenten verwijzen wij naar: Tangney, J.P. & Dearing, R.L. (2002). *Shame and Guilt*. New York, London: The Guilford Press.

Appendix 3

Items bij dimensies van exposure, schuldbeleving en psychisch welbevinden

Tabel A Items bij dimensies van uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties (exposure)

Getuige van ellende en geweld
15 Het zien van menselijk leed
16 Aanblik van ernstig gewonden
17 Aanblik van doden
19 Getuige geweest van het sneuvelen of ernstig gewond raken van mensen
20 Getuige van het sneuvelen of ernstig gewond raken van kinderen
Blootstelling aan geweld en gevaar
1 Beschietingen (niet op u gericht)
2 Beschietingen (ook op u gericht)
3 Onder schot gehouden (wapen op u gericht)
9 Persoonlijk gevaar lopen
23 Explosies (bombardementen, raketaanvallen e. d.)
31 Ik of leden van mijn eenheid kwamen in aanraking met zee- of landmijnen en/of boobytraps
32 Ik of leden van mijn eenheid ontvingen inkomend vuur van lichte wapens, artillerie, raketten, mortieren of bommen
33 Ik of leden van mijn eenheid ontvingen eigen vuur van lichte wapens, artillerie, raketten, mortieren of bommen
34 Ik was in een voertuig (bijvoorbeeld een vrachtwagen, een tank, een gepantserd personeelsvoertuig (APC), helikopter, vliegtuig of een boot) dat onder vuur lag
35 Ik of leden van mijn eenheid zijn aangevallen door terroristen of burgers
36 Ik nam deel aan een landing waar maritieme- en/of landmachteenheden aan deelnamen
37 Ik maakte deel uit van een overval op ingegraven of gefortificeerde posities
Bij gewelddadige situaties niet mogen ingrijpen
10 Onvoldoende mogelijkheden hebben om in te grijpen
12 Geen controle hebben over de situatie
18 Gillen van gewonden
24 Niet mogen ingrijpen bij conflicten tussen burgers of strijdende partijen
Betrokken bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen
4 Gijzeling van uzelf
5 Gijzeling van collega's uit uw eenheid
6 Gewond persoon binnen de eigen eenheid/groep
7 Gedood persoon binnen de eigen eenheid/groep

Appendix 3

Tabel A (*Vervolg*) Items bij dimensies van uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties (exposure)

Betrokken bij oorlogssituaties en deelname aan gevechtshandelingen
8 Zelf gewond geraakt
21 Het ruimen van dode lichamen
22 Aanwezigheid van landmijnen
25 Zelf op iemand geschoten
26 Zelf iemand gedood (met wapen)
27 Zelf iemand verwond (met wapen)
30 Ik ben op patrouille geweest

Tabel B Items bij dimensies van uitzendinggerelateerde schuldbeleving (STRGS)

Omstanderroel
5 Je onvermogen te voorkomen dat letsel wordt toegebracht aan burgers
6 Het zien treuren van families en kinderen over hun verliezen
8 Gevangenen gemarteld of gedood zien worden
12 Het getuige zijn van de gevolgen van excessief gedrag of onnodig gebruik van macht of geweld
16 Niet hebben geprotesteerd tegen bruutheid of niet geprobeerd hebben bruutheid te voorkomen
20 Het zien van gedood vee of van gedode huisdieren
32 Het getuige zijn of veroorzaken van de vernietiging van persoonlijk eigendom (bijvoorbeeld vernieling van huizen of persoonlijke bezittingen)
36 Het aanschouwen wat de strijdende partijen hebben veroorzaakt
46 Zien van of horen over Nederlandse militairen die getroffen zijn door eigen vuur
Normeloosheid
7 Op een onaardige, kritische of beledigende manier hebben gereageerd op iemand die later gewond is geraakt of gedood is
9 Veroorzaken van kwaad uit vrees of angst
22 Erkenning of een beloning ontvangen voor iets dat je niet gedaan hebt
23 Het iemand niet waarschuwen voor komend of dreigend gevaar
26 Het niet voorbereid zijn (bijvoorbeeld nog niet klaar zijn met het wapen, het wapen is nog niet schoon, onvoldoende munitie, geen schermvest dragen)
29 Iemand seksueel intimideren of pesten
31 Het voor de lijdende ander geen sympathie voelen
37 Veroorzaken van kwaad door gebruik van drugs of alcohol
38 Het bewust pijn doen of doden van kinderen

Tabel B (Vervolg) Items bij dimensies van uitzendinggerelateerde schuldbeleving (STRGS)

Handelen en besluiten dat tot overleven leidde of de kans op overleven vergrootte
14 Je niet vrijwillig aanmelden voor gevaarlijke militaire interventies
17 Niet in dezelfde mate en omvang risico's hebben genomen zoals anderen dit deden
19 Het trachten een missie te vermijden of uit de uitzending te stappen
27 Datgene dat je hebt moeten doen om te overleven of je te verdedigen
45 Het niet gewond zijn geraakt of niet onrechtmatig behandeld zijn wanneer een ander dit wel overkwam
Indirect effect van besluiten en handelen
3 Per ongeluk letsel toebrengen aan kinderen
11 Veroorzaken van kwaad door gebrek aan training, kennis of ervaring
18 Het per ongeluk kwaad veroorzaken ten aanzien van volwassen burgers
15 De mogelijkheid dat je misschien andere Nederlandse militairen of onschuldige burgers gedood hebt
24 Het bevriend raken met een burger die later gedood is, mogelijk als gevolg van je vriendschap met hem of haar
Houding en gedrag in de context van oorlog en geweld
2 Wraak willen nemen
4 Het niet delen van beperkte middelen (bijvoorbeeld voedsel, voorraad, munitie, etc.)
10 Geen passende manier vinden om afscheid te nemen van iemand die is overleden
13 Het bang of angstig zijn
25 Het iemand niet mogen die vervolgens gewond raakte of gedood is
30 Het niet de tijd hebben kunnen doorbrengen die je wilde doorbrengen met iemand die gewond was of ziek
33 Vertrouwen op het oordeel van iemand die een zinloos bevel gaf
34 Het op basis van 'verkeerde' motieven je aanmelden als vrijwilliger (bijv. uitsluitend om een medaille te ontvangen)
35 Het kiezen welke van de gewonden geëvacueerd moeten worden
39 Het klinisch en kil zijn bij verlenen van medische assistentie
40 Het sorteren van gewonden of het kiezen welke gewonde behandeld zal worden
41 Doden van vee of huisdieren
42 Boos zijn op een Nederlandse militair die heeft bijgedragen aan zijn eigen dood (bijv. door iets onzorgvuldigs te doen)
43 Het verzoek om luchtsteun binnen een risicovol of conflictgebied
44 Het nalaten luchtsteun te vragen binnen een risicovol gebied
Negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied
1 Geen begrip hebben voor de cultuur of waarden die leven onder de bevolking in het conflictgebied
21 Boosheid voelen ten aanzien van de burgerbevolking
28 Het geloof dat de mens in het conflictgebied minder dan een mens is

Appendix 3

Tabel C Items bij symptoomclusters van posttraumatische stress-stoornis (SVL-22)

Herbeleven	
1	Iedere herinnering bracht de gevoelens weer terug
2	Ik kon moeilijk in slaap blijven omdat beelden en gedachten erover door mijn hoofd gingen
3	Andere dingen deden mij er steeds weer aan denken
6	Bij vlagen had ik er sterke gevoelens over
7	Ik dacht eraan zonder dat ik dat wilde
13	Beelden ervan flitsen door mijn hoofd
14	Ik droomde erover
21	Ik handelde of voelde mij alsof ik het moment van de gebeurtenis opnieuw doormaakte
Vermijden	
5	Ik zorgde ervoor niet van streek te raken als ik eraan dacht of eraan herinnerd werd
8	Ik probeerde de gebeurtenis uit mijn geheugen te bannen
9	Ik had het gevoel alsof het niet gebeurd was, alsof het niet echt was
11	Ik ging dingen die mij eraan herinneren uit de weg
17	Ik probeerde er niet aan te denken
18	Ik wist dat ik er nog heel wat gevoelens over had, maar hield er geen rekening mee
19	Ik probeerde er niet over te praten
20	Mijn gevoel erover was als het ware verdoofd
Verhoogde prikkelbaarheid	
4	Ik was prikkelbaar en boos
10	Ik was gespannen en schrikachtig
12	Herinneringen aan de gebeurtenis veroorzaken bij mij lichamelijke reacties zoals zweten, benauwdheid, misselijkheid of Hartkloppingen
15	Ik kon mij moeilijk concentreren
16	Ik was waakzaam en op mijn hoede
22	Ik kon moeilijk slapen

Tabel D Items bij *angst* (SCL-90)

2	Zenuwachtigheid of van binnen trillen
17	Trillen
23	Zomaar plotseling schrikken of bang worden
33	Je bang voelen
39	Hartkloppingen
57	Je gespannen voelen
72	Aanvallen van angst of paniek
78	Je zo rusteloos voelen dat je niet stil kunt blijven zitten
80	Het gevoel dat iets naars je gaat overkomen
86	Gedachten en bepaalde voorstellingen van angstige aard

Tabel E Items bij *depressie* (SCL-90)

3	Nare gedachten of ideeën niet kwijt kunnen raken
5	Geen seksuele interesse meer hebben of er geen plezier aan beleven
14	Weinig puf (energie) hebben
15	Denken om er maar een eind aan te maken
19	Weinig eetlust hebben
20	Gauw huilen
22	Verstrikt zijn of gevangen voelen
26	Jezelf van allerlei dingen de schuld geven
29	Je eenzaam voelen
30	Het gevoel in de put te zitten
31	Te veel over dingen piekeren
32	Nergens meer belangstelling voor hebben
51	Een gevoel van leegte
54	Je wanhopig over de toekomst voelen
59	Denken aan dood of sterven
79	Gevoelens dat je niets waard bent

Tabel F Items bij *hostiliteit & woede* (SCL-90)

11	Je gemakkelijk verveeld of geïrriteerd voelen
24	Woede-uitbarstingen die je niet in de hand hebt
63	Aandrang voelen anderen te slaan, te verwonden of pijn te doen
67	Aandrang voelen dingen te vernielen of stuk te gooien
74	Vaak in ruzies verzeild raken
81	Schreeuwen of met dingen smijten

Appendix 3

Tabel G Items bij *psychoticisme* ('overige' categorie SCL-90)

16	Stemmen horen die andere mensen niet horen
60	Te veel eten
62	Gedachten hebben die niet van jezelf zijn
77	Je alleen voelen, zelfs bij andere mensen
84	Gedachten over seks die je erg hinderen
85	De gedachte dat je voor je zonden gestraft zou moeten worden
87	De gedachte dat er iets erg verkeerd is met je lichaam
89	Schuldgevoelens
90	De gedachte dat je psychisch niet helemaal in orde bent

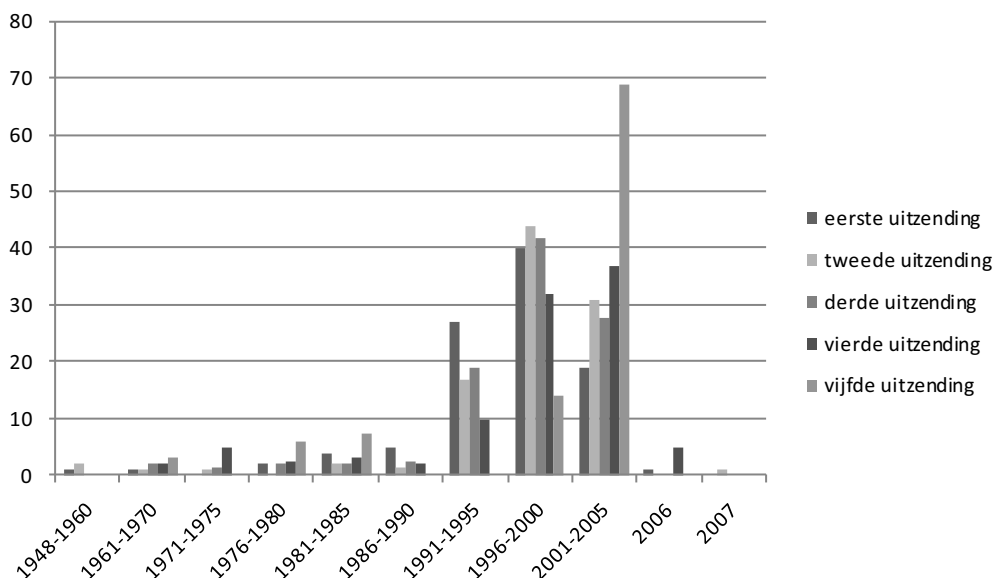
Tabel H Items bij *eigenwaarde* (Rosenberg Self Esteem List)

1	Over het geheel genomen ben ik tevreden met mezelf
3	Ik heb het idee dat ik een aantal goede kwaliteiten heb
4	Ik kan dingen net zo goed als de meeste andere mensen
7	In vergelijking met anderen vind ik mijzelf even waardevol
10	Ik sta positief tegenover mijzelf
2	Soms denk ik dat ik nergens goed in ben
5	Naar mijn gevoel heb ik niet veel om trots op te zijn
6	Af en toe voel ik me absoluut nutteloos
8	Ik zou willen dat ik meer respect voor mezelf kon hebben
9	Alles bij elkaar genomen heb ik sterk de indruk dat ik een mislukkeling ben

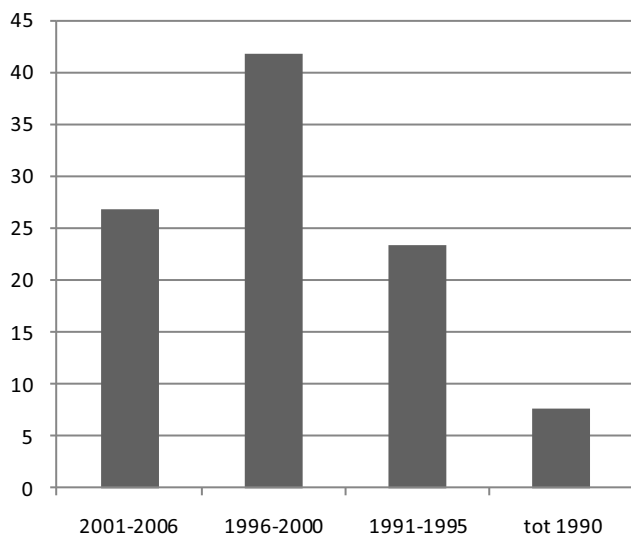
Appendix 4

Missiegerelateerde kenmerken en stressoren in het dagelijks leven

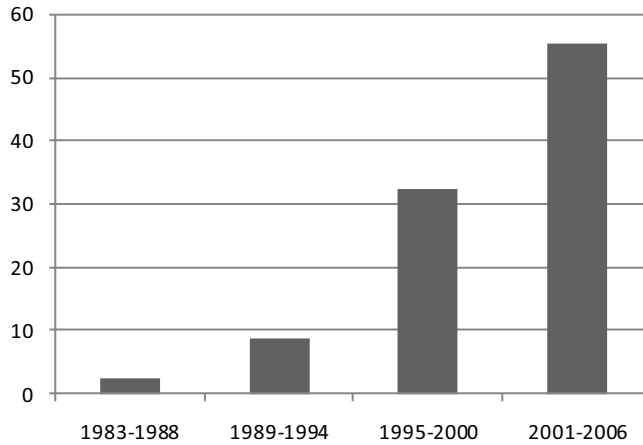
Figuur A1 Jaar van vertrek naar het uitzendgebied (% van n = 1101 eerste missie; n = 458 tweede missie; n = 171 derde missie; n = 53 vierde missie; en n = 16 vijfde missie)

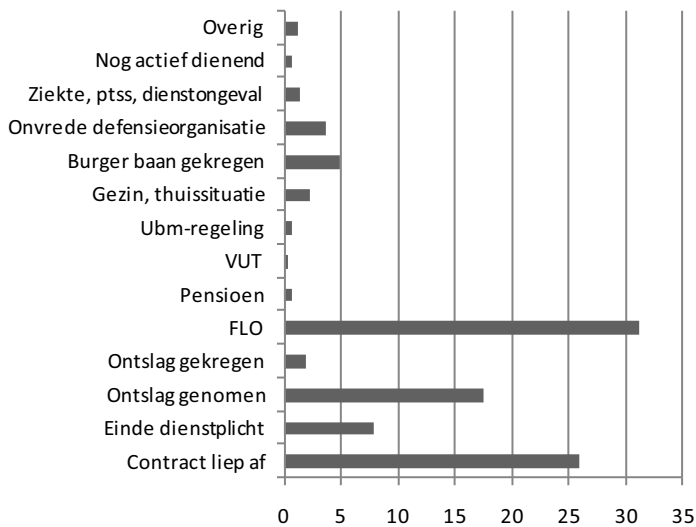
Figuur A2 Missieperioden die zijn vertegenwoordigd in de onderzoeksgroep (op basis van gekozen missie, % van n = 1099)

Figuur B Jaar van verlaten van defensie (% van n = 1113)

Figuur C Reden van verlaten van defensie³⁸ (% van n = 1130)

³⁸ 'Kunt u aangeven wat de reden was van het verlaten van defensie?'. Met zes antwoordcategorieën kon worden aangegeven wat de reden was, bijvoorbeeld: 'contract liep af' of 'pensioen'. Verder is de 'anders'-categorie, indien dit mogelijk was, gecodeerd en ook in figuur C opgenomen (vanaf 'VUT' tot en met 'nog actief dienend').

We onderzochten ook aan welke stressoren veteranen voorafgaand aan en na de uitzending werden blootgesteld. Deze stressoren kunnen voor veteranen een risico vormen bij de ontwikkeling van psychische en/of fysieke klachten na afloop van de uitzending. We maakten hiervoor gebruik van twee van de veertien meetinstrumenten uit de *“Deployment Risk and Resilience Inventory”* (DRRI)³⁹, namelijk: *‘Pre-Deployment Life Events’* en *‘Post-Deployment Life Events’*. Voor ons onderzoek vertaalden we beide instrumenten in het Nederlands.

De schaal voor het meten van *‘Pre-Deployment Life Events’* bestaat uit 15 items (0 = nee, 1 = ja) die meten:

“Exposure to traumatic events before deployment, such as community or domestic violence, physical assault, sexual abuse, previous combat duty, or other highly stressful life events.”⁴⁰

De somscore op de items bepaalt de totale score van de respondent op de schaal. Hoe hoger die score is hoe meer ingrijpende (niet aan het militaire beroep gerelateerde) gebeurtenissen de veteraan voorafgaand aan de uitzending heeft meegemaakt.

In een onderzoek onder 319 Amerikaanse veteranen, die uitgezonden zijn geweest in het kader van de interventie in de Golfoorlog⁴¹, is op de schaal *‘Pre-Deployment Life Events’* een Cronbach’s Alpha (betrouwbaarheid) van .75 gevonden. In de pilot, die we vooraf aan ons definitieve onderzoek uitvoerden vonden we een Cronbach’s Alpha van .83 op deze schaal (n = 52).

De schaal voor het meten van *‘Post-Deployment Life Events’* bestaat uit 17 items (0 = nee, 1 = ja). Hiermee meten we het volgende:

“Exposure to stressful life events after deployment, including both generally stressful events that are unrelated to the deployment, such as vehicular accidents, physical assaults, and death or serious illness of a relative, and events that may related to efforts at reintegration (...), such as job interruption, difficulties in re-establishing family and community roles, legal or financial difficulties, and divorce.”⁴²

De somscore op de items toont aan in welke mate de respondent na de uitzending aan stressoren is blootgesteld. Een hoge score is indicatief voor meer blootstelling aan stressoren in het dagelijks leven, na terugkomst van de uitzending.

In het Amerikaanse onderzoek onder Golfoorlogveteranen⁴³ werd voor de schaal een betrouwbaarheid gevonden van $\alpha = .72$. In onze pilot vonden we een betrouwbaarheid van $\alpha = .47$ (n = 32).

³⁹ King, King & Vogt, 2003.

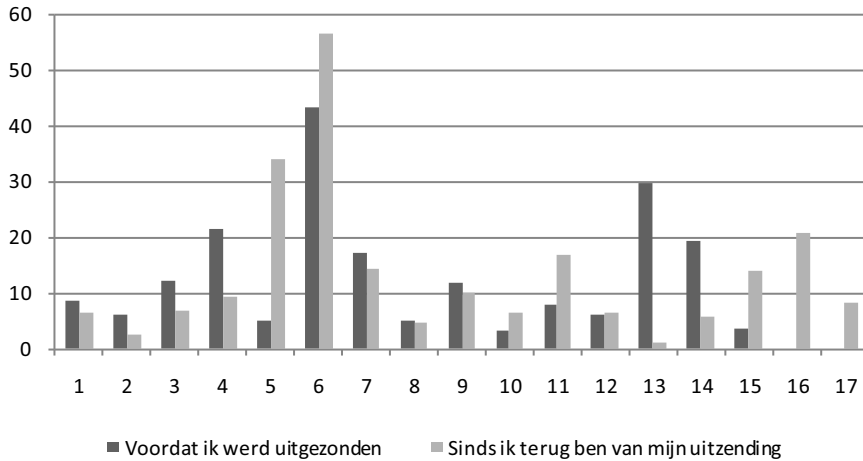
⁴⁰ King, King & Vogt, 2003: 5.

⁴¹ King, King, Vogt, Knight & Samper, 2006.

⁴² King, King & Vogt, 2003: 6.

⁴³ King, King, Vogt, Knight & Samper, 2006.

Figuur D Stressoren in het dagelijks leven (Pre-Deployment Life Events, % van n= 1162; Post-Deployment Life Events, % van n = 603)

Tabel A Pre-Deployment Life Events

Voordat ik werd uitgezonden ...	
1	heb ik een natuurramp (bijvoorbeeld een overstroming of een orkaan), een brand, of een ongeluk meegemaakt, waarin ik gewond ben geraakt of mijn eigendom is verwoest.
2	ben ik blootgesteld aan een giftige stof (zoals gevaarlijke chemicaliën, straling).
3	ben ik blootgesteld aan een gevecht/strijd of oorlog (als militair of als burger).
4	heb ik een mentale ziekte (bijvoorbeeld een depressie of angststoornis) of een levensbedreigende ziekte (bijvoorbeeld kanker of een hartaandoening) doorgemaakt, of een dierbare van mij.
5	heb ik meegemaakt dat een van mijn ouders een drugs-, of een alcoholprobleem had.
6	heb ik een dierbare verloren.
7	heb ik een scheiding meegemaakt of werd ik verlaten door mijn partner of door een belangrijke persoon in mijn leven.
8	was ik er getuige van dat iemand werd overvallen of dodelijk geweld werd aangedaan.
9	ben ik beroofd of is er thuis ingebroken.
10	heb ik mijn baan verloren.
11	ben ik emotioneel mishandeld (bijvoorbeeld belachelijk gemaakt, genegeerd, verwaarloosd of is herhaaldelijk gezegd dat ik slecht ben).
12	heb ik een lichamelijk gevecht tussen mijn ouders of opvoeders gehoord of gezien.
13	heb ik wel eens een lichamelijke straf gekregen door mijn ouders of opvoeders.
14	ben ik lichamelijk gekwetst door een ander (bijvoorbeeld aangevallen, geslagen, bestraft).
15	heb ik ervaring gehad met ongewilde seksuele activiteit als gevolg van onderdrukking, bedreiging, toegebrachte schade of manipulatie.

Tabel B Post-Deployment Life Events

Sinds ik terug ben van mijn uitzending ...	
1	heb ik een natuurramp (bijvoorbeeld een overstroming of een orkaan), een brand, of een ongeluk meegemaakt, waarin ik gewond ben geraakt of mijn eigendom is verwoest.
2	ben ik blootgesteld aan een giftige stof (zoals gevaarlijke chemicaliën, straling).
3	ben ik blootgesteld aan een gevecht/strijd of oorlog (als militair of als burger).
4	heb ik een zware operatie meegemaakt.
5	heb ik een mentale ziekte (bijvoorbeeld een depressie of angststoornis) of een levensbedreigende ziekte (bijvoorbeeld kanker of een hartaandoening) doorgemaakt, of een dierbare van mij.
6	heb ik een dierbare verloren
7	heb ik serieuze stressvolle problemen gehad (bijvoorbeeld een zelfmoordpoging of zelfmoord van een ander).
8	was ik er getuige van dat iemand werd overvallen of dodelijk geweld werd aangedaan.
9	ben ik beroofd of is er thuis ingebroken.
10	had ik een gezinslid met een serieus alcohol of drugsprobleem.
11	ben ik werkloos geweest of arbeidsongeschikt voor minimaal drie maanden.
12	ben ik emotioneel mishandeld (bijvoorbeeld belachelijk gemaakt, genegeerd, verwaarloosd of is er herhaaldelijk gezegd dat ik slecht ben).
13	heb ik ervaring gehad met ongewilde seksuele activiteit als gevolg van onderdrukking, bedreiging, toegebrachte schade of manipulatie.
14	ben ik lichamelijk gekwetst door een ander (bijvoorbeeld aangevallen, geslagen, bestraft).
15	heb ik mijn baan verloren.
16	heb ik een scheiding meegemaakt of werd ik verlaten door mijn partner of door een belangrijke persoon in mijn leven.
17	heb ik problemen gehad met de toegang tot passende zorgverlening.

De instrumenten van de *Deployment Risk and Resilience Inventory* (DRRI) dienen ervoor inzicht te krijgen in factoren die de ontwikkeling van uitzendinggerelateerde klachten kunnen genereren en/of de kans daarop kunnen vergroten. Tevens kan inzicht worden verkregen in de lange termijn gevolgen van uitzendingen en van specifieke uitzendervaringen voor de gezondheid en het welzijn van veteranen. Daarnaast bieden de instrumenten van de DRRI ook inzicht in factoren die juist een beschermende functie kunnen hebben, oftewel die het ontwikkelen van psychische klachten kunnen verminderen of voorkomen. Vredesoperaties verschillen in kenmerken die van invloed kunnen zijn op de mentale en fysieke gezondheid van de militair en veteraan, zo blijkt uit eerder onderzoek⁴⁴. Met de DRRI kan uiteindelijk meer duidelijkheid worden gegenereerd over de trainingsbehoeften en voorbereidingsbehoeften van militairen, rekening houdende met en afgestemd op de uitdagingen die moderne militaire operaties met zich meebrengen. De instrumenten zijn zo samengesteld dat zij ook los van elkaar kunnen worden gebruikt. Zij zijn bruikbaar in onderzoek naar alle verschillende soorten uitzendingen in uiteenlopende risicogebieden.⁴⁵

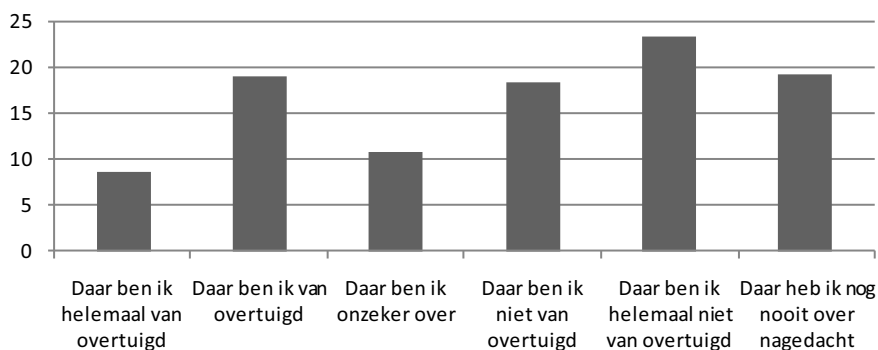
⁴⁴ King, King, Vogt, Knight & Samper, 2006.

⁴⁵ King, King & Vogt, 2003; King, King, Vogt, Knight & Samper, 2006.

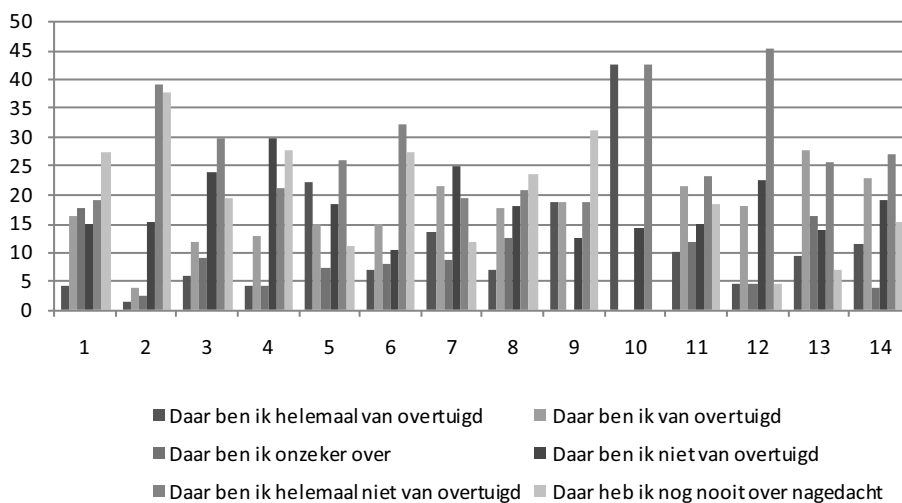
Appendix 5

Confrontatie met de dood

Figuur A De uitzendervaringen hebben mij met mijn eigen dood geconfronteerd⁴⁶ (% van n = 1125)

Figuur B De uitzendervaringen hebben mij met mijn eigen dood geconfronteerd, % per missie

Variantie-analyse One-Way Anova: $F = 3.996$; $df = 14$; $sig. = .000$

Kruskal-Wallis Test: 80.342 ; $df = 8$; Asym. $sig. = .000$

⁴⁶ De stelling: 'De uitzendervaringen hebben mij met mijn eigen dood geconfronteerd' moest worden beoordeeld op een 6-puntsschaal (1 = daar ben ik helemaal van overtuigd; 2 = daar ben ik van overtuigd; 3 = daar ben ik onzeker over; 4 = daar ben ik niet van overtuigd; 5 = daar ben ik helemaal niet van overtuigd, 6 = daar heb ik nog nooit over nagedacht).

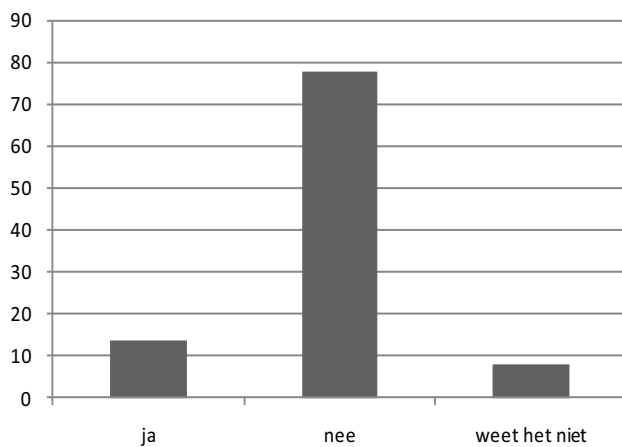
Legenda Figuur B

- 1 = UNTSO (Midden-Oosten, 1956-heden)
- 2 = MFO (Sinaï, 1982-1995)
- 3 = Golfoorlog (Irak, 1990-1991)
- 4 = Provide Comfort (Irak, 1991-1992)
- 5 = UNAVEM (Angola, 1991-1997)
- 6 = UNAMIC/UNTAC (Cambodja, 1992-1993)
- 7 = UNPROFOR (voormalig Joegoslavië, 1992-1995)
- 8 = IFOR/SFOR (voormalig Joegoslavië, 1996-2004)
- 9 = Provide Care (Goma, 1994)
- 10 = UNOMUR/UNAMIR (Uganda-Rwanda/Rwanda, 1993-1994)
- 11 = KFOR (Kosovo, 1999- 2000)
- 12 = UNMEE (Ethiopië-Eritrea, 2000-2003)
- 13 = SFIR (Irak, 2003-2005)
- 14 = Enduring Freedom (Afghanistan, 2001-heden)

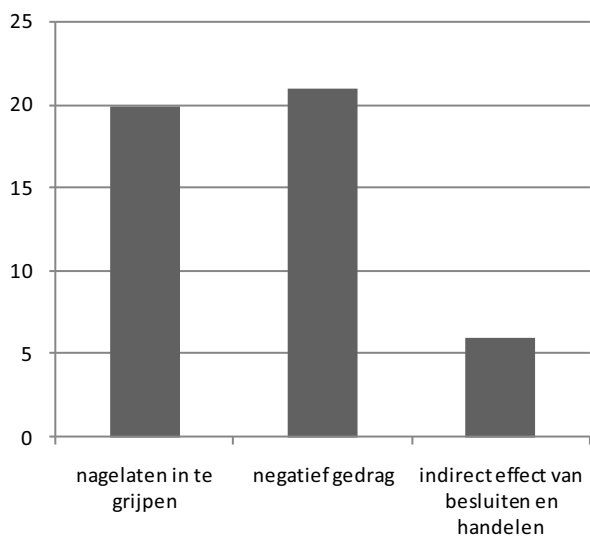
Appendix 6

Verantwoordelijkheidsbeleving en schuld- en schaamtegenererende situaties

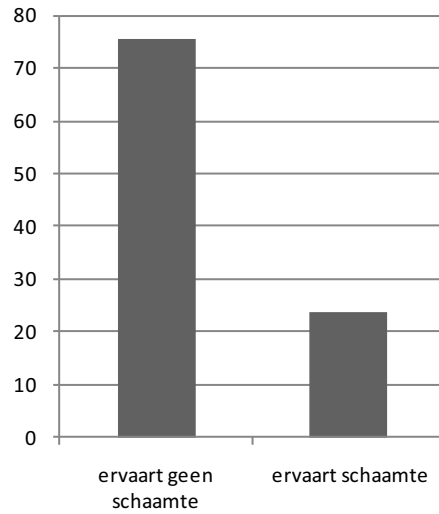
Figuur A1 Voelt u zich persoonlijk schuldig over gebeurtenissen gedurende de uitzending? (% van n = 414)

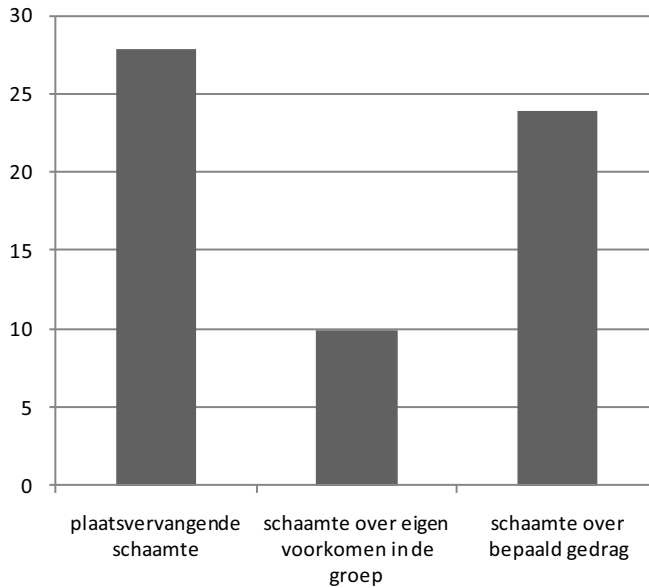
Figuur A2 Persoonlijk schuldgevoel over ... (frequentie van n = 47)

Figuur B1 Indien u schuldgevoelens heeft over gebeurtenissen gedurende uw uitzending, zijn daar dan ook gevoelens van schaamte aan verbonden? (% van n = 390)

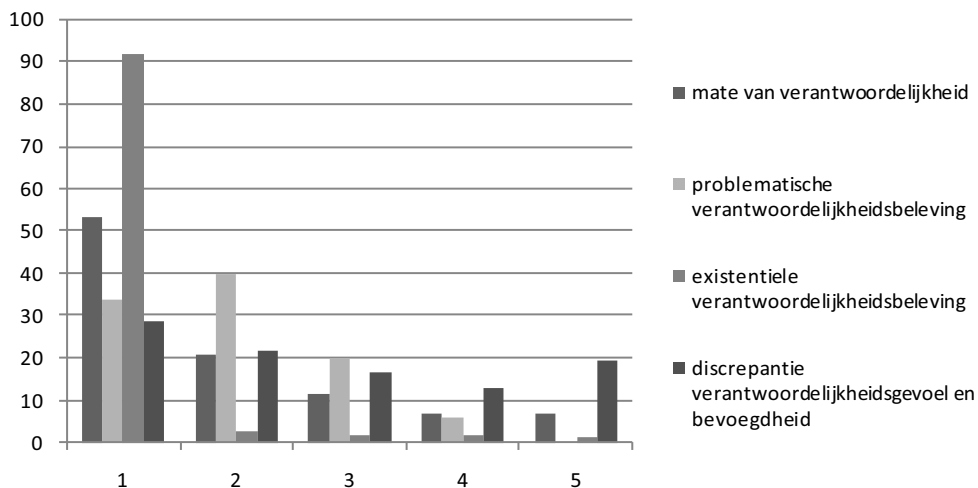

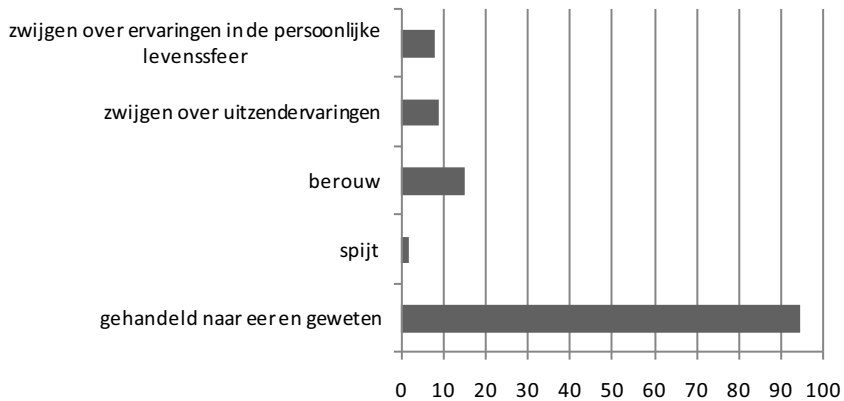
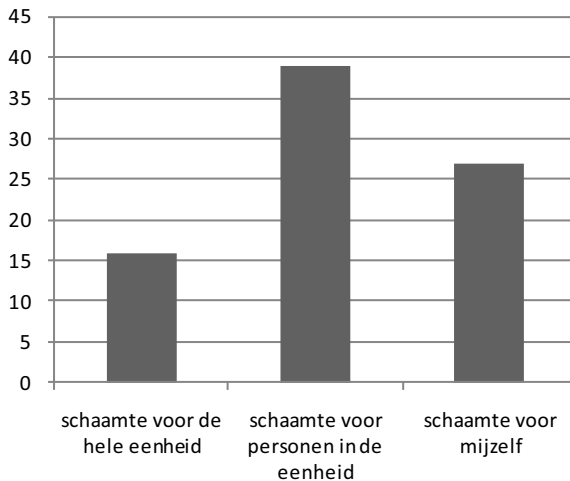
Figuur B2 Gevoelens van schaamte over ... (frequentie van n = 62)

Tabel A (OLS) Ongestandaardiseerd regressiecoëfficiënt voor het effect van de missie op 'het mogen ingrijpen als de respondent zich daar persoonlijk verantwoordelijk voor voelde'

Afhankelijke variabele	
Onafhankelijke variabele	Discrepantie verantwoordelijkheidsgevoel en professionele bevoegdheid ⁴⁷
Vredeshandhavende missie (0 = vredesafdwingend)	-.411**
Constante	2.827
F-waarde (df)	8.343** (1)
Adjusted R Square	.013
Aantal cases	559

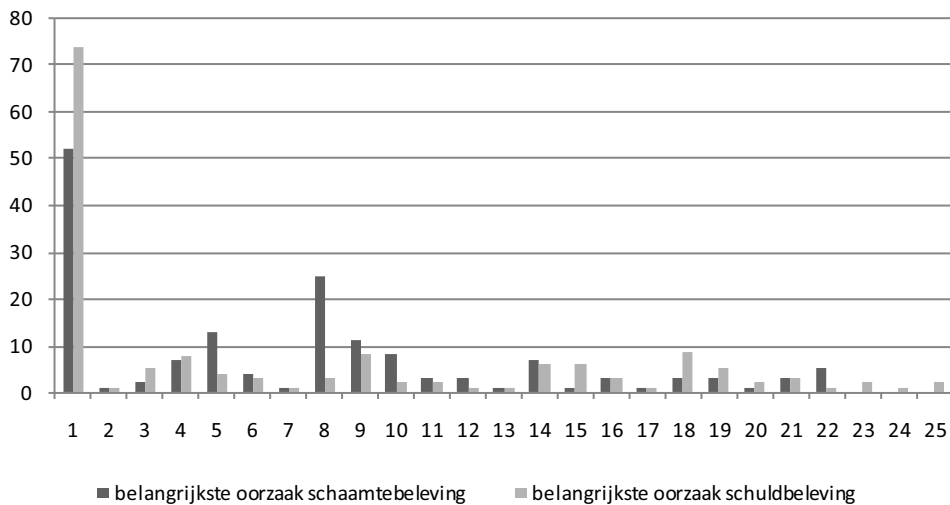
** $p < .01$ Figuur C Percentage 'verantwoordelijkheidsgevoel' (n = 1098)⁴⁸; 'problematische verantwoordelijkheidsbeleving' (n = 576)⁴⁹; 'existentiële verantwoordelijkheidsbeleving' (n = 589)⁵⁰; 'discrepantie verantwoordelijkheidsgevoel en professionele bevoegdheid' (n = 577)⁴⁷ Wanneer u zich gedurende de uitzending persoonlijk verantwoordelijk voelde om tot actie over te gaan (bijvoorbeeld in te grijpen), mocht u dat dan ook? (1 = nooit, 2 = zelden, 3 = redelijk vaak, 4 = vaak, 5 = altijd).⁴⁸ Voelt u zich verantwoordelijk voor bepaalde gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending? (1 = nooit, 2 = zelden, 3 = regelmatig, 4 = vaak, 5 = altijd).⁴⁹ Problematische verantwoordelijkheidsbeleving gemeten conform problematische schuld en schaamte (schaal op basis van drie vragen; 1 = niet, 5 = zeer/in extreme mate).⁵⁰ Voelt u zich er verantwoordelijk voor dat u levend van de uitzending bent teruggekeerd en wellicht anderen niet? (1 = nee, 2 = in geringe mate, 3 = soms wel/soms niet, 4 = in redelijke mate, 5 = in behoorlijke mate).

Figuur D Indicatoren voor schaamtebeleving⁵¹ (% 'ja')Figuur E Niveau van schaamte (% van n = 304, 'ja')⁵²

⁵¹ De indicatoren zijn als volgt geoperationaliseerd: (1) 'Heeft u dingen meegemaakt waarover u niet durft te praten? (gerelateerd aan de persoonlijke levenssfeer)' (0 = nee, 1 = ja, n = 1090); (2) 'Heeft u gedurende de uitzending dingen meegemaakt waarover u niet durft te praten?' (0 = nee, 1 = ja, n = 1092); (3) 'Heeft u berouw van bepaald gedrag of bepaalde beslissingen gedurende de uitzending(en)?' (0 = nee, 1 = ja, n = 541); (4) 'Heeft u er spijt van dat u op uitzending bent geweest?' (0 = nee, 1 = ja, n = 542); en tot slot (5) 'Heeft u zelf het gevoel dat u gedurende de uitzending altijd naar eer en geweten gehandeld hebt?' (1 = ja, 2 = nee, 3 = ik weet het niet, n = 1047).

⁵² 'Schaamt (of schaamde) u zich dan voor uzelf in het bijzonder of voor (personen uit) uw eenheid in het algemeen?' Items: 'voor de eenheid in het algemeen'; 'voor personen uit de eenheid'; 'voor mijzelf'; 'anders, namelijk' (per item: 0 = nee, 1 = ja).

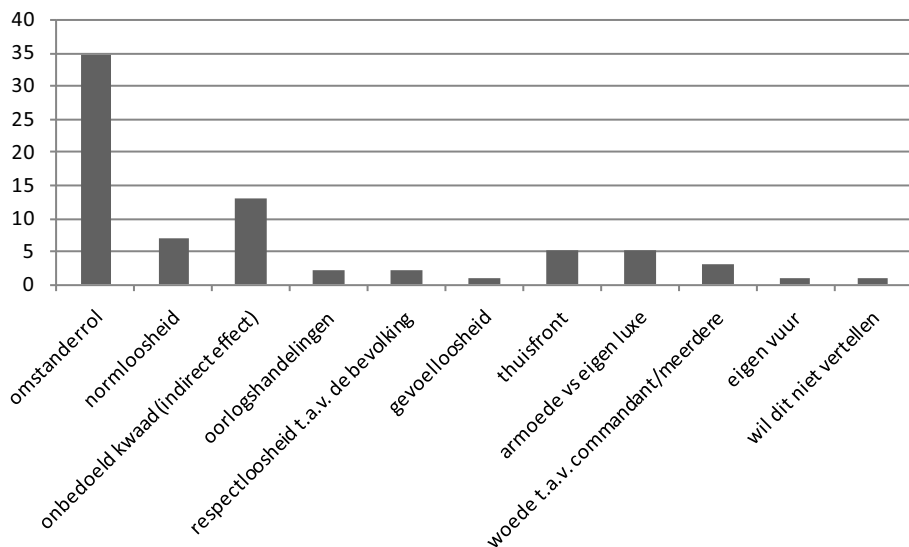
Figuur F Belangrijkste oorzaak van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving (frequentie van n = 158) en schuldbeleving (frequentie van n = 153)

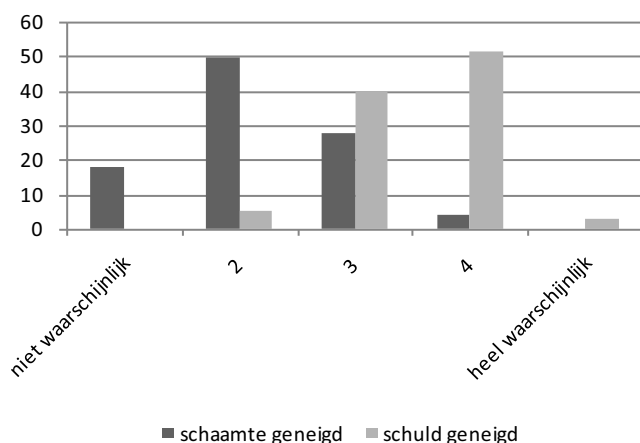
Tabel B Legenda 'Belangrijkste oorzaak van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving en schuldbeleving'

Schaamtebeleving als gevolg van ...		Schuldbeleving als gevolg van ...	
1	Te kort schieten / falen / machteloos zijn	1	Te kort schieten / falen / machteloos zijn
2	Collega's te kort gedaan	2	Collega's te kort gedaan / niet steunen
3	Te kort schieten t.a.v. thuisfront	3	Te kort schieten t.a.v. thuisfront
4	Kwaad aangedaan	4	Kwaad aangedaan
5	Negatieve attitude ten aanzien van de bevolking	5	Negatieve attitude ten aanzien van de bevolking / haat
6	Gevoelloosheid / onverschilligheid	6	Gevoelloosheid / onverschilligheid
7	Wraakgevoelens hebben	7	Wraakgevoelens hebben t.a.v. collega's
8	Misdragingen van collega's	8	Misdragingen van collega's / negatieve houding
9	Eigen luxe, armoede bevolking	9	Eigen luxe, armoede bevolking
10	Onprofessionaliteit / onkunde meerdere	10	Onprofessionaliteit / onkunde meerdere
11	Negatief oordeel van anderen over de missie	11	Negatief oordeel van anderen over de missie
12	Een mens te zijn	12	Waartoe je zelf in staat bent (kwaad)
13	Heimwee	13	Dat een mens zo veel kwaad kan aandoen
14	Angst	14	Het lot van (dierbare) lokale burgers
15	Geloof in een verkeerd bevel/ slecht functionerende commandant	15	Anderen in gevaar hebben gebracht
16	Psychische verwonding tijdens uitzending	16	Slecht voorbereid
17	Geen psychische klachten, terwijl collega's psychisch lijden	17	Risicovermijndend gedrag van de krijgsmacht
18	Risicovol gedrag gedurende de missie	18	Indirecte effect van handelen en besluiten
19	Irrelevantie mensenlevens in oorlogstijd	19	Psychische overbelasting ondergeschikten
20	Nut niet inzien opdracht/missie	20	Onnodig gebruik van geweld / onnodige bedreiging met geweld (angst)
21	Irrelevante defensieloopbaan	21	Niet kunnen voorkomen dat collega stierf
22	Ondergeschiktheid aan strijdende partijen	22	Niet hebben voorkomen van het gewond raken van een collega
		23	Zelfdoding van collega door wangedrag (pesten)
		24	Overlevingsschuld
		25	De dood van een burgerslachtoffer wat voorkomen had kunnen worden

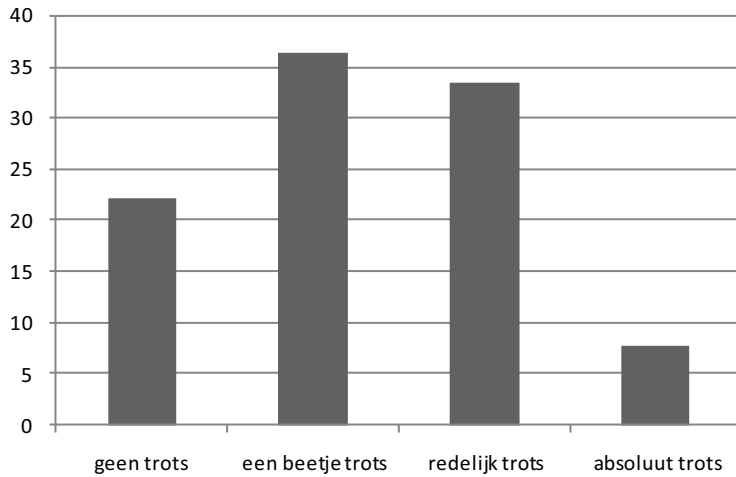
Figuur G Door de respondenten genoemde aard van uitzendinggerelateerde schuldbeleving (freq. van n = 75)

Figuur H Schaamte- en schuldgeneigdheid (% van n = 578, 582): TOSCA⁵³

⁵³ De *Test of Self Conscious Affect* (TOSCA) bestaat uit de beschrijving van vijftien situaties die mensen kunnen meemaken in het dagelijks leven. Bij elke situatie wordt een aantal algemeen voorkomende reacties beschreven. De respondent moet voor wat betreft elke reactie beoordelen hoe waarschijnlijk het is dat hij op die manier op de voorgelegde situatie zou reageren. Gekozen kan worden tussen 1 = niet waarschijnlijk tot 5 = heel waarschijnlijk. De mate van schuldgeneigdheid en schaamtegeneigdheid wordt bepaald door de gemiddelde score op 15 reacties die schuldgeneigdheid en 15 reacties die schaamtegeneigdheid indiceren. Als deze score hoog is, is de respondent sterker tot schaamte en/of schuldgevoel geneigd (TOSCA: Tangney, Wagner & Gramzow, 1989).

Figuur I Beroepstrots (% van n = 1123)⁵⁴

⁵⁴ De volgende uitspraken gaan over gevoel van trots, of juist over het ontbreken van dit gevoel als u terugdenkt aan uw militaire loopbaan. Kunt u steeds aangeven wat geldt, door het nummer dat dit het beste weergeeft te omcirkelen? (1) 'Ik ben trots militair te zijn geweest'; (2) 'Ik voel me trots als bij het journaal defensie als onderwerp centraal staat'; (3) 'Ik voel me trots als op een (verjaardags)feestje defensie als onderwerp centraal staat' en (4) 'Ik voel me trots als ik mijn militaire tenue aan kan, bijvoorbeeld om naar een nationale herdenking of een veteranendag te gaan' (1 = 'absoluut niet', 2 = 'niet', 3 = 'een beetje', 4 = 'redelijk', '5 = 'absoluut', Cronbach's Alpha = .76, 4 items). Voor deze analyse hebben we de gemiddelde somscore op de items gebruikt.

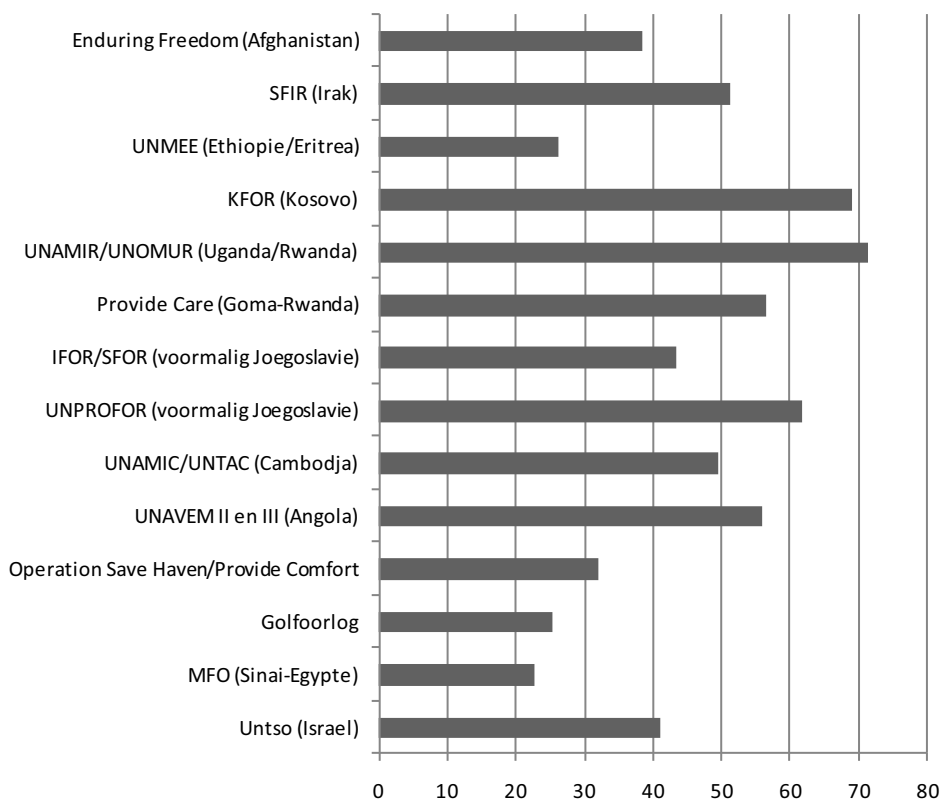
Appendix 7

Hulpbehoefte en motieven om geen hulp in te schakelen

Tabel A Heeft u in het kader van uw uitzending wel eens iets meegemaakt dat u zelf als (erg) naar heeft ervaren?

	Frequentie	%
Nee	588	52.8
Ja	526	47.2
Totaal	1114	100

Figuur A Heeft u in het kader van uw uitzending wel eens iets meegemaakt dat u zelf als (erg) naar heeft ervaren? (% van n = 526, antwoord 'ja' per missie)

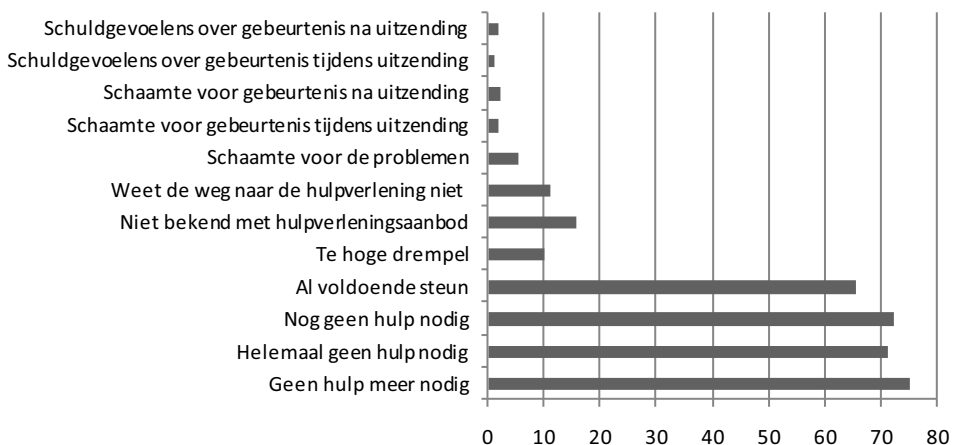

Chi-kwadraat = 59.480, sig. = .000

Uit onderzoek onder 3.481 veteranen die in het kader van verschillende operaties (in het bijzonder Cambodja en het voormalig Joegoslavië) werden uitgezonden blijkt dat veteranen die gedurende de uitzending gebruikmaakten van hulpverlening psychisch gezonder zijn dan veteranen die dit niet deden⁵⁵. De meting vond gemiddeld zes jaar na de uitzending plaats. Significant gerelateerd aan al dan geen ontwikkeling van symptomen van een PTSS is het gebruikmaken van hulpverlening gedurende de uitzending.

In ons onderzoek hebben we gevraagd naar de hulpbehoefte van de respondenten en naar aspecten die het inschakelen van de hulpverlening bemoeilijken of belemmeren. Deze tevens laatste vraag van de (eerste) vragenlijst luidde: “Hieronder staat een aantal uitspraken die gaan over het nodig hebben van (psychische) hulp en over het vragen om (psychische) hulp. Kunt u bij elke uitspraak aangeven wat het meest op u van toepassing is door het cijfer te omcirkelen dat uw antwoord het beste weergeeft?”. Op een vijfpuntsschaal (1 = absoluut niet mee eens/5 = absoluut mee eens) moesten de volgende twaalf uitspraken worden beoordeeld: (1) ‘Ik heb geen hulp meer nodig’; (2) ‘Ik heb helemaal geen hulp nodig’; (3) ‘Ik heb nog geen hulp nodig’; (4) ‘Ik wordt al voldoende gesteund vanuit (het) thuis(front), ik heb dus verder geen hulpverlening nodig’; (5) ‘De drempel naar de hulpverlening is te hoog voor mij’; (6) ‘Het is mij onbekend wat er aan hulpverlening is’; (7) ‘Ik weet de weg naar de hulpverlening niet te vinden’; (8) ‘Schaamte voor mijn problemen belemmert mij gebruik te maken van het hulpverleningsaanbod’; (9) ‘Schaamte voor wat gebeurd is tijdens de uitzending belemmert mij gebruik te maken van het hulpverleningsaanbod’; (10) ‘Schaamte voor wat gebeurd is na de uitzending belemmert mij gebruik te maken van het hulpverleningsaanbod’; (11) ‘Schuldgevoelens over wat gebeurd is tijdens de uitzending belemmeren mij gebruik te maken van het hulpverleningsaanbod’ en (12) ‘Schuldgevoelens over wat gebeurd is na de uitzending belemmeren mij gebruik te maken van het hulpverleningsaanbod’ (Figuur B).

Figuur B Motieven om geen hulp in te te schakelen (n = 1100, % per item: ‘(absoluut) mee eens’)

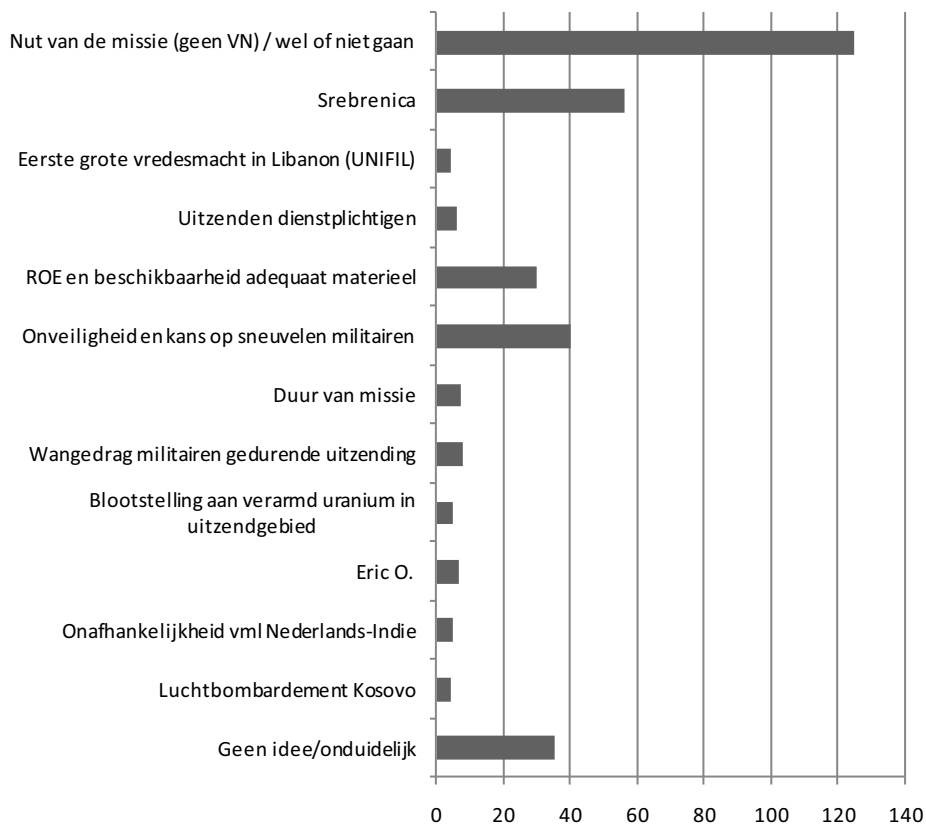

⁵⁵ Dirkzwager, Bramsen & Van der Ploeg, 2005.

Appendix 8

Onderwerpen van politieke discussie rondom de missie

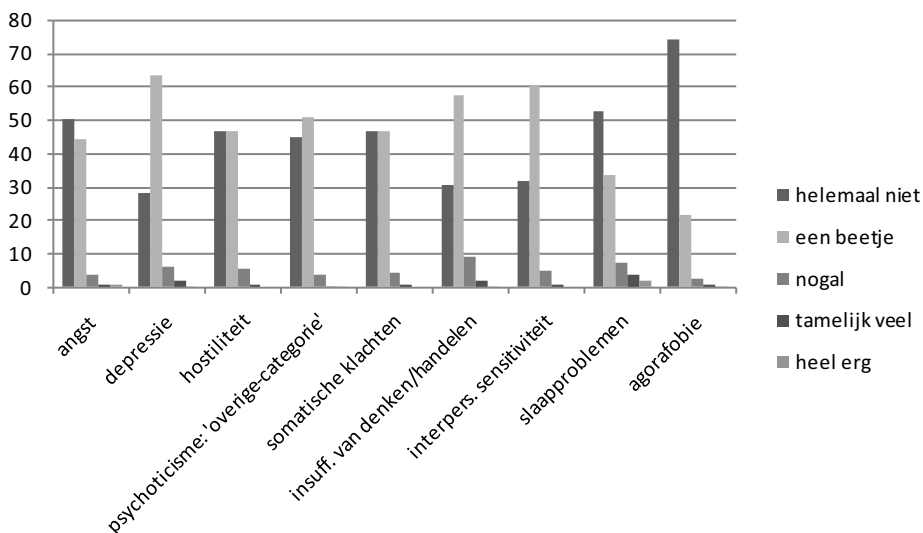
Figuur A Onderwerpen van politieke discussie, genoemd door de respondenten (frequentie van n = 331)

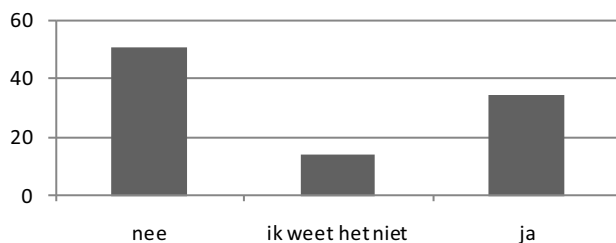
Appendix 9

Psychisch welbevinden en eigenwaarde

Figuur A Psychisch welbevinden op basis van de SCL-90 (% van n = 1104)

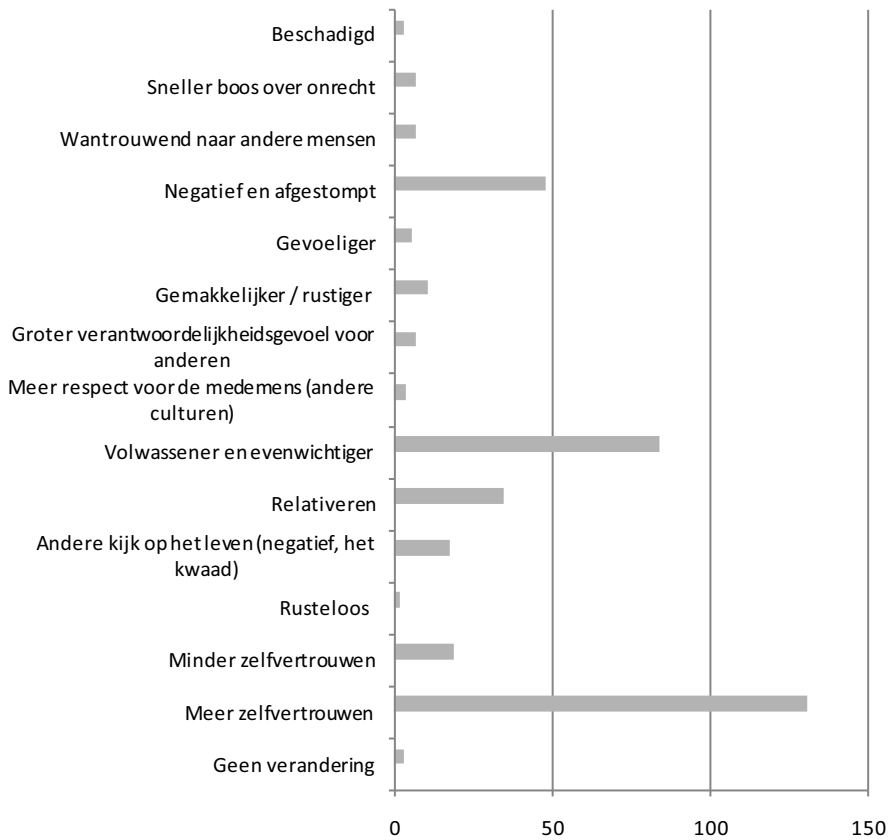

Figuur B Veranderd zelfbeeld vergeleken met de periode voor de uitzending⁵⁶ (% van n = 1096)

⁵⁶ Na de *Rosenberg Self Esteem List* volgde de vraag: Als u kijkt naar de antwoorden bij vraag 1, is er dan iets veranderd wat betreft uw zelfbeeld, in vergelijking met voor dat u op uitzending ging? (1 = nee; 2 = ja; 3 = Ja, namelijk...).

Figuur C Door veteranen genoemde veranderingen na de uitzending voor wat betreft het zelfbeeld
(frequentie van n = 385)

Appendix 10

Correlaties schuld(geneigtheid) en schaamte(geneigtheid) en psychische symptomen

Tabel A Verband tussen uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving en psychische symptomen

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 Mate van schuld	1									
2 Mate van schaamte	.513**	1								
3 Problematische schuld	.724**	.601**	1							
4 Problematische schaamte	.489**	.731**	.659**	1						
5 Overlevingsschuld	.335**	.168**	.285**	.222**	1					
6 Overlevingsschaamte	.302**	.170**	.291**	.250**	.787**	1				
7 Omstanderschuld	.435**	.427**	.498**	.538**	.468**	.565**	1			
8 Normloosheid	.152**	.340**	.289**	.497**	.148**	.159**	.663**	1		
9 Overlevingsgedrag	.280**	.365**	.381**	.470**	.201**	.245**	.470**	.538**	1	
10 Indirect effect	.240**	.306**	.301**	.445**	.275**	.341**	.658**	.812**	.497**	1
11 Oorlogssituaties	.302**	.392**	.415**	.550**	.282**	.371**	.734**	.801**	.534**	.791**
12 Negatieve attitude	.303**	.384**	.365**	.450**	.387**	.459**	.676**	.563**	.595**	.603**
13 Angst	.429**	.392**	.643**	.623**	.240**	.277**	.466**	.285**	.364**	.374**
14 Depressie	.377**	.356**	.585**	.579**	.240**	.324**	.369**	.171**	.327**	.254**
15 Hostiliteit	.415**	.375**	.602**	.615**	.308**	.360**	.472**	.270**	.333**	.275**
16 Psychotisme	.361**	.367**	.607**	.633**	.293**	.359**	.460**	.302**	.396**	.368**

Vervolg op volgende pagina

Tabel A (Vervolg) Verband tussen uitzendingerelateerde schuld- en schaamtebeleving en psychische symptomen

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
17 Vermijden	.362**	.387**	.549**	.479**	.190**	.203**	.313**	.206**	.247**	.152**
18 Herbeleven	.370**	.348**	.554**	.514**	.183**	.162**	.408**	.257**	.277**	.230**
19 Verhoogde prikkelbaarheid	.422**	.365**	.603**	.516**	.235**	.189**	.418**	.224**	.274**	.192**
20 Eigenwaarde	-.311**	-.261**	-.450**	-.434**	-.183**	-.178**	-.239**	-.092	-.235**	-.183**
Totaal	1114	1105	465	389	452	374	448	444	444	444

Tabel A (vervolg) Verband tussen uitzendingerelateerde schuld- en schaamtebeleving en psychische symptomen

	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
11 Oorlogssituaties	1									
12 Negatieve attitude	.668**	1								
13 Angst	.414**	.381**	1							
14 Depressie	.370**	.257**	.803**	1						
15 Hostiliteit	.402**	.376**	.736**	.756**	1					
16 Psychotisme	.403**	.344**	.776**	.851**	.733**	1				
17 Vermijden	.387**	.295**	.548**	.555**	.537**	.532**	1			
18 Herbeleven	.374**	.342**	.517**	.499**	.473**	.481**	.699**	1		
19 Verhoogde prikkelbaarheid	.359**	.300**	.577**	.502**	.547**	.505**	.735**	.764**	1	
20 Eigenwaarde	-.231**	-.202**	-.446**	-.588**	-.463**	-.531**	-.430**	-.402**	-.389**	1
Totaal	446	446	1104	1105	1104	1104	522	523	523	1108

* $p < .05$; ** $p < .01$

Tabel B Verband tussen schuld- en schaamtegeneigdheid (TOSCA) en psychische symptomen

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 Schaamtegeneigdheid	1									
2 Schuldgeneigdheid	.526**	1								
3 Angst	.267**	.114**	1							
4 Depressie	.325**	.168**	.803**	1						
5 Hostiliteit	.239**	.095*	.736**	.756**	1					
6 Psychoticisme	.260**	.136**	.776**	.851**	.733**	1				
7 Vermijden	.264**	.149*	.548**	.555**	.537**	.532**	1			
8 Herbeleven	.257**	.116	.517**	.499**	.473**	.481**	.699**	1		
9 Verhoogde prikkelbaarheid	.132*	.094	.577**	.502**	.547**	.505**	.735**	.764**	1	
10 Eigenwaarde	-.252**	-.048	-.446**	-.588**	-.463**	-.531**	-.430**	-.402**	-.389**	1
Totaal	563	565	1102	1102	1103	1102	519	518	519	1108

* $p < .05$; ** $p < .01$

Geraadpleegde literatuur

- Aarts, P.G.H. (2007). De geschiedenis van het trauma. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser (Red.), *Trauma, diagnostiek en behandeling* (p. 21-36). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum; Utrecht: Cogis.
- Algra, A. & Mouthaan, J. (2003). De pasta verdrijft de rijsttafel: kenmerken, wensen en behoeften van jonge veteranen. *Carré*, 26 (4/5) p. 14-17.
- A more secure world: Our shared responsibility. Report of the Secretary-General's High Level Panel on Threats. Challenges and changes*, 2 december 2004, A/59/565.
- An Agenda for peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping. Report of the secretary-general pursuant to the statement adopted by the summit meeting of the Security Council*, 31 januari 1992, A/47/277-S/24111.
- Ankersmit, F. (2003). 'Een schuld zonder schuldigen?' Morele en politieke oordelen in het Srebrenica-rapport. In F. Ankersmit, M. Grever, E. Jonker, R. Peters & K. Ribbens (Red.), *Het drama Srebrenica. Geschiedenistheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport* (p. 78-100). *Tijdschrift voor geschiedenis*, 116de jaargang, nummer 2. Assen: Van Gorcum.
- Arendt, H. (2005). *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Arrindell, W.A. & Ettema, J.H.M. (2005). *Symptom Checklist SCL-90: Handleiding bij een multidimensionale psychopathologie-indicator*. Derde herziene herdruk: Amsterdam: Harcourt Test Publishers.
- Ausubel, D.P. (1955). Relationships between shame and guilt in the socializing process. *Psychological Review*, 62, 378-390.
- Baarda, Th.A. Van & Iersel, A.H.M. Van (2002). Nieuwe militaire taken en uitdagingen. In A.H.M. Van Iersel & Th.A. Van Baarda (Red.), *Militaire Ethiek. Morele dilemma's van militairen in theorie en praktijk* (p. 125-177). Budel: Damon.
- Baarda, Th.A. Van & Iersel, A.H.M. Van (2002b). Beschouwingen bij de klassieke taken van de krijgsmacht. In A.H.M. Van Iersel & Th.A. Van Baarda (Red.), *Militaire Ethiek. Morele dilemma's van militairen in theorie en praktijk* (p. 91-123). Budel: Damon.
- Baarda, Th.A. Van (2004). Ethiek, commandanten, verantwoordelijkheid en enkele dilemma's bij militaire operaties. In Th.A. Van Baarda, A.H.M. Van Iersel & D.E.M. Verweij (Red.), *Praktijkboek Militaire Ethiek* (p. 73-123). Budel: Damon.
- Baarda, Th.A. Van, Iersel, A.H.M. Van & Verweij, D.E.M. (2004). *Praktijkboek Militaire Ethiek*. Budel: Damon.
- Bandura, A. (1999). Moral Disengagement in the Perpetration on Inhumanities. *Personality and Social Psychology Review* 3, Vol. 3: 193-209.
- Baumeister, R.F. (1991). *Meanings of life*. New York: Guilford Press.
- Becker, M. (2001). Moraliteit op het slagveld. *Filosofie & Praktijk*, 4, jaargang 22, 28-39.
- Bellamy, A.J., Williams, P. & Griffin, S. (2004). *Understanding Peacekeeping*. Cambridge: Polity Press.
- Bertholee, R.A.C. & Tjepkema, A.C. (2004). De ISAF-missie in Kabul. *Militaire Spectator*, 173 (4), 203-214.
- Blom, J.C.H. (2002). Srebrenica. Een 'veilig' gebied. Epiloog. *Militaire Spectator*, 171 (6), 301-477.

- Blom, J.C.H., Romijn, P. & Bootsma, P., e.a. (2002). *Srebrenica, een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van Safe Area*. Amsterdam: Boom.
- Bramsen, I., Dirkzwager, A.J.E. & Ploeg, H.M. Van der (1997). *Deelname aan vredesmissies: gevolgen, opvang en nazorg. Een onderzoek onder veteranen, gezinsleden en zorginstellingen*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Bramsen, I., Sanders, P., Dirkzwager, A. & Martens, W. (2007). De psychische nasleep van oorlog en geweld bij militairen. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser (Red.), *Trauma, diagnostiek en behandeling* (p. 503-524). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum; Utrecht: Cogis.
- Britt, Th.W. & Adler, A.B. (Eds.) (2003). *The psychology of the peacekeeper. Lessons from the field*. Westport, Connecticut, London: Praeger.
- Broesder, W.A. (2008). Peacepeeking Warrior. Krijger en vredessoldaat: paradox? *Militaire Spectator*, 177 (10), 535-549.
- Brom, D. & Kleber R.J. (1985). De Schok Verwerkingslijst. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 40, 164-168.
- Bruggen, K. Van der (2001). Rechtvaardige oorlog en humanitaire interventie. Krijgsmacht en ethiek na de Koude Oorlog. *Filosofie & Praktijk*, 22 (4), 40-57. Budel: Damon.
- Cate, A. ten (2003). *Waarnemers op heilige grond. Nederlandse officieren bij UNTSO 1956-2003*. Amsterdam: Boom.
- Ceulemans, C.A.J. (2000). *Een ethische analyse van de beslissing tot het gebruik van militair geweld door de VN en de NAVO in het voormalige Joegoslavië (1991 tot en met 1995) aan de hand van de 'jus ad bellum'-traditie*. Dissertatie, Vrije Universiteit Brussel.
- Ceulemans, C.A.J. (2003). Ethische grenzen aan de oorlog tegen het terrorisme. *Militaire Spectator*, 172 (4), 165-176.
- Cook, D.R. (1989). Internalized Shame Scale (ISS). University of Wisconsin, Stout.
- Cook, M.L. (2004). *The moral warrior. Ethics and Service in the U.S. Military*. State University of New York press.
- Dallaire, R. (2004). *Shake hands with the devil. The failure of humanity in Rwanda*. United Kingdom: Arrow Books.
- Danieli, Y. (1982). Families of Survivors of the Nazi Holocaust. In C. Spielberger, I. Sarason & N. Milgram (Eds.), *Stress and Anxiety, Vol. 8*, 405-421. Hemisphere, Washington, D.C.
- Defensiestaf (Red.) (2005). *Nederlandse Defensie Doctrine*. Den Haag.
- Derogatis, L.R., Lipman, R.S. & Covi, L. (1973). SCL-90: an outpatient psychiatric rating scale – preliminary report. *Psychopharmacology Bulletin*, 9, 13-27.
- Derogatis, L.R. (1977). *SCL-90: administration, scoring and procedures manual-I for the R(evised) version*. Johns Hopkins University School of Medicine, Clinical Psychometrics Research Unit, Baltimore.
- Derogatis, L.R. (1994). *SCL-90-R: administration, scoring and procedures manual. 3e edition*. National Computer Systems, Minneapolis, MN.
- Diehl, P.F. (1993). *International Peacekeeping*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Dirkzwager, A.J.E., Bramsen, I. & Ploeg, H.M. Van der (2005). Factors associated with posttraumatic stress among peacekeeping soldiers. *Anxiety, Stress, and Coping*, 18(1), 37-51.

- DSM-IV (1994). *DSM-IV Patiëntenzorg. Diagnostiek en classificatie van psychische stoornissen voor de geneeskunde. American Psychiatric Association. Bewerkte vertaling van de DSM-IV Primary Care, International edition*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Elands, M. & Mouthaan, J. (2004). Terug in Nederland: over en sluiten? In B. Schoenmaker & H. Roozenbeek (Red.), *Vredesmacht in Libanon. De Nederlandse deelname aan UNIFIL 1979-1985* (p. 473-500). Amsterdam: Boom.
- Eriksson, L. & Steltman, P. (1995). *Onder de vlag van de Verenigde Naties. 50 jaar VN*. Nationaal Comité 50 jaar VN; Teleac; Amsterdam: Het Instituut voor Publiek en Politiek.
- Esch, S.C.M. Van, Bramsen, I., Sonnenberg, G.P., Merlijn, V.P.B.M. & Ploeg, H.M. Van der (1998). *Het Post-Cambodja Klachtenonderzoek: het welbevinden van Cambodja-gangers en hun behoefte aan hulp en nazorg*. Amsterdam: EMGO-Instituut.
- Faber, M.J. (2002). *Srebrenica. De genocide die niet werd voorkomen*. Baarn: Uitgeverij Ten Have.
- Ferguson, T.J., Brugman, D., White, J. & Eyre, H.L. (2007). Shame and Guilt as Morally Warranted Experiences. In J.L. Tracy, R.W. Robins & J.P. Tangney (Eds.), *The Self-Conscious Emotions. Theory and research* (p. 330-348). New York, London: The Guilford Press.
- Fontaine, J.R.J., Luyten, P., Estas, C. & Corveleyn, J. (2004). Scenario-Based and Frequency-Based Approaches towards the Measurement of Guilt and Shame: Empirical Evidence for Unique Contributions. In S.P. Shohov (Ed.), *Advances in Psychology Research*, 30, 141-154. Nova Science Publishers, Inc.
- Frankl, V.E. (2006). *Man's search for meaning*. Boston: Beacon Press.
- Frijda, N.H. (2005). *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Garnefski, N., Kraaij, V. & Spinhoven, Ph. (2001). De relatie tussen cognitieve copingstrategieën en symptomen van depressie, angst en suïcidaliteit. *Gedrag & gezondheid*, 29, 3, 148-158.
- Garnefski, N., Kraaij, V. & Spinhoven, Ph. (2002). *Handleiding voor het gebruik van de Cognitive Emotion Regulation Questionnaire. Een vragenlijst voor het meten van cognitieve copingstrategieën*. DATEC.
- Glover, H. (1984). Survival Guilt and the Vietnam Veteran. *Journal of nervous and mental Disease*, 172, 393-397.
- Glover, H., Pelesky, C. A., Bruno, R. & Sette, R. (1990). Post-traumatic stress disorder conflicts in Vietnam combat veterans: A confirmatory factor analytic study. *Journal of Traumatic Stress*, 3 (4), 573-591.
- Goor, L.L.P. Van de & Siccama, J.G. (1995). Na de koude oorlog: andere oorlogen, andere legers. In H.M. Van der Ploeg & J.M.P. Weerts (Red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen – Tweede Wereldoorlog – Politionele acties - Korea* (p. 43-62). Swets & Zeitlinger Publishers.
- Gramzow, R. & Tangney, J.P. (1992). Proneness to shame and the narcissistic personality. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 369-376.
- Groen, J.M.H. & Verweij, D.E.M. (2008). De onlosmakelijke band tussen professionaliteit en ethiek. *Militaire Spectator*, 177 (6), 349-360.
- Haas, M. de (2005). Nederlandse Defensie Doctrine. Instrument van buitenlands en veiligheidsbeleid. *Internationale Spectator*, 59 (11) 595-599.

- Hagenaars, P.J.T.M. (2000). Het Brahimi-rapport. Een toekomst voor VN-vredesoperaties? *Militaire Spectator*, 169 (12), 696-706.
- Harder, D.W. & Lewis, S.J. (1987). The assessment of shame and guilt. In J.N. Butcher & C.D. Spielberger (Eds.), *Advances in personality and assessment*, 6, 89-114. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Harrigan, P.J. (2007). *Examining the relationship between shame, guilt, attributions, and symptoms of posttraumatic stress disorder among male Vietnam war veterans*. Dissertation, University of Miami.
- Have, M. Ten. (2004). *Care Service Use for Mental Health Problems in the General Population: Trends and Explanations*. Trimbos-Institute. Dissertatie, Rijksuniversiteit te Groningen.
- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. Hillsdale, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Hendin, H. & Pollinger-Haas, A.P. (1991). Suicide and Guilt as Manifestations of PTSD in Vietnam Combat Veterans. *The American Journal of Psychiatry*. Vol. 148, 586-591.
- Henning, K.R. & Frueh, B.C. (1997). Combat guilt and its relationship to PTSD symptoms. *Journal of Clinical Psychology*, 53 (8), 801-808.
- Herman, J.L. (2002). *Trauma en herstel. De gevolgen van geweld - van mishandeling thuis tot politiek geweld*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek Amsterdam.
- Homan, C. (1995). Krijgsmacht in verandering. In F. Van Iersel & B. Schennink (Red.), *Denken over vrede na de Koude Oorlog* (p. 98-105). Baarn: Gooi en Sticht.
- Hooge, I.E. de, Zeelenberg, M. & Breugelmans, S.M. (2007). Moral sentiments and cooperation: Differential influences of shame and guilt. *Cognition and emotion*, 21, 1025-1042.
- Hooge, I.E. de (2008). *Moral Emotions in decision making: Towards a better understanding of shame and guilt*. Dissertatie, Universiteit van Tilburg.
- Horowitz, M.J., Wilner, N. & Alvares, W. (1979). Impact of Event Scale: A Measure of Subjective Stress. *Psychosomatic Medicine*, 41 (3), 209-218.
- Iersel, A.H.M. Van (1995). Vergeving van oorlogsmisdaden in praktisch-theologisch perspectief. In A.H.M. Van Iersel (Red.), *Religie, geweld, verzoening* (p. 169-186). Baarn: Gooi & Sticht.
- Iersel, A.H.M. Van & Baarda, Th.A. Van (1997). Balanceren op de rand van een scheermes: de rol van ethiek bij humanitaire vredesoperaties. In T. Van Baarda & J. Schoeman (Red.), *Werelden apart? Militairen en burgers: vredeshandhavers en hulpverleners*. (p. 99-114). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Iersel, A.H.M. Van (2000). Force Protection: bron van ethische dilemma's? In *Ethiek tijdens opleidingen en operaties in de KL* (p. 42-51). ILMO Seelinkkazerne.
- Iersel, A.H.M. Van. (2001). Zinloos geweld als praktisch theologisch vraagstuk. *Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen. Praktische Theologie*, 28ste jaargang, 1, 41-70. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Iersel, A.H.M. Van & Baarda, Th.A. Van (2002). *Militaire ethiek: morele dilemma's van militairen in theorie en praktijk*. Budel: Damon.
- Iersel, A.H.M. Van (2002). Militaire ethiek, overzicht van theorie en praktijk. In A.H.M. Van Iersel & Th.A. Van Baarda (Red.), *Militaire ethiek: morele dilemma's van militairen in theorie en praktijk* (p. 19-51). Budel: Damon.
- Iersel, A.H.M. Van (2002b). Toegepaste militaire ethiek: kernthema's en methoden. In A.H.M. Van Iersel & Th.A. Van Baarda (Red.), *Militaire ethiek: morele dilemma's van militairen in theorie en praktijk* (p. 179-201). Budel: Damon.

- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions. Toward a New Psychology of Trauma*. New York: The Free Press.
- King, D.W., King, L.A. & Vogt, D.S. (2003). *Manual for the deployment risk and resilience inventory (DRII). A Collection of Measures for Studying Deployment-Related Experiences of Military Veterans*. Boston, MA: National Center for PTSD.
- King, L.A., King, D.W., Vogt, D.S., Knight, J. & Samper, R.E. (2006). Deployment Risk and Resilience Inventory: A Collection of Measures for Studying Deployment-Related Experiences of Military Personnel and Veterans. *Military Psychology*, 18 (2), 89-120.
- Kleber, R.J. & Brom, D. (2003). *Coping with trauma. Theory, prevention and treatment*. Swets & Zeitlinger.
- Kleber, R.J. & De Jong, E. (1998). *Dutch version of the Impact of Event Scale—Revised*. Internal Report. Utrecht: Author.
- Kleber, R.J. (2007). Trauma en verwerking. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser (Red.), *Trauma, diagnostiek en behandeling* (p. 165-178). Houten/Diegem: ICODO/Bohn Stafleu Van Loghum.
- Klep, Chr. (2002). Literaturessay. Verwerking, verantwoording en verantwoordelijkheid: de Srebrenica - rapporten (1995-2002). *Vrede en Veiligheid*, 31 (3), 371-384.
- Klep, Chr. & Gils, R. Van (2005). *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Klep, Chr. (2008). Somalië, Rwanda, Srebrenica. De nasleep van drie ontspoorde vredesmissies. Amsterdam: Boom.
- Kubany, E.S. (1994). A cognitive model of guilt typology in combat related PTSD. *Journal of traumatic stress*, 7, 3-17.
- Kubany, E.S., Haynes, S.N., Abueg, F.R., Manke, F.P., Brennan, J.M. & Stahura, C. (1996). Deployment and Validation of the Trauma-Related Guilt Inventory (TRGI). *Psychological Assessment*, 8, 428-444.
- Kubany, E.S., Abueg, F.R., Kilauano, W.L., Manke, F.P. & Kaplan, A.S. (1997). Deployment and Validation of the Sources of Trauma-Related Guilt Survey-War-Zone Version (STRGS-WZ). *Journal of Traumatic Stress*, 10, 235-258.
- Kubany, E.S. & Ralston, T.C. (2006). Cognitive Therapy for Trauma-related Guilt and Shame. In V.M. Follette & J.I. Ruzek (Eds.), *Cognitive-Behavioral Therapies for Trauma* (p. 258-289). New York: Guilford Press.
- LDP III (1999). Koninklijke Landmacht, *Leidraad Doctrine Publicatie III: Vredesoperaties*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Lee, D.A., Scragg, P. & Turner, S. (2001). The role of shame and guilt in traumatic events: A clinical model of shame-based and guilt-based PTSD. *British Journal of Mental Psychology*, 74, 451-466.
- Leith, K.P. & Baumeister, R.F. (1998). Empathy, Shame, Guilt, and Narratives of Interpersonal Conflicts: Guilt-Prone People Are Better at Perspective Taking. *Journal of personality*, 66 (1), 1-37.
- Leskela, J., Dieperink, M. & Thuras, P. (2002). Shame and Posttraumatic Stress Disorder. *Journal of traumatic stress*, 15, 223-226.
- Leurdijk, D.A. (2006a). Nederlandse militairen op vredesmissie: de scenario's. *Atlantisch Perspectief*, 30 (5), 1-5.

- Leurdijk, D.A. (2006b). Robuuste vredeshandhaving. Nieuwe doctrine voor VN-operaties. *Internationale Spectator*, 60 (7-8), 376-379.
- Leurdijk, D.A. (2007). Een adequaat volkenrechtelijk mandaat: het debat over de rechtsgrond van missies met inzet van Nederlandse militairen. *Armex*, 91 (3), 1-5.
- Lewis, H.B. (1971). *Shame and guilt in neurosis*. New York: International Universities Press.
- Lewis, M. (2000). Self-conscious emotions: embarrassment, pride, shame and guilt. In M. Lewis & J.M. Haviland-Jones (Eds.), *Handbook of emotions* (p. 623-636). New York, London: the Guilford Press.
- Lifton, R.J. (1973). *Home from the war. Learning from Vietnam Veterans*. New York: Other Press.
- Lifton, R.J. (1987). *Future of immortality*. New York: Basic Books.
- Lifton, R.J. (1987a). The Concept of the Survivor. In R.J. Lifton, *Future of immortality* (p. 232-243). New York: Basic Books.
- Lifton, R.J. (1987b). The Survivor as Creator. In R.J. Lifton, *Future of immortality* (p. 244-256). New York: Basic Books.
- Lifton, R.J. (1991). *Death in life. Survivors of Hiroshima*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Lindsay-Hartz, J. (1984). Contrasting Experiences of Shame and Guilt. *American Behavioral Scientist*, 27 (6), 689-704.
- Lindsay-Hartz, J., de Rivera, J. & Mascolo, M. (1995). Differentiating shame and guilt and their effects on motivation. In J.P. Tangney & K.W. Fisher (Eds.), *Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride* (p. 274-300). New York: Guilford Press.
- Luyten, P., Fontaine, J.R. & Corveleyn, J. (2001). *Nederlandse vertaling van de Test of Self-Conscious Affect*. Leuven.
- Meijer, E.M. (2002). *Posttraumatische stressstoornis bij Nederlandse militairen en veteranen. Achtergrond en behandeling in de praktijk*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Moelker, R. & Soeters, J. (2003). Het verschijnsel krijgsmacht: ontstaan en functies. In R. Moelker & J. Soeters (Red.), *Krijgsmacht en samenleving. Klassieke en eigentijdse inzichten* (p. 11-40). Amsterdam: Boom.
- Monat, A. & Lazarus, R.S. (1991) *Stress and coping: an anthology*. New York: Columbia University Press.
- Mouthaan, J., Dirkzwager, A.J.E., Vries, M. de, Elands, M., Scagliola, S.L. & Weerts, J.M.P. (2005). *Libanon laat ons nooit helemaal los. Resultaten van onderzoek naar de gezondheid en het welzijn van UNIFIL'ers die in de periode 1979-1985 naar Libanon zijn uitgezonden*. Stichting het Veteraneninstituut, Doorn.
- Muller, E.R., Starink, D., Bosch, J.M.J. & Jong, I.M. de (Red.) (2004). *Krijgsmacht. Studies over de organisatie en het optreden*. Alphen aan de Rijn: Kluwer.
- Nathanson, D.L. (1987). A timetable for shame. In D.L. Nathanson (Ed.), *The many faces of shame* (p. 1- 63). New York: Guilford.
- Nathanson, D. L. (1992). *Shame and pride: Affect, sex and the birth of the self*. New York: Norton.
- NATO Handbook, Public Diplomacy Division, NATO, Brussels, Belgium.
- Nederlandse Rode Kruis (2004). Humanitair oorlogsrecht - achtergrond en basisregels. In Th.A. Van Baarda, A.H.M. Van Iersel & D.E.M. Verweij (Red.), *Praktijkboek Militaire Ethiek* (p. 527-531). Budel: Damon.

- Nederlandse Rode Kruis (2006). *De vier Verdragen van Genève en de drie Aanvullende Protocolen. Instrumenten van humanitair oorlogsrecht*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Niederland, W.G. (1964). Psychiatric disorders among persecution victims. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 139, 468-474.
- Niederland, W.G. (1968). Clinical observations on the 'Survivor Syndrome'. *International Journal of Psychoanalyses*, 49, 313-315.
- Olde, E., Kleber, R.J., Hart, O. Van het & Pop, V.J.M. (2006). Childbirth and Posttraumatic Stress: A validation Study of The Dutch Impact of Event Scale-Revised. *European Journal of Psychological Assessment*, 22 (4), 259-267.
- Opp, R.E. & Samson, A.Y. (1989). Taxonomy of Guilt for Combat Veterans. *Professional Psychology: Research and Practice*, 20 (3), 159-165.
- Pauwels, A. (2002). De VN-operatie in Kosovo. De ultieme 'test-case' voor de nieuwe generatie VN-vredesoperaties? *Militaire Spectator*, 171 (10), 465-477.
- Pauwels, A. (2002b). Een 'nieuwe' generatie vredesoperaties. Mythe of realiteit? *Vrede en Veiligheid*, 31 (1), 33-53.
- Pauwels, A. (2005). De VN en vredesoperaties. In J. Wouters & C. Ryngaert (Red.), *De Verenigde Naties. Een wereld van verschil?* (p. 145-152). Leuven/Voorburg: Acco.
- Peeters, F.P.M.L., Ponds, R.W.H.M., Boon-Vermeeren, M.T.G., Hoorweg, M., Kraan, H. & Meertens, L. (1999). *Handleiding bij de Nederlandse vertaling van de Positive and Negative Affect Schedule (PANAS)*. Maastricht: Universiteit Maastricht, Vakgroep Psychiatrie en Neuropsychologie.
- Ploeg, H.M. Van der & Weerts, J.M.P. (1995). *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen – Tweede Wereldoorlog - Politionele acties - Korea*. Swets & Zeitlinger Publishers.
- Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report')*, 21 augustus 2000, A/55/305-S/2000/809.
- Rietveld, N. (2006). Methodologisch advies op maat: Voor- en nadelen van het afnemen van een enquête via internet. *Link, Magazine van de Wetenschapswinkel*, september 2006, 17-24. Universiteit van Tilburg.
- Rietveld, N. & Iersel, A.H.M. Van (2006a). Wanneer ik aan mijn uitzending terugdenk. Vredesoperatie: ervaringen toen en beleving nu. *Schriftelijke vragenlijst Deel 1*. Een vragenlijstonderzoek naar schuld- en schaamtebeleving bij jonge veteranen. Wetenschapswinkel van de Universiteit van Tilburg en het Veteraneninstituut te Doorn.
- Rietveld, N. & Iersel, A.H.M. Van (2006b). Wanneer ik aan mijn uitzending terugdenk. Vredesoperatie: ervaringen toen en beleving nu. *Schriftelijke vragenlijst Deel 2*. Een vragenlijstonderzoek naar schuld- en schaamtebeleving bij jonge veteranen. Wetenschapswinkel van de Universiteit van Tilburg en het Veteraneninstituut te Doorn.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. New York: Princeton University Press.
- Schennink, B. & Iersel, F. Van (1995). Inleiding - Denken over vrede na de Koude Oorlog. In F. Van Iersel & B. Schennink (Red.), *Denken over vrede na de Koude Oorlog* (p. 9-34). Baarn: Gooi en Sticht.
- Schoenmaker, B. & Roozenbeek, H. (Red.) (2004). *Vredesmacht in Libanon. De Nederlandse deelname aan UNIFIL 1979-1985*. Amsterdam: Boom.

- Schok, M.L. & Kleber, R.J. (2004). *Vragenlijst Betekenis Militaire Uitzendervaringen*. Doorn: Veteraneninstituut.
- Schok, M.L., Kleber, R.J., Elands, M. & Weerts, J.M.P. (2008). Meaning as a mission: A review of empirical studies on appraisals of war and peacekeeping experiences. *Clinical Psychology Review*, 28, 3, 357-365.
- Shatan, Ch.F. (1973). The grief of soldiers: Vietnam Combat Veterans' Self-Help Movement. *American Journal Orthopsychiatry*, 43 (4), 640-653.
- Singer, M. (2004). Shame, Guilt, Self-Hatred and Remorse in the Psychotherapy of Vietnam Combat Veterans Who Committed Atrocities. *American Journal of Psychotherapy*, Vol. 58, No. 4, 377-385.
- Smit, W. (2007). *Terrorisme en rechtvaardige oorlog*. Antwerpen: Garant.
- Soetekouw, P.M.M.B. (2000). *Symptomatic Cambodia veterans: Somatic aspects*. Dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Stone, A.M. (1992). The role of shame in post-traumatic stress disorder. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62, 131-136.
- Stuewig, J. & Tangney, J.P. (2007). Shame and guilt in Antisocial and Risky Behaviors. In J.L. Tracy, R.W. Robins & J.P. Tangney (Eds.), *The Self-Conscious Emotions. Theory and Research* (p. 371-388). New York & London: Guilford Press.
- Supplement to an Agenda for peace: position paper of the secretary-general on the occasion of the fiftieth anniversary of the United Nations*, 3 januari 1995, A/50/60-S/1995/1.
- Suy, E. (2005). De Veiligheidsraad. In J. Wouters & C. Ryngaert (Red.), *De Verenigde Naties. Een wereld van verschil?* (p. 19-29). Leuven/Voorburg: Acco.
- Suy, E. (2001). *VN-Berichten*, 25 (2), 1-6.
- Tangney, J.P., Wagner, P.E. & Gramzow, R. (1989). *The Test of Self Conscious Affect (TOSCA)*. Fairfax, VA: George Mason University.
- Tangney, J.P. (1990). Assessing Individual Differences in Proneness to Shame and Guilt: Development of the Self-Conscious Affect and Attribution Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (1), 102-111.
- Tangney, J.P. (1991). Moral Affect: The good, the bad, and the ugly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 598-607.
- Tangney, J.P., Wagner, P., Fletcher, C. & Gramzow, R. (1992). Shame into anger? The relation of shame and guilt to anger and self-reported aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 669-675.
- Tangney, J.P. (1995). Shame and Guilt in Interpersonal relationships. In J.P. Tangney & K.W. Fischer (Eds.), *Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride* (p. 114-139). New York: Guilford Press.
- Tangney, J.P., Dearing, R.L., Wagner, P.E. & Gramzow, R. (2000). *The Test of Self-Conscious Affect-3 (TOSCA-3)*. George Mason University, Fairfax, VA.
- Tangney, J.P. & Dearing, R.L. (2002). *Shame and Guilt*. New York, London: The Guilford Press.
- Tangney, J.P., Stuewig, J. & Mashek, D.J. (2007). What's moral about the self-conscious emotions? In J.L. Tracy, R.W. Robins & J.P. Tangney (Eds.), *The self-conscious emotions. Theory and Research* (p. 21-37). New York, London: Guilford Press.
- Taylor, G. (1985). *Pride, shame, and guilt: Emotions of self-assessment*. Oxford, UK: Clarendon Press.

- Teunissen, P.J. (2004). De krijgsmacht in internationaal verband. In E.R. Muller, D. Starink, J.M.J. Bosch & I.M. de Jong (Red.), *Krijgsmacht. Studies over de organisatie en het optreden*. (p. 67-146). Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Tracy, J.L. & Robins, R.W. (2007). The Self in Self-Conscious Emotions: A Cognitive Appraisal Approach. In J.L. Tracy, R.W. Robins & J.P. Tangney (Eds.), *The self-conscious emotions. Theory and Research* (p. 3-20). New York, London: Guilford Press.
- Tracy, J.L., Robins, R.W. & J.P. Tangney (Eds.) (2007). *The self-conscious emotions. Theory and Research*. New York, London: Guilford Press.
- United Nations Department of Public Information (1996). *The blue helmets: a review of United Nations peacekeeping*, 3th press. New York: United Nations.
- United Nations Department of Public Information (2008). *Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, November 2008*. New York: United Nations.
- Urlic, I. & Simunkovic, G.T. (2009). Working Through Shame in Groups for Victims of Trauma and War. *International Journal of Group Psychotherapy*, 59 (2), 165-178.
- Verweij, D.E.M. (2000). Het begrippenkader van/in de ethiek. In *Ethiek tijdens opleidingen en operaties in de KL* (p. 18-30). ILMO Seelingkazerne.
- Verweij, D.E.M. (2001). Morele vragen en dilemma's in de militaire praktijk. *Filosofie & Praktijk*, 4, jaargang 22, 6-15.
- Verweij, D.E.M. (2009). Denken in dialoog. Ethiek in de militaire praktijk. *Militaire Spectator*, 178 (1), 15-25.
- Vogelaar, A., Kramer, F., Metselaar, M., Witteveen, A., Bosch, J., Kuipers, H. & Nederhof, F. (1997). Leiderschap in Crisisomstandigheden; het functioneren van pelotons- en groepscommandanten in UNPROFOR. Den Haag: SDU Uitgevers.
- Vries, M. de (2002). *Post-Deployment Syndrome in Cambodia Veterans*. Dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Walzer, M. (2006). *Rechtvaardige en onrechtvaardige oorlog. Een ethische beschouwing met historische illustraties*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Walzer, M. (2008). Oorlog en dood. Bespiegelingen over de betekenis in onze tijd van de theorie van de rechtvaardige oorlog. In M. Walzer, *Oorlog en dood. Over de rechtvaardige oorlog in deze tijd* (p. 13-29). Budel: Damon.
- Wang, S., Wilson, J.P. & Mason, J.W. (1996). Stages of decompensation in combat-related PTSD: a new conceptual model. *Integrative physiological and behavioural science*, 31 (3), 237-253.
- Watson, D., Clark L.A. & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: the PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*. 54 (6), 1063-1070.
- Weesie, J., Kalmijn, M. & Ganzeboom, H.B.G. (1995). Vragenlijst huishoudens in Nederland. Universiteit van Utrecht.
- Weiss, D.S. & Marmar, ChR. (1997). The impact of Event Scale – Revised. In J.P. Wilson & T.M. Keane (Eds.), *Assessing Psychological Trauma and PTSD* (p. 399-411). New York: The Guilford Press.
- Weisaeth, L. (2003). The psychological Challenge of peacekeeping operations. In Th.W. Britt & A.B. Adler (Eds.), *The psychology of the peacekeeper. Lessons from the field* (p. 207-222). Westport, Connecticut, London: Praeger.

- Wells, D.A. (1996). *An Encyclopedia of War and Ethics*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Wertheim-Cohen, T. (2007). De rol van vaktherapieën bij de behandeling van psychotrauma. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser (Red.), *Trauma, diagnostiek en behandeling* (p. 313-328). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum; Utrecht: Cogis.
- Wong, M.R. & Cook, D. (1992). Shame and Its Contribution to PTSD. *Journal of traumatic stress, Vol. 5 (4)*, 557-562.
- Wong, Y. & Tsai, J. (2007). Cultural Models of Shame and Guilt. In J.L. Tracy, R.W. Robins & J.P. Tangney (Eds.), *The self-conscious emotions. Theory and Research* (p. 209-223). New York, London: Guilford Press.
- Wortel, E.M. (2006). Rwanda: hulpeloos toekijken hoe de hel losbarst? *Militaire Spectator, 175 (1)*, 4-13.
- Zhang, Y. (1999). Using the Internet for Survey Research: A Case Study. *Journal of the American Society for Information Science. 51 (1)*, 57-68.
- Zimitat, C. & Crebert, G. (2002). *Conducting online research and evaluation*. Herdsa.

Samenvatting

Inleiding

In deze studie hebben we onderzocht in welke mate veteranen van vredesmissies schuld en/of schaamte gerelateerd aan hun uitzendervaringen beleven en welke specifieke situaties in het uitzendgebied en welke persoonlijke kenmerken van de veteranen met die schuld en schaamte samenhangen. In het bijzonder is onderzocht welke factoren indirect en direct van invloed zijn op de mate van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving van veteranen en welke rol schuld en schaamte spelen bij psychisch welbevinden en de ontwikkeling van psychische klachten na de uitzending. Hierover formuleerden en toetsten we verschillende hypothesen.

Uit eerder onderzoek onder veteranen blijkt dat verschillenden van hen diepgaande gevoelens van schuld beleven als gevolg van het overleven van een oorlog (terwijl collega's sneuvelden) en dat schuldgevoelens kunnen worden gerelateerd aan pijnlijke oorlogsherinneringen¹. Een deel van de Amerikaanse Vietnamveteranen blijkt nog jaren na de oorlog last te hebben van het gevoel dat wat zij gedaan hebben onvergeeflijk is², en last te hebben van schaamtegevoelens³. Deze eerdere studies naar schuld en schaamte bij veteranen gingen voornamelijk over de relatie tussen schuld, schaamte en psychische klachten, waaronder een posttraumatische stress-stoornis (PTSS). Meestal stonden twee typen schuld centraal, namelijk *survival guilt* (schuld als gevolg van het feit dat de veteraan de oorlog zelf overleefde, terwijl kameraden in dezelfde situatie sneuvelden) en *combat guilt* (schuld als gevolg van deelname aan gevechtacties en geweldpleging, waaronder het doden en verwonden van burgers of militairen). Het betrof Amerikaans onderzoek, waarbij altijd oorlogsveteranen centraal stonden. De mate en de aard van schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies werd echter nooit eerder onderzocht.

In ons onderzoek staan Nederlandse veteranen die deelnamen aan een vredesmissie centraal. Sinds 1947 nemen Nederlandse militairen onder de vlag van de Verenigde Naties (VN) deel aan vredesmissies. Zij maken deel uit van een vredesmacht en daarmee van een onpartijdige partij die doorgaans de taak heeft in een voormalig conflictgebied de vrede te bewaren, te versterken of af te dwingen. Vredesmissies moeten bijdragen aan een correcte naleving en implementatie van een vredesakkoord en aan een duurzame oplossing van het conflict, bijvoorbeeld door het ontwikkelen en begeleiden van wederopbouwactiviteiten. De vredesmacht moet er voor zorgen dat de conflictpartijen (blijven) afzien van geweld.

Nederlandse militairen namen en nemen deel aan verschillende soorten vredesmissies. Deze onderscheiden zich van elkaar voor wat betreft de inhoud van het mandaat. Het mandaat geeft aan wat het politieke doel van de operatie is en over welke bevoegdheden (en eventuele middelen) de (civiele) leiding van de operatie beschikt⁴. Het mandaat wordt van te voren vastgesteld op basis van de situatie in het (voormalig) conflictgebied en op basis van het gedrag van betrokken conflictpartijen. Op basis hiervan kunnen we grofweg twee typen missies van elkaar onderscheiden,

namelijk vredeshandhavende en vredesafdwingende missies. Vredeshandhavende missies houden ten eerste in dat de militaire inzet geschiedt met de instemming van alle partijen die bij het geschil betrokken zijn. Deze missies zijn gericht op het voorkomen van gewelddadigheden, alsook op het bewerkstelligen en consolideren van de vrede. Dit laatste kan gerealiseerd worden met het innemen van bufferposities, patrouilleren, wederopbouwactiviteiten en/of de ondersteuning bij de voorbereiding op en de begeleiding van verkiezingen. Ten tweede is het gebruik van geweld alleen toegestaan omwille van wettige zelfverdediging.⁵

Bij vredesafdwingende missies gaat het er juist om dat er zonder instemming van de bij het geschil betrokken conflictpartijen tot interventie mag worden overgegaan door de militaire macht. De vredesafdwingende macht opereert in het conflictgebied doorgaans zonder instemming van het 'gastland'. Het gaat hierbij om het herstellen van de orde en de vrede. De vredesafdwingende macht treedt op als vredesakkoorden geschonden worden, schendingen van mensenrechten doorgaan, en als (daardoor) een vredeshandhavende macht het mandaat niet in veiligheid en succesvol kan uitvoeren. Vredesafdwinging kan embargo's en sancties inhouden, maar indien nodig kan de vrede ook met militair geweld worden hersteld. De vredesafdwingende macht zet zijn onpartijdige positie hierbij ogenschijnlijk tijdelijk opzij.

Juist dit onderscheid tussen vredeshandhavende en vredesafdwingende missies, maar daarnaast ook de in eerste instantie onpartijdige positie van beide typen vredesmachts – wat vredesoperaties van oorlogsoperaties onderscheidt – speelt een belangrijke rol in ons onderzoek. De onpartijdigheid van de vredesmacht bemoeilijkt regelmatig het bieden van hulp en beperkt of verbiedt soms zelfs gewapend ingrijpen om geweld te stoppen. Hierdoor kunnen militairen in de brandhaard van een gewapend conflict zowel fysiek als mentaal kwetsbaarder worden. In het uitzendgebied zijn militairen getuige van de gevolgen van de oorlog en van het geweld dat de burgerbevolking is aangedaan en soms nog wordt aangedaan. Zij zijn getuige van de vaak erbarmelijke omstandigheden waar onder vluchtelingen in de naoorlogse situatie moeten leven, van het sterven van kinderen en van ander menselijk leed. Er kan in dit verband een spanning ontstaan tussen de morele standpunten van de individuele militair, waaronder het persoonlijke plichtsgevoel in te grijpen om geweld te stoppen of bijvoorbeeld medische hulp te verlenen aan burgers om verder lijden te voorkomen, en de onpartijdige positie van de vredesmacht waarvan de militair deel uitmaakt. Dat maakt dat de deelname aan een vredesmissie psychisch belastend kan zijn. Achteraf kan twijfel toeslaan over de juistheid van keuzes, van gedrag en het niet hebben ingegrepen of niets gedaan te hebben aan de negatieve situatie. Ook als wel mag worden gereageerd met geweld om geweld en verder leed te stoppen kan er na afloop van de missie twijfel ontstaan over de juistheid van bepaalde beslissingen in het uitzendgebied, en met name over de gevolgen daarvan die achteraf niet altijd te controleren zijn. Hierbij kunnen schuld- en/of schaamtegevoelens een rol spelen. In dit proefschrift staat deze aan de uitzendervaringen gerelateerde schuld en schaamte van veteranen van vredesmissies centraal.

Doelstelling

Onze studie is vooral een verkennend onderzoek waarmee we een bijdrage leveren aan de *theorievorming* over verklaringen voor verschillen tussen veteranen in schuld en schaamte. De studie geeft inzicht in de stressoren waaraan veteranen van vredesmissies zijn blootgesteld en wat dit voor hen voor psychologische consequenties heeft. Het gaat dan onder meer om morele dilemma's gedurende de missie, alsook om de morele en existentiële vraagstukken die veteranen na afloop van een missie kunnen bezighouden. Kennis daarover werpt een licht op de *morele vorming* van militairen en hun voorbereiding op toekomstige missies. Immers, die voorbereiding moet – zo blijkt uit deze studie – mede worden ingekleurd door de morele zelfevaluatie die militairen achteraf blijikbaar voltrekken. Verder krijgen we inzicht in de specifieke hulpvragen die veteranen, maar ook militairen in huidige missies, als gevolg van de deelname aan een vredesmissie kunnen bezighouden en dragen we hiermee bij aan de verbetering van de *nazorg* aan veteranen en aan inzicht in de noodzaak van *maatschappelijke waardering* van veteranen. Om de bovenstaande doelen te verwezenlijken beantwoorden we in deze studie vier onderzoeksvragen.

De gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte

Allereerst onderzochten we wat de gedragswetenschappelijke definitie, het onderscheid en de functie van schuld- en schaamtebeleving zijn en op welke manier zij zich – ook in relatie tot belastende situaties – in het leven van mensen manifesteren. De eerste onderzoeksvraag luidde:

1. Welke betekenis en relevantie van schuld- en schaamtebeleving vinden we in gedragswetenschappelijke theorieën?

In hoofdstuk 2 werd antwoord gegeven op deze eerste onderzoeksvraag. Schuld en schaamte zijn twee verschillende morele, zelfbewuste en sociale emoties⁶ en cognities⁷. Bij schuld veroordelen we ons gedrag en bij schaamte ons karakter of onze persoonlijkheid⁸. De betekenis van schuld en schaamte van veteranen kunnen we het beste verduidelijken met behulp van de attributietheorie. Het gaat hierbij om een sociaalpsychologische benadering van schuld en schaamte die uitgaat van de causaliteitsbehoefte die ieder mens in het dagelijks leven ervaart. Iedereen heeft de behoefte om dat wat in ons leven gebeurt te verklaren. Het geeft een gevoel van regie over het verloop van ons leven en inzicht in wat we nog kunnen verwachten. Het meemaken van een ingrijpende gebeurtenis, bijvoorbeeld als militair in een uitzendgebied, betekent juist controleverlies en daardoor angst, onzekerheid en machteloosheid. De behoefte om te verklaren wat gebeurt zal daardoor nog groter zijn. In dat geval stellen we soms liever onszelf verantwoordelijk voor datgene wat gebeurde en voelen we ons liever ongelukkig over die zelfbeschuldiging en schaamte, dan dat we moeten accepteren dat het leven blijkbaar een angstig en onzeker avontuur kan zijn, dat we blijkbaar aan willekeur kunnen zijn overgeleverd⁹. Door de morele vragen over beslissingen en handelen die in zelfbeschuldiging besloten liggen, probeert de veteraan een verklaring te vinden voor het kwaad en het leed en daaraan een betekenis toe te kennen. Hij herwint hiermee de regie over het verloop van zijn eigen leven. Als schuld- en schaamtegevoelens echter onbesproken blijven en niet onderkend worden kan een dergelijke houding ten koste gaan van de psychische gezondheid.

De mate en de aard van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

In deze studie onderzochten wij empirisch hoeveel aan uitzendervaringen gerelateerde schuld en schaamte veteranen beleven, welke uitzendinggerelateerde situaties schuld- en schaamtebeleving genereren, en in het bijzonder welke specifieke dimensies van schuldbeleving kenmerkend zijn voor veteranen van vredesmissies. De tweede onderzoeksvraag luidt:

2. Van welke omvang en aard zijn de schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van een vredesmissie?

Evenals de nog hierna te bespreken derde en vierde onderzoeksvraag konden we deze vraag beantwoorden op basis van een grootschalig vragenlijstonderzoek. Medio 2006 werd aan ruim 3.000 veteranen van veertien vredesmissies (waaronder UNTSO; UNTAC; UNPROFOR; KFOR; UNMEE en SFIR) een vragenlijst gestuurd. De veteranen die werden aangeschreven zijn allemaal geregistreerd bij het Veteraneninstituut. Ruim 1.100 veteranen vulden de vragenlijst in. In hoofdstuk 3 besteden we aandacht aan de opzet van en de dataverzameling voor het empirisch onderzoek, aan de operationalisering van de theoretische begrippen en presenteren we het eerste deel van de empirische bevindingen: de beschrijving van de verdeling van de variabelen in de steekproef.

We concludeerden dat rond 25% van de onderzochte veteranen een bepaalde mate van aan de uitzending gerelateerde schuld en schaamte beleeft, 4% zelfs regelmatig. Voor wat betreft schuldbeleving gaan we dieper in op de te onderscheiden categorieën (dimensies). Voor het meten van de aard van uitzendinggerelateerde schuldbeleving bestaat een goed meetinstrument¹⁰. Daardoor kunnen we in ons onderzoek verschillende dimensies van schuldbeleving empirisch onderscheiden. Deze duiden op categorieën uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties die achteraf verschillende categorieën schuldbeleving kunnen genereren. In de eerdere studies naar schaamte bij oorlogsveteranen¹¹ werd voor het meten van schaamte gebruikgemaakt van algemene meetinstrumenten. We bedoelen daarmee instrumenten met items die niet zijn gekoppeld aan situaties en gebeurtenissen, zoals die zich kunnen voordoen tijdens een militaire missie¹². Niet duidelijk is dan waar de schaamte op berust en waar ze mee te maken heeft. Uitzendinggerelateerde schaamte is dan ook nooit eerder onderzocht, terwijl uitzendinggerelateerde schuld (dan wel gebaseerd op oorlogsmissies) vaak bestudeerd is. In ons onderzoek proberen we toch verschillende categorieën schaamte te onderscheiden, echter is het niet gelukt net zo diep in te gaan op schaamte als op schuldbeleving.

De schuldbeleving van veteranen is in ons onderzoek in te delen in zes dimensies, welke zijn gebaseerd op verschillende categorieën gebeurtenissen en situaties die zich in het uitzendgebied voordeden, maar ook op gedachten en overtuigingen gedurende de uitzending: (1) 'omstandersschuld'; (2) 'negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied'; (3) 'indirect effect van besluiten en handelen'; (4) 'houding en gedrag in de context van oorlog en geweld'; (5) 'handelen en besluiten dat tot overleven leidde of de kans op overleven vergrootte' en (6) 'normeloosheid'.

Rond 18% van de veteranen gaf aan schuldgevoelens te hebben als gevolg van de 'omstanderrol', zoals 'niet geprotesteerd hebben tegen bruutheid of niet geprobeerd hebben bruutheid te voorkomen'. Ook schuldgevoelens over 'hun negatieve houding ten aanzien van de bevolking' (rond 13%, waaronder 'geen begrip hebben voor de cultuur of waarden die leven onder de bevolking in het conflictgebied') spelen een belangrijke rol, alsook schuldgevoelens door 'indirect effect van besluiten en handelen' (rond 7%, waaronder 'bevriend raken met een burger die later gedood is, mogelijk als gevolg van de vriendschap met de veteraan').

Als de belangrijkste oorzaak van uitzendinggerelateerde schuld noemen de veteranen zelf: 'Het gevoel hebben dat je niet alles uit jezelf hebt gehaald om burgers te helpen.'; 'Het verschuilen achter je werk om maar niet bij de slachtoffers te hoeven zijn.'; 'De schuldvraag is misschien dat je zo machteloos bent. Je zou eigenlijk iedereen willen helpen, maar dat kan bij een miljoen mensen niet. En die taak hadden we eigenlijk wel, althans dat vond ik (...)' Verder bleek dat 'aan geweld en gevecht gerelateerde schuldbeleving', waaronder overlevingsschuld en schuld door normloosheid, onder veteranen van vredesmissies minder voorkomen dan bovenstaande schulddimensies.

Als belangrijkste oorzaak voor uitzendinggerelateerde schaamte noemden de respondenten relatief vaak: 'falen', 'machteloos zijn' en 'tekortschieten'. Maar ook schaamden veteranen zich voor de 'misdragingen van collega's', 'de respectloze houding ten aanzien van de burgerbevolking in het uitzendgebied', en '(...) schaamte voor de eigen luxe op de militaire basis, terwijl niet ver daar vandaan mensen honger leden en onder erbarmelijke omstandigheden moesten leven.'

Determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

In hoofdstuk 4 bespraken we het tweede deel van de empirische bevindingen: de analyseresultaten zoals we die vonden op basis van onder meer multiële regressieanalyses. De variëteit in (de sterkte en aard van) uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving is naar verwachting afhankelijk van een aantal persoonlijke, professionele en missiegerelateerde factoren. In dit verband luidt de derde onderzoeksvraag:

3. In hoeverre en op welke wijze hangen verschillen in schuld- en schaamtebeleving samen met kenmerken van de missie en met kenmerken van de veteranen?

In ons onderzoek zien we een direct positief verband tussen machteloosheidsbeleving gedurende de missie, verantwoordelijkheidsgevoelens voor het succesvolle verloop van de missie en de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte. De ervaren machteloosheid bleek sterker wanneer veteranen minder goed uit de voeten konden met de geweldsinstructies. Veteranen van vredeshandhavende missies beleefden een sterkere mate van machteloosheid en konden minder goed uit de voeten met de geweldsinstructies dan veteranen van vredesafdwingende missies. De verschillen in de onderzoeksgroep in de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte hebben, naast met 'machteloosheid' en 'verantwoordelijkheid', te maken met verschillende factoren, waaronder 'uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen', de 'hevigheid van de missie en uitzendervaringen' en 'persoonlijke kenmerken' van de respondenten. Zo zien we dat de jongste veteranen in vergelijking met veteranen van 60 jaar en ouder vaker uitzendinggerelateerde schuld en schaamte beleven. We vonden ook dat gerelateerd aan de uitzendervaringen vrouwelijke

veteranen minder vaak schaamte beleven dan hun mannelijke ex-collega's. Ook is de mate van schuld en schaamte afhankelijk van de eigenwaarde van de veteranen. Naarmate deze lager is beleven veteranen vaker aan uitzendervaringen gerelateerde schuld en schaamte.

De rol van schuld en schaamte bij de mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen

Ten slotte onderzochten we in deze studie of er een samenhang bestaat tussen schuld- en schaamtebeleving en de aanwezigheid van uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychische welbevinden van veteranen. Hiermee bestudeerden we ten eerste de rol van schuld- en schaamtebeleving bij de verwerking van uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen, en ten tweede of schuld- en schaamtebeleving zich wat dat betreft van elkaar onderscheiden.

4. In hoeverre en op welke wijze hangen verschillen in schuld- en schaamtebeleving samen met de psychische gevolgen van uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen?

De resultaten uit het onderzoek (paragraaf 4.2.5) laten zien dat de mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten (symptoomclusters van PTSS) niet, en het psychisch welbevinden van veteranen (depressie en woede) wel afhankelijk is van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving. De effecten zijn echter negatief. Verder zien we dat wanneer veteranen zich vaker schuldig voelen, zij minder vaak bezig zijn de herinnering aan ingrijpende uitzendervaringen te vermijden (symptoomcluster van PTSS). Als veteranen vaker schuld beleven, scoren zij echter hoger op depressieve klachten, hostiliteit en woede. Overlevingsschuld leidt bij veteranen van vredesmissies juist tot minder sterke depressieve klachten.

Deze bevindingen wijken grotendeels af van de literatuur en van bevindingen uit eerder empirisch onderzoek over het onderscheid tussen schuld en schaamte in de relatie met psychische klachten van onder andere oorlogsveteranen¹³. Uit deze studies blijkt dat schaahtegeneigdheid positief correleert met de symptomen van PTSS en met onder meer angst, depressie en woede, en daarmee een risico vormt voor het blijven bestaan of voor de ontwikkeling van psychische klachten. Voor schuldgeneigdheid vonden de onderzoekers geen of een negatieve relatie met PTSS en andere psychische klachten. In ieder geval werd gevonden dat schuldgeneigdheid geen risico vormt voor het blijven bestaan of het ontwikkelen van PTSS en andere psychische klachten.

Het negatieve effect van overlevingsschuld op depressie en het ontbrekende effect van overlevingsschuld en overlevingschaamte op uitzendinggerelateerde psychische klachten (symptoomclusters van PTSS) en psychisch welbevinden die we in ons onderzoek vonden bewijst wel de niet-pathologische aard van overlevingsschuld, zoals Lifton sinds 1973 benadrukt¹⁴.

Conclusies

De uiteindelijke antwoorden op de onderzoeksvragen en de belangrijkste onderzoeksresultaten en conclusies bespraken we in hoofdstuk 5. Ook is in hoofdstuk 5 een discussie opgenomen over de wetenschappelijke, maatschappelijke en politieke relevantie en over de sterke kanten en beperkingen van het onderzoek, en is een aanzet gegeven tot vervolgonderzoek.

Uit de aard van de schuldbeleving van veteranen van vredesmissies en de factoren die indirect (type missie en adequaatheid van de geweldsinstructies) en direct (machteloosheid, verantwoordelijkheid en specifieke uitzendervaringen) van invloed zijn op de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte, kunnen we opmaken dat de schuldbeleving van veteranen enerzijds vooral te maken heeft met sterke verantwoordelijkheidsgevoelens voor het welzijn van anderen, en anderzijds met het gevoel tekort te schieten of met handen gebonden te zijn geweest. Naarmate veteranen in het uitzendgebied vaker getuige zijn geweest van ellende en geweld, rapporteren zij na afloop van de missie vaker last te hebben van schuld en schaamte, terwijl veteranen die juist vaker direct betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen zich minder vaak schamen voor hun uitzendervaringen. Duidelijk is dat uitzendinggerelateerde schuld en schaamte te maken heeft met controleverlies, (ongewilde) passiviteit en machteloosheid. Dit raakt aan de ervaringen van veteranen die deelnamen aan UNPROFOR, en in het bijzonder van Dutchbat III bij en rondom de val van de enclave Srebrenica in juli 1995, die gekenmerkt werden door een spagaat van enerzijds persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoelens en plichtsgevoel en daarmee de behoefte de gewelddadigheden te stoppen en de burgerslachtoffers te beschermen en anderzijds een professionele bevoegdheid die het bieden van sommige vormen van hulp juist uitsloot.

Uit ons onderzoek blijkt dat Nederlandse veteranen van vredesmissies gewetensvolle mensen zijn en dat zij beschikken over een moreel geëngageerde beroepsattitude en over een groot vermogen tot morele evaluatie van hun besluiten en handelen in het uitzendgebied en tot morele zelfreflectie.

Als 25% van de veteranen – van zowel vredeshandhavende als vredesafdwingende missies – in bepaalde mate uitzendinggerelateerde schuld en schaamte beleven en schuldbeleving voornamelijk te maken heeft met ‘tekortschieten’ en ‘onbedoeld kwaad hebben gedaan’, dan is het zinvol een politieke en publieke discussie te voeren over de verhouding tussen de onpartijdige positie van de vredesmacht (inclusief mandaat en geweldsinstructies) en de verantwoordelijkheid van militairen die de missie moeten uitvoeren. We kunnen ons op basis van de bevindingen uit ons onderzoek immers beter voorstellen wat onder andere Dutchbat III-veteranen hebben moeten doormaken – en wat sommigen van hen nu nog steeds moeten doormaken – juist omdat zij zich zo verantwoordelijk voelen. Erkenning speelt hierbij een grote rol en kan hen helpen bij de verwerking van de uitzendervaringen. Erkenning herstelt immers beroepstrots.

Bronnen

¹ Lifton, 1973; Glover, 1984; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.

² Singer, 2004.

³ Wong et al., 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

⁴ LDP III Landmacht Vredesoperaties: 21.

⁵ Broesder, 2008.

⁶ Tangney & Dearing, 2002.

⁷ Kubany & Ralston, 2006.

⁸ Lewis, 1971.

⁹ Herman, 2002.

¹⁰ Kubany et al., 1997: The Sources of Trauma-Related Guilt Survey-War-Zone Version (STRGS-WZ).

¹¹ Wong & Cook, 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

¹² 'Internalized Shame Scale', Cook, 1989; 'Rosenberg self Esteem Scale', Rosenberg, 1965 en 'Test of Self-Conscious Affect', Tangney et al., 1989.

¹³ Waaronder Tangney & Dearing, 2002; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

¹⁴ Lifton, 1973; Lifton, 1987.

Summary

Introduction

In this study, we have looked at whether veterans of peace missions experience guilt and/or shame related to their mission experiences and, if so, what specific situations in the mission area and what personal characteristics of the veterans relate to that guilt and shame. We have looked in particular at the factors which directly and indirectly influence that extent of mission-related guilt and shame experienced by veterans and the role of guilt and shame in psychological well-being and the development of psychological problems after the mission. We have formulated and tested several hypotheses in this respect.

Earlier research among veterans has shown that many of them experience profound feelings of guilt as a result of having survived a war in which comrades were killed and that feelings of guilt can be related to painful war memories.¹ It has become clear that, years after the end of the war, many Vietnam veterans suffer from a feeling that what they did is unforgivable² and experience feelings of shame.³ The earlier studies on guilt and shame among veterans mainly looked at the relationship between guilt, shame and psychological problems, including post-traumatic stress disorder (PTSD). Usually, the focus was on two types of guilt, namely survivor guilt (guilt as a result of the fact that the veteran survived the war whilst comrades in the same situation were killed) and combat guilt (guilt as a result of participation in combat action and acts of violence, including the killing and wounding of civilians or soldiers). These studies were always carried out in the United States and focused on war veterans. The extent and the nature of guilt and shame experienced by veterans of peace missions had never been studied before.

Our study focuses on veterans who have participated in a peace mission. Dutch military personnel have been participating in peace missions under the flag of the United Nations (UN) since 1947. In such a mission, they form part of a peace force and, as such, part of an impartial party tasked with preventing the escalation of conflicts between (former) warring parties in a former conflict area. The purpose of peace missions is to contribute to the correct implementation of a peace treaty and to a sustainable solution to the conflict, for instance by developing and assisting with reconstruction activities. The peace force is to ensure that the conflicting parties refrain from the use of violence now and in the future.

Dutch military personnel have taken part in various types of peace missions and still do to this day. These missions differ from one another as regards the content of the mandate. The mandate indicates the political objective of the operation, as well as the powers and assets available to the (civilian) leaders of the operation.⁴ The mandate is determined beforehand on the basis of the situation in the (former) conflict area and on the basis of the behaviour of the conflicting parties. On this basis, we can make a rough distinction between two types of missions, namely peacekeeping and peace-enforcement missions. In the first place, during peacekeeping missions the military

deployment takes place with the consent of all parties involved in the conflict. These missions focus on preventing acts of violence, as well as establishing and consolidating peace. The latter can be achieved by taking up buffer positions, carrying out patrols, reconstruction activities and/or providing support in the preparations for and assistance during elections. Secondly, the use of force is only permitted in an act of legal self-defence.⁵

During peace-enforcement missions, conversely, the military force may intervene without the consent of the parties involved in the conflict. The peace-enforcement force operates in the conflict area without the consent of the 'host nation'. The focus is on restoring order and peace. The peace-enforcement force acts if the peace treaties are violated, if human rights continue to be violated and if, as a result, the peacekeeping force is unable to carry out its mandate safely and successfully. This can involve embargoes and sanctions, but, if necessary, peace can be restored by military force. In that case, the peace-enforcement force temporarily sets aside its impartial position.

It is this distinction between peacekeeping and peace-enforcement missions in particular, but also the initially impartial position of both types of peace forces – which distinguishes peace operations from war operations – which plays an important role in our study. The impartiality of the peace force always complicates the provision of aid and limits or sometimes even prohibits intervention in order to stop violence. As a result, soldiers in the midst of an armed conflict may be both physically and psychologically vulnerable. In the mission area, soldiers witness the consequences of war and of the violence inflicted on the civilian population, which is sometimes still ongoing. They witness the appalling conditions in which refugees have to live in the post-war situation and they see children dying and other forms of human suffering. In this respect, tension may arise between the moral points of view of the individual soldier, including the personal sense of duty to intervene to stop violence or to provide medical assistance to civilians to prevent further suffering, and the impartial position of the peace force of which the soldier is a part. As a result, participation in a peace mission can be a psychological burden. After the mission, doubts can arise as to the justification of choices made, of actions carried out and of not having intervened or not having acted to change the negative situation. Even if the use of force is permitted in order to stop violence and further suffering, doubts can arise after the mission as to the justification of certain decisions made in the mission area and in particular regarding their consequences, which cannot always be monitored afterwards. Feelings of guilt and/or shame may play a role in this respect. This dissertation focuses on such mission-related guilt and shame among veterans of peace missions.

Aim

Our study mainly involves exploratory research, with which we will contribute to the development of *theory* on how differences in guilt and shame between veterans can be explained. The study provides insight into the stressors to which veterans of peace missions have been exposed and the psychological consequences this exposure has for them. This concerns, *inter alia*, moral dilemmas during the mission, as well as the moral and existential issues which may occupy the minds of veterans after a mission. Knowledge of those dilemmas sheds light on the *moral development* of military personnel and their preparation for future missions. After all, this study shows that that

preparation must partly be based on the moral self-evaluation which soldiers apparently carry out after missions. We will also gain insight into the specific help issues which may concern veterans as well as soldiers in current missions as a result of their participation in a peace mission and we will contribute to the improvement of *aftercare* for veterans and insight into the necessity of *recognition* of veterans. In order to achieve the abovementioned aims, this study will answer four research questions.

The meaning of guilt and shame in behavioural science

First of all, we look at the definitions of guilt and shame in the field of behavioural science, as well as the difference between the two and their function. We also identify how they manifest themselves in people's lives, for instance in demanding situations. The first research question was:

1. What meaning and relevance of guilt and shame do we find in behavioural science theories?

This first research question was answered in chapter 2. Guilt and shame are two different moral, self-conscious and social emotions⁶ and cognitions.⁷ When we feel guilt, we judge our behaviour and when we feel shame, we judge our character or personality.⁸ The meaning of veterans' guilt and shame can best be clarified using the attribution theory. This involves a socio-psychological approach to guilt and shame on the assumption that there is a need for causality, which every person experiences in daily life. We all feel the need to be able to explain what is happening in our lives. It gives us a feeling of control over the course of our lives and insight into what we can still expect. Experiencing an extreme event, for instance in a mission area, means loss of control and therefore fear, uncertainty and powerlessness. The need to explain what has happened will therefore be even greater. In that case, we often prefer to hold ourselves responsible for what has happened, and prefer to feel unhappy about the self-accusation and shame, than to have to accept that life can apparently be full of fear and uncertainty and that we may be subject to arbitrariness.⁹ By means of the moral questions regarding decisions and actions, which are embedded in self-accusation, the veteran attempts to find an explanation for the evil and the suffering and to attribute a meaning to it. He or she thus regains control over the course of his or her own life. If feelings of guilt and shame remain suppressed and are not acknowledged, however, such an attitude can be detrimental to the individual's mental health.

The extent and nature of mission-related guilt and shame

In this study, we look empirically at how much mission-related guilt and shame is experienced by veterans, what mission-related situations generate guilt and shame and, in particular, what specific dimensions of guilt are typical of veterans of peace missions. The second research question is:

2. What is the extent and nature of guilt and shame among veterans of peace missions?

This question and the third and fourth research questions, which will be discussed below, were answered on the basis of a large-scale survey. In mid-2006, more than 3,000 veterans of fourteen

peace missions (including UNTSO, UNTAC, UNPROFOR, KFOR, UNMEE and SFIR) were sent a questionnaire. The veterans who were contacted are all registered with the Veterans' Institute. More than 1,100 veterans completed the questionnaire. In chapter 3, we look at the structure of and the data collection for the empirical study, as well as at the operationalisation of the theoretical concepts, and we present the first part of the empirical findings: the description of the distribution of the variables in the survey population.

We found that, to some extent, 25% of the veterans studied experience guilt and shame related to the mission, and that 4% even experience this regularly. As regards guilt, we have looked in more detail at the various categories. There is a good instrument with which to determine the nature of mission-related guilt.¹⁰ This allows us to make an empirical distinction among various categories of guilt. It involves categories of mission-related events and situations which can later generate different categories of guilt. In the earlier studies into shame among war veterans,¹¹ general instruments were used to measure shame. This refers to instruments with items which are not linked to situations and events that may occur during a military mission.¹² In that case, it is unclear what underlies the shame and what it is related to. Mission-related shame has therefore never before been studied, whilst guilt related to peace missions or war missions has often been the subject of research. In our study, we have tried nonetheless to distinguish among various categories of shame, but we were unable to study shame to the same degree as guilt.

In our study, veterans' guilt can be divided into six categories, based on events and situations which have occurred in the mission area, as well as on thoughts and opinions during the mission: (1) 'bystander guilt'; (2) 'negative attitude towards the population in the mission area'; (3) 'indirect effect of decisions and actions'; (4) 'attitude and behaviour in the context of war and violence'; (5) 'actions and decisions which led to survival or increased the chance of survival' and (6) 'lack of ethics'.

Around 18% of the veterans indicated that they had feelings of guilt as a result of the 'bystander role', such as 'not having objected to brutality or not having tried to prevent brutality'. Feelings of guilt regarding 'their negative attitude towards the population' (around 13%, including 'having no sympathy for the culture or values which are important to the population of the conflict area') also play an important role, as do feelings of guilt as a result of the 'indirect effect of decisions and actions' (around 7%, including 'making friends with a civilian who was later killed, possibly as a result of the friendship with the veteran').

The veterans themselves gave the following as the main causes of mission-related guilt: 'The feeling that you did not do your utmost to help civilians'; 'Hiding behind your work so as not to have to be near the victims'; 'The question of guilt may be that you are so powerless. You really want to help everyone, but with a million people it is just not possible. And yet that really was our task, at least that's how I saw it (...)'. It also became apparent that 'guilt related to violence and combat', including survivor guilt and guilt due to lack of ethics, occurs less frequently than the abovementioned guilt categories.

The respondents relatively frequently mentioned 'failing', 'being powerless' and 'being inadequate' as the main cause of mission-related shame. Veterans were also ashamed, however, of

‘colleagues’ misconduct’, ‘the lack of respect shown towards the civilian population in the mission area’, and ‘(...) their own luxury at the military base, while not far away people were starving and having to live in appalling conditions’.

Determinants of mission-related guilt and shame

In chapter 4, we discussed the second part of the empirical findings: the analysis results as found on the basis of, *inter alia*, multiple regression analyses. The variation in the extent and nature of mission-related guilt and shame is expected to depend on a number of personal, professional and mission-related factors. The third research question is therefore:

3. To what extent, and in what way, are differences in mission-related guilt and shame connected to characteristics of the mission and of the veterans?

In our study, we see a direct positive relationship between perceived powerlessness during the mission, a sense of responsibility for the successful outcome of the mission and the extent of mission-related guilt and shame. The feelings of powerlessness appeared to be stronger if veterans were less able to accept the rules of engagement. Veterans of peacekeeping missions experienced a greater degree of powerlessness and a greater inadequacy of the rules of engagement than veterans of peace-enforcement missions. Besides ‘powerlessness’ and ‘responsibility’, the differences in the survey group in the extent of mission-related guilt and shame are related to various other factors, including ‘mission-related situations and events’, the ‘intensity of the mission and the mission experiences’ and ‘personal characteristics’ of the respondents. For instance, we see that the youngest veterans experience mission-related guilt and shame more often than veterans aged 60 and above. We also found that, related to mission experiences, female veterans experience shame less often than their male former comrades. The extent of the guilt and shame also depends on the veterans’ self-esteem. The lower the self-esteem, the more often veterans experience mission-related guilt and shame.

The role of guilt and shame in the extent of mission-related psychological problems and the psychological well-being of veterans

Lastly, we look at whether there is a link between guilt and shame and the occurrence of mission-related psychological problems and the psychological well-being of veterans. We first study the role of guilt and shame in coping with mission experiences and in the psychological well-being of veterans and then assess whether guilt and shame are distinct from one another in that context.

4. To what extent, and in what way, are differences in mission-related guilt and shame connected to the psychological consequences of mission experiences and the psychological well-being of veterans?

The results of the research (section 4.2.5) show that the extent of mission-related psychological problems (symptom clusters of PTSD) is not dependent on mission-related shame, whereas the psychological well-being of veterans (depression and anger) is. The effects, however, are negative.

We also see that if veterans feel guilty more often, they are less often trying to avoid the memories of extreme mission experiences (symptom cluster of PTSD). If veterans experience guilt more often, they score higher for depression problems, hostility and anger, however. Survivor guilt in veterans of peace missions, however, leads to less intense depression problems.

These findings largely deviate from the literature and from findings from earlier empirical studies into the distinction between guilt and shame in relation to psychological problems in, *inter alia*, war veterans.¹³ The studies show that a shame tendency correlates positively with the symptoms of PTSD and with, *inter alia*, fear, depression and anger, and thus forms a risk factor for the continued occurrence or development of psychological problems. For a guilt tendency, the researchers found either no relationship or a negative one with PTSD and other psychological problems. In any case, the findings showed that guilt tendency does not form a risk factor for the continued occurrence or development of PTSD and other psychological problems.

In our opinion, the negative effect of survivor guilt on depression and the lack of effect of survivor guilt and survivor shame on mission-related psychological problems (symptom clusters of PTSD) and psychological well-being which we found in our research prove the non-pathological nature of survivor guilt as has been emphasised by Lifton since 1973.¹⁴

Conclusions

The final answers to the research questions and the main results of the research and conclusions were discussed in chapter 5. Chapter 5 also includes a discussion on the scientific, social and political relevance and on strengths and limitations of the research, as well as some first steps towards follow-up research.

We can conclude from the nature of the guilt among veterans of peace mission and the factors which indirectly (type of mission and adequacy of the rules of engagement) and directly (powerlessness, responsibility and specific mission experiences) influence the extent of mission-related guilt and shame that guilt among veterans mainly has to do with a strong sense of responsibility for other people's well-being on the one hand, and on the other hand a feeling of inadequacy: to have been bound hand and foot. The more often that veterans have witnessed suffering and violence in a mission area, the more often they report after the mission that they suffer from guilt and shame, whilst having been involved more often in war situations and combat action leads to veterans less frequently feeling ashamed of their mission experiences. It is clear that mission-related guilt and shame is related to loss of control, (involuntary) passivity and powerlessness. This touches on the experiences of veterans of UNPROFOR, and in particular of Dutchbat III during and surrounding the fall of the enclave of Srebrenica in July 1995, experiences which were characterised by the juxtaposition of a personal sense of responsibility and duty, and with it a need to stop the violence and protect the civilian victims, and a professional mandate which prohibited the provision of help.

Our research shows, in any case, that Dutch veterans of peace missions are conscientious individuals and that they display a morally committed professional attitude and a great capacity for

moral evaluation of their decisions and actions in the mission area, as well as for moral self-reflection.

If 25% of veterans – of both peacekeeping and peace-enforcement missions – experience mission-related guilt and shame to some extent, and guilt is largely related to ‘inadequacy’ and ‘unintentionally having caused harm’, it makes sense to conduct a public and political debate on the relationship between the impartial position of the peace force (including mandates and rules of engagement) and the responsibility of the soldiers who have to carry out the mission. After all, on the basis of the findings of our research, we can perhaps much better imagine what, *inter alia*, Dutchbat III veterans have been through – and what some of them are still going through – precisely because they feel so responsible. Recognition plays an important role in this respect and can help them cope with their mission experiences: recognition, after all, restores pride in one’s job.

Notes

¹ Lifton, 1973; Glover, 1984; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.

² Singer, 2004.

³ Wong et al., 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

⁴ Army Doctrine Publication III - Peace Operations: 20.

⁵ Broesder, 2008.

⁶ Tangney & Dearing, 2002.

⁷ Kubany & Ralston, 2006.

⁸ Lewis, 1971.

⁹ Herman, 2002.

¹⁰ Kubany et al., 1997: The Sources of Trauma-Related Guilt Survey-War-Zone Version (STRGS-WZ).

¹¹ Wong & Cook, 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

¹² *'Internalized Shame Scale'*, Cook, 1989; *'Rosenberg Self-Esteem Scale'*, Rosenberg, 1965 and *'Test of Self-Conscious Affect'*, Tangney et al., 1989.

¹³ Including Tangney & Dearing, 2002; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

¹⁴ Lifton, 1973; Lifton, 1987.

Curriculum Vitae

Natasja Rietveld werd op 10 januari 1973 geboren in Dokkum. Zij studeerde van 1992 tot 1996 Maatschappelijk Werk en Dienstverlening aan de Hogeschool van 's-Hertogenbosch en sloot deze studie af met een scriptie over het verschil tussen normen en waarden van randgroepjongeren en die van maatschappelijk werkers, zoals door beide groepen ervaren in een hulpverleningstraject. Van 1996 tot 2002 studeerde zij sociologie aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Tilburg. Zij voltooide deze studie met een longitudinaal en internationaal vergelijkend onderzoek over West-Europeanen en hun waarden binnen het domein van primaire relaties. Deze doctoraalscriptie is gebaseerd op *The European Values Study* (EVS). In 2001 ontving zij een beurs van het Wetenschappelijk Onderwijsfonds *de Radboudstichting* waarmee zij Ethiek studeerde aan de Universiteit van Tilburg en de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij rondde dit aanvullend studiejaar in 2002 af met een scriptie over de universaliteit van de mensenrechten gebaseerd op de *Capability Approach* van Martha Nussbaum. In 2003 was zij als onderzoeksassistent werkzaam bij IVA Beleidsonderzoek en Advies in Tilburg. Van 2004 tot 2008 werkte zij in dienst van de Wetenschapswinkel van de Universiteit van Tilburg aan haar promotieonderzoek. In het kader van deze studie naar schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies werd zij begeleid door prof. dr. F. van Iersel van de Faculteit Katholieke Theologie en door dr. J. Gelissen van de Faculteit Sociale Wetenschappen, Departement Methoden en Technieken van Onderzoek van de Universiteit van Tilburg. Haar onderzoekswerkzaamheden voerde zij deels uit bij het Kennis- en onderzoekscentrum van het Veteraneninstituut in Doorn waaraan zij in 2009 als wetenschappelijk medewerker verbonden was. In dat jaar werkte zij als interviewer voor het *Interviewproject Nederlandse Veteranen*, een initiatief van het Veteraneninstituut, en rondde zij haar proefschrift af. Zij is als socioloog gespecialiseerd in veteranen van vredesmissies en in (de gevolgen van) morele dilemma's in uitzendgebied.

